Вадим СТЕПАНЧУК

НЕАНДЕРТАЛЬЦІ ТА КРЕМ'ЯНА СИРОВИНА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА І ДОВКІЛЛЯ (На прикладі даних з палеоліту Криму)

Родовища кременю у Криму: основні різновиди і дислокація

Крим справедливо належить до реґіонів, багатих на кремінь. Проте помилкою буде вважати, що ця сировина рівномірно розміщена і однаково легко доступна по всьому півострову.

Необхідно розрізняти кілька видів родовищ. Родовища першого порядку — це непотривожені виходи в їх первинному заляганні, пов'язані з тими седиментами, у яких відбувався процес утворення кременів. Родовища другого порядку — перевідкладені — утворилися внаслідок дії природних чинників, які відривали кремені від порід, що їх включали та переміщували. Родовища третього порядку — антропогенні за походженням — представлені кременем, колись уже використаним людиною і покинутим нею на місці стоянок та майстерень.

Виходи першого порядку (в корінному заляганні). За даними В. Муратова[1], корінні поклади кременю у Криму пов'язані з туронським та коняцьким ярусами верхньої крейди, а також з нижнім, так званим інкерманським, ярусом палеоцену.

Потенційно доступні корінні поклади кременю локалізовані головним чином у районі передгір'я на всій відстані від Севастополя до Сімферополя, далі на ділянці між Зуєю та Білогорськом і біля сіл Курського й Топольовки на Сухому Індолі. Локалізовані виходи відомі також на Тарханкуті біля села Мелового та на півдні Керченського півострова.

Виходи другого порядку (у вторинному заляганні). Перевідкладені кремені широко відомі в алювії кримських річок та в уламковому матеріалі ґравітаційної та пролювіально-делювіальної генези.

Гідрографічна мережа півострова набувала своїх основних рис упродовж другої половини плейстоцену. Оскільки не всі річки виявляють корінні поклади кременю, не всі вони є потенційним джерелом цієї сировини. Важливим тут є питання про час, коли завдяки врізу русел та трансмісійній діяльності водних потоків кремені стали доступними в алювії річок.

Основні елементи річкових долин гірської частини Криму, протоки та сухоріччя були сформовані в ріський час[2]. Завдяки вмісту у них кременю алювій щонайменше трьох терасових рівнів — V, IV та III — міг слугу-

[1] Муратов М. В. Геология Крымского полуострова.— Москва, 1973.
[2] Там само.

вати постачальником крем'яної сировини для неандертальців. Кремені в алювіях кримських річок траплялися практично впродовж усього четвертинного періоду, оскільки формування цих рівнів припадає приблизно на час між 600—150 тис. років тому, що хронологічно значною мірою передує відомим на півострові палеолітичним місцезнаходженням.

Зрозуміло, що не всі 150 річок, які є у Криму, транспортують кремені. Кремені часто трапляються у долинах річок північного схилу Кримських гір (Салгір з притоками, Бештерек, Бурульча, Су-Індол та інші), а також північно-західного схилу (Альма, Кача, Бельбек, Чорна). Кременів немає в долинах річок південного схилу гір, оскільки їх русла не виявляють кремененосних відкладів пліоцену та крейди. Головний кремененосний район півострова чітко окреслюється пасмом другої гірської гряди та депресією між внутрішньою та зовнішньою грядами Кримських гір.

Вторинні виходи кременів відомі також у районах передгір'я, де вони стають доступними унаслідок механічного і хімічного руйнування широко експонованих корінних порід крейди і палеоцену. Локалізація таких виходів пов'язана зі смугою корінних кременевмісних порід.

Виходи третього порядку (антропогенного походження). Фактично як такі виходи можна розглядати будь-яке місцезнаходження зі свідоцтвами кількох заселень або одношарові стоянки з потужним культурним шаром, що також припускає неодноразовість або довготривалість їх заселення.

Доступність крем'яної сировини у залежності від глобальних і сезонних кліматичних змін

Навряд чи виправданим буде припущення, що упродовж усього періоду існування пам'яток середнього палеоліту доступність крем'яної сировини була незмінною. Навпаки, варто вважати, що в різні відтинки часу можливості забезпечення якісною крем'яною сировиною були аж ніяк не однаковими. Спробуємо розібратися в тому, чи існували об'єктивні причини, що періодично утруднювали доступ палеолітичної людини до крем'яної сировини.

Динаміка кліматичних змін часу побутування кримських пам'яток середнього палеоліту. Переважна більшість кримських палеолітичних пам'яток датується усією тривалістю вюрму, значно менше — ріс-вюрмом і приблизно кінцем—другою половиною рісу[3]. Окремо стоять комплекси, виявлені на високих морських терасах у районі Ечки-Дага, та інші подібні щодо умов знаходження матеріали[4].

Для вюрмського часу встановлюється чергування декількох прохолод-

---

[3] Stepanchuk V. The Crimean Palaeolithic: Genesis and Evolution between 140—30 Kyr BP in M. Otte (dir.) // Préhistoire d'Anatolie. Genèse des deux mondes.— Liège, 1998. Etudes et recherches archéologiques de L' Université de Liège (далі — ERAUL) 85.— P. 261—300; Чабай В. П., Маркс Э. Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археологія.— 1998.— № 4.— С. 19—47.

[4] Щепинский А. А., Клюкин А. А. Раннепалеолитическая галечниковая культура Крыма // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА).— Москва, 1992.— № 206.— С. 104—108; Zuk S. About the Early Palaeolithic of the Crimea // Préhistoire Européenne.— 1995.— N 7.— P. 47—58.

них і теплих епізодів[5]. Уніфікована стратиграфічна схема антропогену України, що базується на схемі М. Веклича[6] (1968) для відрізка часу між прилуками (микулине, ріс-вюрм, еем) і голоценом, передбачає, однак, лише три горизонти: удайський, вітачевський, чи брянський, та бузький[7]. У низці досліджень історія палеокліматичних і палеоландшафтних змін на цьому відрізку розглядається детальніше[8].

Зміна ландшафтних умов безпосередньо пов'язана з кліматичними зрушеннями, залежними, у свою чергу, від динаміки покривного материкового зледеніння. Протягом вюрмського (валдайського) відрізка часто розрізняються ранньо- і пізньовалдайські покривні зледеніння з кульмінаціями близько 70 і 17 тис. років тому та оптимумом їх теплого періоду між 50—40 тис. років[9]. Не виключено, що сурозька тераса чорноморського басейну відповідає цьому потеплінню.

Хоч покривні зледеніння валдайського часу територіально далеко не досягали Криму і південних територій України, вплив льодовика, безсумнівно, відчувався і на території півострова. Так, для удайського часу, який можна зіставити з періодом росту і кульмінації ранньовалдайського зледеніння, для території Криму реконструюються помірно холодні степи з одиничними ксерофільними і ксеромезофільними молюсками[10]. Гірський Крим характеризується реґресією опадаючих лісів, розширенням ареалів бореальної рослинности; хвиля арктоальпійських видів, розповсюджених у цей час у північних реґіонах Східноєвропейської рівнини, Криму не досягає[11]. Середньовалдайське потепління, очевидно, може бути зіставлене з вітачевським часом. Степовий Крим у цей період характеризується розвитком помірно теплого субарідного степу з різнотравно-злаково-степовою рослинністю і ксерофільними видами молюсків. Пізньовалдайське зледеніння загалом може бути співвіднесене з бузьким часом, що характеризується сухостеповими ландшафтами й інтенсивним нагромадженням лесоподібних суглинків.

Таким чином, зміни в рослинності, пов'язані з кліматичними коливаннями, надійно встановлюються для території Криму в цікавий для нас період вюрмського чи валдайського зледеніння.

Менш істотними, наскільки про це можна судити з даних, відомих із розкопок палеолітичних пам'яток, були зміни у складі фауни[12]. Упродовж часу після останнього міжльодовиків'я на півострові переважали прак-

---

[5] Величко А. А. К вопросу о последовательности и принципиальной структуре главных климатических режимов плейстоцена // Вопросы палеографии плейстоцена ледниковых и перигляциальных областей.— Москва, 1981.— С. 220—246; Никифорова К. А., Алексеев М. Н., Иванова И. К., Кинд Н. В. Климатостратиграфия и геохронология четвертичного периода // Четвертичный период. Стратиграфия.— Москва, 1989.— С. 14—21.

[6] Веклич М. Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран.— К., 1968.

[7] Шелкопляс В. Н., Гожик П. Ф., Мацуй В. М. и др. Антропогеновые отложения Украины.— К., 1986.

[8] Сиренко Н. А., Мельничук И. В., Турло С. И. Развитие исследований и реконструкция антропогеновых палеоландшафтов на Украине // Развитие географической науки в Украинской ССР.— К., 1990.— С. 50—63.

[9] Серебрянный Л. Р. Древнее оледенение и жизнь.— Москва, 1980.

[10] Сиренко Н. А., Мельничук И. В., Турло С. И. Развитие исследований...

[11] Дидух Я. Н. Растительный покров Горного Крыма.— К., 1992.

[12] Степанчук В. Н. Хозяйственно-культурные различия в среднем палеолите Крыма // Археологический альманах.— 1996.— № 5.— С. 101—108.

тично ті ж степові види тварин: сайга, кінь, гідрунтиновий осел та інші. Доведено, однак, що зміни складу видів тварин відбуваються повільніше, ніж зміна і відновлення рослинних видів. Додатково підкреслюється та обставина, що не можна проводити прямої аналогії між співвідношеннями кліматичного поясу і складу тваринного світу сучасности і минулих епох, хоч і незначно віддалених від нас у часі. Так, абсолютно неможливе для нинішньої зоогеографічної ситуації, але постійно спостерігається у палеолітичних матеріалах поєднання тварин, що живуть у сучасному нам світі в різних і територіально віддалених ландшафтно-кліматичних зонах (наприклад, песці й віслюки), може пояснюватися різкою континентальністю та невираженою зональністю кліматів минулого.

Рослинність швидше реаґує на кліматичні зміни і, будучи в кінцевому рахунку досить жорстко пов'язаною з коливаннями температурного режиму, є надійнішим, ніж фауністичні дані, свідченням температурних флуктуацій стародавности. Палінологічні дані дають змогу констатувати кількаразову зміну температурних режимів на території півострова і прилеглих територій у період останнього циклу міжльодовиків'я—льодовиків'я[13]. Найбільш вивчений у палінологічному відношенні реґіон Подністров'я дає можливість виділити до семи інтерстадіалів на відтинку вюрмського/валдайського часу[14]. Виділені інтерстадіали знаходять аналоги в розрізах віддалених реґіонів Східної і Західної Європи. Очевидно, не буде неправильним припускати, що ці кліматичні зрушення, прямо пов'язані з динамікою покривних материкових зледенінь, були відчутні і на території сучасного Кримського півострова.

Можна припускати, таким чином, що територія Криму перенесла в період еему — останнього зледеніння — ряд послідовних змін клімату, що у своїй динаміці відповідають основним кліматичним фазам, встановленим для циклу міжльодовиків'я—льодовиків'я. Нещодавно опубліковані дані палінологічних і малакофауністичних досліджень з кількох стоянок Південно-Західного Криму[15], природно, не суперечать такому припущенню.

Відповідно до сучасних уявлень, клімат у циклі міжльодовиків'я—льодовиків'я проходив ряд етапів. М. Гричук і В. Гричук розрізняють послідовні фази теплого сухого, теплого вологого, холодного вологого, холодного сухого клімату[16]. О. Величко уточнює цю схему, припускаючи таку сукцесію: теплий семігумідний, теплий гумідний, холодний семіарідний, холод-

---

[13] Медяник С. И. Растительность Нижнего Приднестровья в плейстоцене по палинологическим данным // Четвертичный период. Палеонтология и археология.— Кишинев, 1989.— С. 111—118; Сиренко Н. А., Мельничук И. В., Турло С. И. Развитие исследований...

[14] Пашкевич Г. А. Палинологическое исследование разреза стоянки Кормань IV // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV.— Москва, 1977; Болиховская Н. С. Растительность и климат Среднего Приднестровья в позднем плейстоцене. Результаты палинологического изучения отложений Кишлянского Яра // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре.— Москва, 1981; Болиховская Н. С., Пашкевич Г. А. Динамика растительности в окрестностях стоянки Молодова I в позднем плейстоцене (по материалам палинологического исследования) // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре.— Москва, 1982.

[15] Chabai V. P., & Monigal K. (eds). The Middle Paleolithic of Western Crimea.— ERAUL 87.— 1999.— Vol. 2.

[16] Гричук В. П., Гричук М. П. О приледниковой растительности на территории СССР // Перигляциальные явления на территории СССР.— Москва, 1960.

ний екстраарідний, холодний семіарідний клімат[17].

У нашому контексті важливим є той факт, що друга половина міжльодовиків'я і початок льодовиків'я характеризуються підвищеною вологістю, і фактично лише максимуми зледенінь описуються як екстремально арідні. Менш протяжну в часі, але аналогічну за динамікою змін температури і вологости послідовність кліматичних змін можна, очевидно, допускати і для інтерстадіалів вюрмського часу.

Таким чином, протягом останніх 100—120 тис. років було до 7—10 періодів відносної зволожености клімату: друга половина еемського міжльодовиків'я і початок вюрму, друга половина вюрмських інтерстадіалів (амерсфорт, брьоруп, одераде, моерсхофт, хенгело, арсі, штилфрід А і Б, паудорф і т. ін.) і наступних за ними початкових відрізків холодного часу.

Труднощі в забезпеченні крем'яною сировиною, пов'язані зі сезонними кліматичними змінами. Об'єктивна відмінність кліматичних умов різних сезонів року, безумовно, вносила свої корективи в кількість зусиль, яку необхідно було докласти для забезпечення потреби в крем'яній сировині. Весна, літо, рання осінь — це час, коли родовища легко досяжні і пошук придатних конкрецій нічим не утруднений. Інша справа — зимовий період, під час якого сніговий покрив значно ускладнює пошук крем'яної сировини.

Періоди порівняно вищої зволожености клімату, пов'язані зі завершальними фазами теплих і самим початком наступних холодних епізодів, означали більш рясні опадами зими, сніговий покрив під час яких міг значно утруднювати або й унеможливлювати доступ до родовищ крем'яної сировини. Найтриваліший період вологого і багатого на опади клімату реконструюється для другої половини (чи, за іншими уявленнями, для другого оптимуму) еемського міжльодовиків'я. Можна припускати, отже, найбільші сезонні утруднення з видобутком сировини саме для цього періоду. Аналогічні утруднення, що також мали сезонний характер, можна припускати і для інших, менш тривалих, періодів, пов'язаних зі завершальними фазами інтерстадіалів.

Основні виходи кримської крем'яної сировини пов'язані з другим пасмом гір. Яким чином ця обставина позначалася на доступності сировини під час багатих на сніг зим?

Давно зауважено, що завдяки швидкому охолодженню великих мас повітря, які піднімаються уздовж схилів, гори являють собою своєрідний акумулятор вологи в різних її видах. За даними О. Формозова, потужність снігового покриву і його тривалість збільшуються в міру підняття в гори, причому істотними можуть бути навіть порівняно невеликі різниці висот[18]. Зрозуміло, що не можна уявляти собі сніговий покрив у горах як чохол однакової потужности, оскільки там розподіл снігу дуже нерівномірний і залежить від багатьох факторів: експозиції схилу, його орієнтації щодо переважаючих вітрів і т. ін.

О. Формозов відзначає, що людина починає відчувати труднощі при ходьбі по снігу товщиною понад 20 см; ці труднощі незмірно зростають, якщо сніг досягає завтовшки 50—60 см. Нині середня висота снігового

---

[17] Величко А. А. К вопросу о последовательности...

[18] Формозов А. Н. Снежный покров в жизни млекопитающих и птиц.— Москва,

покриву, коливаючись у передгір'ях від 10 до 20 см, а в горах від 20 до 40 см, в окремі роки досягає, відповідно, 40 і 80 см[19], тобто величин, близьких до граничних для пішохода. Зусилля, прикладені при ходьбі по снігу, набагато збільшуються, якщо він пухкий і нога провалюється практично на всю товщину покриву. Варто звернути увагу, що пухкий сніговий покрив винятково характерний для обліснених ділянок. Зайве також нагадувати, що для міжльодовиків'я і теплих епізодів вюрму поряд з підвищеним зволоженням характерне подеколи значне збільшення деревного компонента у фітоценозах.

Приуроченість основних виходів кременю до передгірної смуги, отже, об'єктивно утруднювала пошук, видобуток і транспортування необхідної сировини, особливо в умовах зим, що характеризувалися великим і стійким сніговим покривом.

Труднощі в забезпеченні крем'яною сировиною, пов'язані з глобальними кліматичними змінами. Підвищення кількости опадів також призводило до обводнености території і збільшення повноводности тимчасових водних потоків, струмків і річок. Такі кліматичні явища сприяли посиленню руйнівної дії цих потоків, які ламали на своєму шляху корінну кремененосну породу і транспортували її фраґменти.

Як відомо, процеси терасоутворення і взагалі генезис долин річок прямо пов'язуються зі зміною так званого базису ерозії, тобто точки впадіння ріки в море. Чорне море через систему морів-посередників було пов'язане зі світовим океаном, а отже, річки чорноморського басейну, в тому числі й кримські, безпосередньо реаґували на зміни рівня останнього внаслідок акумуляції і деструкції льодовиків. Вважається, що вріз русел і поглиблення долин відбувалися у початкову фазу зледеніння, а заповнення русел алювіальними відкладеннями — у момент стабілізації чи підйому базису ерозії, тобто наприкінці зледеніння й у міжльодовиків'ї[20]. Однак, зважаючи на те, що, по-перше, керівними змінами є температурні, а зміни вологости хоч і пов'язані з ними, але відстають у часі[21], а, по-друге, ріст льодовикових покривів займає у 2—3 рази більше часу, ніж їх розпад[22], можна дещо уточнити це уявлення, сформулювавши його у такий спосіб: вріз русел і поглиблення долин відбувається головним чином у середню фазу розвитку зледеніння (холодна, екстремально-арідна фаза, за О. Величком), причому цей процес більш тривалий, ніж нагромадження алювіально-пролювіальних відкладень, який характерний для міжльодовик'я, особливо у другу фазу його розвитку.

Таким чином, завершальні частини міжльодовикових фаз і, можливо, будь-яких теплих проміжків часу є одночасно і найбільш зволоженими періодами і періодами, які характеризуються найінтенсивнішою акумуляцією уламкового матеріалу (включаючи й окремості кременю) в алювії водних потоків. Чи означає це, що алювій річок перетворювався в ці періоди у повноцінне і надійне джерело якісної сировини? Очевидно, ні, оскільки нагромадження річкових руслових відкладень відбувалося досить швидко і доступ до кременів в алювії був порівняно недовготривалим. Потенційна

1990.

---

[19] Подгородецкий П. Д. Крым. Природа.— Симферополь, 1988.

[20] Долуханов П. М. География каменного века.— Москва, 1979.

[21] Величко А. А. К вопросу о последовательности...

значущість цих вторинних родовищ крем'яної сировини істотно зростала, ймовірно, лише в періоди похолодань, пов'язаних з ростом льодовиків і зниженням базису ерозії, коли русла річок перепоглиблювалися і на значній відстані розкривали горизонти галькового алювію.

Загалом можна допускати, що існували певні об'єктивні труднощі в забезпеченні крем'яною сировиною, пов'язані з глобальними кліматичними зрушеннями. Так, у періоди потеплінь, особливо в їх гумідну фазу, через незалежні причини геологічного характеру значно знижувалася роль вторинних, перевідкладених виходів сировини (хоч саме у цей період відбувалося найбільш інтенсивне їх нагромадження), і істотно зростали сезонні труднощі в забезпеченні сировиною. Крем'яна сировина ставала набагато легше доступною у періоди похолодань, причому як у родовищах першого, так і другого (тобто перевідкладених) порядку.

Отже, можна зробити висновок, що розмаїтість кліматичних умов упродовж палеолітичної епохи призводила до неодноразової зміни ситуації з доступністю крем'яної сировини. Ці труднощі мали як сезонний, так і глобальний характер. Не виключено, що в багатьох випадках вигляд кам'яної індустрії може пояснюватися саме специфікою кліматичних умов, які спричиняли об'єктивні труднощі із забезпеченням крем'яною сировиною. Можливо, це справедливо стосовно індустрій таубахської належности, датованих часом останнього міжльодовиків'я. Нагадаємо, що поряд із загальною нестабільною морфологією ретушованих виробів, усі ці індустрії характеризуються мікролітичним характером інвентаря[23].

Крем'яна сировина: строкатість властивостей

Г. Ковнурко відзначає, що рис, загальних для кременів певного віку, за винятком залишків фауни, немає. Дуже важливим є ще одне спостереження цього автора: пояснення механічних властивостей кременю варто шукати в особливостях складу і структури. Розміри окремих мінеральних часток, що щільно прилягають одна до одної, змінюються від 0,001 мм до 0,1 мм, причому в межах одного стягнення[24]. Таким чином, добре відомий усім, хто експериментував з розщепленням кременю, факт іноді відчутної різниці фізичних властивостей навіть тих окремостей крем'яної сировини, які походять з одного родовища, необхідно пояснювати об'єктивною неоднаковістю структури каменю. Нестабільність механічних властивостей кременю посилюється також різного роду домішками — мінеральними і органічними.

Кремінь, як і інші мінерали групи силіцитів, належить, як відомо, до ізотропних порід і характеризується раковистим зламом при розщепленні. Спеціальний докладний опис деяких сторін фізики процесів, що відбуваються в тілі окремости кременю при її ударному розщепленні, недавно був опублікований Є. Гирею[25]. Раковистий злам, продукуючий якісний скол,— чи це скол-заготовка для виготовлення однобічного знаряддя, чи

[22] Серебрянный Л. Р. Древнее оледенение...

[23] Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба // Палеолит Крыма.— Москва; Ленинград, 1940; Stepanchuk V. The Easterm Taubachian: preliminary remarks // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1994.— T. XLVI.— S. 533—540.

[24] Ковнурко Г. М. К изучению свойств кремня // КСИА.— 1962.— № 92.

[25] Гиря Е. Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макро-

скол, формуючий біфасіальний виріб, — одночасно виступає і засобом, і метою розщеплення крем'яної сировини. На якість продукції розщеплення, крім особливостей внутрішньої структури крем'яної сировини (величини зерен, складу і числа домішок), впливає багато інших чинників, якот: фізичні параметри вихідної сировини (вага, форма, розміри, ступінь зневоднення і тріщинуватости, хімічної еродованости) і відбійника (вага, загальна форма, форма робочої ділянки, розміри, матеріал), потужність і напрямок докладеного зусилля, місце докладання зусилля та ряд інших.

Фраґмент сировини може бути позбавлений візуально визначених домішок (наприклад, карбонатних чи кальцитових включень), але непридатний для розщеплення через зневоднення, або недостатність розмірів, або нереґулярність форми і т. ін. Сировина може бути, на перший погляд, цілком придатною для розщеплення, але насправді вона непридатна через тріщинуватість. До розтріскування сировини призводить тривале перебування конкреції кременю поза корінною породою, в якій вона містилася, та в умовах відчутного перепаду добових температур, а також нерівномірного охолодження/нагрівання різних ділянок окремости каменю[26]. Дефектність окремости сировини часто неможливо визначити візуально — вона виявляється лише після перших сколів випробування.

Отже, якість кременю — характеристика вкрай непостійна не тільки в межах родовища, але й, як стверджують спеціальні дослідження, у межах одного стягнення чи окремости сировини. На практиці це означає: якщо один піднятий фраґмент сировини виявився цілком задовільним щодо якости, то не можна бути певним, що сусідній фраґмент виявиться таким самим. Через те забезпечення сировиною потрібної якости вимагає спеціального цілеспрямованого пошуку залежно від кількости доступних більш чи менш тривалому оглядові кременів і, нарешті, потребує попереднього випробування сировини.

Сировина, яка довго перебувала поза захисною сорочкою вміщуючої її породи, значно втрачає у своїй якості — зневоднюється, розтріскується, патинується, фраґментується і т. ін. Звідси випливає, що якість сировини в будь-якому перевідкладеному родовищі у середньому заздалегідь нижча, ніж у будь-якому корінному. Прагнення знизити рівень тимчасових і трудових втрат через неякісність сировини веде до необхідности принаймні випробування її безпосередньо на виходах.

Пошук і видобуток крем'яної сировини

Кримський неандерталець, перед яким стояла необхідність постійного відновлення набору кам'яних знарядь, був змушений докладати чималих зусиль для пошуку й видобутку (збору, транспортування) крем'яної сировини. Трудомісткість (і часомісткість) цих зусиль обумовлювалася тим, що: а) сировина не є доступною у будь-якій точці півострова; б) сировина не рівнозначна за своїми властивостями і параметрами, а отже, її вибір потребував додаткових витрат часу і зусиль. Крім того, вихідний матеріал для знарядь розщеплення і ретушування — відбійників і ретушерів

анализа древних орудий труда.— Санкт-Петербург, 1997.

---

[26] Семенов С. А. Изучение первобытной техники методом эксперимента // Новые

— також не скрізь доступний і його виходи не завжди збігаються з виходами крем'яної сировини. Складнощі в забезпеченні сировиною суттєво зростали у зимові сезони, коли сніговий покрив погіршував можливості пошуку, добору і транспортування сировини. Як уже відзначалося, зміни глобальної кліматичної ситуації призводили до того, що в минулому були достатньо тривалі періоди, упродовж яких доступ до родовищ ускладнювався, та й сама кількість експонованих виходів сировини істотно скорочувалася.

Майстрові, який відчув потребу у виготовленні якихось предметів з кременю, необхідно було відвідати родовище, попередньо підібравши кілька річкових гальок, щоб використовувати їх як відбійники; провести видобуток, тобто пошук, випробування та вибір придатних за властивостями окремостей сировини; доставити цю сировину і відбійники/ретушери на місце обробки чи проживання; розщепити підібрані окремості на сколи чи виготовити двобічно оббиту заготовку; остаточно відретушувати кам'яне знаряддя, а далі, можливо, забезпечити їх рукоятями й древками.

Як бачимо, щоб виготовити звичайний „крем'яний ніж", палеонтроп повинен був передовсім добре орієнтуватися на місцевості; знати, де знаходяться найближчі виходи крем'яної сировини і розсипи річкової гальки; знати, в яких умовах можна розшукати найякіснішу сировину; мати уявлення про властивості і параметри цієї сировини; знати, що саме і внаслідок послідовности яких дій буде виготовлено з окремости сировини; мати у своєму розпорядженні якісь елементарні пристосування для транспортування каменю (чи кінцевої продукції розщеплення) до місця праці чи проживання.

Археологічні дослідження подають деякі свідчення, які можна залучати для ілюстрації обізнаности палеонтропа з перерахованими завданнями і його умінням успішно їх вирішувати.

Орієнтація на місцевості, знання про розташування родовищ. На користь цього свідчить сировинний склад кам'яних індустрій палеолітичних пам'яток, який у всіх випадках базується на високоякісній сировині. Навіть тоді, коли родовища більш якісної сировини були значно віддалені від місця проживання, частка виробів з такої сировини в загальному обсязі кам'яних артефактів, проте, залишалася істотною і високою. Деякі стоянки доставляють індустрії, що містять порівняно велике число виробів з менш якісної сировини. Не виключено, що збільшення кількости виробів з легкодоступної сировини, віддаленої іноді від місця стоянки на відстань усього кілька десятків метрів, може розцінюватись як непряма вказівка на сезон і загальні кліматичні умови (зима з великою кількістю опадів) моменту функціонування стоянки і, можливо, на довготривалість заселення.

Знання про те, в яких умовах можна розшукати найбільш якісну сировину. Це напрям знань, тісно пов'язаний зі способами і методами видобутку кам'яної сировини. У принципі, для середньопалеолітичного часу можна припускати два способи видобутку сировини: збір на поверхні окремостей каменю, уже вивільнених з материнської породи, або вивільнення каменю з вміщуючих його осадових відкладень. Безпосередніх свідчень стосовно способів, що застосовувалися кримськими неандертальцями, на жаль, немає. Хоч для інших територій, за даними С. Семенова, свідчення відкритого видобутку породи для мустьєрського часу відоме[27]. Непрямим,

хоч, на наш погляд, і досить надійним свідченням про спосіб видобутку сировини може слугувати ступінь збережености жовнової крейдяної кірки на артефактах, знайдених на палеолітичних стоянках. Так, наприклад, розташована в Південно-Західному Криму стоянка ім. Г. Бонч-Осмоловського містить дуже обмежену кількість предметів зі свіжою крейдяною кіркою. Тим часом стоянка Альошин Ґрот у Східному Криму містить порівняно велику кількість таких предметів. Імовірно, таким чином, що мешканці Альошиного Ґроту, поряд з добором сировини на розсипах, практикували видобуток кременю з породовмісних відкладень. У випадку ж стоянки ім. Г. Бонч-Осмоловського ймовірність видобутку кременю в первинному заляганні близька до нуля; тут опиралися на пошук кременю на розсипах в долині річки Бодрак, що й досі багаті на якісну сировину.

Попередній висновок може бути такий: середньопалеолітичним мешканцям Криму були відомі обидва основні способи видобутку сирого кам'яного матеріалу. В одних місцях, через наявність багатих поверхневих розсипів, перевага віддавалася збору кременю на поверхні. В інших — кримські неандертальці видобували кремені у вміщуючих їх відкладеннях, найімовірніше, методом неглибокого відкритого видобутку породи.

Знання про властивості і параметри сировини, яку відбирали. Як правило, пам'ятки, що належать одній індустрії і розташовані в одному мікрореґіоні, доставляють однакову за якістю, забарвленням, включеннями, характером поверхні кам'яну сировину. Зрозуміло, що своєрідні нюанси у сировинному складі матеріалів різних шарів багатошарових, але однокультурних пам'яток є, проте сировинні розбіжності між індустріями різнокультурних пам'яток, хоч і розташованих в одному мікрореґіоні, завжди вищі (приклади цього масові. Так, для Східного Криму можна назвати опозиції близько розташованих різнокультурних пам'яток: Заскельне V, VI і Альошин Ґрот; Пролом I і Пролом II; верхній і нижній шари Кіік-Коби тощо).

Загальна подібність складу сировини на близько розташованих і належних одній палеотрадиції пам'ятках говорить про те, що існували чіткі уявлення, куди, на які саме виходи сировини треба йти і що, яку за характеристиками сировину треба збирати.

У матеріалах палеолітичних стоянок практично немає непридатного, забракованого чи небажаного сирого матеріалу. Цей факт свідчить, що палеоантропи дуже добре знали, яка саме сировина придатна для успішного розщеплення. А в тому, що це було аж ніяк не просте завдання, переконує гіркий досвід співробітників експериментальної експедиції С. Семенова[28].

Відомі також свідоцтва цілеспрямованого відбору сировини за формою. Так, зафіксоване переважання плитчастих окремостей на заскельненських стоянках акайської індустрійної традиції, незважаючи на той факт, що в околицях стоянок у великих обсягах була доступною й іншої форми сировина. Показовим є і приклад Сари-Кая, у найближчих околицях якої є кілька родовищ, з яких постачалася сировина у плитках і жовнах. При цьому плитки, як правило, використовувалися для виробництва двобічних

методы в археологических исследованиях.— Москва; Ленинград, 1963.— С. 198.

[27] Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Ленинград, 1968.— С. 14.

знарядь, а жовна слугували для розщеплення[29].

Знання про те, що і внаслідок послідовности яких дій буде виготовлено з окремости сировини. На користь цього твердження свідчить, зокрема, уже згадуваний факт переваги на стоянках акайської традиції плитчастої сировини[30]. Показово, що мешканці усіх цих стоянок орієнтовані переважно на виготовлення двобічно оббитих знарядь, передовсім ножів з площадками. Тут слід зробити висновок про навмисний добір сировини, найбільш придатної для виготовлення знарядь визначеної морфології. До цього ж ряду належить факт істотно меншої кількости плитчастої сировини в матеріалах стоянок, мешканці яких не були орієнтовані на виготовлення двобічних знарядь. Так, прикладом може слугувати індустрія другого вогнищевого шару нещодавно виявленої стоянки Альошин Ґрот[31], розташованої усього в декількох десятках метрах від опорних акайських стоянок Заскельне V і VI.

Пристосування для транспортування каменю. Прямих вказівок на використання палеоантропами пристосувань для транспортування каменю у виробах чи в необробленому вигляді немає. Однак кількість кам'яних виробів, загальна вага яких на деяких стоянках сягає іноді сотень кілограмів, змушує думати, що якісь найпростіші пристосування для їх транспортування типу сумок зі шкір або волокуш усе ж таки використовувалися.

Не можна погодитися з тими авторами, які стверджують, що люди палеоліту не витрачали часу і сил на пошук якісного кременю, якщо його не було під рукою, а виготовляли знаряддя з інших матеріалів[32]. Тут більш справедливим виглядає зауваження М. Ломоносова (зроблене, звичайно, не з приводу діяльности неандертальців у використанні каменю, проте цілком прийнятне для цієї діяльности). На його думку, пошук каменів без проби нудний і сумнівний. Про велике значення і безумовне існування попереднього відбору сировини в палеолітичний час пише багато авторів[33].

Сума наявних вказівок приводить до висновку про значну роль попереднього пошуку й випробування сировини кримськими неандертальцями безпосередньо на виходах кременю. Не доводиться думати, що цей пошук мав погано усвідомлений напівінстинктивний характер, оскільки при підборі окремости сировини необхідно було звертати увагу на цілу низку параметрів: враховувати форму, величину, характер поверхні, однорідність, ступінь ізотропности і т. ін.

Варто також підкреслити і той факт, що вибір сировини з природної

[28] Там само.

[29] Степанчук В. М. Матеріали до проблеми „людина і довкілля". Вплив сировини на технологію та типологію середньопалеолітичних індустрій // Археометрия.— 2000.— № 4.

[30] Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска.— К., 1983; його ж. Аккайская мустьерская культура.— К., 1986.

[31] Колосов Ю., Степанчук В. Новий тип середньопалеолітичної індустрії у Східному Криму // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії.— Львів, 1998.— Т. CCXXXV.— С. 38—61; їх же. New type of Middle Palaeolithic Industry in Eastern Crimea // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1997.— T. XLIX.— S. 124—145.

[32] Черняк В. З. Уроки старых мастеров (Из истории экономики строительного дела).— Москва, 1989.

[33] Матюхин А. Е. Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита.— Ленинград, 1983.— С. 134—187; Щелинский В. Е. К изучению техники, тех-

розмаїтости вівся за визначеними критеріями (якости, форми, розмірів і т. ін.). Тим самим цей етап утилізації каменю — добір близької за параметрами вихідної сировини — забезпечував умови відносної стандартизації кінцевої продукції.

Характеристики сировини і знарядь її обробки: взаємозв'язок з якістю та стандартизацією кінцевих продуктів розщеплення

Чи впливають індивідуальні особливості вихідної сировини на вигляд і якість кінцевої продукції?

Наведемо кілька думок з цього приводу. Так, В. Щелінський[34] підкреслює, що різноманітні морфологічні особливості природних окремостей кам'яної сировини багато в чому значно впливали на техніку розщеплення каменю, вторинну обробку і типологію інвентаря ранньопалеолітичних стоянок. Цей же автор вказує, що морфологічні особливості вихідної сировини істотно впливали на застосування тих чи інших способів розщеплення[35]. Н. Гуріна[36] підкреслює, що найбільше цінувалися майстром конкреції, які наближалися за формою і розмірами до кінцевої продукції. О. Матюхін пише про те, що добір сировини в палеолітичний час мав важливе значення, і цілеспрямовані дії давніх майстрів приводили до послаблення об'єктивних параметрів сировини, що з тих чи інших причин не задовольняли майстра[37]. С. Семенов також підкреслює тісну залежність вихідної сировини і типів виготовлених з неї знарядь. За його словами, на знаряддях, виготовлених з жовнового та галькового кременю, можна було б будувати дві різні типології. Кожний з цих двох вихідних матеріалів мав свої особливості обробки[38]. Аналогічними у цьому сенсі є погляди багатьох інших експериментаторів і археологів-палеолітознавців.

Таким чином, на поставлене нами питання слід відповідати однозначно: якість вихідної сировини впливає на якість кінцевої продукції. Ця цілком об'єктивна залежність тим сильніша, чим простішою є застосовувана техніка розщеплення і чим менше розвинені уявлення майстра-виготовлювача про техніку сколу.

Слід погодитися з тим, що протягом усієї епохи „розщепленого каменю“ удосконалювання техніки сколу пов'язується зі збільшенням ступеня контролю за її складовими[39]. При цьому потрібно особливо підкреслити, що в остаточному підсумку вдосконалення технології обробки каменю означає проґресуюче елімінування несприятливих параметрів оброблюваної сировини.

Вимога до однаковости і, по можливості, ідентичности сировини

нологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи // Там само.— С. 72—133.

---

[34] Щелинский В. Е. Свойства кремневого сырья и техника изготовления орудий мустьерской эпохи // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене.— Москва, 1974.— С. 52—57.

[35] Щелинский В. Е. К изучению техники...— С. 84.

[36] Гурина Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты.— Ленинград, 1976.

[37] Матюхин А. Е. Орудия раннего палеолита...— С. 134—187.

[38] Семенов С. А. Введение // Технология производства в эпоху палеолита.— С. 3—8.

[39] Гиря Е. Ю., Нехорошев П. Е. Технологическая периодизация каменных инду-

лежить в основі переважної більшости минулих і сучасних технологій. Не буде перебільшенням припускати дію цього принципу й у палеолітичний час. Обробка каменю в палеоліті надто тісно пов'язана з природно заданими параметрами вихідної сировини. Можливості попередньої уніфікації вихідної сировини навіть у порівнянні з кісткою, не кажучи вже про дерево, украй малі. Тому, очевидно, припустимо вважати, що проґресуюча технологія обробки каменю щораз більше уніфікує і стандартизує кінцеву продукцію саме завдяки тому, що індивідуальні особливості вихідної сировини зводяться до можливого мінімуму ще на етапі її підбору. Тим самим максимально обмежується вплив параметрів сировини на якість кінцевої продукції.

Такий спосіб стандартизації кінцевої продукції кам'яного виробництва реалізовувався завдяки старанному підбору та попередній апробації окремостей сировини безпосередньо на родовищі. Важливість і необхідність цього етапу для кременеобробки дуже важлива. Тут знову було б доречно нагадати показовий, хоч до певної міри і прикрий для співробітників С. Семенова досвід нагромадження більш як тонни кременю, з якого лише невелика частка виявилася придатною для розщеплення[40]. Цей досвід дуже яскраво свідчить про необхідність попередньо спрямованого й усвідомленого підбору вихідної кам'яної сировини. Етнографічні джерела також наводять чимало даних про те, яким відповідальним і тривалим у часі є етап попереднього пошуку і підбору сировини[41].

Чи усвідомлювався неандертальцями зв'язок між параметрами вихідної сировини і якістю кінцевої продукції? І як наслідок: чи практикувався ними ретельний попередній підбір окремостей кременю? На наш погляд, слід позитивно відповісти на обидва питання. На користь такого висновку свідчать брак у матеріалах стоянок типових продуктів розщеплення неякісного кременю, переважання виробів з якісної сировини, високий ступінь стандартизації заготовок і знарядь.

У матеріалах кримських палеолітичних стоянок практично немає фраґментів розтріскуваних кременів або відсоток таких фраґментів незначний — це, на наш погляд, слід розцінювати як пряме свідчення попереднього апробування крем'яної сировини на родовищі, перед його транспортуванням на місце проживання й остаточною утилізацією. Апробація сировини на родовищах неминуче приводила до появи певної кількости предметів з ознаками штучного розщеплення сколів, забракованих окремостей і т. ін. Такі знахідки справді доволі реґулярно трапляються на багатьох нині відомих виходах кременю. Зрозуміло, що через технічну невиразність і аморфність точне (хоч би у межах епохи) датування таких знахідок найчастіше неможливе. Іноді усе ж таки це можна зробити, зокрема, завдяки потужності й інтенсивності патини. Непрямою вказівкою на вік таких знахідок іноді може слугувати їх морфологія, типова у технічному сенсі для середнього палеоліту.

Вимоги, що висувалися до кінцевої продукції розщеплення, не були однаковими вже на рівні окремих індустрійних традицій середньопалеолітичного часу, а можливо, вже й на рівні окремих пам'яток (поселень).

стрий // Проблемы культурогенеза и культурное наследие. Ч. 2: Археология и изучение культурных процессов и явлений.— Санкт-Петербург, 1993.

[40] Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— С. 14.

Найбільш бажаною заготовкою міг виявитися й укорочений пластинчастий скол, і великий первинний відщеп, і двобічно оббита заготовка і т. ін. Уявлення про те, який кінцевий продукт хотілося б (або слід чи можливо) отримати, також коригувало пошук окремостей сировини. Уявлення про найбільш бажану чи ідеальну заготовку для виготовлення знаряддя неминуче пов'язане з уявленням про найбільш бажану чи „ідеальну" окремість сировини. Тому і з цього погляду не можна говорити про те, що забезпечення сировиною здійснювалося цілком випадково, нечітко усвідомлювано. Мають рацію, зрозуміло, ті дослідники, які вказують, що основними вимогами до використовуваної сировини в палеолітичний час були твердість, одноструктурність, сталість фізичних властивостей в усіх напрямах, здатність давати гострий край, раковистий злам. Усіма цими властивостями в сукупності володіли породи групи силіцитів[42]. Однак те, особливо підкреслене В. Щелінським, неймовірне розмаїття окремостей сировини за формою (брили, уламки, гальки, плитки, жовна, конкреції), розмірами, інтенсивністю і характером включень, ступенем однорідности, тріщинуватости тощо обов'язково викликало потребу в спеціальному підборі найбільш придатних за всіма перерахованими характеристиками окремостей сировини, тобто необхідність у їх цілеспрямованому пошуку.

Ще одною важливою складовою процесу кременеобробки є знаряддя розщеплення і ретушування. Ця категорія артефактів давно привертає до себе увагу. І це зрозуміло: без відбійника не можна отримати якісного сколу, а без ретушера — не закріпити його кромки.

Експериментатори давно дійшли однозначного висновку про вагомий зв'язок між характеристиками застосовуваного відбійника і якістю кінцевої продукції розщеплення. Метрика і почасти морфологія сколів визначається вагою і величиною відбійника, його загальною формою і формою робочої частини, ступенем твердости[43]. С. Семенов спеціально підкреслює, що в забезпеченні засобами розщеплення „протягом палеоліту, мезоліту і неоліту продовжує відігравати істотну роль річкова галька, що підбирається за формою, вагою і ступенем щільности структури"[44]. Далі, продовжуючи тему, цей же автор пише, що відбійники з гальок являли собою цілу серію знарядь (різних за величиною, вагою, твердістю, формою) і підбиралися у залежності від того, яку операцію треба було виконувати[45].

Висновок про спеціальний підбір засобів розщеплення і ретушування, зроблений експериментаторами, цілком збігається з даними, отриманими при аналізі археологічної серії таких знарядь середньопалеолітичного віку. Так, колекція відповідних артефактів кримської стоянки Пролом I дає змогу навіть припускати багатоступеневий послідовний добір природних річкових гальок за цілою низкою ознак: породи (щільности і твердости), форми, ваги, розмірів[46].

Таким чином, з одного боку, встановлюється пряма залежність між

[41] Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств.— Ленинград, 1983.

---

[42] Деревянко А. П., Маркин С. В., Васильев С. А. Палеолитоведение. Введение и основы.— Новосибирск, 1994.

[43] Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— С. 39.

[44] Там само.— С. 60.

[45] Семенов С. А. Введение.

властивостями застосовуваного відбійника (ретушера) і якістю кінцевої продукції, а з другого — з'ясовуються факти, що сигналізують про практику спеціального цілеспрямованого забезпечення знаряддями розщеплення і ретушування в неандертальський час шляхом відбору їх зі серії природних об'єктів за цілою низкою ознак.

Отже, на якість кінцевої продукції розщеплення каменю мають безпосередній вплив властивості як вихідної сировини (фізичні властивості і метричні параметри), так і знарядь обробки цієї сировини. При чітко усвідомленій меті кременеобробки, коли майстрові добре відомо, яким чином і що саме він хотів би виготовити, з'ясовується, усвідомлюється і реалізується ще одне завдання: забезпечення найбільш відповідними сировиною і засобами її обробки. Усвідомлення останнього завдання, природно, веде до практики цілеспрямованого пошуку як сировини для розщеплення, так і природних предметів, використовуваних для її обробки. В основі середньопалеолітичного підходу до постачання сировиною лежить усвідомлена на рівні спільноти, пов'язаної родинними зв'язками, вимога до однаковости і, по можливості, ідентичности вихідної сировини. Такий підхід неандертальської людини до технології кременеобробки сприяв стандартизації вихідної сировини і тим самим стандартизації кінцевої продукції.

Крем'яна сировина і питання про так звані позитивні знання у палеоантропів

Як уже вказувалося, щоб успішно виготовляти кам'яні знаряддя, палеоантропи повинні були добре орієнтуватися на місцевості; знати, де містяться найближчі виходи крем'яної сировини і розсипи річкової гальки, в яких умовах можна розшукати найякіснішу сировину; володіти уявленнями про властивості і параметри вибраної сировини; мати уявлення про те, що саме і внаслідок послідовности яких дій буде виготовлено з окремости сировини; мати у своєму розпорядженні якесь елементарне пристосування для транспортування каменю (або кінцевої продукції розщеплення) до місця обробки або проживання.

Принаймні деякі зі згаданих навичок, обов'язкових для успішного забезпечення процесу розщеплення каменю у середньому палеоліті, мають стосунок до питання виникнення і формування так званих позитивних знань про навколишній світ, подальший розвиток і ускладнення яких у далекій перспективі привели до виникнення кола природничих наук.

Було б помилкою вважати, що первісній людині було байдуже, які саме камені використовувати як сировину для своїх виробів. Навпаки, є багато археологічних свідчень про існування усвідомленої і цілеспрямованої діяльности щодо забезпечення кам'яною сировиною уже на етапі палеоантропів. Деякі факти підбору природних предметів (у тому числі й кам'яних) за їх властивостями, наприклад, розмірами і вагою, відомі і серед сучасних приматів[47]. Численними і добре відомими є приклади використання віддаленої або екзотичної кам'яної сировини для нижньопалеолітичних стоянок різного віку. Ці приклади однаково добре пояснюються як з позицій припущення „розумности" мешканців цих стоянок, так і з позицій припущення про притаманні їм складні реакції поведінки, які не

[46] Степанчук В. Н. Критерии подбора инструментов расщепления и ретуширования в мустье Крыма // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 112—118.

виходять за рамки біологічної адаптації.

За одностайною думкою, неандертальці Криму близькі до класичних європейських неандертальців[48], які широко розповсюдилися під час останнього міжльодовиків'я. Класичні неандертальці були невисокими, мускулистими і кремезними, об'єм мозку в середньому перевищував сучасні показники, будова кисті і мозку практично не відрізнялася від сучасних. Притаманність неандертальцям специфічно людської свідомости і супутньої членоподільної мови виключає можливість біологічного пояснення різноманітности (або одноманітности) сировини на їхніх стоянках. Таким чином, на основі визнання принципової психологічної подібности неандертальців і сучасних людей відкривається можливість для певних порівнянь і екстраполяцій з аналогічної діяльности щодо використання кам'яної сировини, відомої за фактами етнографії або з досвіду сучасних імітаторів.

Помилковою була б думка, що камені, які первісна людина вважала за краще використати для своїх виробів, — повсюдно поширені. Це далеко не так, що ми показали на прикладі Криму — реґіону вельми „благополучного" стосовно сировини. Потрібно визнати, що потреба в кам'яних виробах не тільки стимулювала вдосконалення способів пошуку і видобутку сировини. Сама наявність або брак кам'яної сировини були, як правильно зауважує Н. Гуріна, серйозною передумовою для різної інтенсивности освоєння людиною окремих географічних областей. Таким чином, наявність відповідної сировини перетворювалася у чинник, що коригував інтенсивність і форми культурного розвитку, в тому числі й проґрес техніки. Потрібно погодитися з тим, що надлишок матеріалу давав змогу широко експериментувати і вдосконалювати способи виготовлення знарядь праці[49], однак треба вважати, що не менш стимулюючий вплив на розвиток технології мала і нестача якісної сировини.

Можна припускати, що неандертальці досконало знали особливості рельєфу і рослинність урочищ, яка входила в їхню, можна сказати, „кормову" територію. Немає потреби наводити численні спостереження етнологів, які свідчать, що такі знання про територію, яка інтенсивно використовується, має у своєму розпорядженні будь-яка високоорганізована жива істота. Знання про кам'яну сировину входило у число пріоритетних для первісної людини, оскільки вони відносилися до числа життєво необхідних. Чим далі людина просувалася по шляху удосконалення своїх кам'яних знарядь, тим сильнішою ставала її залежність від запасів якісної сировини.

У цій залежності щораз чіткіше окреслювався ще один бік проблеми: необхідна була вже не просто „відповідна" сировина, а „багато" такої сировини, поставала необхідність щораз масштабнішого її видобутку.

Немає прямих свідчень про форми видобутку кам'яної сировини в середньому палеоліті Криму. Тут можна використовувати лише непрямі

[47] Ф р и д м а н Э. П. Приматы.— Москва, 1979; Г у д о л л Дж. Шимпанзе в природе: поведение.— Москва, 1992.

---

[48] Я к и м о в В. П., Х а р и т о н о в В. М. К проблеме крымских неандертальцев // Исследование палеолита в Крыму.— К., 1979.— С. 55—66; Д а н и л о в а Е. И. Затылочная кость неандертальца из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая // Т а м с а м о.— С. 76—84; Л а з у к о в Г. И., Г в о з д о в е р М. Д., Р о г и н с к и й Я. Я. и др. Природа и древний человек (основные этапы развития природы палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене.— Москва, 1981; А л е к с е е в В. П. Становление человечества.— Моск-

вказівки. Так, наприклад, наявність у матеріалах стоянок розщеплених кременів зі свіжою крейдяною кіркою однозначно свідчить про те, що видобування велося безпосередньо на корінних виходах сировини. Менш упевнено можна стверджувати, що сировина не збиралася на поверхні, а витягувалася з материнської породи, оскільки в іншому випадку ступінь збережености крейдяної сорочки був би іншим, поверхня не була б такою свіжою і практично нееродованою. Еродована, згладжена поверхня жовнової кірки, люстрована і специфічно патинована поверхня давніх природних розламів крем'яних окремостей, наявність зірчастої забитости по гранях і кромках вказують на те, що ця сировина видобувалася з алювію. Для сировини, що займає проміжне місце за станом фізичної збережености, можна припускати походження з числа тривалий час експонованих на денній поверхні окремостей. Кримські пам'ятки часто містять усі ці різновиди кам'яної сировини, однак частка кожної з них у тій чи іншій пам'ятці часом різко відрізняється, що свідчить про різну тактику забезпечення сировиною, яка практикувалася мешканцями цих стоянок.

Середньопалеолітична людина збирала сировину на схилах річкових долин, витягувала з крейдяного відкладення або підбирала на берегах річок. Висловлювання С. Семенова з приводу техніки видобутку сировини в пізньому палеоліті може бути поширене і на середньопалеолітичний час. Якщо доводилося користуватися кам'яною породою в покладах, то її брали з шару в місцях виходів, в обривах, на берегах ярів і річок, ще не виробляючи якихось значних заглиблень у схилах цих оголень. Ломка покладів, у разі необхідности, велася біля самої поверхні, потреба в кількості каменю була ще невелика[50]. Неухильна потреба у щораз зростаючій кількості якісної сировини стимулювала модифікацію і ускладнення уже відомих способів видобутку сировини в корінному заляганні.

У процесі забезпечення кам'яною сировиною, а також її обробки формувалися важливі сфери емпіричного досвіду і узагальнення його результатів. Знання про властивості каменю, що добувається, ознайомлення з розмаїттям його властивостей і параметрів лягли в основу первинних мінералогічних уявлень. Знання про те, в яких умовах можна розшукати найбільш якісну сировину, уміння відшукувати необхідні гірські породи, поступове вдосконалення методів видобутку каменю і засвоєння умов його залягання згодом лягли в основу гірництва. Встановлювана за антропологічними даними хороша здатність палеоантропів до просторової орієнтації мала важливе значення при полюванні, експлуатації мисливської території, переслідуванні здобичі, поверненні, іноді в темряві, додому по малознайомій місцевості[51] і, додамо, при пошуку і забезпеченні кам'яною сировиною. Необхідність добре знати своє місцезнаходження і в будь-яких сезонних умовах легко знаходити дорогу до родовищ потрібної сировини сприяла зміцненню навичок орієнтування на місцевості, освоєнню різних форм рельєфу, усвідомленню ходу часу, добових і сезонних ритмів природного процесу.

Загалом немає сумнівів, що діяльність, пов'язана з утилізацією кам'яної сировини, являла собою один з найважливіших каналів інтенсивного

ва, 1984; його ж. Человек. Эволюция и таксономия.— Москва, 1985.

[49] Гурина Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты.

пізнання навколишнього світу, нагромадження позитивних знань і в перспективі складання первинних наукових уявлень.

На основі викладеного можна резюмувати, що Кримський півострів періоду первісного суспільства був забезпечений крем'яною сировиною у просторовому плані аж ніяк не рівномірно. Основні виходи в корінному заляганні пов'язані з відкладеннями верхньої крейди, які виходили на поверхню в районі передгір'їв. Потенційно кремененосними були також долини річок північних і північно-західних схилів Кримських гір.

Різноманітність кліматичних умов палео-Криму, пов'язана з глобальними кліматичними змінами, безсумнівно, відбивалася на ситуації з доступністю кам'яної сировини протягом палеоліту, інколи серйозно обмежуючи можливості її видобутку. Можна припускати і наявність сезонних труднощів у забезпеченні сировиною.

Кам'яна сировина доволі різноманітна за багатьма параметрами, її якість різниться не тільки від родовища до родовища, але й у межах одного родовища і навіть у межах одного стягнення кременю. Звідси випливає, що пошук і підбір відповідної сировини apriori потребував значних часових і трудових зусиль.

На користь свідомого і цілеспрямованого характеру відбору сировини свідчить склад кам'яних колекцій будь-якої з кримських пам'яток, у яких практично немає „сировинного браку", переважає високоякісна сировина, а відсоток низькоякісних некрем'яних домішок мінімальний. Сума наявних вказівок веде до висновку про значну роль попереднього пошуку і випробування сировини кримськими неандертальцями безпосередньо на виходах кременю. Не доводиться вважати, що цей пошук мав погано усвідомлений, напівінстинктивний характер, оскільки при підборі окремости сировини необхідно було враховувати цілу низку параметрів, звертаючи увагу на форму, величину, характер поверхні, однорідність, міру ізотропности і т. ін.

Таким чином, вибір сировини з природно даної різноманітности проводився за певними критеріями (якости, форми, розмірів і т. ін.). Тим самим цей етап утилізації каменю, а саме відбір близької за параметрами вихідної сировини (тобто до певної міри її стандартизація), забезпечував і стандартизацію кінцевої продукції.

На якість кінцевої продукції розщеплення каменю мали безпосередній вплив властивості (фізичні властивості і метричні параметри) як вихідної сировини, так і знарядь її обробки. Усвідомлення цього й вело до практики цілеспрямованого пошуку як сировини для розщеплення, так і природних предметів, що використовувалися для її обробки.

Діяльність з утилізації кам'яної сировини являла собою один з найважливіших каналів інтенсивного пізнання навколишнього світу, нагромадження позитивних знань і в майбутньому створення первинних наукових уявлень.

Vadym STEPANCHUK

NEANDERTHALS AND FLINT RAW MATERIALS: SOME ASPECTS OF THE STUDY CONCERNING INTERRELATIONS BETWEEN A PRIMITIVE SOCIETY AND ENVIRONMENT (ON THE BASIS OF CRIMEAN MIDDLE PALEOLITHIC RECORDS)

This article focuses on a number of questions concerning the problem of interrelations of environment and Middle Paleolithic man. Flint is given a detailed characteristic, as it is the constituent of Crimean paleoanthropus environment. The data concerning localization of outcrops that were classified into primary, redeposited and anthropogeneous are represented.

The question of raw materials accessibility in dependence on seasonal and global climate changing is discussed. It has been concluded that during the Wurm period it is possible to distinguish several alternating periods, during which a potential base of raw materials grew short or, on the contrary, augmented. The article presents analysis of the parameters by which raw materials differ as well as investigation of the impact of these parameters on the quality of final flint-made products. The conclusion is given that intentional and well-realized acquisition was characteristic of standardized lithic raw materials, further use of which resulted in appearance of standardized final flint-made products. The problem of the so-called positive knowledge of Neanderthals is discussed regarding the question of raw material exploitation.

Олександра КРОТОВА

ХРОНОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СТЕПОВОЇ ЗОНИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ РІВНИНИ

Кореляція подій стародавньої історії у просторі і часі потребує перш за все вирішення питань хронології та періодизації пам'яток матеріальної культури на основі нагромадження даних як абсолютного, так і відносного датування, їх співвідношення з геостратиграфічними і геохронологічними схемами та реконструкціями природного середовища.

База даних для дослідження проблем хронології та періодизації верхнього палеоліту степової зони останнім часом дещо зросла — з'явилися нові пам'ятки, радіовуглецеві дати, стратиграфічні і палінологічні визначення. Тепер у реґіоні налічується усього близько тридцяти пам'яток (Табл.) з виразними комплексами знахідок та певними даними для визначення їх хронології. Більше десятка пам'яток мають радіовуглецеві дати, близько двадцяти — геолого-стратиграфічне визначення, декотрі з них продатовано геофізичним або палінологічним методами.

Деякі уточнення, зроблені останнім часом у східноєвропейських геохронологічних та геостратиграфічних схемах валдайської льодовикової епохи, дають змогу впевненіше корелювати їх одну з одною та зіставляти з їх підрозділами періоди розвитку верхнього палеоліту. Усе це дає змогу внести корективи в наявні варіанти схем хронології та періодизації верхньопалеолітичних пам'яток реґіону.

Тому нині є актуальним аналіз усіх даних з абсолютного та відносного датування верхньопалеолітичних пам'яток реґіону, співвіднесення їх як зі загальною хронологічною шкалою, так і з геостратиграфічними і геохронологічними підрозділами пізньовалдайської льодовикової епохи, її основними кліматичними відрізками.

Палеогеографічні умови

Степова зона Східної Європи — це частина найобширнішої на земній кулі степової території Євразійського материка, що простяглася зі заходу на схід більш ніж на 7 тис. км від Молдови до Забайкалля. Ширина її в різних місцях сягає від 600 до 1150 км. У європейській частині вона розташована від узбережжя Чорного і Каспійського морів до 47° (Кишинів) і 54° (Самара) північної широти. В нашій роботі розглядається тільки західна частина цієї території до Нижнього Подоння включно. Вона являє собою південну частину Східноєвропейської рівнини, в межах якої на

тлі здебільшого рівнинного рельєфу (Азово-Причорноморська низовина, Нижньодонецька і Придонецька рівнини, Донецько-Дніпровська западина) виступають ділянки підвищень: Середньодніпровська і Приазовська височини, Донецький кряж, що сягають у висоту здебільшого до 200—300 м над рівнем моря[1].

Час розвитку верхнього палеоліту в Східній Європі, за останніми даними абсолютного датування (від 36—32 до 11—10 тис. років тому)[2], збігається з другою половиною валдайської (вюрмської) льодовикової епохи, палеогеографічні реконструкції якої, виконані різними дослідниками, значно відрізняються, що утруднює розуміння кліматичного процесу як у Східній Європі загалом, так і у степовій зоні зокрема.

Дослідники (А. Москвітін та інші), які ділять валдайську епоху на три відрізки, представляють її середню частину (50—25 тис. років тому) як здебільшого теплий міжльодовиковий час (мологошекснинський мегаінтерстадіал), що відділяє дві льодовикові епохи (стадії) — калінінську (70—50 тис. років тому) і осташківську (24—10 тис. років тому) з трьома оптимумами, серед яких найбільш виражений дунаївський (30—24 тис. років тому), що, очевидно, відповідає паудорфу західноєвропейської схеми[3].

Згідно з поглядами російських палеогеографів, очолюваних О. Величком, поки що важко зробити оцінку кількости теплих чи холодних „хвиль" та терміну їх існування для цього періоду, враховуючи обмежені можливості радіовуглецевого методу та недостатність абсолютних дат для раннього і середнього відрізків валдайської епохи. Базуючись на фактичних даних з палеогеографії Східноєвропейської рівнини, вони ділять валдайську епоху на два принципово різні відрізки: 1) безльодний валдай (від кінця микулино-еему до початку розповсюдження льодовика; 70—24 тис. років тому) і 2) льодовиковий валдай (час початку, максимуму і деградації валдайського зледеніння; 24—9 тис. років тому). На їхню думку, в період безльодного валдаю льодовикового покриву на Східноєвропейській рівнині не було, він тільки накопичувався у центрі зледеніння. Це був час переважання перигляційних кліматичних умов, розвитку кріогенних, делювіально-соліфлюкційних ерозійних процесів, розповсюдження перигляційної рослинности. Ці дані збігаються з даними для Центральної і Західної Європи, де в цей час відбувалося сильне похолодання, яке не супроводжувалося зледенінням Середньоєвропейської рівнини та Британських островів.

Серед незначних коливань клімату (близько 12 „хвиль" чи фаз) ці дослідники виділяють тільки теплий крутицький інтервал (65—64 тис. років тому), що, можливо, відповідає інтерстадіалу (брьоруп західноєвропейських схем) на самому початку валдаю, а також досить холодне дунаївське потепління, що зіставляється з брянським (паудорфським) інтерстадіалом — у кінці (29—24 тис. років тому). У період льодовикового валдаю

---

[1] Бондарчук В. Р. Геологія України.— К., 1959.— С. 311; Мордкович В. Г. Степные экосистемы.— Новосибирск, 1982.

[2] Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы.— Санкт-Петербург, 1997.— С. 21—46.

[3] Палеолит СССР / Ред. П. И. Борисковский // Археология СССР.— Москва, 1984.— С. 24.

льодовиковий покрив, насуваючись зі Скандинавії на Східноєвропейську рівнину і вкривши її північно-західну частину, досяг близько 17—20 тис. років тому максимуму розповсюдження. У цей час посилюються кріогенні, делювіально-соліфлюкційні, ерозійні процеси. Існує думка палеогеографів, що скандинавський льодовиковий покрив міг у період максимуму змикатися з покривами Британського архіпелагу та шельфу Баренцового моря.

Реконструкція природних умов пізньоплейстоценової епохи на території, що перебувала за межами льодовикових покривів, багато в чому залежить від розуміння процесу формування горизонтів лесів, викопних ґрунтів та інших ґрунтоутворень, а також їх хроностратиграфії. На території Східноєвропейської рівнини, за стратиграфічною схемою О. Величка (Табл.), нараховується близько семи горизонтів лесів та шість похованих ґрунтів чи ґрунтових комплексів, а також не менше п'яти кріогенних деформацій, що належать до епохи плейстоцену. Пізньоплейстоценові леси у Східній Європі залягають на чітко визначеному мізинському викопному ґрунті 2 (аналог штильфрид А). Лесовий горизонт (хотильовський, або лес I), що безпосередньо його перекриває, сягає товщини 2 м, він розповсюджений на значних територіях Середньої та Східної Європи. Вище залягає брянський похований ґрунт, формування якого відбувалося, згідно з радіовуглецевими датами, в інтервалі близько від 29—30 до 23—24 тис. років тому. Аналогами його в інших частинах Європи є поховані ґрунтоутворення: гляйнцький (Східна Німеччина), РК-1 (Чехія), менде Ф (Угорщина), штильфрид А (Австрія), коморники (Польща). Брянський похований ґрунт перекривають два горизонти лесових відкладів (лес II — деснинський та лес III — алтинівський), відділених один від одного тонким прошарком оглеєння (трубчевського). Товщина цих післябрянських лесів перевищує більш ранній, хотильовський, у кілька разів. Дослідники відзначають також наявність кількох кріогенних горизонтів — у верхній частині мізинського та брянського ґрунтів і в покрівлі алтинівського лесу. Вони є слідами дії багатолітньої мерзлоти.

Відносно періоду формування брянського похованого ґрунту важливою є проблема датування його верхнього та нижнього кордонів. Час формування цього похованого ґрунту розглядається здебільшого як період внутрівалдайського пом'якшення клімату в рамках 30—23 тис. років тому, що хронологічно збігається з дунаївським інтервалом льодовикової області. Хоч датування верхнього кордону 23—24 тис. років тому вважається встановленим, його нижній рубіж деякі дослідники понижують до 45—50 тис. років тому.

Більша частина післябрянського часу, від 23 тис. років тому і до пізньольодовиків'я, припадає на формування лесових горизонтів, один з яких (деснинський) збігається з максимумом валдайського похолодання. Прошарок оглеєння (трубчевський горизонт) між лесом I і II розцінюється як пом'якшення клімату інтерфазіального характеру близько 16—15 тис. років тому. Дослідники вважають можливим датувати і мерзлотну деформацію покрівлі останнього лесового нашарування (алтинівського), розцінюючи її як наслідок розвитку та деґрадації пізньовалдайської мерзлоти, що могла проходити у два етапи. Початок хвилі кріогенезу, на їхню думку, можна віднести ще до часу близько 17 тис. років тому. Перший етап деґрадації — до 15 тис. років тому, рецидив мерзлоти — до періоду

похолодання дріас III, а остаточну деґрадацію — до початку голоцену[4].

Х. Арсланов на основі досліджень лабораторії геохронології Санкт-Петербурзького університету, ґрунтуючись на серії радіовуглецевих дат, отриманих для відкладів з багатьох розрізів Східноєвропейської рівнини, склав геохронологічну шкалу та встановив кореляцію геологічних полів (Табл.). За його схемою, середньовалдайський (вюрмський) мегаінтерстадіал охоплював час від 60—58 до 25 тис. років тому, що приблизно відповідає геохронологічній шкалі океанічних відкладів (58—27 тис. років тому). Для нього характерне коливання клімату з двома помітними періодами потеплінь. З них останнє потепління — дунаївський міжстадіал — аналог брянського інтервалу. Датуванням рослинних решток у кінцевій зоні останнього максимального зледеніння встановлено пізньовалдайський вік цієї стадії. Ці дані також добре узгоджуються з даними для північної Атлантики та Сибіру про максимальне розповсюдження льодовикового покриву близько 18±2 тис. років тому. Після максимальної стадії настало короткочасне потепління (16,5—15 тис. років тому), зафіксоване у багатьох пунктах Землі. Услід за ним настало досить різке похолодання, з яким, певно, пов'язані крайові утворення вепсівської стадії, за якою ішли досить добре встановлені міжстадіали — рауніс, бьолінґ, алерьод та похолодання, що їх розділяли (нижній, середній і верхній дріас)[5].

Відповідно до стратиграфічної схеми українських палеогеографів (Табл.), у якій останнім часом уточнено хронологічні рамки накопичення відкладів, середньому валдаю відповідає горизонт бузького (bg) лесу (55—45 тис. років тому). У цей час на півдні України переважали близькі до перигляційних ландшафти з домінуванням ксеротичної полиноволебедової з участю злакових рослинності. Вищерозташований горизонт світи дофінівського (df) похованого ґрунту формувався у період 45—22 тис. років тому. Відзначено перешарування його не дуже товстими прошарками лесу, що вказує на відносно різкі коливання клімату протягом цього періоду. Завдяки цим прошаркам простежується два, а інколи й три горизонти ґрунтів. Шар ґрунту, що відповідає оптимуму дофінівського інтерстадіалу (df-b), близький до чорноземів, має бурувато-сірий колір. Шар ґрунту, що відповідає завершальній стадії його формування (df-c),— напівпустельно-степовий бурий зі слабким червонуватим відтінком[6].

У період дофінівського оптимуму рослинність набирає лісостепового характеру. У Причорномор'ї розповсюджуються долинні і байрачні ліси, головним чином березово-соснові з домішкою дуба, а в західній частині — сосново-широколистяні. Степи набирають мезотичного характеру і

---

[4] Величко А. А. Природный процесс в плейстоцене.— Москва, 1973.— С. 7—18, 30—48, 116—125, 189—208; Палеография Европы за последние 100 тыс. лет (Атлас-монография) / Ред. И. П. Герасимов, А. А. Величко.— Москва, 1982.— С. 16—26, 67, 70—74, 81—91, 109—112.

[5] Арсланов Х. А. Радиоуглеродная геохронология верхнего плейстоцена Европейской части СССР // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода (далі — БКИЧП).— Москва, 1975.— № 43; його ж. Геохронологическая шкала позднего плейстоцена Русской равнины // Геохронология четвертичного периода.— Москва, 1992.— С. 17.

[6] Веклич М. Ф. Палеоэтапность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя.— К., 1982.— С. 49; його ж. Комплексный палеогеографический метод и рекомендации по составлению литологофациальных и палеогеографических карт.— К., 1989.— С. 10; Розвиток грунтів України у пізньому кайнозої / Ред. М. Ф. Веклич.— К., 1973— С. 178—188.

складаються зі злаково-різнотравних угруповань. Північно-Східне Приазов'я у цей час також було у зоні лісостепу зі світлими сосновими лісами й домішкою берези, дуба, липи та ліщини. У найбільш вологих місцях траплялись ялина, кущова береза, осокові. На рівнинних вододілах панували злакові степи. Клімат був помірно континентальний, холодніший від сучасного, з річною сумою опадів 350—400 мм. У завершальну стадію дофінівського інтерстадіалу клімат стає ще холоднішим і сухішим. У Приазов'ї зі складу рослинности зникають широколистяні породи, ялина, посилюється роль сосни. Площі, зайняті лісами, скорочуються, серед трав'янистих угруповань з'являється ксеротичний компонент. Приазовські степи цього часу близькі до сучасних континентальних сибірських з полином і ксеротичним різнотрав'ям зі світлими березово-сосновими гайками. У Північно-Західному Причорномор'ї панували ландшафти, близькі до напівпустельно-степових. Клімат у цей час був континентальний, помірно холодний, значно суворіший у порівнянні зі сучасним, сума річних опадів становила близько 350 мм. Середньозимова температура для всього дофінівського періоду була −6—9 градусів, середньолітня +17 градусів. Тобто зима була не дуже холодною, а літо — не дуже спекотним.

Пізньовалдайському часові відповідає причорноморський (pc) лесовий горизонт, який формувався у період 22—10 тис. років тому (Табл.). У його середній частині простежується світло-бурий ембріональний викопний ґрунт напівпустельного типу (pc-2). Згідно з палінологічними даними, у цей час в азово-чорноморськоу реґіоні панували ксеротичні (злаково-полиново-лебедові) степи, склад пилку трав у відкладах — до 95 відсотків. Серед невеликої кількости деревовидних порід — сосна, чагарникова береза. Для відкладів середньопричорноморського ґрунту характерне деяке зростання кількости пилку дерев (сосни, деревовидної берези, вільхи). Клімат у цей час був екстраконтинентальний холодний, близький до перигляційного, зі середньорічною сумою опадів 250—300 мм, середньозимовою температурою −10—15 градусів. Під час середньопричорноморського потепління клімат був дещо тепліший, зі середньозимовою температурою не нижче −10 градусів[7].

Порівняння кількох геохронологічних схем[8] (Табл.), що встановлюють послідовність кліматичних коливань і пов'язаних з ними відкладів та фіксують зміну геологічних подій у Європі, показує, що відклади, вказані у схемі українських палеогеографів як світа дофінівських похованих ґрунтів, приблизно збігаються з кількома західноєвропейськими інтерстадіалами (арсі, кесельт, тюрсак) в Західній Європі. Брянський інтерстадіал (похований ґрунт) займає тільки частину цього часового інтервалу, приблизно збігаючись з інтерстадіалами арсі і кесельт. Пік максимуму пізньовалдайського похолодання у Східній Європі, здається, відповідає стадіалові, зафіксованому між інтерстадіалами ложері і ляско в Західній Європі, хоч, очевидно, і значно коротшим за часом існування, ніж пізньовалдайський.

---

[7] Артюшенко А. Т., Пашкевич Г. А., Паришкура С. И. Палеоботаническая характеристика опорных разрезов четвертичных (антропогеновых) отложений средней и южной части Украины.— К., 1973.— С. 86; Сиренко Н. А., Турло С. И. Развитие почв и растительности в плиоцене и плейстоцене.— К., 1986.— С. 108—116, 156—157.

[8] Веклич М. Ф. Палеоэтапность...— С. 191.

Потепління після максимуму похолодання, зафіксоване в різних східноєвропейських схемах, приблизно збігаається (рс-2, за М. Векличем, 1989; рівень оглеєння, за О. Величком, 1973; післявепсівське потепління, за Х. Арслановим, 1992). Хоч не виключено, що у Східній Європі воно настало пізніше, ніж у Західній (ляско — after P. Dolukhanov, 1993).

Таким чином, розвиток кліматичних змін у степовій зоні Східної Європи у другій половині валдайської епохи можна оцінити як неодноразові коливання від холодних і сухих до більш теплих і вологих умов зі загальною тенденцією до похолодання та наростання континентальности клімату в максимум льодовиків'я (20—17 тис. років тому). Загалом же для території Північного Причорномор'я характерне постійне переважання степових ландшафтів, але з деякою зміною складу трав'янистих угруповань у теплі та холодні періоди. Роль лісових форм рослинности, що займали здебільшого долини річок і балок, збільшувалася в теплі та зменшувалася у холодні періоди.

Серед фауністичних залишків пізньопалеолітичних стоянок півдня Східноєвропейської рівнини типові представники пізнього мамонтового комплексу, здебільшого його степового варіанта. В списку великих травоїдних домінує бізон (близько 85 відсотків), часто трапляється кінь, досить рідко — мамонт, шерстистий носоріг, північний та благородний олені, сайгак, баран. Звичайно, не дуже чисельні рештки хижаків та дрібних ссавців. Серед хижаків трапляються вовк, песець, бурий ведмідь, росомаха, серед дрібних ссавців — заєць, бобер, байбак, хом'як та інші гризуни. Майже невідомі залишки птахів та риб[9].

Дані абсолютного та відносного датування

Перш ніж приступити до аналізу даних абсолютного та відносного датування верхньопалеолітичних пам'яток реґіону, слід вказати на труднощі, пов'язані з їх отриманням. Значна частина пам'яток усе ще залишається нестратифікованою через погані умови збереження культурного шару. Для деяких стоянок з культурним шаром не визначені геологічні дати через неповні колонки відкладів. Інколи неможлива кореляція геологічних визначень для різних стоянок як досліджуваного реґіону, так і сусідніх територій, тому що дослідники користуються різними геохронологічними схемами, а самі ці схеми мають досить загальне членування пізнього плейстоцену і недостатньо скорельовані зі схемами прилеглих територій. Лише кілька пам'яток мають геофізичне (палеомагнітне) визначення часу їх існування. Залишається проблематичною можливість використання як датуючого матеріалу видового складу палеонтологічних решток, тому що вони не на всіх стоянках трапляються, а ті, що є, інколи можуть бути лише свідоцтвом сезону полювання, а не відображати довколишній тваринний світ певного періоду. Проблема палінологічного визначення часто пов'язана з бідністю пилкового складу в лесових відкладах[10].

---

[9] Dolukhanov P. M. The Pleictocene—Holocene Boundary // From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations / Ed. O. Soffer and N. D. Praslov.— New York, 1993.— P. 190; Арсланов Х. А. Геохронологическая шкала...— С. 17; Веклич М. Ф. Комплексный палеогеографический метод...— С. 10.

Абсолютне датування пам'яток реґіону, крім невеликої кількости радіовуглецевих дат (усього 40 дат для 14 пам'яток), має й інші проблеми. Це передовсім стосується матеріалу зразків. Близько третини дат отримано за кістковим вугіллям або обпаленими кістками, які вважаються найнадійнішим матеріалом для датування. Інші дати отримано на основі задовільнішого матеріалу — необпаленої кістки або зубів, але немає жодної дати за деревним вугіллям, що визнається дослідниками найбільш певним матеріалом[11].

Важливою є й проблема забруднення зразків для датування більш пізнім, у тому числі й сучасним, техногенним радіовуглецем та розробка методів їх очищення. Остаточно нерозв'язаною залишається проблема калібрування, тобто узгодження отриманих радіовуглецевих дат палеолітичного часу з календарними[12]. Не можна також вважати задовільними для визначення часу існування пам'ятки одиничні радіовуглецеві дати чи навіть дві дати, тим більше якщо вони розділені значним часовим інтервалом. Вони придатні в основному для оцінки їх відповідности вікові, визначеному археологом іншими методами[13]. Найбільш надійними вважаються серії дат, з яких хоч би частина має невеликий часовий інтервал або збігається. Важливе значення має кореляція даних абсолютного та відносного датувань. Проаналізуємо радіовуглецеві дати пам'яток, перш за все тих, для яких отримано серії дат, та порівняємо їх з даними відносного датування.

Найбільшу серію (11) дат має стоянка Кам'яна балка II (шар 2) в Північно-Східному Приазов'ї. У нещодавно опублікований найбільш повний їх список включено ще одну, дванадцяту, дату (АА-4797 14670+105)[14], насправді отриману для стоянки Кам'яна балка I[15]. Усі 11 дат шару 2 Кам'яної балки II розташовані в часовому інтервалі від 15 до 10 тис. років тому. Більшість їх відповідає значенню 13—15 тис. років тому, яке визнається деякими дослідниками як досить вірогідна дата[16], хоч дослідниця

[10] Верещагин Н. К. Почему вымерли мамонты?— Ленинград, 1979.— С. 18; Бибикова В. И., Белан Н. Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы // Бюллетень Московского общества испытателей природы (далі — БМОИП), отд. биол.— 1979.— Т. 84.— Вып. 3.— С. 13—14; Маркова А. К. Териофауна позднего валдая // Палеография Европы...— 1982.— С. 111—112; Кротова А. А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // Археологический альманах (Донецк).— 1994.— № 3.— С. 157.

[11] Черданцев В. В. Абсолютная геохронология палеолита // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— 1971.— Т. 6.— № 173.— С. 301; Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain.— 1985.— P. 230; Damblon F., Haesaerts P. and Van Der Plicht J. New Datings and Considerations on the Chronology of Upper Palaeolithic sites in the Great Eurasiatic Plain // Préhistoire Européenne.— Vol. 9.— P. 178.

[12] Damblon F., Haesaerts P. and Van Der Plicht J. New Datings...— P. 178—180; Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 8, 13.

[13] Синицын А. А. Некоторые аспекты абсолютного датирования в археологии палеолита // Международная конференция по применению методов естественных наук в археологии. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 27—30 ноября 1994 г.— Санкт-Петербург, 1994.— С. 39; Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 15.

[14] Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 57.

[15] Leonova N. B. Upper Paleolithic of the Russian Steppe Zone // Journal of World Prehistory.— 1994.— Vol. 8.— N 2.— P. 201; Леонова Н. Б. Каменная балка — уникальный археологический район в дельте Дона // Донская археология (Ростов-на-Дону).— 1999.—

стоянки Н. Леонова, очевидно, більш схильна визнати достовірною датою близько 15 тис. років тому. Другий культурний шар цієї стоянки вона вважає ранішим від Кам'яної балки І. Третій (нижній) шар стоянки за археологічним матеріалом вона датує приблизно 17—18 тис. років тому та вважає найбільш давнім поселенням у групі кам'янобалківських пам'яток. За даними палінологічного аналізу та археологічними матеріалами, перший (верхній) шар цієї стоянки дослідниця датує близько 13 тис. років тому, а стоянку Кам'яна балка (III мис) — близько 12 тис. років тому[17].

Досить значну серію з дев'яти радіовуглецевих дат отримано для Амвросіївського кістковища бізонів. Матеріалом для зразків слугували кістки доброї збережености. В одному випадку використано зуби бізонів з розкопок 1988 р. Саме за цим зразком у Санкт-Петербурзькій лабораторії Інституту історії матеріальної культури РАН отримано найдавнішу дату — 21500 ± 340 (ЛЕ-3403). Досить близька до неї ще одна дата цієї ж лабораторії, отримана за кістками з шурфа 1979 р.,— 20620 ± 150 (ЛЕ-1805). Третю групу, отриману у 1980-ті рр. за кістками з розкопок 1949 р. і відділену від двох перших значним відрізком часу, можна вважати омолодженою (15250 ± 150) (ЛЕ-1637)[18]. Шість AMS дат, отриманих у лабораторії Оксфордського університету за кістками з розкопок кістковища у 1980-х рр., являють собою досить компактну групу в часовому інтервалі від 18860 до 18220 років тому[19].

Довгий час Амвросіївка не мала чіткого геолого-стратиграфічного визначення. Більшість дослідників, базуючись на даних про залягання культурних решток близько від поверхні та на типології крем'яних виробів з високим вмістом мікролітів з притупленим краєм, датували пам'ятку пізньою порою верхнього палеоліту[20]. О. Рогачов та М. Аннікович, вказавши на типологічну подібність деяких амвросіївських і тельманських (Костенки 8, шар 2) мікролітів, висловили думку про можливість датування Амвросіївки кінцем молого-шекснинського міжльодовиків'я — початком осташківського зледеніння[21].

У 1980-ті рр. стратиграфію пам'ятки вивчали українські палеогеографи М. Веклич та Ж. Матвійшина. Ознайомившись зі стратиграфією стоянки і кістковища по двох невеликих шурфах та дослідивши зразки ґрунту зі стоянки, вони зробили висновок, що основний горизонт культурних залишків на стоянці залягає у відкладах причорноморського горизонту, значно переробленого сучасним ґрунтоутворенням. Геологічний час фор-

№ 3—4.— С. 84.

---

[16] Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 40.

[17] Леонова Н. Б. Каменная балка...— С. 86, 89.

[18] Svezhentsev Yu. S. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain // From Kostenki...— P. 29; Krotova A. A. and Belan N. G. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // Там само.— P. 128.

[19] Krotova A. A. Amvrosievka New AMS Dates for a Unique Bison Kill Site in the Ukraine // Préhistoire Européenne.— 1996.— Vol. 9.— P. 359.

[20] Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА.— 1953.— № 40.— С. 265; Гладких М. И. Некоторые итоги исследования позднепалеолитического местонахождения Антоновка III // Материалы по четвертичному периоду Украины к VIII конгрессу Международного союза по изучению четвертичного периода (INQUA).— К., 1969.— С. 265—266; Станко В. Н. Мирное: Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 90—91; Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое посе-

мування пам'ятки вони визначили як ранньосередньопричорноморський з хронологічними рамками приблизно від 20 до 16 тис. років тому[22].

Н. Герасименко у 1988—1989 рр. провела комплексне палеогеографічне дослідження відкладів кістковища та його околиць з використанням стратиграфічного, літолого-фаціального, палеопедологічного та палінологічного методів. Вона визначила, що в кістковищі нижня частина кісток залягає на розмитій поверхні зеленуватих неогенових глин, середня (основна) товща кісток — у делювіальному бурому суглинку з вираженим карбонатним горизонтом (пізньодофінівський похований ґрунт — df-c), а верхня частина кісток — у світло-палевому лесоподібному суглинку (причорноморський горизонт — pc). У публікації, присвяченій реконструкції природного середовища давньої людини в Амвросіївці, дослідниця висловлює припущення про можливий геологічний вік формування кістковища як „самий кінець пізньодофінівської стадії"[23]. У процесі дослідження стратиграфії кістковища вона висловлювала в усному спілкуванні також думку про можливість формування його культурних відкладів і в причорноморський час, зважаючи на сліди інтенсивного розмивання відкладів, їх делювіальний характер та залягання частини кісток у причорноморському лесі.

Тепер, враховуючи усі наявні дані за геолого-стратиграфічним та абсолютним датуванням Амвросіївського комплексу, а також компактність шести AMS дат Оксфордської лабораторії, очевидно, останні можна вважати близькими до достовірних і визначити геологічний вік пам'ятки як ранньопричорноморський, що збігається з періодом максимального пізньовалдайського похолодання геохронологічних схем.

Треба сказати, що абсолютне датування поки що проведено не для всієї пам'ятки. Жодної абсолютної дати ще не отримано для Амвросіївської стоянки. З культурного шару кістковища продатовано тільки верхні нашарування (I—II умовні горизонти центрального розкопу та II—VI з досліджених дванадцяти умовних горизонтів західного розкопу). Можна сподіватися, що з нагромадженням більшої серії абсолютних дат як з кістковища, так і зі стоянки ситуація з датуванням пам'ятки стане яснішою.

Третє місце за кількістю абсолютних дат (п'ять) серед степових пізньопалеолітичних пам'яток займає стоянка Анетівка II. Більшість з них — чотири — дати Санкт-Петербурзької лабораторії: досить компактні, розміщуються в хронологічних рамках 18040—19170 років тому. Ще одна радіовуглецева дата, отримана для Анетівки II в тій же лабораторії, значно раніша від перших чотирьох: 24600±150 (ЛЕ-2624). Відрізняються ці дати і за матеріалами зразків. Якщо перші чотири виконано за кісткою чи кістковим вугіллям, то п'ята — за зубом мамонта. Але привертає увагу той факт, що в опублікованих списках фауністичних залишків решток мамонта немає. Навпаки, автори монографічного видання пам'ятки підкреслюють їх відсутність[24]. Перші чотири дати добре узгоджуються з геолого-стратиграфічними даними: залягання решток культурного шару у відкладах світло-коричневого та світло-палевого суглинків, які досліднилепие Анетовка II.— К., 1989.— С. 93.

[21] Палеолит СССР.— С. 178.

---

[22] Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 42, 62.

ки пам'ятки ідентифікують з нижньопричорноморським горизонтом. Тому вони включають стоянку до другої хронологічної групи пізнього палеоліту, яку пов'язують з часом максимального розвитку осташківського зледеніння[25]. Загалом можна лише погодитися з таким визначенням хронології пам'ятки.

По дві радіовуглецеві дати мають чотири пам'ятки: Мураловка, Золотовка І, Сагайдак І і Лески. Шість дат отримано в Санкт-Петербурзькій лабораторії і тільки дві — в Геологічному інституті (Москва). Обидві дати Мураловки (18780±300 ЛЕ-1438; 19630±8200 ЛЕ-1601)[26], отримані за кістками, як для епохи палеоліту, відносно близькі одна до одної. Аналіз стратиграфічних та палінологічних даних Мураловки дає можливість деяким дослідникам не погоджуватися з радіовуглецевими датами. Так, палеогеограф Є. Спиридонова пов'язує культурний шар стоянки, що, згідно з визначенням М. Праслова, залягає у світло-бурому лесоподібному суглинку, зі „слабовираженим похованим ґрунтом". Вона вважає можливим інтерпретувати його як „потепління міжстадіального рангу", яке за палінологічними даними можна зіставляти з міжстадіалом тюрсак. У зв'язку з цим, на її думку, абсолютний час стоянки повинен бути визначений у 21 тис. років тому[27]. На нашу думку, при визначенні хронології пам'ятки обов'язково треба враховувати цю поправку, що базується на палеогеографічних даних.

Стоянка Золотовка І має дві радіовуглецеві дати, отримані за кістковим вугіллям (17400±700 ГИН-1968) та за кістками (13600±1000 ГИН-8002)[28]. Зазвичай дослідники публікують та визнають як більш-менш близьку до достовірної саме першу дату. Пам'ятка стратифікована, її культурний шар залягає у світло-коричневому лесоподібному суглинку з великою кількістю білочки та прожилків карбонату. Хоч геологічний вік цих відкладів залишається невизначеним через неповноту стратиграфічної колонки в останній публікації пам'ятки, М. Праслов та Е. Щелінський, опираючись на палінологічне визначення, висловлюють думку про можливість функціонування стоянки після максимуму останнього зледеніння в „умовах відносно холодного, але при цьому й вологого клімату". Вони вважають, що радіовуглецева дата 17400 тис. років тому підтверджує цей висновок[29].

Для стоянки Сагайдак І у Санкт-Петербурзькій лабораторії за зразками зубів мамонта отримано дві радіовуглецеві дати з інтервалом у тисячу років (21240±200 ЛЕ-1602-а; 20300±200 ЛЕ-1602-б)[30]. Як самі дати, так і

[23] Герасименко Н. П. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка // Археологический альманах.— 1994.— № 3.— С. 262.

---

[24] Svezhentsev Yu. S. Radiocarbon chronology...— P. 30; Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II.— С. 22, 129.

[25] Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II.— С. 11, 93.

[26] Палеолит СССР.— С. 357.

[27] Праслов Н. Д. Некоторые специфические черты каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— Москва, 1972.— № 131.— С. 70; Спиридонова Е. А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем Плейстоцене-Голоцене.— Москва, 1991.— С. 127—129.

[28] Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 58.

[29] Праслов Н. Д., Иванова М. А., Маслякова Е. С. Золотовка I — поселение

можливість їх узгодження з даними стратиграфії дослідники оцінюють неоднозначно. С. Смольянінова, визнаючи, що, згідно з даними абсолютного датування, пам'ятку слід віднести до середнього періоду пізнього палеоліту, все ж вважає можливим за даними стратиграфії і морфології кременю включити її до „заключного етапу ранньої пори пізнього палеоліту". На думку В. Станка, одного з дослідників пам'ятки, навіть першу дату слід вважати омолодженою, хоч він і відносить стоянку до середнього періоду пізнього палеоліту (осташківського часу)[31]. Тобто насправді ці погляди, здається, не дуже суперечать як одна одній, так і давнішій радіовуглецевій даті і загалом мають право на існування.

Дві абсолютні дати має ще одна степова пам'ятка — Лески. Вони отримані за зразками зубів мамонта в Санкт-Петербурзькій лабораторії (19200±200 ЛЕ-2946; 23770±1540 ЛЕ-4456)[32]. Дослідниця стоянки С. Смольянінова у своїй монографії не наводить першої дати, бо, мабуть, її не визнає. Вона вважає, що давніша друга дата узгоджується з відносним датуванням пам'ятки за даними стратиграфії, палеонтології та архаїчним характером кам'яного інвентаря і відносить стоянку до завершальної фази пори пізнього палеоліту[33]. А. Синицин і М. Праслов також притримуються погляду, що археологічні матеріали суперечать датуванню стоянки часом до початку останнього вюрмського похолодання і відносять пам'ятку до кола пізніших[34].

Нещодавно М. Оленковський опублікував кілька одиничних радіовуглецевих дат для чотирьох пам'яток Нижнього Подніпров'я: Нововолодимирівки II (19340±95 Кі-6203), Дмитрівки (16520±95 Кі-5826), Леонтіївки (12150±90 Кі-6201), Солоного озера VI (12290±100 Кі-6202; 13030±170 Кі-6296). Їх отримано в Київській лабораторії Інституту геофізики. На жаль, у публікації не вказується матеріал зразків[35].

Порівняння цих дат з даними відносної хронології пам'яток, здається, свідчить про досить високий рівень їх достовірности. Так, дата Нововолодимирівки II, культурний шар якої залягає у темно-бурому суглинку, а фауна представлена бізоном і конем[36], добре узгоджується з нашою хронологічною схемою, у якій пам'ятку віднесено до середнього періоду пізнього палеоліту, що відповідає максимальному пізньовалдайському похолоданню[37]. Мабуть, ця дата останнім часом змусила дослідника пам'ятки змінити свої попередні міркування про її датування завершальною порою пізнього палеоліту і віднести її до середньої пори[38]. Дати стоя-

охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП.— Москва, 1980.— № 50.— С. 171; Праслов Н. Д., Щелинский В. Е. Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону.— Санкт-Петербург, 1996.— С. 9.

---

[30] Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 58.

[31] Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья.— К., 1990.— С. 89; Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (1. Южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования.— Одесса, 1997.— С. 18.

[32] Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 58.

[33] Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит...— С. 88.

[34] Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С.

нок Дмитрівка, Леонтіївка та Солоне озеро VI узгоджуються з геолого-стратиграфічним визначенням віку стоянок автором досліджень М. Оленковським, який відносить другий (основний) культурний шар Дмитрівки до середнього періоду пізньольодовиків'я, а Леонтіївку та Солоне озеро VI — до його фіналу[39].

Більш ніж половина степових пам'яток з виразними колекціями матеріалів не датована радіокарбоновим методом. Значна частина їх має комплекс дат для відносного датування геолого-стратиграфічним, геофізичним, палінологічним, палеонтологічним та типологічним методами. Деякі стоянки, здебільшого такі, культурні залишки яких перевідкладено, датовано лише типологічним методом.

Три стратифіковані стоянки — Федорівка, Янісоль і Минівський яр — мають палеомагнітні дати, визначені геофізиком Г. Загнієм. Обидва культурні шари Федорівки залягають у жовтувато-палевому суглинку, визначеному палеогеографом Н. Сіренко за зразками ґрунту з розрізу стоянки як причорноморський горизонт. Геофізичним методом хронологічні рамки формування культурних шарів стоянки визначено в діапазоні 13—15 тис. років тому. Час формування відкладів бурого суглинку, в якому залягав основний горизонт культурних залишків стоянки Янісоль, визначено палеомагнітним методом як період від 14 до 13 тис. років тому. Для стоянки Минівський яр палеомагнітним методом продатовано період формування жовтувато-палевого лесоподібного суглинку, в якому містився четвертий (основний) пізньопалеолітичний горизонт у хронологічних рамках 17—15 тис. років тому[40].

Кілька стратифікованих стоянок продатовано палінологічним методом. Культурний шар стоянки Говоруха, що залягав у лесоподібному палево-бурому пізньоплейстоценовому суглинку, формувався, за попереднім палінологічним визначенням Г. Пашкевич, в один з періодів потепління пізньольодовиків'я. Останнім часом дослідниця зробила уточнення геологічного часу існування стоянки — період потепління, який вона вважає можливим зіставити з інтерстадіалом ляско західноєвропейських геохронологічних схем[41].

Культурні залишки рогалицько-передільської групи синхронних пам'яток, за комплексним палеогеографічним визначенням, виконаним Н. Герасименко, знаходяться у верхах середньодріасового лесу та в перехідному горизонті алерьодського поховання ґрунту. Але вона, як і дослідник стоянки О. Горелик, підкреслюють їх зв'язок саме з відкладами середнього дріасу, яким і датують пам'ятку[42].

39.

[35] Оленковський М. П. Історико-культурний та хронологічний аспекти пізнього палеоліту півдня України // Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток.— 1999.— № 1.— С. 17—19.

[36] Оленковський М. П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта нижньодніпровського регіону.— Херсон, 1992.— Вип. 1.— С. 40.

---

[37] Кротова О. О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія.— 1994.— № 1.— С. 21.

[38] Оленковский Н. П. Культурно-историческая градация позднего палеолита нижнеднепровского региона // Археологический альманах.— 1994.— № 3.— С. 194; його ж.

Геолого-стратиграфічне визначення отримала останнім часом стоянка Велика Акаржа. Дослідником І. Сапожниковим уточнено стратиграфічні умови залягання основного горизонту її культурних залишків (нижня частина причорноморського лесоподібного сірувато-жовтого суглинку), а за палінологічними даними палеоботаніком С. Медяник реконструйовано кліматичні умови часу існування — холодні, континентальні, які відповідають пізньовалдайському зледенінню[43].

До пам'яток, продатованих геолого-стратиграфічним методом, належить стоянка Ями. Культурний шар її залягає у нижній частині жовтувато-палевого з сизуватим відтінком суглинку безпосередньо над темним бурувато-коричневим суглинком з морозобійними тріщинами. Ці відклади палеогеограф Н. Сіренко визначила: нижній — як дофінівський похований ґрунт, а верхній, з культурним шаром, — як причорноморський лес. Стоянка датується ранньопричорноморським часом[44].

Кілька пам'яток з горизонтами культурних решток як епохи мустьє, так і верхнього палеоліту, що досліджуються О. Матюхіним у Бирючій балці в басейні нижньої течії Сіверського Дінця, продатовано геолого-стратиграфічним методом, який у деяких випадках доповнювався палінологічними та палеозоологічними дослідженнями. Найдавніший верхньопалеолітичний горизонт стоянки Бирюча балка І-в, згідно із заляганням нижче викопного (брянського) ґрунту, дослідник датує часом близько 32—34 тис. років тому. Культурні шари трьох пам'яток — Бирючої балки 2, 1-а, 1-в — пов'язані з відкладами брянського похованого ґрунту і датуються часом близько 30—24 тис. років тому, формування інших культурних горизонтів цих же пам'яток, що залягають вище брянського похованого ґрунту, дослідник пов'язує з осташківським зледенінням (23—17 тис. років тому)[45].

Основний, нижній, горизонт залягання культурних решток на пам'ятці Анетівка XIII в басейні Південного Бугу знаходиться у відкладах дофінівського (молого-шекснинського) часу. Згідно зі стратиграфічними даними та типологічним складом крем'яного інвентаря, дослідники В. Станко, В. Петрунь та І. Пиструїл вважають можливим датувати пам'ятку раннім періодом пізнього палеоліту[46].

Нижній культурний шар двошарової стоянки Ворона III в Надпорі-

Історико-культурний та хронологічний аспекти...— С. 17.

[39] Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991.— С. 161, 163; його ж. Історико-культурний та хронологічний аспекти...— С. 18—19.

[40] Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 54, 62, 64.

[41] Там само.— С. 62; Кротова А. А., Пашкевич Г. А. Верхнепалеолитическая стоянка Говоруха и ее палинологическая характеристика (у друці).

[42] Горелик А. Ф. Культурные различия в материалах рогаликско-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита // Археологический альманах.— 1996.— №5.— С. 210; Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на Юго-Востоке Украины в позднеледниковье и голоцене // Там само.— С. 6.

[43] Медяник С. И., Сапожников И. В. Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа // Известия АН Республики Молдова. Биологические и химические науки.— 1992.— № 3.— С. 66—69; Сапожников И. В., Секерская Е. П. Фаунистический комплекс поселения Большая Аккаржа // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я.— Одеса, 2000.— С. 48.

жжі залягав у верхній частині однієї з верств дофінівського похованого ґрунту (можливо, оптимуму інтерстадіалу). Д. Нужний, опираючись на стратиграфію та типологію крем'яних виробів, датує цей шар раннім етапом пізнього палеоліту (близько 28—30 тис. років тому). Верхній шар цієї ж пам'ятки, розташований значно вище похованого ґрунту в лесоподібних суглинках, він датує часом пізніше 18—20 тис. років тому[47].

Багатошарова стратифікована стоянка Володимирівка у басейні Південного Бугу, досліджена в 1940-ві рр., на жаль, не має чіткого визначення геологічного віку і датується дослідниками, звичайно, палеонтологічним та типологічним методами. Якщо раніше О. Черниш та інші дослідники датували пам'ятку досить пізнім часом у рамках верхнього палеоліту чи навіть епіпалеолітом[48], то останнім часом окреслилася тенденція до визначення більш давнього віку для її нижніх та середніх культурних горизонтів. С. Смольянінова поглиблює датування нижніх (6—8) шарів Володимирівки до ранньоосташківського часу, а В. Станко визначає час формування культурних шарів стоянки раннім (шари 6—8), середнім (шари 5—3) та пізнім (шари 2—1) періодами верхнього палеоліту[49].

Навряд чи можна погодитися з міркуванням про датування нижніх культурних шарів стоянки раннім періодом. Більш реальною здається можливість розташування культурних шарів у хронологічних рамках, що охоплюють другу половину пізнього палеоліту. Арґументація дослідниками необхідности значного поглиблення дати для нижніх шарів пам'ятки наявністю кількох невеликих кісток мамонта в шостому і восьмому культурних шарах, а також кісток носорога у нижніх відкладах, які не супроводжувалися культурними рештками, викликає деякі сумніви. Річ у тому, що Володимирівка розташована на кордоні степу і лесостепу, і, можливо, для неї не зовсім прийнятні арґументи відносно відсутности решток мамонта і носорога у другій половині пізнього палеоліту, характерної для степової зони[50]. У матеріалах пам'яток прилеглих дещо північніших територій обидва види цих великих травоїдних трапляються досить пізно. Наприклад, на стоянці Молодово V на Дністрі рештки носорога і мамонта знайдено в деяких з верхніх шарів, датованих пізньольодовиків'ям[51].

Стоянка Анетівка І, культурні залишки якої було досліджено у перевідкладеному стані за типологією крем'яних виробів та складом фауністичних залишків (бізон, кінь, північний олень), датується дослідниками

[44] Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 12, 62.

[45] Матюхин А. Е. О ранней поре позднего палеолита на Северном Донце // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. Тезисы докладов международной конференции, посвященной 120-летию открытия палеолита в Костенках.— Санкт-Петербург, 1999.— С. 43—44; його ж. Палеолитические мастерские по обработке кремня в долине Северского Донца (Ростовская обл., Россия) // Préhistoire Européenne.— Vol. 13.— P. 67—115.

[46] Станко В. Н., Петрунь В. Ф. Анетовка 13 — памятник начальной поры позднего палеолита в степном Причерноморье // Археологический альманах.— 1994.— № 3.— С. 170; Станко В. Н. Некоторые итоги...— С. 18; Пиструил И. В. Изделия со вторичной обработкой стоянки Анетовка 13 (по материалам исследований 1993 г.) // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования.— Одесса, 1997.— С. 69.

[47] Нужний Д. Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона 3 на Дніпрових порогах та її місце серед орін'якських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах.— 1994.— № 3.— С. 208.

[48] Черниш О. П. Володимирівська палеолітична стоянка.— К., 1953.— С. 68—69;

пам'ятки В. Станком та С. Смольяніновою початком середнього періоду пізнього палеоліту[52].

Низка інших стоянок та місцезнаходжень, представлених досить виразними колекціями крем'яних виробів, що походять як з розкопок перевідкладених шарів, так і зі зборів на поверхні, датуються дослідниками виключно типологічним методом. Вони відносять їх до різних періодів верхнього палеоліту: раннього — Зелений Хутір I, II, Ненаситець III, Перемогу I, Перекоп I; середнього — Анетівку I, Анетівку III, Івашкове поле, Кайстрову балку VI, Любимівку IV. До раннього етапу пізнього періоду віднесено Кайстрову балку IV, Ворону II, Каштаєву балку, Першопокровку I; до фінального етапу пізнього періоду — Серединний горб, Червону греблю, Івашкове поле VI, Підпоріжний, Любимівку III, Михайлівку II, Солоне озеро IX, Сомову балку[53].

Проведений аналіз даних абсолютного та відносного датування пізньопалеолітичних пам'яток з урахуванням сучасних геохронологічних схем дає змогу представити уточнену в порівнянні з нашими попередніми[54] схему періодизації та хронології пам'яток степової зони з такими періодами розвитку верхнього палеоліту регіону, що є певними природно-кліматичними етапами східноєвропейських геолого-хронологічних схем:

I, ранній (30—22 тис. років тому) період загалом збігається з дунаївським міжстадіалом, часом формування брянського похованого ґрунту або верхньої частини світи ґрунту дофінівського горизонту;

II, середній (21—17 тис. років тому) період відповідає часові максимального пізньовалдайського похолодання та формування ранньопричорноморського лесового горизонту;

III, пізній (16—10 тис. років тому) період відповідає часові пізньольодовиків'я та формування пізньопричорноморського лесового горизонту.

До раннього періоду перш за все можна віднести пам'ятки, що мають геолого-стратиграфічне датування, культурні нашарування яких пов'язані з добрянським та брянським (дофінівським) похованим ґрунтом: Бирюча балка 1-в (нижній верхньопалеолітичний горизонт), Бирюча балка 2 (шар 3-в), 1-а та 1-в, Ворона III (нижній шар), Анетівка XIII (нижній горизонт). Можливо, до нього можна віднести і кілька стоянок та місцезнаходжень, датованих здебільшого типологічним методом, — Осокорівку I (горизонт VI), Дніпро-Кам'янку, Зелений Хутір I і II, Ненаситець III, Перемогу I, Перекоп I. До самого кінця цього періоду, напевно, можна віднести стоянку Лески, враховуючи її більш ранню абсолютну дату — 23770 років тому.

Палеолит СССР.— С. 255.

[49] Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит...— С. 25; Станко В. Н. Некоторые итоги...— С. 20—26.

[50] Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит...— С. 88.

[51] Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V.— К., 1961.— С. 118, 141; Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита...— С. 58.

---

[52] Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит...— С. 90; Станко В. Н. Некоторые итоги...— С. 24.

[53] Сапожников И. В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья.— Одесса, 1994.— С. 20—58; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя.— К., 1973.— С. 154; Оленковский Н. П. Поздний палеолит...— С. 167; Гладких М. И. Некоторые итоги...— С.

До середнього періоду включено пам'ятки, що мають серії абсолютних дат, — Амвросіївка, Анетівка II; одиничні радіовуглецеві дати та деякі дані відносного датування — Сагайдак I, Мураловка, Золотовка I, Новово-

Таблиця

Кореляція деяких європейських геостратиграфічних схем

Тис. років тому	Західна Європа	Східна Європа			
	P. Dolukhanov, 1993	Х. Арсланов, 1975, 1992	О. Величко, 1973	М. Веклич, 1989	
10	алерьод	алерьод, дріас, бьолінґ	Лес III	причорноморський лес	pč-3
	бьолінґ	рауніський міжстадіал вепсівська стадія			
15		потепління			pč-2
	ляско	максимальнвя стадія (бологовсько-єдрівська)	рівень оглеєння		pč-1
20	ложері тюрсак		максимальна стадія похолодання, лес III		
				дофінівський похований ґрунт	df-c
25	кесельт	дунаївський міжстадіал	брянський похований ґрунт		
30	арсі	лієсціємське похолодання	лес I		df-b
		міжстадіал „Громадянський проспект“ (50—36 тис. років тому)			
40					df-a

лодимирівка II, а також стоянки з геолого-стратиграфічним та палінологічним датуванням — Бирюча балка 2 (шари 3, 2), Techniques Ями, Ворона III (верхній шар), Велика Акаржа. Можна, очевидно, до цього періоду віднести і Осоко-

рівку I (горизонти IV-б і V-а), а також нестратифіковані стоянки Анетівку I та Антонівку III, місцезнаходження Першопокровка I.

До пізнього періоду віднесено пам'ятку Кам'яна балка II (шар 2), яка має серію радіовуглецевих дат, та стоянки з одиничними датами, що узгоджуються зі стратиграфією, — Кам'яну балку I, Дмитрівку, Солоне озе-ро VI, Леонтіївку. Досить впевнено датуються цим же часом за даними геолого-стратиграфічного, палінологічного, палеомагнітного визначень обидва шари Федорівки, Янісоль, Рогалик-Передільська група пам'яток. До найраніших пам'яток цього періоду, очевидно, належать стоянки Говоруха та Минівський яр, датовані геофізичним методом близько 17—15 тис. років тому. До цього ж періоду, мабуть, можна віднести деякі нечітко стратифіковані стоянки та місцезнаходження — Кайстрові балки I—III, IV, VI, Осокорівку (горизонт 3-в), Каштаєву балку, Солоне озеро IX, Михайлівку II, Івашкове VI, Серединний горб, Червону греблю, Дубову балку, Ямбурґ.

Таким чином, аналіз даних відносного та абсолютного датування верхньопалеолітичних пам'яток реґіону дав змогу дещо уточнити їх хронологію і періодизацію, узгодити їх з основними східноєвропейськими геохронологічними схемами. Але, враховуючи нерозв'язані проблеми датування, можна визначити як попередній характер запропонованої схеми і висловити сподівання про можливість її уточнення у міру поповнення фактичних даних щодо хронології пам'яток.

За співвідношенням основних типів знарядь у комплексах крем'яного інвентаря пам'яток встановлено існування та розвиток у реґіоні кількох культурно-технічних традицій обробки кременю[55]. Простежено синхронне існування протягом раннього періоду двох локально відособлених традицій — селетоїдної та орін'якоїдної.

Для середнього періоду встановлено домінування граветоїдної традиції з паралельним існуванням орін'якоїдної. Для більшости тих та інших комплексів характерна більша чи менша кількість домішок — ознак паралельної традиції. Можливо, це явище змішування традицій варто пояснювати зростанням контактів та взаємовпливів груп населення різного походження в умовах максимального пізньовалдайського похолодання, яке спричинило їх більшу рухливість. У період пізньольодовиків'я домінувала епіґраветська традиція з характерним орін'якоїдним „забарвленням“ та локальними проявами, напевно, різними за походженням та культурно-історичними зв'язками.

Oleksandra KROTOVA

CHRONOLOGY AND PERIODIZATION OF THE UPPER PALEOLITHIC SITES

265—266; Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит...— С. 90.

[54] Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 64; її ж. Виробництво...— С. 21; її ж. Chronostratygraphie du paléolithique supérieur des steppes d'Azov et de la mer Noire // Paléo-Supplément. Actes du Colloque de Miscolc.— 1995.— N 1.— P. 227—233;

IN THE STEPPE ZONE OF THE EASTERN EUROPEAN PLAIN

Modern researches of the Upper Palaeolith in steppe zone resulted in new stratificated sites and absolute dates. Twelve sites out of basic thirty with definite cultural layer yielded about 40 radiocarbon dates, achieved in different laboratories. Correlation of these dates with the stratigraphic data demonstrates that part of them is quite real. All the dates are within the period of 24000—10000 years ago. The comparative analysis of absolute and ralative (stratigraphic, paleomagnetic, palynologic, paleontologic) dating allows specifying the chronology and periodization of the Upper Palaeolithic sites of the region and synchronizing the cultural-historical and technological events of different periods. Several early Upper Palaeolithic sites have only relative dates. Their assemblages of stone tools demonstrate co-existence of Szeletoide and Aurignacoide cultural traditions during the early period (30000—22000 B. P.). Gravettoide tradition is more frequent for the middle period (21000—17000 B. P.) coexisting with Aurignacoide. There are also some mixed assemblages. Epigravettoide tradition dominates during the late glacial period (16000—10000 B. P.). These conclusions concerning chronology and periodization of Upper Palaeolithic sites of steppe zone are of preliminary character and can be confirmed by additional data.

Микола ОЛЕНКОВСЬКИЙ

ВИОКРЕМЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР СХІДНОГО ЕПІГРАВЕТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Новітніми дослідженнями встановлено, що культури граветійського шляху розвитку в межах України мали надзвичайно велике поширення[1]. Є, на наш погляд, пам'ятки „східного гравету", які належать як до культур „костенківсько-вілендорфської" єдности, так і до культур „граветьєну", що до цієї єдности не належать. Пам'ятки кінця середньої та завершальної пори пізнього палеоліту відносяться як до кола культур центральноєвропейського епігравету, так і до культур деснянсько-донського та кавказького походження, які можна об'єднати під терміном „східний епігравет". Принципові моменти стосовно розуміння автором епіграветської проблематики вже опубліковані, тому немає потреби розкривати їх у цій роботі[2].

Епігравет центральноєвропейського походження представлений в Україні кількома виразними епіграветськими культурами, однак усі вони, за винятком нижньодніпровської епіграветської культури, містяться в межах Правобережної України, переважно її західної та південної частин.

До східного епігравету східноєвропейського походження можна віднести ряд пам'яток, що, очевидно, належать до кількох культур. Але культурна належність не усіх з них однозначно визначається.

Найдавнішою пам'яткою східного епігравету східноєвропейського походження в Україні нині можна вважати стоянку Мізин у Подесенні. За своїми типологічними та морфологічними показниками вона ще є, фактично, початково епіграветською пам'яткою. Не заперечуючи виділення деякими дослідниками мізинської культури по одній пам'ятці у принципі[3], вважаємо, однак, надання розгорнутого аналізу цієї культури на матеріалах добре опублікованої стоянки зайвим.

Виразним явищем у пізньому палеоліті Східної Європи є деснянська східноепіграветська культура. Більшість пам'яток цієї культури міститься у межах Росії. На території сучасної України цілком упевнено можна від-

---

[1] Оленковський М. П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епігравету України.— Херсон, 2000.— 170 с.

[2] Оленковський М. П. Східний гравет, епігравет та граветійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України // Археологія.— 2000.— № 3; його ж. Центральноевропейский эпиграветт и восточноэпиграветтийские культуры Украины // Stratum Plus.— 2000.— N 1.

[3] Рогачев А. Н., Аникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма //

нести до деснянської культури стоянки Чулатове II та Бугорок.

Стоянка Чулатове II (Робочий Рів) відкрита у 1935 р. І. Підоплічкою та Д. Галичем. Розкопувалась Д. Галичем у 1936 р. та М. Воєводським у 1937—1938 рр.[4] Міститься на правому березі Десни, між селами Чулатовим і Дробишевим Новгород-Сіверського району Чернігівської области, у верхній частині пологого схилу давньої балки, на висоті 37 м над сучасним рівнем Десни. Розкопана на площі близько тисячі кв. м, що перевищує половину території пам'ятки. Дуже тонкий культурний шар залягав у середній частині верхнього горизонту лесу, на глибині 2—3 м від сучасної поверхні.

Колекція археологічного матеріалу численна й виразна. Усього знайдено 13 387 крем'яних предметів[5], серед яких 516 виробів з вторинною обробкою, 142 нуклеуси, 646 крем'яних плиток та жовен, 1471 пластинка. Вироби з вторинною обробкою не відзначаються розмаїттям й складаються з кількох категорій серійних знарядь. Цілком переважають різці, які представлені переважно бічними знаряддями з випуклим або прямим косоретушним кінцем. Серединних та кутових різців майже у 10 разів менше. У кілька разів кількісно поступаються різцям скребки — переважно кінцеві на пластинах та відщепах. Є кілька нуклеподібних, подвійних та округлих скребків. Невеликими серіями представлені вістря зі скошеним кінцем та пластинки з ретушшю. Знаряддя інших категорій або представлені поодинокими виробами, або відсутні взагалі. До виробів з кістки належать: вістря з рогу північного оленя, 5 шил з кісток дрібних хижаків, уламки кісток, роги оленя та бивні мамонта зі слідами порізки та стругання. Знайдено також 22 кварцитові плитки зі слідами спрацювання, шматки червоної вохри та шматок бурштину. Фауна представлена мамонтом, північним оленем та песцем.

М. Воєводський уважав стоянку Чулатове II невеликим тимчасовим поселенням з житлами, головним чином у вигляді легких куренів або навісів, і відносив до часу кінця верхнього палеоліту—пізнього мадлену, з чим погодився й П. Борисковський[6]. Спроби, здійснені у два останні десятиліття, значно подавнити цю пам'ятку (як і Бугорок та Тімоновки) й віднести її до ранньоосташківського часу[7] або до максимуму похолодання[8] вважаємо принципово помилковими. Час довів правильність тверджень саме М. Воєводського та П. Борисковського.

Стоянка Бугорок міститься на правому березі Десни, на південній околиці села Пушкарі Грем'ячеського району Чернігівської области, в урочищі Погон за 30 км від Чулатового II. Її було відкрито та дослідже-

Палеолит СССР. Археология СССР.— Москва, 1984.— Ч. 3, гл. 1.— С. 161—271.

---

[4] Воеводский М. В. Результаты работ Деснинской экспедиции по изучению палеолита (1936 и 1937 гг.) // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода (далі — БКИЧП).— Москва, 1940.— № 6—7.— С. 54—57; Галич Д. З. Палеолітична стоянка Чулатів II (Робочий Рів). Короткий звіт про розкопки 1936 р. // Палеоліт та неоліт України.— К., 1949.— Т. I.— С. 149—154; Підоплічко І. Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Там само.— С. 7—39.

[5] Леонова Н. Б. Производственные комплексы стоянки Чулатово II (Рабочий Ров) // Проблемы истории СССР.— Москва, 1976.— Вып. 5.— С. 3—20.

[6] Борисковский П. И. Палеолит Украины // Материалы и исследования по археологиии СССР (далі — МИА).— Москва; Ленинград, 1953.— № 40.— 464 с.

[7] Рогачев А. Н., Аникович М. В. Поздний палеолит...— С. 224.

[8] Чубур А. А. К вопросу периодизации и хронологии верхнего палеолита бассейна

но М. Воєводським у 1940 р. Виразного культурного шару не виявлено. Матеріал залягав від поверхні до глибини 1,35 м. Усього знайдено 4198 крем'яних виробів[9]. Сировина становить значний відсоток — 634 жовна та фраґменти плиток. Нуклеусів — 96, пластинок — 252, відщепів — 743, знарядь — 246, а також численні відходи виробництва. Вироби з вторинною обробкою складаються з 79 скребків, 107 різців, 5 пластинок з притупленим краєм, 3 невиразних сокироподібних знарядь, 6 проколок, 2 пластинок з виїмками, 8 пластинок зі скошеним кінцем, 5 комбінованих знарядь (скребки-різці) та 26 ретушованих пластинок та відщепів. Серед різців абсолютну більшість (до 74 відсотків) становлять бічні косоретушні (79 екземплярів). Є 16 кутових на масивних пластинах та відщепах, 1 серединний та 11 подвійних різців. Скребки поєднуються як з простих кінцевих на пластинах та відщепах, без бічної ретуші, так і з подвійних на пластинах та відщепах, кількох підокруглих, 12 скребків на сколах оновлення площадок нуклеусів та 13 нуклеподібних скребків. Пластинки з притупленим краєм тільки прості, без ретушування кінців.

Фауністичні знахідки в Бугорку поодинокі й належать мамонтові та вівцебикові. Вік пам'ятки, визначений як пізній мадлен М. Гвоздовер та П. Борисковським ще наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр., підтверджується сучасними дослідженнями[10].

Міркування практично усіх фахівців, які займались дослідженнями деснянського пізнього палеоліту, про однотипність або однокультурність Чулатового II та Бугорка з такими стоянками сучасного російського Подесення, як Тімоновка I, Тімоновка II, Юдинове, безсумнівне і нами повністю підтримується. Вважаємо, що ці пам'ятки саме однокультурні, й об'єднуємо їх у деснянську культуру[11]. Навряд чи знайдеться багато дослідників, які наважаться заперечувати індивідуальність та самобутність цього культурного явища. Для деснянської культури як комплексу зазначених пам'яток загалом характерні такі риси. Досить спрощений типологічно набір знарядь. Не менше половини (а іноді до 80 відсотків) усіх виробів з вторинною обробкою становлять різці. Скребків завжди у кілька разів менше, ніж різців. Вироби з притупленим краєм становлять не більше 7—8 відсотків (звичайно 2—3 відсотки). Мікропластинок з дрібною ретушшю немає. Долотоподібних знарядь і стамесок немає або вони поодинокі. Практично немає й проколок. У більшості пам'яток наявні пластинки й відщепи з виїмками, але й вони не становлять значної пропорції. Тільки в окремих пам'ятках незначним відсотком представлені пластинки з прямозрізаними або виїмчастими кінцями. У той же час гостроскошені вістря та пластинки зі скошеними кінцями є обов'язковим елементом в усіх комплексах і представлені найчастіше 3—6 відсотками. Майже немає скребел і зубчастих виробів. Мало характерні для цієї культури й комбіновані знаряддя. Серед різців завжди переважають бічні, в абсолютній більшості косоретушні з прямим або випуклим косим кінцем, без ретуші по краю. Серединні не перевищують 7 відсотків. Показовою рисою є невеликий відсоток подвійних і потрійних різців.

Десны // Археологія.— 1996.— № 3.— С. 97—104.

[9] Гвоздовер М. Д. Палеолитическая стоянка Бугорок // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— Москва, 1947.— Вып. XV.— С. 92—97.

[10] Борисковский П. И. Палеолит Украины.— С. 235; Гвоздовер М. Д. Палеолитическая стоянка...— С. 97.

Скребки представлені здебільшого кінцевими на пластинах. Є кінцеві на відщепах. Ретушування країв практично не використовувалось. Стабільно є серії подвійних кінцевих скребків, найчастіше коротких на пластинах та пластинчастих відщепах. Трапляються підокруглі скребки. Серед виробів з притупленим краєм абсолютно переважають пластинки та мікропластинки з одним крутозрізаним краєм, вироби з ретушованими кінцями становлять незначну пропорцію (до 6 відсотків) або відсутні. Вістря гравет та мікрогравет також поодинокі або відсутні. Стабільно, практично в усіх комплексах, наявні вістря типу шательперон — переважно дрібні[12].

На наш погляд, перерахованими стоянками — Юдинове, Тімоновка I, Тімоновка II, Чулатове II та Бугорок — не обмежується перелік пам'яток деснянської культури. По-перше, є ціла низка пам'яток у самому Подесенні, які підпадають під наведені типологічні параметри цієї культури. В українському Подесенні це перш за все Ведмежий Яр та Чулатове I. Не можна виключати віднесення до цієї культури стоянки Пушкарі III (Сосницький Рів) та Пушкарі VII (Покровщина).

Стоянка Ведмежий Яр розміщена на правому березі Десни, у верхів'ях Ведмежого Яру, за 2 км на північ від міста Новгорода-Сіверського. Археологічний матеріал залягає в жовтому суглинку на глибині 0,2—0,6 м. Дослідженнями здобуто невелику колекцію крем'яного матеріалу (198 екземплярів), але з виразними рисами деснянської культури[13]. Серед знарядь (19 екземплярів) є 8 різців, 3 скребки, 2 пластинки зі скошеним кінцем, мікропластинка з притупленим краєм, пластинка з ретушшю. Різці складаються з 6 бічних та 2 на куті зламаних пластинок. Серед скребків — кінцевий на вкороченій пластині, кінцевий на ребристій пластині та подвійний кінцевий.

Дещо менше виразних рис деснянської культури в комплексі Чулатового I. Стоянка розміщена на правому березі Десни, 200 м від стоянки Чулатове II. Відкрита В. Захарченком, розкопувалась у 1935 та 1936 рр. І.Підоплічкою[14]. Культурний шар залягає в нижній частині товщі лесоподібних суглинків, на глибині близько 4,5 м від поверхні. Це дало підстави М.Воєводському вважати Чулатове I значно давнішою пам'яткою, ніж Чулатове II[15]. Чулатове I є, безсумнівно, більш давньою пам'яткою, ніж Чулатове II, але, на наш погляд, разючої хронологічної відстані між ними не існує. Різниця у глибині залягання та літологічних умовах тут може бути викликана розташуванням Чулатового I на значно нижчій терасі, з інтенсивнішими делювіальними процесами. На не дуже давній вік цієї пам'ятки може вказувати й отримана для Чулатового I

[11] Оленковський М. П. Палеоліт та мезоліт...— С. 145—146.

---

[12] Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристенсен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново.— Санкт-Петербург, 1997.— Вып. 2.— 162 с.; Гаврилов К. Н. Кремневые комплексы стоянки Тимоновка // Вестник МГУ. История.— 1994.— Т. 8.— № 3.— С. 63—76; Грехова Л. В. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники деснинского бассейна // История и культура Восточной Европы по археологическим данным.— Москва, 1971.— С. 3—22.

[13] Колосов Ю. Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному периоду Украины: К VII Конгрессу INQUA.— К., 1965.— С. 321—328.

[14] Пидопличко И. Г. Палеолитическая стоянка Чулатов I // Советская археология.— 1940.— Т. V.— С. 65—80.

[15] Воеводский М. В. Результаты работ...— С. 55.

[16] Синицын А. А. и др. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы и

радіовуглецева дата — 14700±250 (OxA-715)[16], хоч, цілком очевидно, й дещо омолоджена. Усього на стоянці Чулатове I досліджено 450 кв. м. Але виразний культурний шар завтовшки 0,25 м досліджено тільки на площі близько 20 кв. м, де виявлено основну кількість матеріалу й досліджено дві ватри та вогнище. Загальна кількість кременів становить до 1200 екземплярів. Нуклеуси нараховують 15 виробів, пластинок усього 60, мікропластинок немає, знарядь близько 4,5 десятка. Майже 2/3 усіх виробів з вторинною обробкою становлять різці (28 екземплярів), виготовлені з невеликих видовжених пластинок, іноді — з відщепів. Серед них бічні, серединні, кутові та масивні багатофасеткові (?). Знайдено також кілька косих вістер (ріжучих вістер, за термінологією російських дослідників), кінцевих скребків на пластинах та відщепах без бічної ретуші, мініатюрних пластинок з притупленим краєм[17].

Складається враження, що відмінності між матеріалами Чулатового I та комплексами інших пам'яток деснянської культури лежать у площині типологічного спрощення колекції першої за рахунок її нечисленності. Деяка архаїчність та типологічна спрощеність може вказувати на логічність віднесення стоянки Чулатове I до раннього етапу деснянської культури.

До деснянської культури в межах сучасної Росії можна впевнено віднести також стоянку Середнього Подесення — Карачиж[18].

Деснянська культура територіально не обмежується Подесенням. За межами цього реґіону на території України можна віднести до неї стоянку Минівський Яр.

Стоянка Минівський Яр розміщена на правому березі Сіверського Дінця, 1,5 км нижче від села Богородичного Слов'янського району Донецької області, в усті Минівського Яру. Відкрита П. Єфименком у 1924 р. Розкопувалась Н. Сибільовим у 1938—1940 рр., а також І. Левицьким та Д. Телегіним у 1950 р. і О. Кротовою та О. Гореликом у 1976 р. Пам'ятка двошарова — мезоліт та палеоліт. За даними аналізу пізньопалеолітичної колекції, проведеного О. Кротовою, вона має такий вигляд[19]. Усього враховано 3540 кременів. Основна кількість знахідок — це відходи виробництва (2850 екземплярів). Заготовки значно їм поступаються (619 екземплярів). Нуклеусів усього 7 (призматичні, торцеві, підконусоподібний). Виробів з вторинною обробкою 58 екземплярів — 8 скребків, 35 різців, 7 пластинок з притупленим краєм, пластинка з поперечною ретушшю, 3 косих вістря, скребло, 3 пластинки та відщепи з ретушшю. Усі скребки кінцеві, на пластинах та відщепах. Різці становлять близько 60 відсотків колекції знарядь. Понад 51 відсоток різців — бічні, косоретушні (з прямим та випуклим ретушуванням). Серединні (17,2 відсотка) та кутові (14,3 відсотка) різці їм поступаються у кілька разів. Мало подвійних різців (8,6 відсотка). Пластинки з притупленим краєм (12 відсотків) виключно простих типів, без ретушування кінців. Таким чином, по усіх параметрах типологічного та морфологічного аналізів Минівський Яр відповідає показникам деснянської культури. Водночас ця відповідність найбільше стосується пам'яток раннього етапу

Северной Азии. Проблемы и перспективы.— Санкт-Петербург, 1997.— С. 21—66.

[17] Воєводський М. В. Кам'яні та кістяні вироби палеолітичної стоянки Чулатів I // Палеоліт та неоліт України.— С. 107—119.

[18] Грехова Л. В. Верхнепалеолитическая стоянка Карачиж // Труды Государственного исторического музея.— Москва, 1966.— Вып. 40.— С. 7—10.

[19] Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века

культури. Найближчою аналогією Минівському Яру є Чулатове I.

За межами Подесення на території Росії до деснянської культури достатньо впевнено можна віднести кілька пам’яток. Перш за все це нижній шар стоянки Борщеве II, а також стоянки Заозер’я I та Шатрищі.

Загалом до деснянської культури можна впевнено віднести, спираючись на погляди багатьох дослідників, Юдинове, Тімоновку I, ТімоновкуII, Карачиж, Борщеве II (нижній шар), Заозер’я I, Шатрищі, Чулатове I, Чулатове II, Бугорок, Ведмежий Яр, Минівський Яр. Виходячи з комплексу наявних даних, можна припустити, що до найраніших пам’яток культури належать Чулатове I, Минівський Яр та, можливо, Заозер’я I, а до найпізніших — Борщеве II (нижній шар) та Бугорок. Хронологічні рамки культури також відносно зрозумілі. Її завершальна межа є на рівні близько 13,5 тис. років тому. Початкова межа простежується менш чітко, але становить не менше 15,5 тис. років тому. Базується ця хронологія передовсім на радіовуглецевих датах. Наймолодшу дату має Борщеве II (нижній шар) — 13540±300. Найдавнішу — Тімоновка II — 15110±530. Усереднений показник з 16 дат для Юдинового — близько 14500 років тому. Усереднений з чотирьох дат вік Тімоновки I — близько 14600 років тому.

У Подесенні є ще низка пам’яток, комплекси матеріалів яких за своїми технолого-морфологічними та типологічними показниками близькі до показників деснянської культури. Це Єлісеєвичі I та II, Супоневе, Косиця, Коршеве II, Курськ I та II, які викликають певні труднощі для культурної інтерпретації. Деякі через наявність окремих індивідуальних або специфічних рис типологічного плану, інші — через погану опублікованість або складність у використанні колекцій для порівняльного аналізу, опублікованих московськими фахівцями, схильними до впровадження власних типологічних новацій, які радше вносять плутанину, аніж термінологічну впорядкованість.

Для нас очевидно, що деснянська культура є граветійського шляху розвитку і має місцеве (деснянсько-донське) походження. Ми згідні з М. Аніковичем щодо віднесення пам’яток, включених нами у деснянську культуру, до східного епіграветy[20]. У той же час погоджуємось і з тими, хто наголошує на неможливості віднесення цих пам’яток до класичного епіграветy[21]. Для нас епіграветськими є тільки культурні явища центральноєвропейського походження[22].

Інше походження має ще одна виразна східноепіграветська культура — північно-приазовська. Ареал її розповсюдження охоплює українсь-

Левобережной Украины.— К., 1986.— 223 с.

---

[20] Анікович М. В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от „восточного граветта“ к „восточному эпиграветту“ // Восточный граветт.— Москва, 1998.— С. 35—66.

[21] Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристенсен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново.— С. 119; Лисицын С. Н. Эпиграветт или постграветт? // Stratum Plus.— 1999.— N 1.— С. 117.

[22] Оленковський М. П. Палеоліт та мезоліт...— С. 141.

[23] Оленковский Н. П. Культурно-историческая градация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // Археологический альманах (Донецк).— 1994. — № 3.— С. 193—203; його ж Північно-приазовська пізньопалеолітична культура // Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної конференції, присвяченої 140-річчю Д. І. Яворницько-

ке Приазов'я та нижньодніпровське лівобережжя. Виділена ця культура автором у середині 1990-х рр.[23] До неї впевнено можна віднести такі пам'ятки, як Федорівка (обидва шари), Капустяна балка, Каштаєва

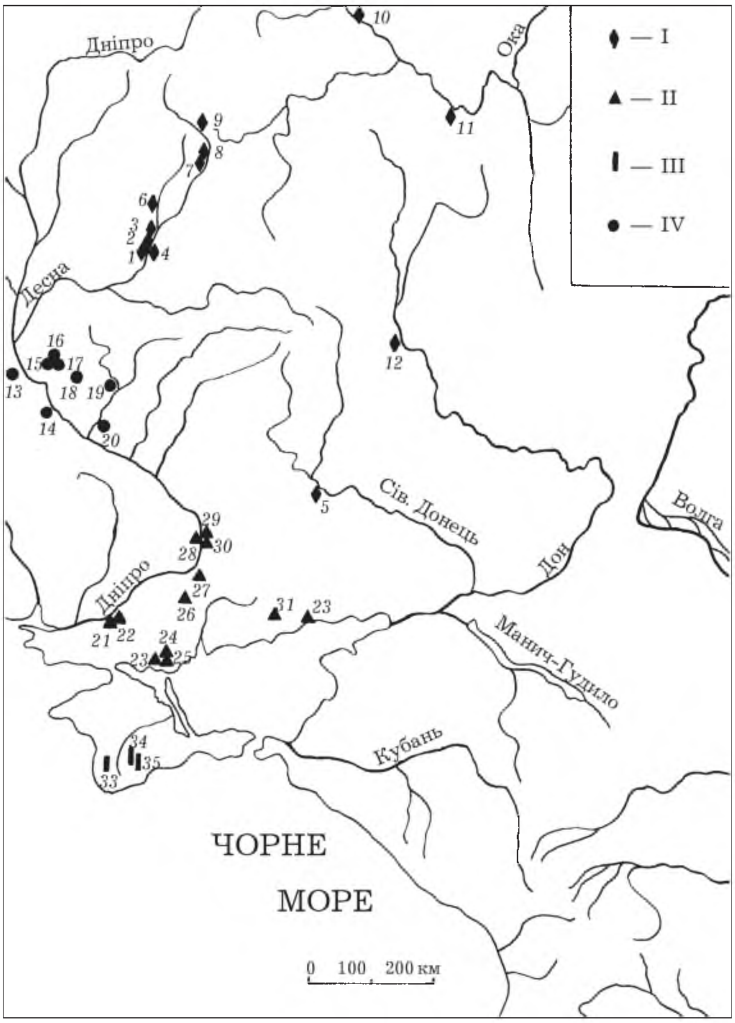

балка, Сомова балка, Кайстрова балка VI, Солоне озеро IX (нижній

1. Карта пам'яток деснянської (I), північно-приазовської (II), верхньосюренської (III) та межиріцької (IV) культур:

1 — Ведмежий Яр; *2* — Чулатове I; *3* — Бугорок; *4* — Чулатове II; *5* — Минівський Яр; *6* — Юдинове I; *7* — Тімоновка I; *8* — Тімоновка II; *9* — Карачиж; *10* — Заозерне I; *11* — Шатрищі; *12* — Борщеве II; *13* — Фастів; *14* — Межирічі; *15* — Семенівка I; *16* — Семенівка II; *17* — Семенівка III; *18* — Добранічівка; *19* — Гінці; *20* — Шушвалівка I, V; *21* — Сомова балка; *22* — Веливальська балка; *23* — Солоне озеро I-а; *24* — Солоне озеро IX; *25* — Солоне озеро IX-а; *26* — Каштаєва балка; *27* — Лиса гора; *28* — Канцерка; *29* — Кайстрова балка VI; *30* — Капустяна балка; *31* — Федорівка; *32* — Пищевик;

шар), Солоне озеро IX-а (нижній шар), Солоне озеро I-а (нижній шар), Великавальська балка, Лиса гора. Не виключено, що до цієї культури належить ще кілька пам'яток — Канцерка II, один з культурних горизонтів Ямбурга, п'ятий горизонт балки Дубової, Пищевик I—III, Юр'ївка I (Іл. *1*). Основними пам'ятками північно-приазовської культури є стоянки Федорівка (шари 1 та 2), Каштаєва балка, Солоне озеро IX та місцезнаходження Капустяна балка, Сомова балка, Кайстрова балка VI. Вони представлені виразними комплексами з достатньо численними археологічними знахідками. Враховуючи те, що більшість цих пам'яток не є широковідомими серед фахівців, вважаємо за доцільне подати короткий їх огляд.

Федорівка — пам'ятка двошарова. Складається з двох однокультурних різночасових стоянок. Відкрита О. Кротовою у 1972 р. Розміщена біля села Федорівки Володарського району Донецької области, на правому березі річки Каратиш. Досліджувалася з 1980 по 1985 р. Загальна досліджена площа — 150 кв. м[24].

Нижній шар завтовшки 15—20 см, залягає у лесоподібному жовтувато-палевому суглинку на глибині 2,3—2,4 м. Досліджений на площі 60 кв.м. Виявлено вогнище та кілька скупчень крем'яного інвентаря. Колекцію характеризують нуклеуси та їх фрагменти (6 екземплярів), заготовки (1232), відходи виробництва (1418) та знаряддя з вторинною обробкою (176) — усього 2831 виріб. Знаряддя представлені скребками, різцями, пластинками та мікропластинками з притупленим краєм, вістрями з притупленим краєм, пластинками зі скошеним кінцем, виробами з виїмками, проколками, пластинками та відщепами з ретушшю. Серед скребків переважають вироби, виготовлені на пластинчастих відщепах. Є скошені та пряморетушні скребки. Серед різців переважають бічні, але численними є й кутові. Поодинокі — серединні та комбіновані подвійні вироби. Найважливішими культуровизначальними знаряддями тут є вістря й пластинки, а також мікропластинки з притупленим краєм. Значна частина пластинок і мікропластинок з притупленим краєм має ретушовані кінці, у тому числі є прямокутники, трикутники та так звані рибки.

Верхній шар Федорівки досліджено на площі 96 кв. м. Він завтовшки 10—15 см, залягає на глибині 1,9—2,0 м у лесоподібному жовтувато-палевому суглинку. Археологічний матеріал концентрувався у двох скупченнях з внутрішніми мікроскупченнями. Простежено сліди вогнища. Крем'яний інвентар достатньо численний — 3753 вироби. Складається з нуклеусів та їх фрагментів (33 екземпляри), заготовок (1625), відходів виробництва (1836) та виробів з вторинною обробкою (279). Знаряддя з вторинною обробкою різноманітні. Серед скребків найбільше — на невеликих відщепах та вкорочених пластинах. Значна їх частина — високі. Виділяється група подвійних скребків, що містить як видовжені, так і вкорочені форми. Серед різців переважають бічні, багато серединних. Значно менше кутових та подвійних комбінованих. Виразною та численною є група пластинок і мікропластинок з притупленим краєм. Багато серед них виробів з ретушованими кінцями — „прямокутників“ та „трикутників“. Вістря та мікровістря з притупленим краєм нечисленні. Є з прямою та випуклою спинкою, виготовлені як на мікропластинках, так і на

го.— Дніпропетровськ, 1995.— С. 51—52.

[24] Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники...— С. 25—39.

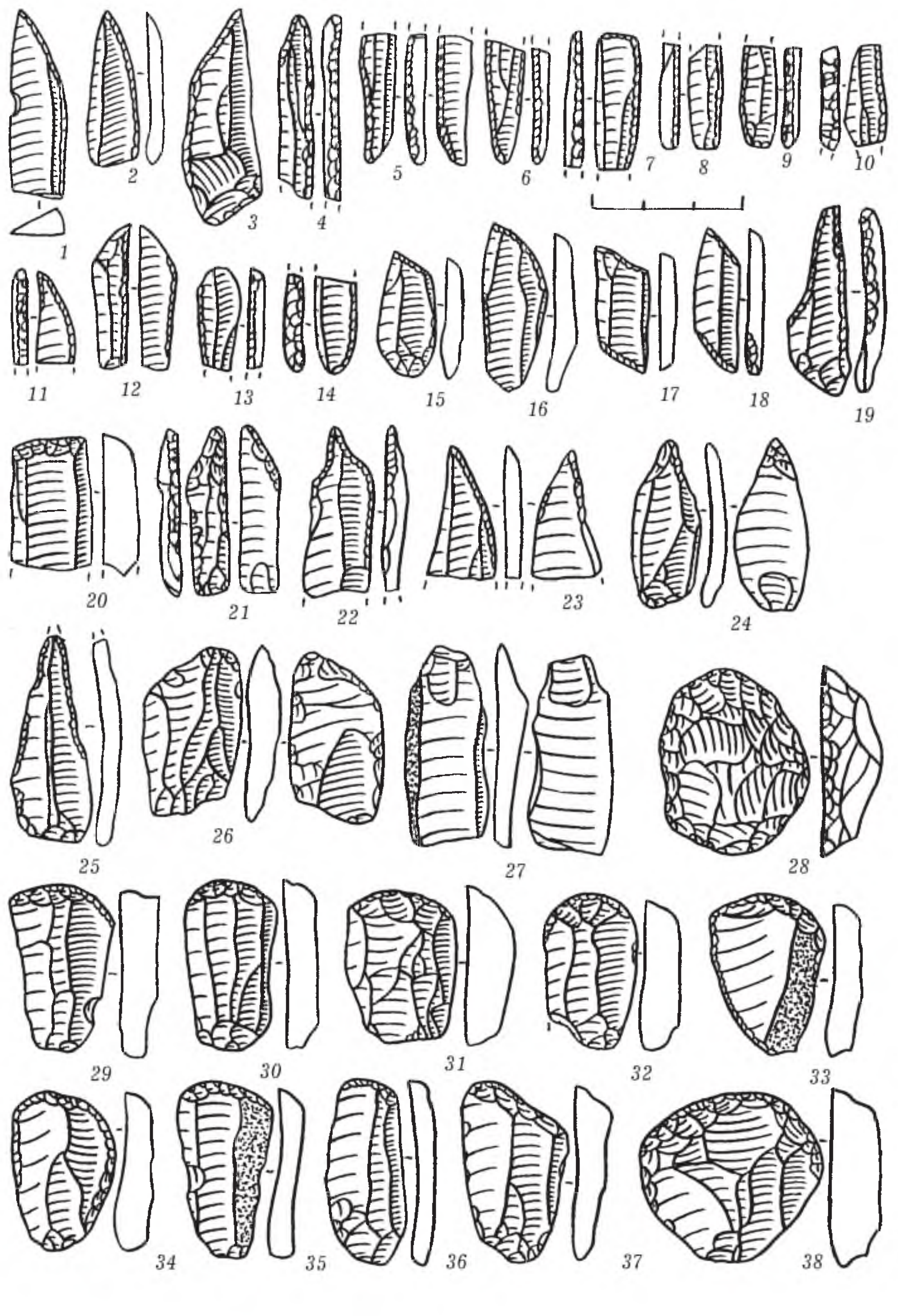

2. Деснянська культура.
Крем'яний інвентар стоянки Тімоновка I (за К. Гавриловим)

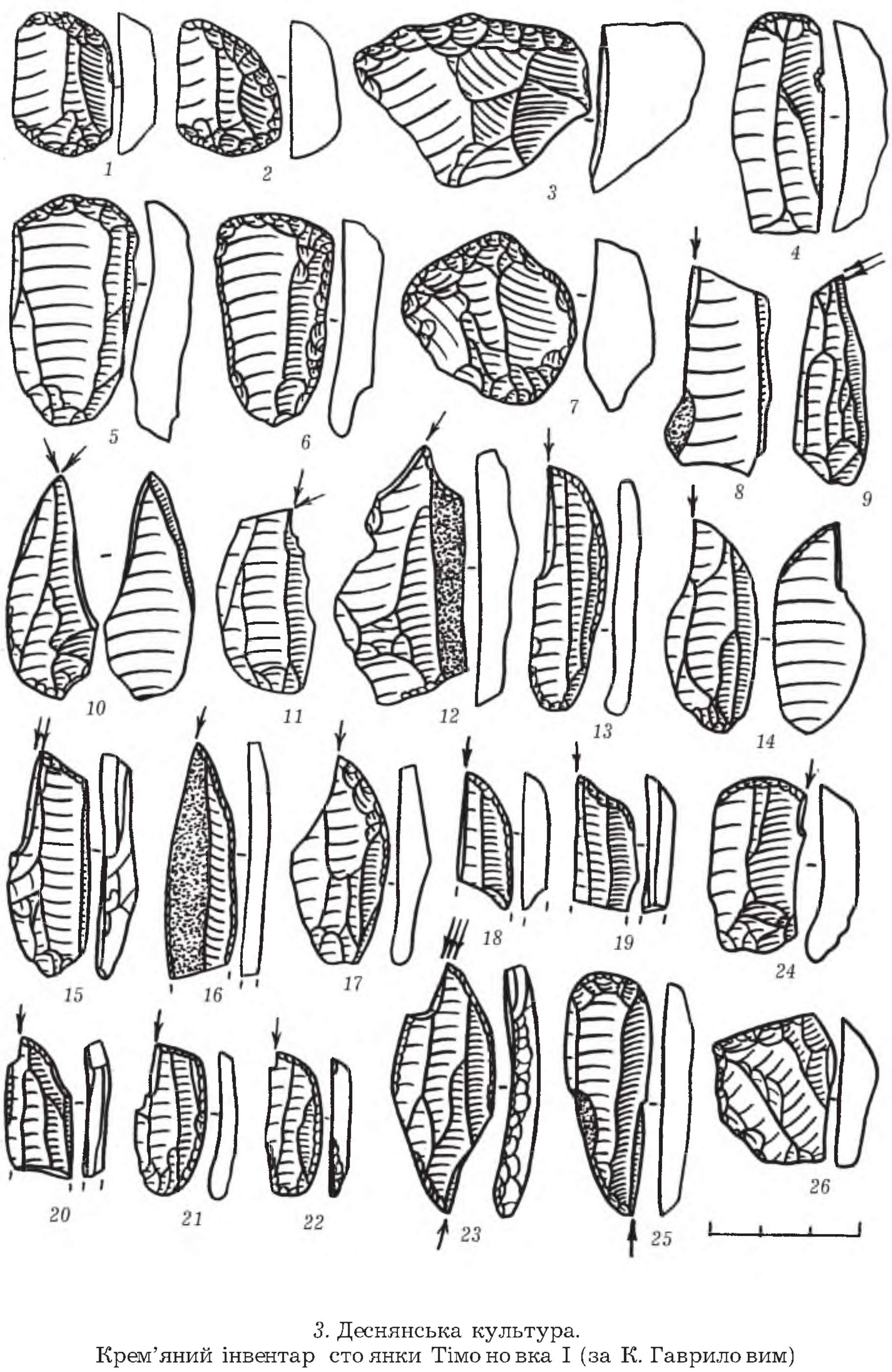

3. Деснянська культура.
Крем'яний інвентар стоянки Тімоновка І (за К. Гавриловим)

вузьких, але масивних пластинках. Поодинокими у комплексі є вироби з виїмками, проколки, долотоподібні знаряддя.

Дослідниця пам'ятки О. Кротова віднесла обидва культурні шари до кам'янобалківської культури, з виділенням федорівського локального варіанта. Датувала вона цю пам'ятку в межах 21—16 тис. років тому[25].

Стоянка Каштаєва балка розміщена біля села Показного Михайлівського району Запорізької области. Відкрита Б. Михайловим у 1975 р. Пов'язана з берегом балки Каштаєвої, що впадає у під. Пам'ятку досліджено під час розкопок Б. Михайлова на площі 174 кв. м. Матеріал залягав на глибині 0,6—0,85 м[26].

Колекція крем'яних виробів нараховує 4061 екземпляр. Частина матеріалу, що збереглася, вивчена й достатньо повно опублікована автором (Іл. 4)[27]. Набір виробів з вторинною обробкою виразно структурований. Скребки та різці представлені майже рівними пропорціями. Великою серією представлені знаряддя з притупленим краєм, з виразними групами серед них вістер та мікровістер з випуклою спинкою, пластинок та мікропластинок з ретушованими кінцями (у тому числі гостроскошеними). Невеликими групами представлені проколки, пластинки та відщепи з ретушшю. Поодинокі в комплексі — мікропластинки з мікроретушшю; пластинки з виїмками; пластинки зі скошеним кінцем; скреблоподібні, зубчасті та комбіновані знаряддя. Кінцеві на пластинах та відщепах скребки складають рівні кількісні пропорції. Є також подвійні та підокруглі скребки. Серед різців бічні тільки на кілька відсотків переважають серединні та подвійні.

Пам'ятку Солоне озеро IX відкрито автором у 1989 р. та досліджено під час розкопок у 1990—1991 рр.[28] Міститься за 1,2 км на південний захід від села Сивашівки Новотроїцького району Херсонської области на північному березі великої подової долини. Пам'ятка двошарова. Верхній пізньопалеолітичний культурний шар залягає в горизонті бурого суглинку. Матеріал дуже нечисленний та культуроневиразний.

Стоянка нижнього культурного шару залягає у прошарку замуленого піску (горизонт давнього пляжу) на глибині 2,06—2,16 м. Досліджена на площі 41 кв. м. Колекція крем'яних знахідок нараховує 1605 виробів (Іл.5). Нуклеуси представлені виразною серією. Вироби з вторинною обробкою нараховують 185 екземплярів. Скребки — найчисленніша і найвиразніша категорія знарядь цього комплексу. Особливо виділяються подвійні скребки. Три з них виготовлено на пластинках та пластинчастих відщепах, п'ять — на відщепах. Усі короткі, три — високої форми. У трьох подвійних скребках одне з лез скошене. Різців менше, ніж скребків. Серед них переважають бічні та подвійні, знарядь інших типів менше. Колекція виробів з притупленим краєм нараховує 31 знаряддя — 2 вістря, 4 мікровістря, 8 пластинок та 17 мікропластинок. Переважна більшість пластинок і мікропластинок з притупленим краєм мають ретушовані кінці. Показовими для цього комплексу є долотоподібні знаря-

[25] Там само.— С. 62—69.

---

[26] Михайлов Б. Д. Перше подове пізньопалеолітичне місцезнаходження в Північному Приазов'ї // Археологія.— К., 1987.— Вип. 59.— С. 47—52.

[27] Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991.— 201 с.

[28] Оленковський М. П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя.— С. 62—76.

[29] Секерська О. П. Фауністичний комплекс пізнього палеоліту Нижнього Дніпра та

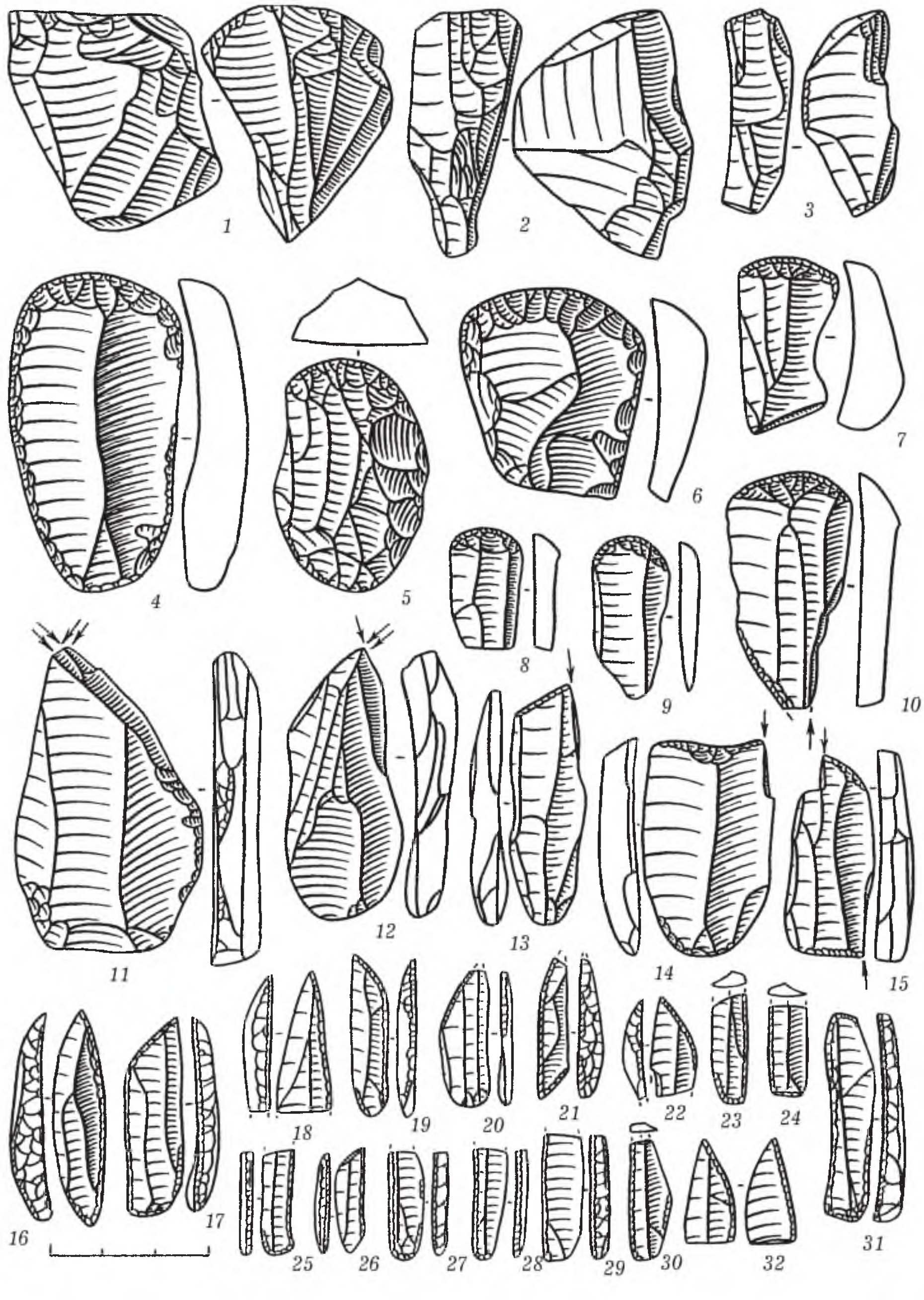
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32

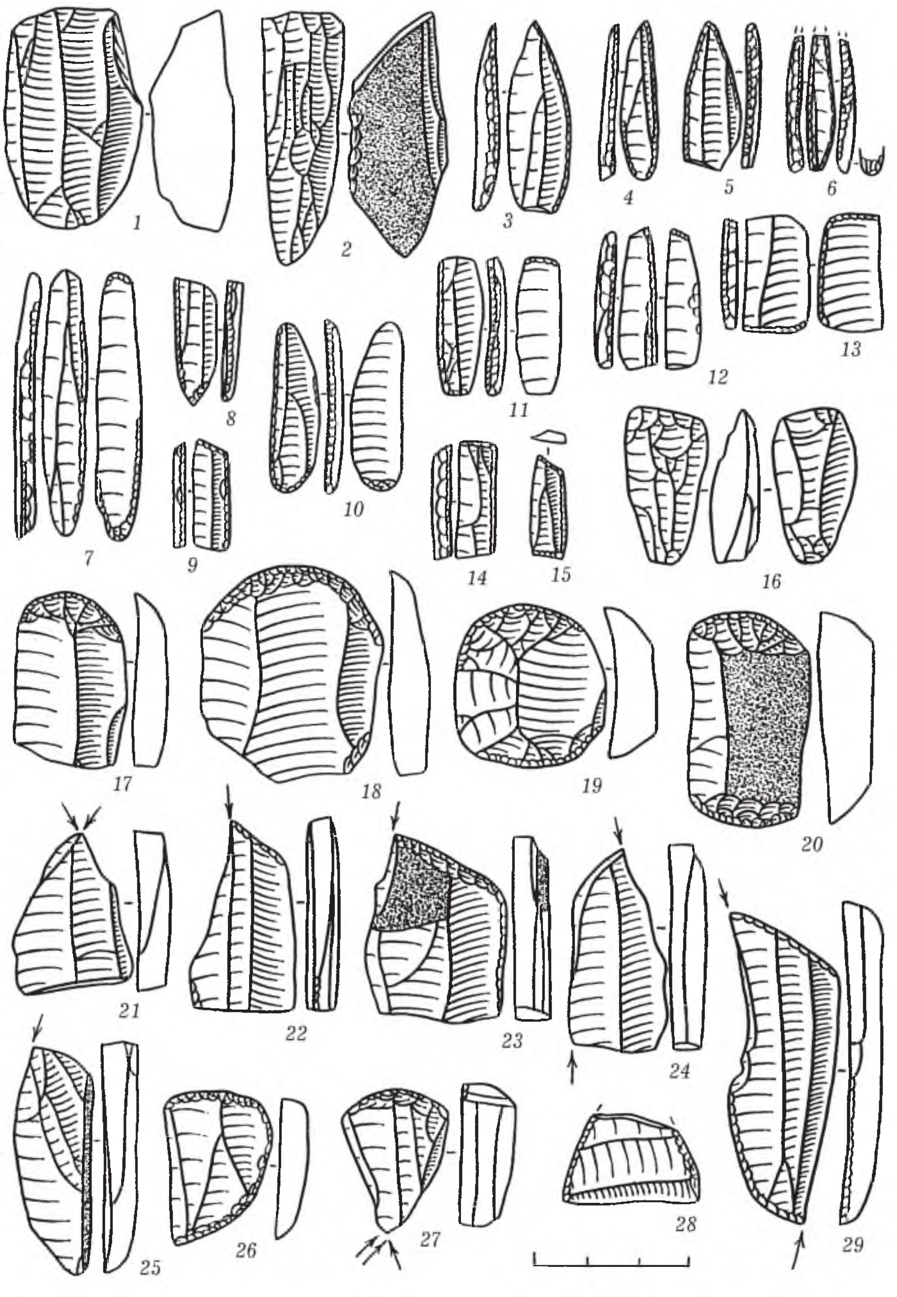

5. Північно-приазовська культура.
Крем'яний інвентар місцезнаходження Капустяна балка

дя та стамески. Окрім колекції крем'яних виробів знайдено відбійник з цупкого пісковику, уламки абразивних знарядь із гнейсу та пісковику, шматочки фіолетової вохри, підвіски з морських мушлів. Остеологічний матеріал досить численний. Згідно з визначенням О. Секерської, вони належать особині коня та трьом особинам бізонів[29].

Місцезнаходження Капустяна балка відкрито в 1952 р. О. Бодянським. Додаткові дослідження зі збором підйомного матеріалу здійснено на початку 1980-х рр. Д. Нужним. Пам'ятка міститься на лівому розі балки Капустяної, біля села Петрового-Свистунового Вільнянського району Запорізької области.

О. Бодянським зібрано 706 крем'яних виробів, однак аналіз матеріалу засвідчує, що збори явно були вибірковими. Враховуючи, що професійно виконаної публікації цього комплексу ще не існує, наводимо аналіз власного опрацювання колекції (Іл. 6). Типологічно вона розпадається на уламок жовна, 29 нуклеусів, 2 сколи оновлення площадок нуклеусів, 270 пластинок, 5 мікропластинок, 141 відщеп, 8 краєвих сколів, 17 різцевих сколів, 233 вироби з вторинною обробкою. Нуклеуси виразні, усі зі скошеними площадками. Складаються з 9 одноплощадкових призматичних, 17 двоплощадкових підпризматичних, торцевого одноплощадкового, торцевого двоплощадкового, вторинного ядрища на відщепі. Знаряддя з вторинною обробкою численні та типологічно показові. Підрозділяються на 62 скребки, 97 різців, 5 вістер з притупленим краєм, 2 мікровістря з притупленим краєм, 10 пластинок і мікропластинок з притупленим краєм, 4 долотоподібних знаряддя, 2 трапеції, вістря, проколку, 8 пластинок зі скошеним кінцем, пластинку з поперечною ретушшю, 4 скребки-різці, скребок-вістря, 8 пластинок з ретушшю, 19 відщепів з ретушшю. Кілька знахідок (у тому числі трапеції) можуть бути мезолітичною домішкою. Д.Нужним зібрано 106 крем'яних виробів, серед яких 69 відщепів, 21 пластинка, 6 різцевих сколів, 10 знарядь з вторинною обробкою — 4 скребки, 3 різці, мікропластинка з притупленим краєм та ретушованими кінцями, уламок пластинки з притупленим краєм, уламок невизначеного знаряддя[30].

Місцезнаходження Сомова балка відкрито В. Станком у 1968 р.[31] Подальші дослідження здійснювалися автором. Пам'ятка розміщена біля села Любимівки Каховського району Херсонської области, на розі, утвореному берегом Дніпра та правим берегом балки Сомової. Шурфовками встановлена повна руйнація стоянки Каховським водосховищем. Археологічна колекція опублікована[32]. Вироби з вторинною обробкою численні — 332 екземпляри (Іл. 7). Скребки типологічно різноманітні — кінцеві на відщепах дещо переважають кінцеві на пластинах, є подвійні та „з носиком". Підокруглих скребків немає. Різці кількісно дещо поступаються скребкам. Бічні, серединні та кутові різці представлені майже рівною кількістю. Досить багато подвійних різців. Індивідуальність цієї пам'ятки — кількісне переважання долотоподібних знарядь щодо інших катего-

Присивашшя // Археологічна збірка (Херсон).— 1999.— № 1.— С. 44—47.

---

[30] Нужный Д. Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследование по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 26—36.

[31] Станко В. Н. Разведки палеолита на Нижнем Днепре // Археологические исследования на Украине в 1968 году.— К., 1971.— С. 105—107.

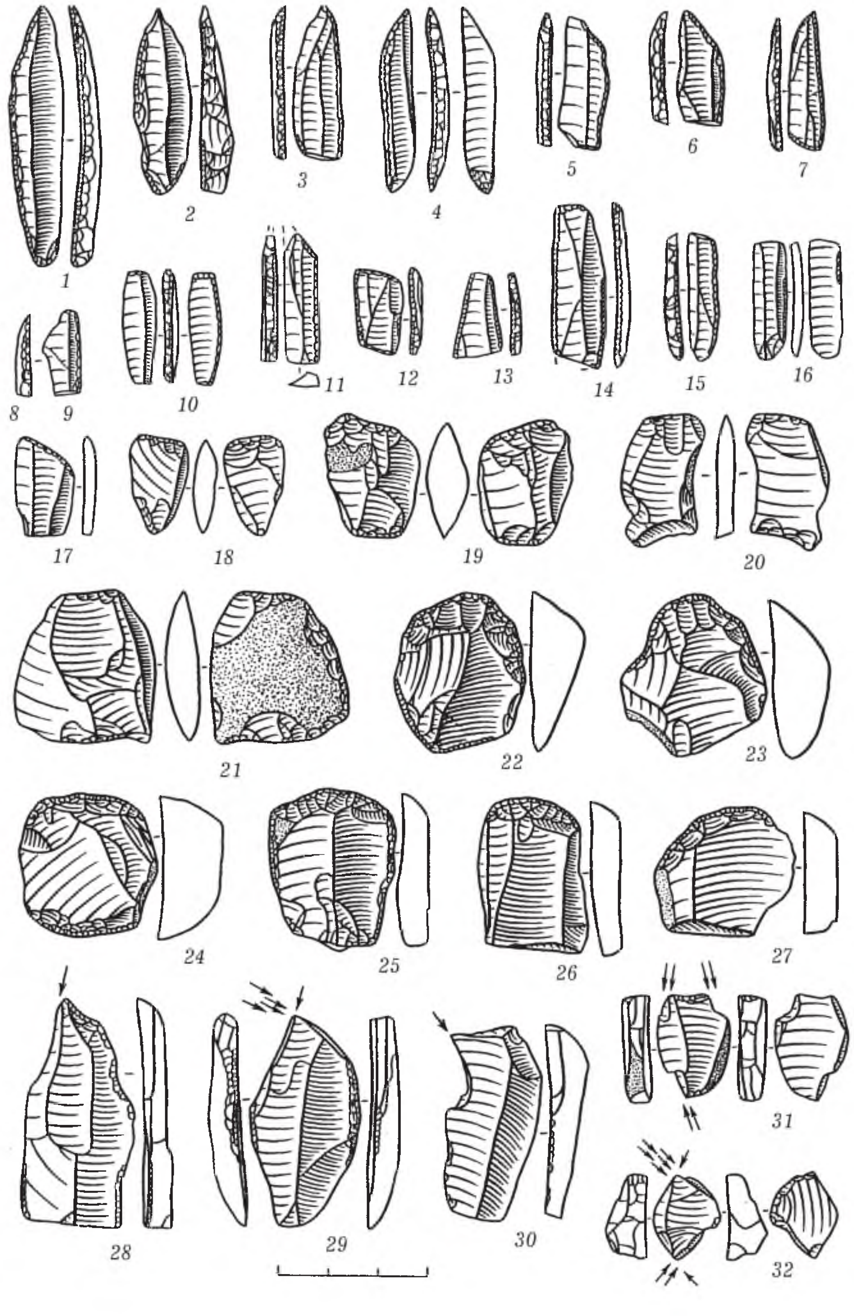

6. Північно -приазовська культура.

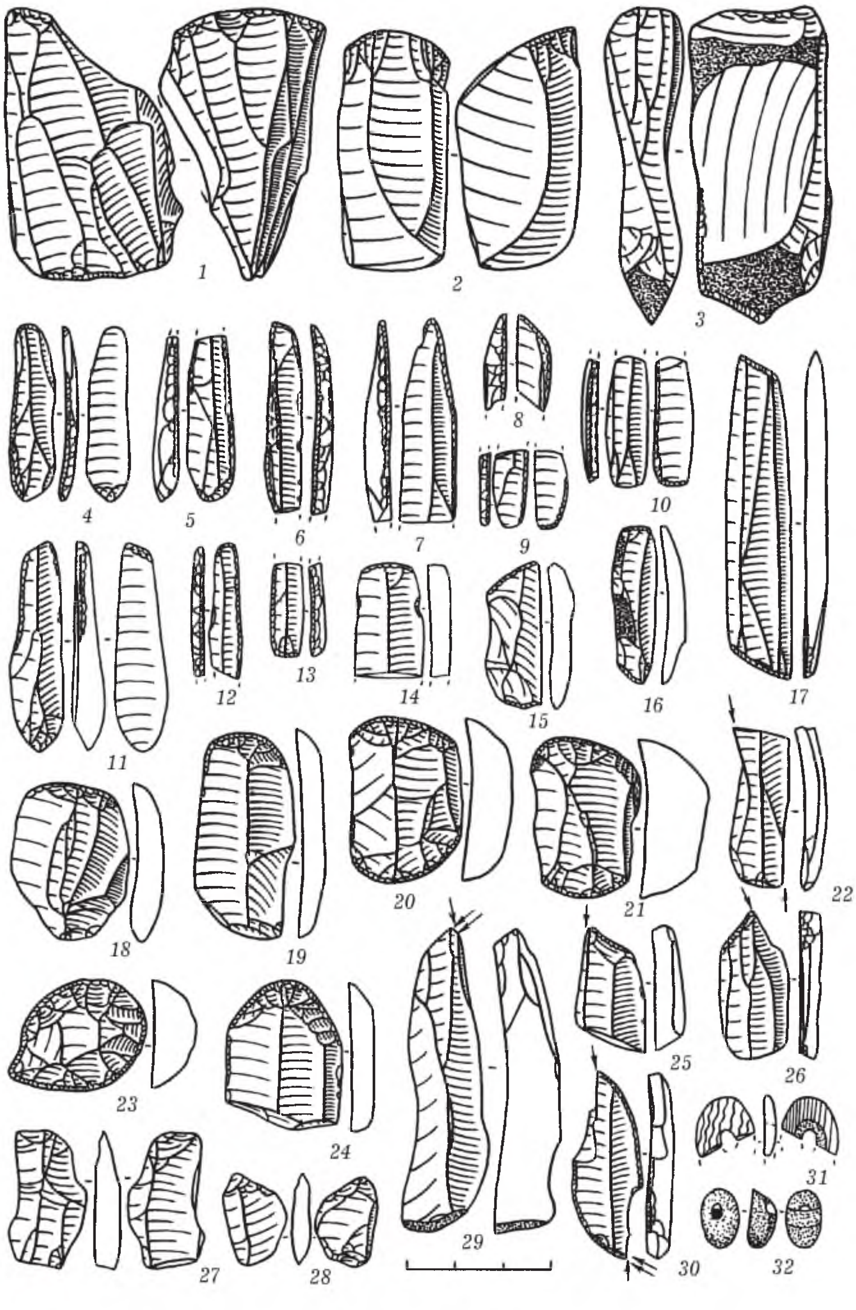

7. Північно-приазовська культура.
Інвентар стоянки Солоне озеро IX (нижній шар)

рій, що можна пояснити господарською специфікою пам'ятки. Серед вістер (8 екземплярів) та мікровістер (2 екземпляри) з притупленим краєм багато знарядь з випуклою спинкою (переважно федермесер). Майже у половини пластинок і мікропластинок з притупленим краєм ретушовано кінці (у тому числі є гостроскошені).

Місцезнаходження Кайстрова балка VI відкрито О. Бодянським у 1966 р. З 1978 по 1985 р. матеріал збирав Д. Нужний[33]. Обидва дослідники зібрали достатньо інформативні колекції. Вироби з вторинною обробкою більш численні у зборах О. Бодянського. Однак вибірковість зборів останнього змушує використовувати для аналізу тільки колекцію Д. Нужного.

Матеріал нараховує 349 екземплярів: 6 нуклеусів, 91 пластинку та мікропластинку, 181 відщеп та луску, 11 різцевих сколів, 60 виробів з вторинною обробкою. Знаряддя складаються з 27 скребків, 23 різців, 2 скребків-різців, 9 виробів з притупленим краєм, 4 пластинок зі скошеним кінцем, вістря з ретушшю по периметру, 3 пластинок з ретушшю, 2 відщепів з ретушшю. Вироби з притупленим краєм розкладаються на 2 вістря мікрогравет та 7 пластинок і мікропластинок з притупленим краєм (у 6 з яких ретушовані кінці — прямокутники та трикутники). Серед скребків є подвійні, але відсутні підокруглі. Переважають бічні різці, досить багато подвійних.

Проведений аналіз археологічних колекцій дає підставу стверджувати їх однокультурність. На нашу думку, північно-приазовська культура характеризується двома хронологічними варіантами. До раннього етапу можуть бути впевнено віднесені такі пам'ятки, як Каштаєва балка, Капустяна балка, нижній шар Федорівки. Пізній етап виразно представлений верхнім шаром Федорівки та нижніми шарами Солоного озера IX та I-а. Для матеріалів північно-приазовської східноепігравецької культури загалом властиві близька кількісна пропорція між скребками та різцями в ранніх комплексах та переважання скребків у пізніх; наявність серед різців і серединних, і бічних, і кутових, з деяким переважанням бічних; високий відсоток подвійних різців; значна пропорція серед скребків подвійних знарядь; майже рівна пропорція між кінцевими на пластинах та на відщепах; обов'язкова наявність вістер типу федермесер; високий відсоток пластинок і мікропластинок з притупленим краєм та усіченими ретушшю кінцями (у тому числі гостроскошеними); наявність долотоподібних знарядь та окремих стамесок.

Північно-приазовська культура є, на наш погляд, подальшим розвитком раннього етапу нижньодонської кам'янобалківської східноепігравецької культури. Порівняльний аналіз індустрій обох культур свідчить про значну близькість між ними. Це дає змогу вважати кам'янобалківську культуру на її ранньому етапі підосновою складення північно-приазовської культури. У той же час різниця в техніці розколювання та співвідношення знарядь, деякі типологічні відмінності не дозволяють включати пам'ятки північно-приазовської культури безпосередньо у кам'янобалківську культуру.

[32] Оленковский Н. П. Поздний палеолит...— С. 43—52.

---

[33] Нужний Д. Ю. Нові пізньопалеолітичні матеріали з Дніпровського Надпоріжжя у світлі проблеми культурно-хронологічного поділу епігравецьких пам'яток // Археоло-

Хронологія північно-приазовської культури визначається уже достатньо впевнено. Нижня межа може бути окреслена рамками датування кам'янобалківської культури, а верхня — датуванням пам'яток другого етапу північно-приазовської культури. Для стоянок кам'янобалківської культури тепер є вже значна кількість радіовуглецевих дат. Усі вони вміщуються у межі 15750—10900 років ВР. Найбільш численні й достовірні з них вкладаються у рамки 15500—13500 років ВР. Не заперечують цього віку кам'янобалківської культури геологічні та археологічні дані. Основну інформацію для визначення верхнього хронологічного рубежу північно-приазовської культури надають радіовуглецеві дати стоянок Солоне озеро IX (нижній шар) — 13460±80 (Кі-5825) та Солоне озеро I-а (нижній шар) — 12700±60 (Кі-6357). Причому друга пам'ятка стратиграфічно виразно більш пізня та має вже розвинутий комплекс з пережитковими елементами північно-приазовської культури. Отримано дату для ще однієї пам'ятки цієї культури — Солоне озеро IX-а (нижній шар) — 14800±80 (Кі-6360). Загалом датування культури може вкладатись у межі 15—13/12,7 тис. років ВР.

Ще одним культурним явищем „східного епігравету", кавказьке походження якого очевидне, є верхньосюренська культура в Криму. До цієї культури ми цілком упевнено відносимо стоянки верхнього шару ґрота Сюрень I (без шанкобинської домішки) та пізньопалеолітичного шару печери Аджі-Коба I (Іл. *8*). Нещодавно О. Яневич відніс до цього кола пам'яток шари 6—1 та 6—2 багатошарової пам'ятки Бран-Кая III та верхній шар стоянки Заскельна IX, виділивши буран-кайську культуру[34]. Вірогідно, О. Яневич має рацію щодо Буран-Каї III, але це буде зрозумілим після повної публікації та ретельнішого аналізу зазначених комплексів. Загалом же верхньосюренська культура належить до середнього етапу завершальної пори пізнього палеоліту. Попередньо її хронологію можна вкласти у межі 16—13 тис. років ВР. Чи шляхи проникнення цієї культури в Крим ішли безпосередньо з Кавказу, чи через Приазов'я,— ще належить з'ясувати.

Складніше походження має, на наш погляд, межиріцька культура. Вона також належить до східного епігравету. Назва культури саме у такому вигляді подана М. Гладких та Д. Нужним на різних етапах її дослідження[35]. М. Гладких до межиріцької культури відносив такі пам'ятки, як Межирічі, Фастів, Кирилівська, Добранічівка, Гінці. У Д. Нужного цей перелік дещо доповнений: Гінці, Добранічівка, Семенівка I, Семенівка II, Семенівка III, Межирічі, Фастів, Бугорок, але вилучена Кирилівська стоянка. Нами до цієї культури віднесено таку групу пам'яток Середнього Подніпров'я — Межирічі, Фастів, Гінці, Добранічівку, Семенівку I, II, III, Шушвалівку I, V, а також, можливо, Святилівку та Горбулів.

Усі основні пам'ятки межиріцької культури добре відомі фахівцям, опубліковані й тому не потребують окремого огляду. Проведений типолого-статистичний аналіз колекцій виробів з вторинною обробкою пам'яток

гічна збірка.— С. 141—153.

---

[34] Яневич О. Буран-Кая 3 в комплексі пізнього палеоліту Криму // Археологічна збірка.— С. 132—140.

[35] Гладких М. І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України).— К., 1991.— 44 с.; Нужний Д. Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ят-

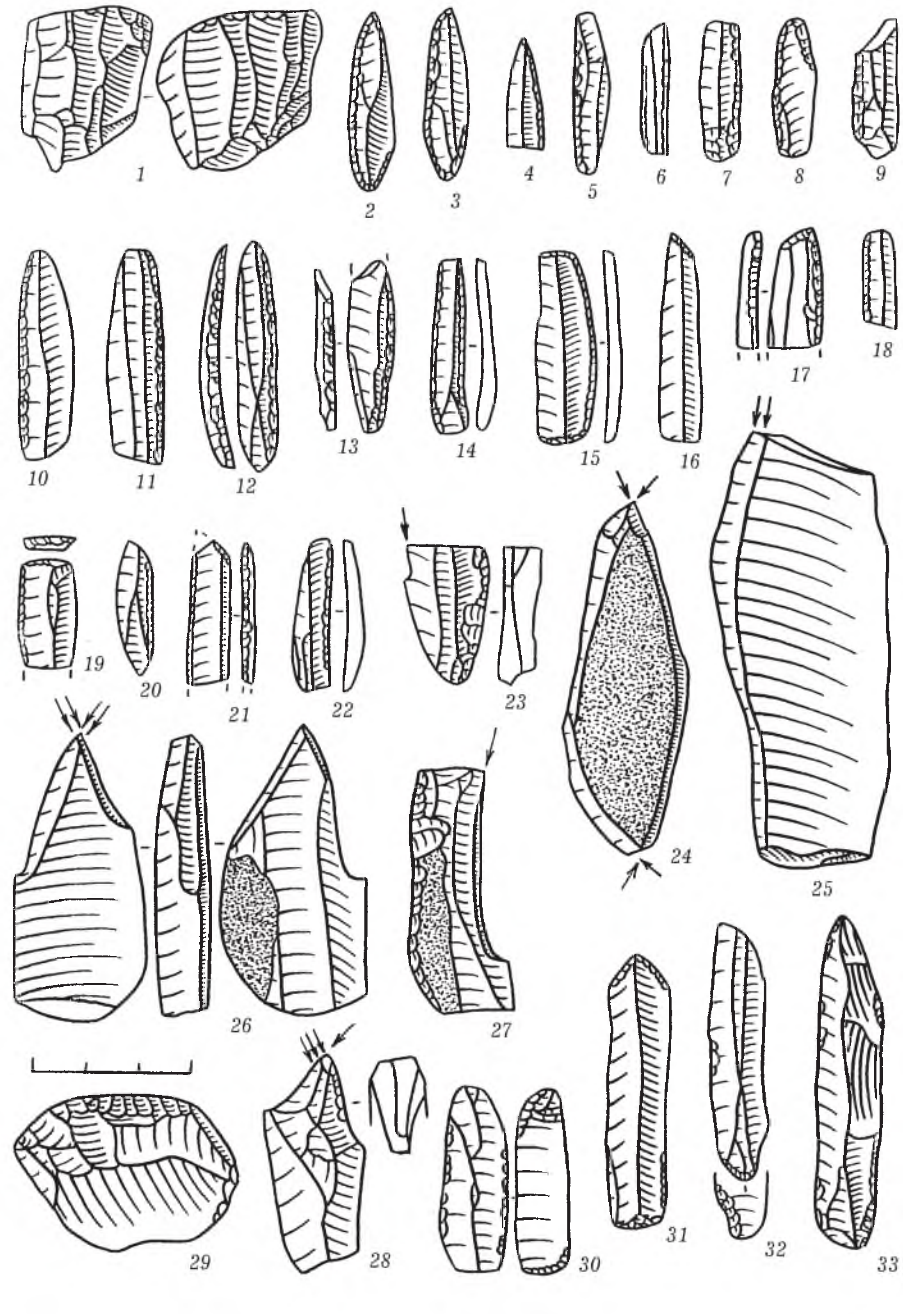

8. Верхньосюренська культура. Крем'яний інвентар стоянки Аджі-Коба (верхній шар) (за Ю. Колосовим, В. Степанчуком, В. Чабаєм)

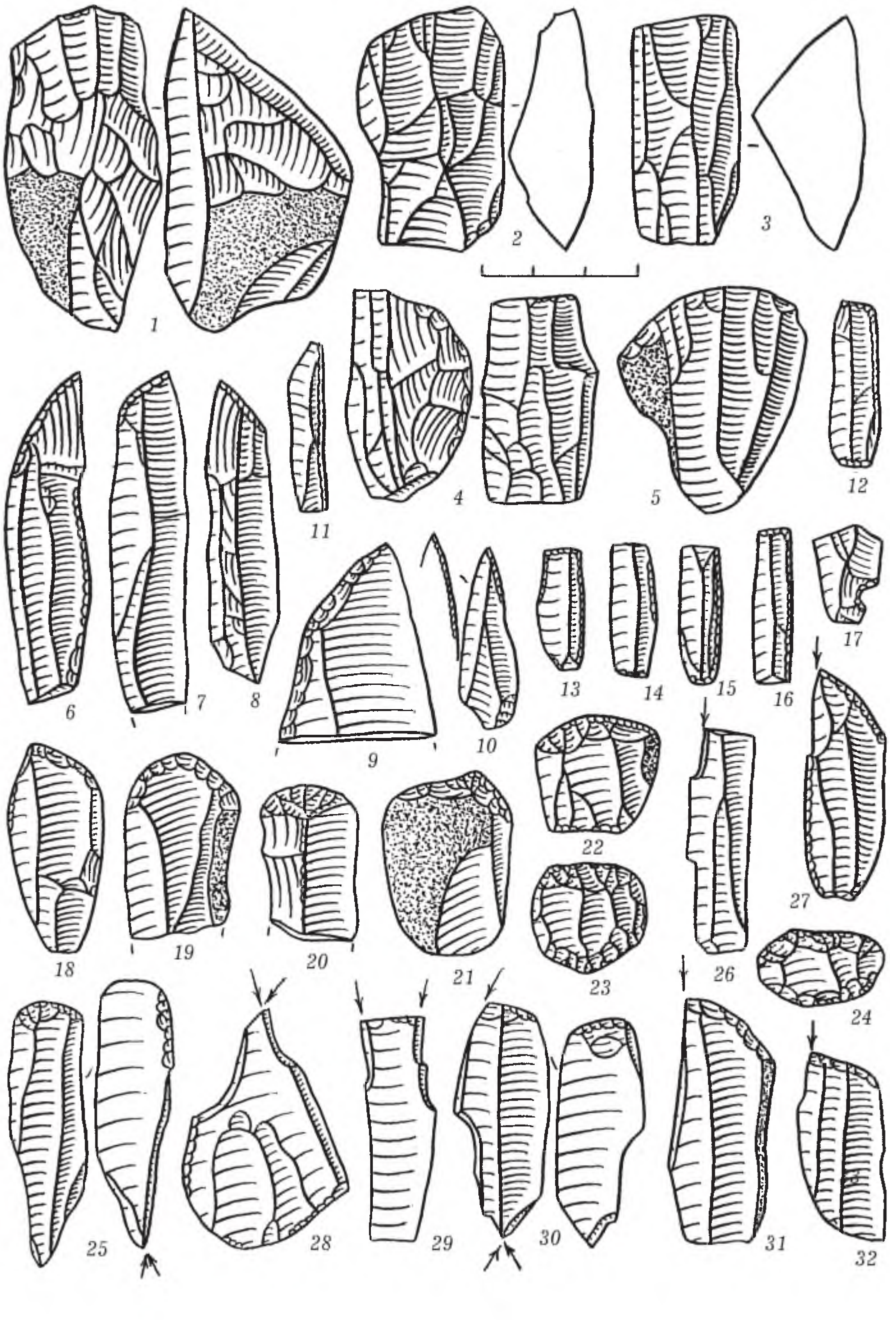

9. Межиріцька культура.
Крем'яний інвентар стоянки Межирічі (за М. Гладких)

цієї культури дає такі узагальнені параметри. Скребки тільки незначно переважають кількість різців. Виробів з притупленим краєм менше, ніж у північно-приазовській культурі, але більше, ніж у деснянській (Іл.*9*). Мікропластинки з мікроретушшю поодинокі. Долотоподібних знарядь начебто немає, але є окремі стамески. Незначною кількістю представлені комбіновані знаряддя, ще менше проколок (0,5—2 відсотки). Є вироби з виїмками (у середньому близько 2—3 відсотків), дещо поступаються їм кількісно пластинки зі скошеним кінцем (яких тут у кілька разів менше, ніж у деснянській культурі). Порівняно численні пластинки з ретушшю, яких у 5 разів більше, ніж ретушованих відщепів, що властиве й для північно-приазовської культури. Серед виробів з притупленим краєм значно переважають пластинки та мікропластинки (близько 80 відсотків), значно їм поступаються вістря та мікровістря. Серед останніх лише п'яту частину становлять граветоїдні з прямою спинкою, інші — це знаряддя з випуклою спинкою або навскісні. Серед пластинок і мікропластинок з притупленим краєм близько 40 відсотків з одним або обома прямо та округло ретушованими кінцями. Це показник, який значно віддаляє їх від показника деснянської культури, але наближує до показника північно-приазовської. Серед скребків — 3/4 знарядь кінцеві на пластинах та відщепах, досить багато подвійних (до 10 відсотків), майже у 7 разів менше підокруглих, є окремі бічні, „з носиком", стрільчасті. Мало, як і в деснянській культурі, безформених скребків на відщепах. Серед різців переважають бічні (у середньому близько 40 відсотків), інші типи — серединні, кутові, подвійні — нараховують до 15—20 відсотків. Поодинокі — потрійні різці та поперечні.

Міжирiцьку культуру можна датувати в межах 15—13 тис. років тому. Цей висновок ґрунтується як на комплексі даних, так і на радіовуглецевих датах, отриманих для кількох пам'яток: Гінці — 13200±270 (ISGS-1740), 13400±185 (QS-898), 13700±100 (ГИН-8410), 14350±190 (ISGS-1739), 14400±110 (OxA-5933), 14550±150 (OxA-5932), 14600±200 (OxA-717); Межирічі — 11700±800 (ГИН-2597), 12900±200 (OxA-709), 14300±300 (ГИН-2596), 14320±270 (QS-897), 14400±250 (OxA-712), 14420±190 (AA-1317), 14530±300 (ГИН-2595), 14700±500 (ГИН-2593); Добранічівка — 12700±200 (OxA-778); Семенівка І — 13600±160 (Кі-5510); Семенівка ІІ — 14200±180 (Кі-5509)[36].

Найближчим аналогом крем'яного інвентаря межиріцької культури є матеріал північно-приазовської культури. За деякими типологічними показниками межиріцька культура близька й до матеріалу пізнього етапу деснянської культури. У вигляді гіпотези можна запропонувати думку, що межиріцька культура склалась унаслідок просування носіїв північно-приазовської культури на північний захід, з Надпоріжжя у Середнє Подніпров'я, та завдяки їх контакту з носіями деснянської культури (на її пізньому етапі).

Чотирма наведеними культурами, очевидно, не обмежується розмаїття східного епіграветy України. Культурна атрибуція багатьох східноепіграветських пам'яток ще попереду.

ки у басейні Трубежу // Археологія.— 1997.— № 2.— С. 3—24.

[36] Синицын А. А. и др. Радиоуглеродная хронология...— С. 21—66; Нужний Д. Ю.

Mykola OLENKOVS'KYI

ON DISTINGUISHING ARCHAELOGICAL CULTURES OF EASTERN EPIGRAVETTIAN ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Archaeological cultures of Upper Paleolithic of the „epigravettian way of development“ are widely spread on the territory of Ukraine. There are cultures of Central-European Epigravettian and cultures, distinguished as „Eastern Epigravettian“. Cultures of „Eastern Epigravettian“ are of Eastern-European and Caucasian origin. They are concentrated in the left-bank Ukraine.

Eastern-European „Eastern Epigravettian“ is presented by Mizyns'ka and Desnyans'ka cultures. In Ukraine Desnyans'ka culture is represented with such sites as: Chulatove I, II, Bugorok, Vedmezhyi Yar, Minivskyi Yar. „Eastern Epigravettian“ of the Caucasian origin is represented in Ukraine with several cultures. Among these cultures are Pivnichnopriazovs'ka and Verkhnyosurens'ka. Pivnichnopriazovs'ka culture is represented with such sites as: Fedorivka (both layers), Kapustyana balka, Kashtaeva balka, Somova balka, Kaystrova balka VI, Solone Ozero I „a“, IX, IX „a“, Velivals'ka balka, Lysa gora. Verkhnyosurens'ka culture is represented with sites — Syuren I (upper layer) and Agi-Koba (upper layer) in Crimea.

Mezhiritska culture has more complicated „Eastern Epigravettian“ origin. This culture is represented with the sites Gintsi, Dobranichivka, Semenivka I, II, III, Mezhirichi, Fastiv and Shushvalivka I, V.

Наталія БУРДО

РАННЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ЛУКА-ВРУБЛІВЕЦЬКА І ПРОБЛЕМА СИНХРОНІЗАЦІЇ ПРЕКУКУТЕНІ-КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ

Минуло півстоліття від часу завершення розкопок на ранньотрипільському поселенні Лука-Врублівецька на Середньому Дністрі (1945—1950). Результати цих досліджень опубліковані в монографії С. Бібікова „Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре…“, яка вийшла друком у 1953 р. У цій праці на основі археологічного матеріалу зроблено висновки щодо деяких важливих історичних проблем[1], які є актуальними й сьогодні. Але за 50 років, що минули, з'явилося багато нових археологічних джерел та досліджень, пов'язаних з трипільською проблематикою, які дають змогу зі сучасних позицій розглядати матеріали, отримані при розкопках ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька.

Частина колекції матеріалів з розкопок ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька зберігається у наукових фондах Інституту археології НАН України. Саме вони переважно використані у цій праці. Для вирішення питань хронології та синхронізації найважливішою категорією знахідок є кераміка, тому до цього матеріалу ми й звертаємося.

Аналіз керамічного комплексу Луки-Врублівецької

Керамічна колекція Луки-Врублівецької у наукових фондах Інституту археології НАН України налічує близько 4 тис. фраґментів, які походять з різних об'єктів. Умовно прийнято поділяти трипільський керамічний комплекс на дві категорії — посуд кухонний та столовий. Не вдалося простежити майже ніяких даних, які вказували б на власне кухонне застосування того чи іншого посуду (слідів кіптяви, наприклад). Щодо технологічних особливостей, то вони не вирізняються по лінії „столовий“ — „кухонний“, а зумовлені іншими факторами. Товщина стінок, якість формувальної маси, розміри частинок фракцій домішок залежали певною мірою від розміру посудини. У формувальну масу кераміки Луки-Врублівецької додавали шамот, пісок. Як правило, частини домішок були тим дрібніші, чим меншим був виріб. Іноді у масі великих посудин є дрисва і навіть маленькі камінці. Випал посуду гарний — як правило,

---

[1] Б и б и к о в С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: К истории ранних земледел.-скотовод. племен на юго-востоке Европы // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— Москва; Ленинград, 1953.— Вып. 38.— С. 5.

сильний та рівномірний. Обробка поверхні ззовні різноманітна, всередині весь посуд гарно загладжувався, мав лискування і, як правило, був при цьому темнішого кольору. До кухонного посуду звичайно відносять кераміку, яка була оздоблена розмаїтою пластичною орнаментацією, з шорсткою поверхнею, неорнаментовану, тарну (зерновики-піфоси). Столова кераміка прикрашена ритою орнаментацією різних типів. В оздобленні як кухонних, так і столових посудин застосовувалась червона вохра, яку наносили на поверхню виробів після випалу.

Таблиця 1

Співвідношення кухонної та столової кераміки поселення Лука-Врублівецька

Категорія посуду	Кількість фрагментів	Відсоток
Кухонний	1673	43,01
Столовий	2217	56,99
Усього	**3890**	**100**

Фрагменти кухонної кераміки складають дещо меншу частину керамічного комплексу Луки-Врублівецької. У таблиці 2 наведено співвідношення типів кухонного посуду в Луці-Врублівецькій так, як його вдалося простежити на фрагментарному матеріалі.

Таблиця 2

Співвідношення типів кухонної кераміки поселення Лука-Врублівецька

Найменування	Кількість фрагментів	Відсоток
Кухонна кераміка	1673	100
Посудини з ямками	54	3,23
Посудини зі защіпами	40	2,39
Посудини з чашоподібним профілем	68	4,06
Посудини з наліпами	130	7,77
Посудини з валиками	15	0,9
Горщики з S-подібним профілем	64	3,83
Горщики з уступом	29	1,73
Посудини, орнаментовані рустом	102	6,1
Великі ручки	65	3,89
Жаровні	20	1,2

Продовження таблиці 2

Найменування	Кількість фраґментів	Відсоток
Посуд без орнаменту	231	13,81
Фруктовниці без орнаменту	258	15,42
Горщики без орнаменту	25	14,94
Грушоподібні посудини	4	0,24
Глечики	20	1,2
Зерновики	12 посудин	0,72
Невизначені	140	8,59

До підкатегорії кухонної неорнаментованої кераміки, яка складає 33 відсотки від кількости кухонного посуду, віднесено різноманітний за формою та розмірами посуд з гарно загладженою зовнішньою поверхнею. Він часто оздоблений різними за формою, розмірами, кількістю наліпами, валиками, у тому числі й розчленованими; трапляються різноманітні ручки з горизонтальним або вертикальним отвором, що об'єднує його з іншими підкатегоріями кухонного посуду. На деяких фраґментах посудин виявлені плями червоної чи бурої вохри, що дає підставу припускати, що неорнаментований посуд фарбувався ззовні червоною вохрою після випалу, а можливо, й розмальовувався.

Форми посуду підкатегорії неорнаментованої кераміки різноманітні (Іл. *1. 12—35*). Серед горщиків виділено три підтипи: всі мають S-подібний профіль, невеликого розміру. Трапляються біконічні горщики (Іл. *3. 5*) та горщики з наліпами-виступами на плічках (Іл. *3. 4, 8*).

Миски за формою поділяються на декілька підтипів. Конічні миски мають різну глибину (Іл. *3. 7*), деякі — на плитчастому піддоні (Іл. *3. 9*) або на низькому кільцевому піддоні. Серед неорнаментованого посуду є сферичні миски (Іл. *3. 6*), деякі з них на плитчастому піддоні (Іл. *3. 2*). Трапляються миски з ребром (Іл. *3. 12*). Привертають увагу два фраґменти від конічних мисок або верхніх частин фруктовниць з невеликим виступом на вінцях (Іл. *3. 13*). Знайдено декілька фраґментів мисок, майже чотирикутних у плані (Іл. *3. 20*). Жаровні (сковороди, тази) за профілем близькі до конічних мисок, часто мають товсте дно, невисокі стінки (Іл. *3. 17*). Банкоподібні посудини представлено поодинокими екземплярами.

Глечики — доволі поширена форма посуду. Вони мають вузьку горловину з різноманітним профілем. Вінця прямі або S-подібні. Знайдено розвал глечика з чотирма великими ручками із горизонтальними отворами[2]. Це єдиний випадок, коли зафіксовано належність великих ручок (Іл. *3. 16, 32*), які досить часто трапляються серед фраґментів, до певної форми. Вірогідно, з глечиками можна пов'язувати частину ручок-виступів, прямокутних у перетині і загнутих вгору, хоч подібними ручками оздоблено і горщик (Іл. *3. 15*). Цікаво, що аналогічні ручки схематично передають руки на розписній антропоморфній посудині з Нових Русештів[3].

---

[2] Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— Табл. 34-а.

[3] Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА).— Москва, 1970.— Вып. 123.— Рис. 14. 9.

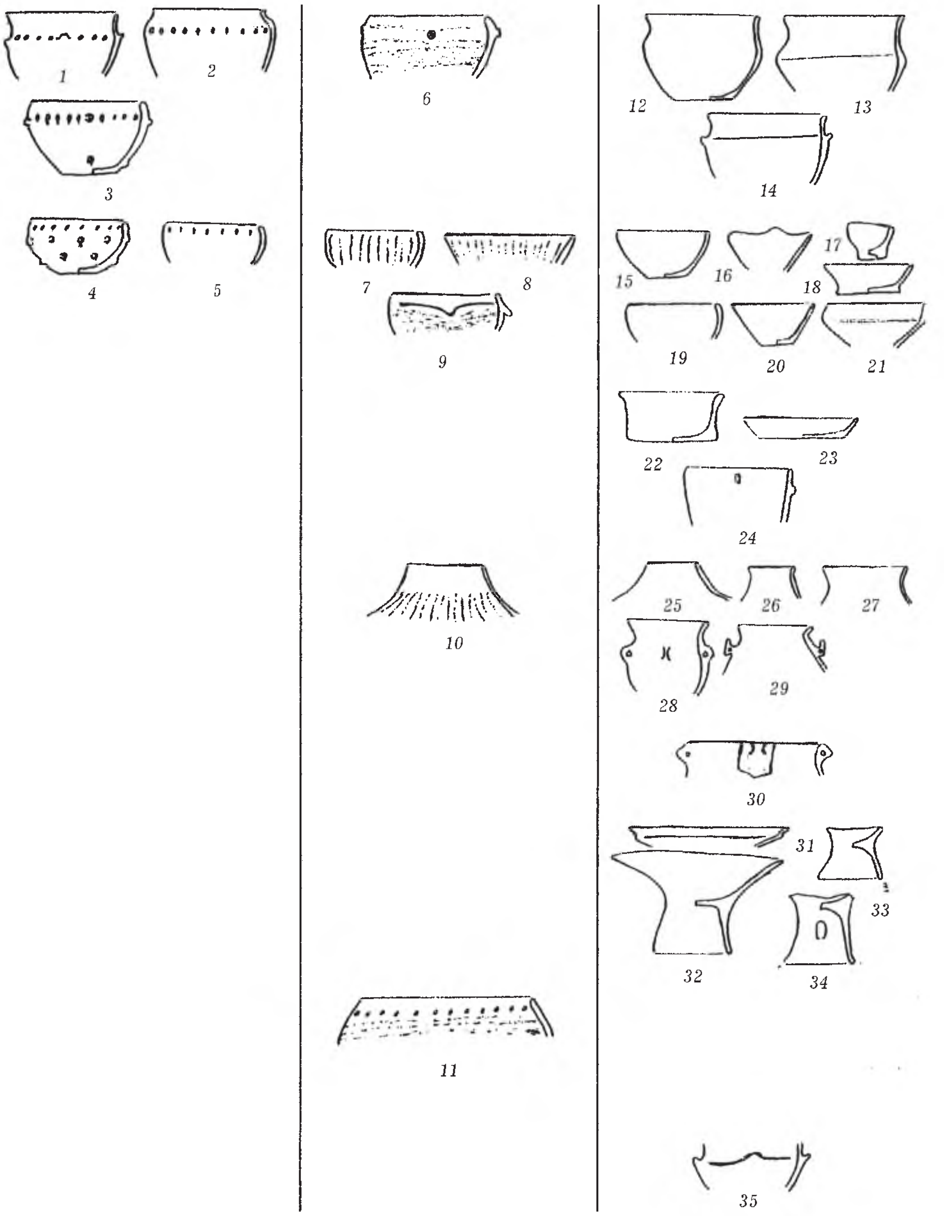

1. Типологія кухонного посуду з Луки-Врублівецької

Фруктовниці — відкриті посудини на високому піддоні — найпоширеніша форма підкатегорії кераміки без орнаменту. Деякі дослідники вважають їх жаровнями для підсушування зерна, що цілком імовірно. Верхня частина фруктовниць має вигляд невисокої конічної миски (Іл. *3. 26—27*). Необхідно зауважити неможливість розрізнити фраґменти вінець від фруктовниць та конічних мисок, але значна кількість фраґментів піддонів дозволяє припускати, що більша частина вінець від мисок конічного профілю походить саме від фруктовниць. Верхні частини фруктовниць часто оздоблені різноманітними наліпами: округлими, валиками (Іл. *3. 26, 31*). Піддони фруктовниць переважно високі, трапляються і невисокі. Нижня частина піддона пряма (Іл. *3. 28*) або відігнута (Іл. *3. 29—30*). Переважають піддони конічної форми (Іл. *3. 28—29*), але досить багато циліндричних (Іл. *3. 30*). Знайдено фраґменти піддонів з великими овальними отворами (Іл. *3. 23*). Поодинокими екземплярами репрезентовані два типи фруктовниць на антропоморфних піддонах (Іл. *3. 19*).

Інші форми неорнаментованого кухонного посуду трапляються дуже рідко. Це грушоподібні посудини, порожні посудини-підставки — „моноклі“ (Іл. 3. 1), кубки з високою прямою горловиною, амфорка з ручкою під вінцями (Іл. 3. 10), ложки.

Менша частина фраґментів належить до підкатегорії кухонного посуду з пластичною орнаментацією. Невелика кількість посудин з пальцево-нігтьовими защипами, які оперізують одним рядом плічка горщиків (Іл. *3. 22*) або вінця сферичних мисок (Іл. *3. 18, 36*). Як виняток, трапляються фраґменти з двома рядами защипів. Досить часто замість защипного орнаменту використовувався ряд овальних ямок. Оздоблення доповнювалося різноманітними наліпами та валиками. Горщики, оздоблені защипами або ямками, які часто супроводжуються 2—4 наліпами на плічках, мають округлий профіль або прямі вінця з уступом на плічках (Іл. *3. 14*). Як виняток, слід розглядати посуд, поверхня якого вкрита наліпами-шишечками.

Посуд, оздоблений рустом (обмазка поверхні посудини рідкою глиною, по якій проведено борозенки пальцями), репрезентований горщиками, сферичними та конічними мисками (Іл. *3. 25*), іноді великого діаметра, глечиками з циліндричним горлом (Іл. *3. 24*) та великими ручками з горизонтальним отвором (Іл. *1. 6—11*). Іноді руст виступає у поєднанні з розчленованим валиком.

Посуд підкатегорії тарної кераміки доволі фраґментарний. Можливо віднести до нього великі товстостінні горщики-зерновики, які досить грубо оброблені або мають рустовану поверхню.

Аналіз категорії кухонного посуду, зокрема неорнаментованого, у Луці-Врублівецькій дає змогу виділити певні посудини, які мають риси, нетипові для керамічного комплексу культури Прекукутені-Трипілля А. Це такі вироби, як прямокутні посудини (Іл. *3. 20*), миски з виступами на вінцях (Іл. *3. 13*), посудинки з ручкою на вінцях (Іл. *3. 10*), покришки з зооморфним навершям[4]. Вірогідно, такі риси керамічного комплексу Луки-Врублівецької, як і великий відсоток неорнаментованого посуду, виникли під впливом керамічних традицій населення тисько-лендельського кола.

Підкатегорія посуду, оздобленого заглибленими лініями, переважає в

---

[4] Б и б и к о в С. Н. Раннетрипольское поселение...— Табл. 116-а—б.

Столовий посуд поділяється на три підкатегорії: із заглибленим візерунком, з канелюрами, зі штампованим орнаментом (Іл. 2). Певною мірою цей поділ умовний, бо часто при орнаментації однієї посудини могли використовуватися усі перелічені прийоми або варіанти їх поєднання.

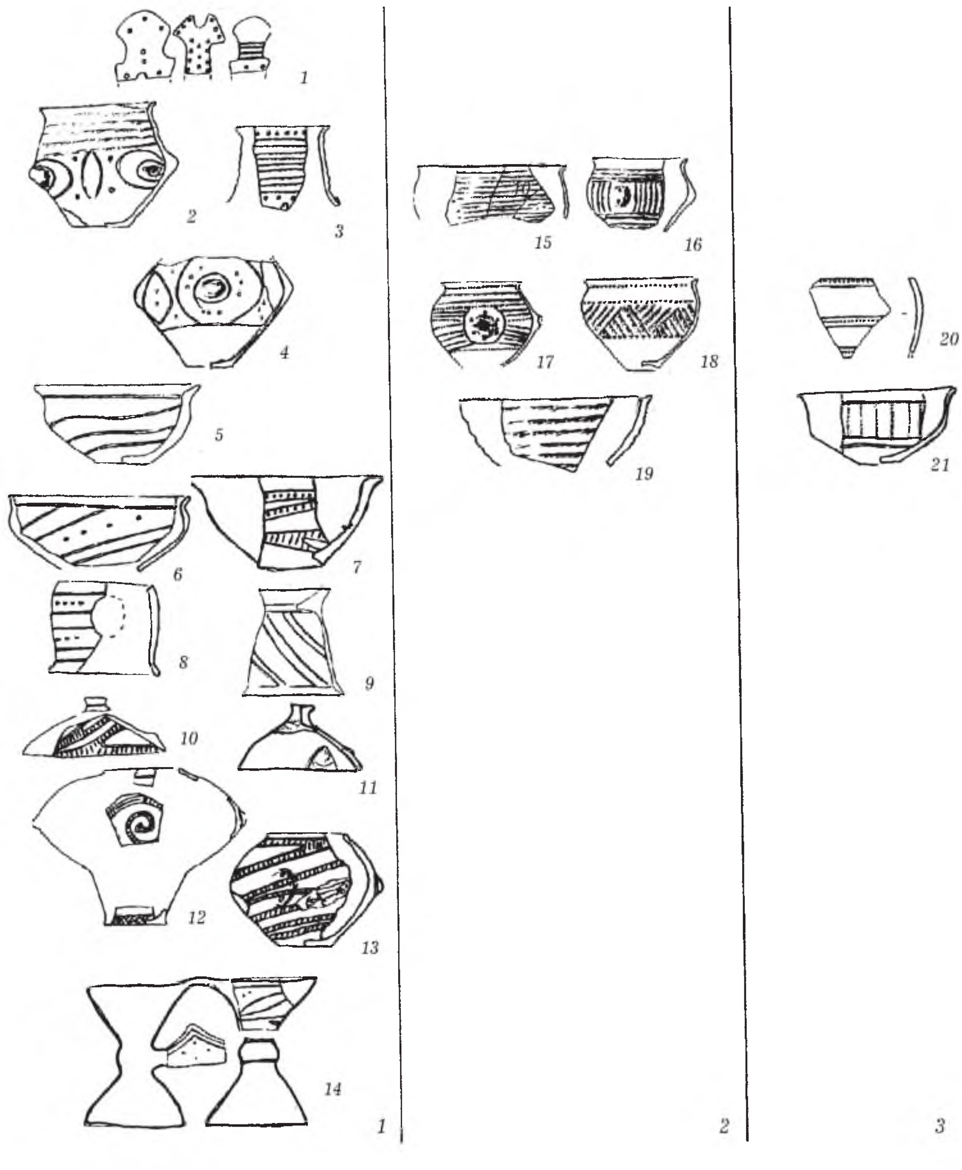

2. Типологія столового посуду з Луки-Врублівецької

колекції Луки-Врублівецької. Причому більшість композицій з ритим візерунком супроводжується рядами або групами ямок — відбитків круглого у перетині штампу. Досить часто трапляються також поєднання на одній посудині таких способів оздоблень, як заглиблені лінії та канелюри, а також сполучення канелюрів та гребінцевого штампу. Зафіксовано і використання червоної фарби для фарбування стрічок візерунка після випалу посуду. У таблиці 3 наведено дані про кількість фраґментів столового посуду різних форм і підкатегорій.

Таблиця 3

Співвідношення типів столової кераміки поселення Лука-Врублівецька

Найменування	Кількість фраґментів	Відсоток
Столова кераміка	**2217**	**100**
Посудини з заглибленим орнаментом	900	40,6
Горщики з заглибленим орнаментом	1008	45,5
Горщики з заглибленим орнаментом та ручкою-вушком	102	4,6
Кубки	32	1,4
Миски	29	1,3
Кратери	5	0,2
Піддони від фруктовниць	79	3,5
Піддони від фруктовниць з отворами	3	0,14
Грушоподібні посудини (вінця)	67	3
Грушоподібні посудини (донна частина)	18	0,8
Покришки	15	0,7
Підставки-моноклі	1	0,05
Фраґменти ковшів та черпаків	10	0,45
Біноклеподібні посудини	6	0,3
Усього фраґментів із заглибленим орнаментом	**2171**	**97,9**
Фраґменти стінок з дрібним штампом	16	0,7
Фраґменти посуду з канелюрами	30	1,4

Для підкатегорії столового посуду із заглибленим орнаментом (Іл. *2. 1—14*) характерним є оздоблення з вузькожолобчастими прокресленими лініями, типовими для ранньотрипільської орнаментації. Переважна більшість посуду із заглибленими лініями оздоблена також ямками — відбитками круглого великого діаметра штампу. На цій підкатегорії посуду

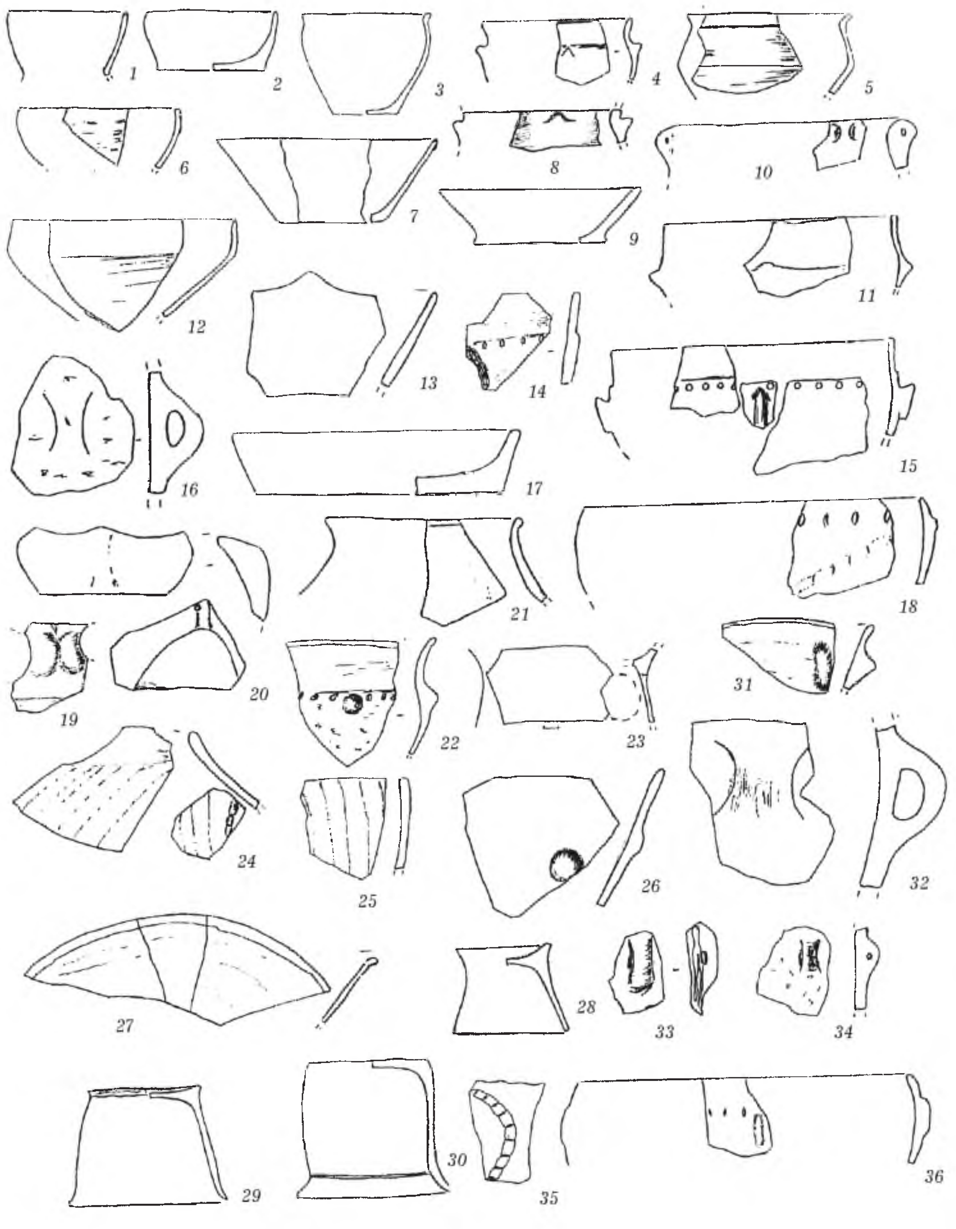

3. Кухонний посуд з Луки-Врублівецької

використовувалися для оздоблення і ряди канелюр та фарбування зон візерунка червоною вохрою після випалу.

У підкатегорії кераміки з прокресленими лініями виділяється посуд таких форм-типів: горщики (Іл. *2. 4*), кубки (Іл. *2. 2—3*), миски (Іл. *2. 5*), посудини на піддонах — фруктовниці (Іл. *2. 6—9*), грушоподібні посудини (Іл. *2. 12—13*) та кришки (Іл. *2. 10—11*), біноклеподібні посудини (Іл. *2. 14*), черпаки та ковші (Іл. *2. 1*).

Горщики — найбільш поширений тип серед підкатегорії посуду з прокресленим орнаментом. За розмірами вони малі, діаметром 8—10 см (Іл. *5. 3—4*), середні — 20 см (Іл. *5. 9*) та великі — до 30 см (Іл. *5. 7*). Переважають посудини середнього розміру. Профіль горщиків S-подібний, плавний, вінця невисокі, відхилені. Найбільший діаметр припадає на середину тулуба. Дно малого діаметра, іноді вгнуте, співвідношення діаметра вінець з діаметром дна становить 1:3—1:4. Досить часто горщики оздоблювали різноманітними наліпами. Частіше наліпи соскоподібні, розташовані на середині тулуба посудини, з горизонтальними чи вертикальними отворами (Іл. *5. 7, 9*). Трапляються також опуклі наліпи і досить рідко — зооморфні (Іл. *6. 5*). Часто горщики оздоблені маленькими наліпами у місці переходу плечиків до тулуба (Іл. *6. 4, 8*). Зафіксовано також використання в оздобленні маленьких петлеподібних ручок (Іл. *6. 3*).

Фраґментарність матеріалу не дає змоги з упевненістю робити висновки про кількість наліпів на горщиках, але можна вважати, що, як правило, їх було по два, вони включені у систему оздоблення посудини. Горщикам характерне зональне розміщення орнаментальної композиції. Найбільш поширені горщики, в яких орнаментальна зона розташована у центрі — на тулубі. Трапляються також горщики з доповненнями центральної орнаментальної зони верхньою — рядами канелюр по плічках (Іл. *5. 7*). Переважають серед ритої орнаментації такі фіґури, як коло, овал, петлі, стрічки. Причому вони можуть бути підкреслені ланцюжками ямок або утворюватися не прокресленими лініями, а ямками (Іл. *4. 18*). Фіґури у вигляді овалів чи кіл з променями на горщиках з Луки-Врублівецької трапляються дуже рідко (Іл. *4. 23*). Зафіксовано кілька випадків орнаментації горщиків стрічками із заглиблених ліній, які закінчуються ямками (Іл. *6. 7*), що, як відзначали С. Бібіков та К. Черниш, певною мірою нагадує традицію орнаментації культури лінійно-стрічкової кераміки.

Кубки (С. Бібіков називає цей тип „глекоподібними посудинами") — трапляються рідко. Формою вони подібні до горщиків, але мають досить високу канельовану шийку (Іл. *5. 18—21*). Кубкам характерне оздоблення маленькими наліпами в місці переходу шийки у плічка, великі соскоподібні наліпи посередині тулуба, орнаментальні композиції з кіл та овалів, облямовані ямками. На кубках дві зони орнаментації: верхня — шийка, покрита горизонтальними рядами канелюр, які зверху та знизу облямовані ланцюжками ямок, та центральна — на тулубі. В одному випадку зафіксовано орнаментацію внутрішньої частини вінець (Іл. *5. 18*).

Миски також трапляються рідко. Тут треба підкреслити, що за формою миски та верхні частини (чаші) посуду на піддонах — фруктовниць — не відрізняються. Фраґментарність матеріалу з Луки-Врублівецької не дає змоги з упевненістю судити, чи належать вінця до мисок, чи до верхніх частин фруктовниць, але наявність значної кількости фраґментів від піддонів дає змогу вважати, що фраґменти вінець переважно належать чашам фруктовниць. Більшість фраґментів належить мискам діамет-

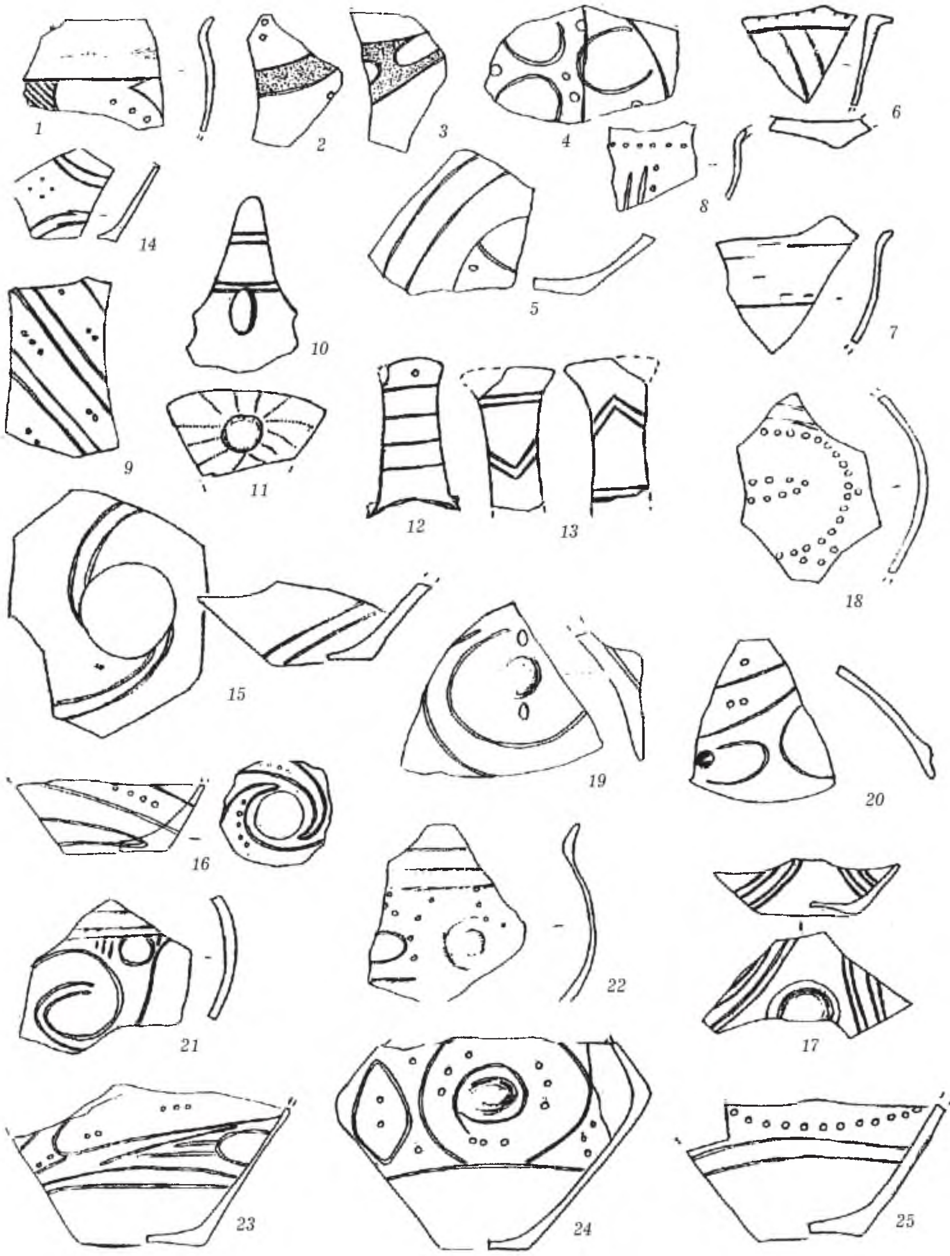

4. Столовий посуд з Луки-Врублівецької

ром близько 25 см. Миски орнаментовані стрічками заглиблених ліній або композиціями з кіл та овалів; як виняток, трапляються овали з променями (Іл. *6. 28*). Крім тулуба, орнаментальну композицію іноді розміщено ще й на дні миски. Прокреслені лінії супроводжуються ямками, в кількох випадках зафіксовано фарбування окремих зон візерунка червоною вохрою після випалу (Іл. *4. 2—3*).

Фруктовниці, або чаші на високих піддонах (С. Бібіков переконливо довів, що піддони мають антропоморфний вигляд, і зближує чаші на піддонах з посудинами на антропоморфних підставках), — найбільш поширений після горщиків тип кераміки (Іл. *2. 6—9*). Верхні їх частини мають S-подібний профіль, тулуб опуклий (Іл. *6. 29*) чи конічний.

На фруктовницях дві орнаментальні зони — на верхній частині (мисці) та на піддоні. Візерунок складається з прокреслених стрічок, часто доповнених ланцюжками ямок (Іл. *6. 25, 27*) або заштрихованих (Іл. *6. 26*), які оперізують чаші та піддони під кутом чи паралельними смугами. Піддони високі, циліндричні, ледь опуклі, великого діаметра (до 15 см), іноді з отворами або конічні, невеликого діаметра, можливо, від підставок (Іл. *6. 19*). Останні вироби менші за розмірами.

Грушоподібні посудини (за С. Бібіковим, грушоподібні амфори) не дуже поширені в колекції Луки-Врублівецької, але цей тип поділяється на два підтипи за формою донної частини (Іл. *2. 12—13*). Грушоподібні посудини вирізняються різким профілюванням. Це вироби, тулуб яких майже кулеподібний, вінця не виділені, вони нахилені всередину посудини. У першому підтипі донна частина виділена, має циліндричну форму, дещо звужується донизу, іноді вона на плитчастій основі (Іл. *5. 11—12*), становить приблизно третину від загальної висоти посудини. У грушоподібних посудинах другого підтипу придонна частина конічна, не виділена окремо, іноді на пличастому дні. Грушоподібні посудини часто оздоблені однією або двома парами наліпів, опуклих або соскоподібних, з вертикальними отворами, які включено до верхньої орнаментальної композиції на тулубі посудини (Іл. *5. 10*). Нижня орнаментальна зона присутня на грушоподібних посудинах першого підтипу на донній частині, окремо прикрашалася і плитчаста основа дна „паркетним“ візерунком з коротких ліній (Іл. *5. 13*), косими штрихами[5] або вертикальними групами рисок (Іл. *5. 17*), іноді у сполученні з композиціями з ямок[6]. Грушоподібні посудини першого підтипу, як правило, орнаментовані композиціями із заштрихованих стрічок. Серед фіґур овали та кола (Іл. *5. 15—16*), змієподібні сюжети (Іл. *5. 10, 15*). Грушоподібні посудини другого підтипу, крім орнаментації заштрихованими стрічками, іноді у поєднанні з групами ямок, оздоблені також смугами заглиблених ліній у супроводі ланцюжків з ямок.

Кришки з великою грибоподібною ручкою у центрі від грушоподібних посудин також поділяються на два підтипи. Перший підтип — кришки конічні, другий підтип — кришки півсферичні (Іл. *2. 10—11*). Орнаментація кришок відповідає оздобленню грушоподібних посудин, як і соскоподібні маленькі наліпи — ручки-вушка з вертикальними отворами, що давали змогу протягувати мотузку крізь ручки-вушка на тулубі посудини і кришці. Треба додати, що, як правило, кришки мають дві або три орнаменталь-

[5] Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— Табл. 64-д—к.
[6] Там само.— Табл. 64-г.

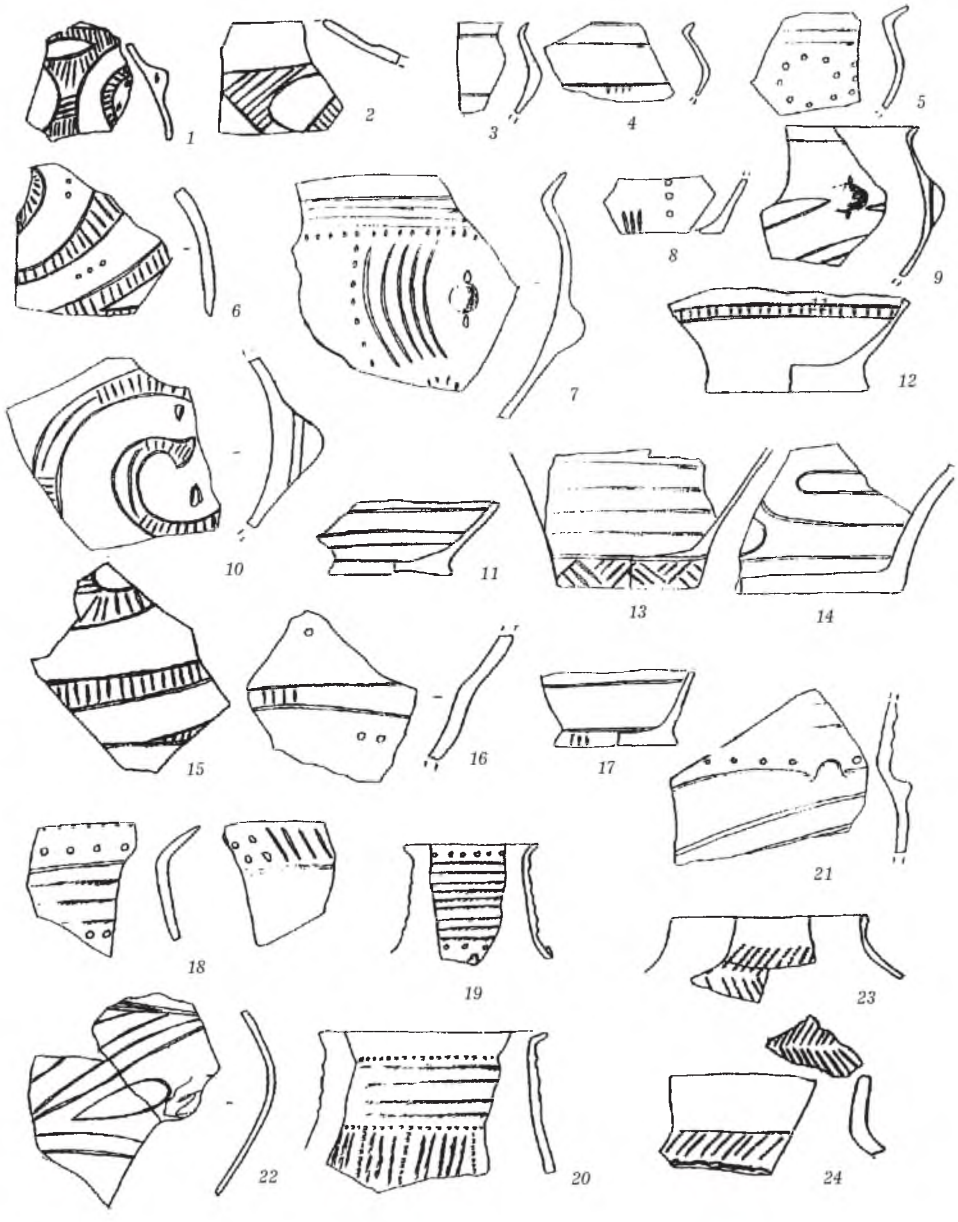

5. Столовий посуд з Луки-Врублівецької

ні зони; друга розташована зверху на грибоподібній ручці; іноді орнамент прикрашає ручку з боків (Іл. 7. *15, 25*). Композиції на ручках переважно хрестоподібні (Іл. 7. *12—14, 25*).

Черпаки та ковші — особливий тип кераміки з прокресленим орнаментом. Вони представлені в основному фраґментами ручок та ємкостей. Оздоблені черпаки та ковші прокресленими лініями та ямками (Іл. 6. *10, 14*; 4. *9—13*). Ручки їх, як правило, зооморфні чи антропоморфні. Серед колекції Луки-Врублівецької переважають масивні вироби.

У керамічному комплексі Луки-Врублівецької виділено шість фраґментів від біноклеподібних посудин (Іл. 2. *14*). Один з фраґментів орнаментований широкожолобчастими лініями (Іл. 6. *12*), інші — традиційним вузькожолобчастим візерунком зі стрічок, кіл, овалів у супроводі ямок (Іл. 6. *13—15, 17—18*). В одному випадку зафіксовано фраґмент, орнаментований як ззовні, так і зсередини чаші (Іл. 6. *14*). Одним фраґментом репрезентована форма, яку можна вважати підставкою-моноклем (Іл. 6. *24*).

Серед столового посуду Луки-Врублівецької також є декілька фраґментів, які можна вважати такими, що походять від посуду, виготовленого у традиціях, не характерних для ранньотрипільської культури. Це два фраґменти від верхньої частини горщика, прикрашеного ялинковою композицією з гребінцевого штампу, що нагадує традиційну орнаментацію посуду степового енеолітичного населення Подніпров'я (Іл. 5. *23*). Зафіксовано ялинкову композицію і з прокреслених ліній (Іл. 5. *24*).

Щодо нібито нехарактерних для раннього Трипілля Середнього Дністра фраґментів столового посуду з паркетними композиціями з Луки-Врублівецької (а також з Ленківців), що буцімто не мають витоків ні в Трипіллі А, ні в Прекукутені, як помилково вважає Т. Мовша[7], зауважимо наступне. По-перше, у статті Т. Мовші неправильно відтворено малюнок посуду з Ленківців[8], що очевидно при порівнянні його з малюнком К. Черниш[9]. По-друге, композиції ритого орнаменту зі стрічок, заповнених групами прокреслених ліній у вигляді трикутників, напрямлених вершинами у різні боки („паркетний орнамент“), характерні для орнаментальних композицій грушоподібних посудин як у Луці-Врублівецькій, так і в Ленківцях. К. Черниш називає такий орнамент „оригінальним“[10], тобто власне ранньотрипільським. Подібні композиції є типовими для культури Трипілля А взагалі[11]. Вони трапляються вже у Бернашівці, поширені серед матеріалів олександрівської групи[12], а також ранньотрипільських поселень Південного Побужжя[13]. Таким чином, є очевидним, що наразі немає жодних підстав вважати цей орнамент і прикрашений ним посуд результатом „степових

[7] Мовша Т. Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами (До проблеми індоєвропеїзації Європи) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії.— Львів, 1998.— Т. CCXXXV.— С. 142, мал. 9. 8—11.

[8] Там само.— С. 142, мал. 9—10.

[9] Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі.— К., 1959.— Табл. VIII, 10—11.

[10] Там само.— С. 64.

[11] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— Москва, 1982.— Табл. LXIII, 36.

[12] Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— Рис. 4, 15; 7, 11.

[13] Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на Украине.— К., 1989.— Рис. 69, 12.

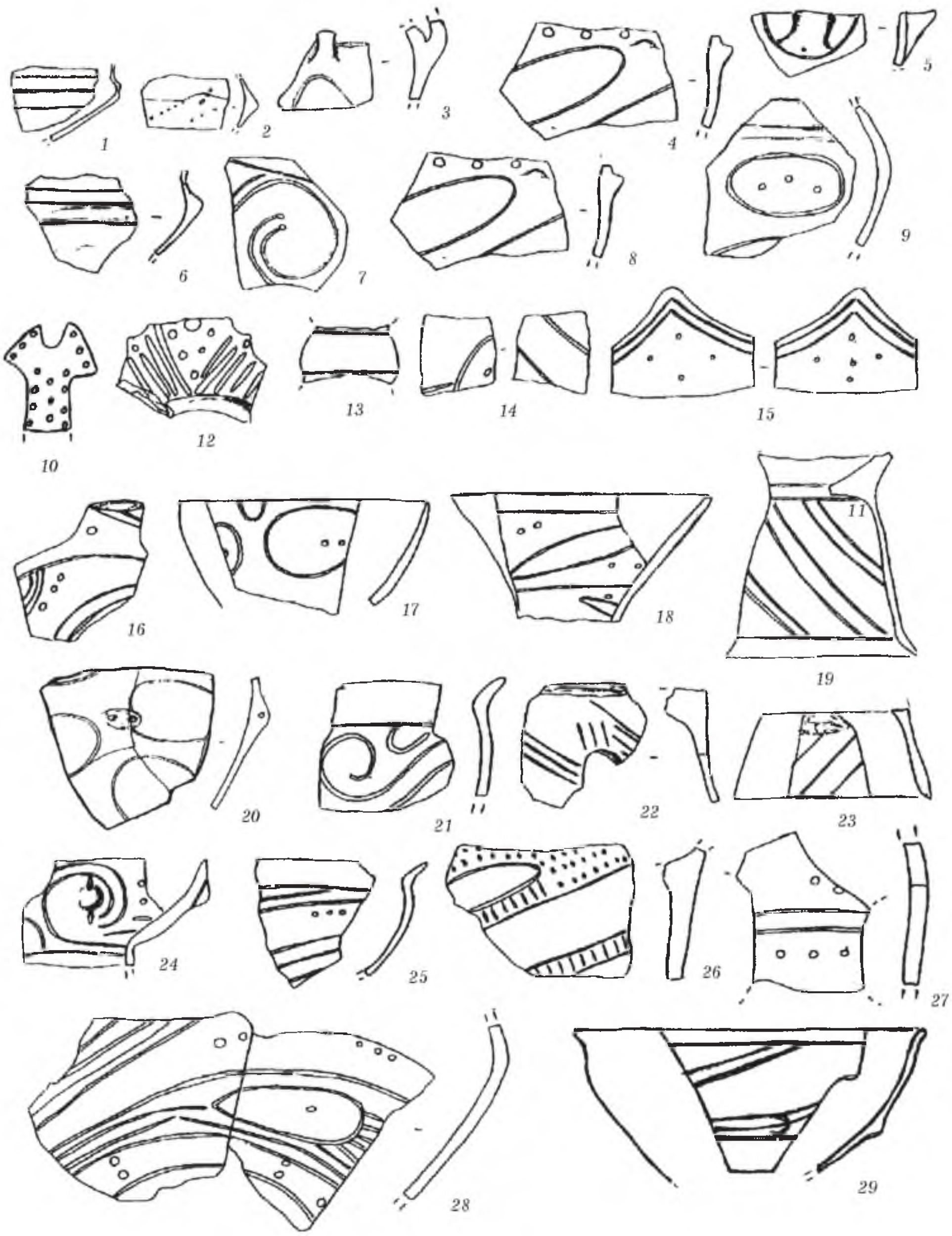

6. Столовий посуд з Луки-Врублівецької

впливів", як це робить Т. Мовша.

Серед столового посуду, прикрашеного прокресленим візерунком, нами виділені два фраґменти мисок (або чаш від фруктовниць) з трикутними виступами на вінцях (Іл. *4. 7*). У прекукутенській культурі знаходимо єдину аналогію таким посудинам у матеріалах Тирпештів[14]. Але треба підкреслити, що таке моделювання вінець не характерне для культури Прекукутені-Трипілля А, а така традиція, можливо, була запозичена від населення культур тисько-лендельського кола, для посуду яких виступи на вінцях мисок або чаш-фруктовниць є типовими.

Нетиповими для ранньотрипільського керамічного комплексу є фраґменти мисок з ориґінальним профілем (Іл. *6. 1—2, 6*). Один з них, правда, знаходить аналогію знову ж таки у Тирпештах[15], але вважаємо, що в матеріалах поселень культури Прекукутені-Трипілля А такі миски з'явилися під впливом гумельницьких (або культури Болград-Алдень) традицій.

Ще однією підкатегорією столового посуду є прикрашена канелюрами кераміка. У керамічному комплексі Луки-Врублівецької вона нечисленна, але є змога виділити в цій підкатегорії певні типи посуду. На переважній більшості посудин канелюри нанесено у поєднанні з відбитками штампу, гребінцевого чи круглого (ямки), але трапляються окремі екземпляри, оздоблені виключно канелюрами. Переважна більшість канельованого посуду — це маленькі горщики S-подібного профілю (Іл. *2. 15—18*). Розміщення смуг з паралельних канелюр може бути: горизонтальне, у супроводі зубчастого штампу (Іл. *7. 1*) або ланцюжків з ямок (Іл. *7. 6*) та панелей з груп ямок (Іл. *7. 2, 10*); вертикальне у поєднанні з ямками або у вигляді горизонтальних ланцюжків, які облямовують вертикально розташовані на тулубі канелюри (Іл. *7. 5*), або вертикальних ланцюжків, які утворюють панелі поміж рядами канелюр. Також є композиції у вигляді косо розташованих паралельних рядів канелюр у поєднанні з композиціями з ямок (Іл. *7. 2*); паркетних орнаментів з канелюр, які облямовані ланцюжками гребінцевого штампу зверху та знизу, або у поєднанні з ямками (Іл. *7. 4*). Характерне також паралельне розташування рядів канелюр, обмежених лініями гребінцевого штампу зверху та знизу на плічках горщика, і вертикальне на тулубі. Слід підкреслити, що в керамічному комплексі Луки-Врублівецької не зафіксовано випадків нанесення гребінцевого штампу по гребені канелюр, що є характерним для кераміки так званого борисівського типу. Окремими фраґментами репрезентовані канельовані мисочки (Іл. *7. 3*).

Невеликою кількістю фраґментів представлена підкатегорія столового посуду, оздобленого винятково гребінцевим штампом (Іл. *3. 2—21*). Орнаментальні композиції складаються з окремих ліній (Іл. *7. 18—20*) або стрічок, заповнених штампом (Іл. *7. 21—22, 24*). Серед форм виділено мисочку (Іл. *7. 23*) та, вірогідно, маленькі горщики.

Звернемося до аналогій, які знаходить посуд Луки-Врублівецької серед керамічних матеріалів поселень Трипілля А-Прекукутені-Трипілля BI-Кукутені А.

Порівняльний аналіз особливостей керамічного комплексу

---

[14] Marinescu-Bilcu S. Tirpesti — from Prehistory to History in Eastern Romanian // BAR International Series.— Oxford, 1981.— N 107, f. 90. 4.

[15] Там само.— F. 68. 24.

7. Столовий посуд з Луки-Врублівецької

Луки-Врублівецької з матеріалами Трипілля-Кукутені

Для культури Прекукутені-Трипілля А проблема виділення хронологічних чи локальних характеристик кераміки розроблена недостатньо, особливо це стосується етапу Прекукутені III-Трипілля А. Загалом методика хронологічного членування матеріалу запропонована К. Черниш[16], яка ґрунтується на зіставленні комплексів пам'яток з матеріалами стратифікованих об'єктів культури Прекукутені-Трипілля А, що дасть змогу виділяти ранні та пізні риси. На таких засадах запропонована система хронології та періодизації Трипілля А-Прекукутені[17], у рамках якої можливо зіставляти керамічний комплекс Луки-Врублівецької з іншими матеріалами.

При порівнянні керамічних комплексів Луки-Врублівецької і Бернашівки (поселення періоду Прекукутені II-Трипілля АII 1) стає очевидним, що інновації стосуються передовсім підкатегорії столового посуду. Щодо кухонної кераміки, то в Луці-Врублівецькій та Бернашівці певною мірою збігаються найбільш поширені форми посуду: горщики, сферичні посудини, конічні миски, жаровні, глечики, фруктовниці. Різноманітність типів кухонного посуду, характерна для керамічних комплексів цих поселень, уже сама по собі є ознакою, яка їх зближує. Є певна єдність і в оздобленні: рустування поверхні, брак орнаментації на багатьох формах-типах посуду, пластичні деталі, але за цими параметрами простежуються і відмінності.

Кухонного посуду з пластичною орнаментацією у Луці-Врублівецькій значно менше, ніж у Бернашівці. Незначна кількість горщиків із защипним орнаментом в один, як виняток — у два ряди на плічках натомість переважає використання ямок. У цій підкатегорії кераміки менше горщиків з S-подібним профілем, а більше з прямими вінцями та чашоподібних, зникають опуклотілі посудини з барбатином. Як виняток, зберігаються посудини, поверхня яких вкрита шишечками-наліпами. Рустованого посуду стає набагато менше.

Серед кухонного посуду Луки-Врублівецької значно збільшується відсоток неорнаментованого посуду, але форми-типи його набувають певних змін у порівнянні з бернашівськими. Немає опуклотілих посудин з виділеною донною частиною та на піддонах. З форм найбільші зміни простежені серед типу фруктовниць. Замість ребристих чаш, типових для більш ранньої Бернашівки, у Луці-Врублівецькій розповсюджено тільки фруктовниці, де верхня частина конічної форми.

При порівнянні категорії столового посуду Бернашівки та Луки-Врублівецької інновації у матеріалах останньої кардинальні. Перш за все це стосується оздоблення посуду. Зникає підкатегорія кераміки з врізним візерунком (так званого боянського типу) чи штампованим орнаментом, що його наслідує. У підкатегорії кераміки з прокресленими лініями є певні зміни як в оздобленні, так і серед форм-типів. До прокреслених ліній в орнаментальних композиціях на посуді Луки-Врублівецької звичайно

[16] Ч е р н ы ш Е. К. Основные направления путей расселения племен культуры Кукутени-Триполье в ранний период // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы.— Москва, 1976.— С. 90.

[17] Б у р д о Н. Б., К о в а л ю х М. М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля А...— С. 75—76.

додаються ямки. Це стосується і керамічних виробів з зонами прокресленої орнаментації, пофарбованими червоною вохрою після випалу. Серед форм тут переважають горщики, деталі профілювання яких відрізняються від бернашівських. Певних змін набувають і інші форми-типи з прокресленим візерунком, зокрема грушоподібні посудини, кришки, немає ребристих фруктовниць. З'являються біноклі — нова форма.

Підкатегорія посуду з канелюрами займає у Луці-Врублівецькій ще менший відсоток, ніж у Бернашівці. Інновацією для цієї підкатегорії є оздоблення канелюр гребінцевим штампом або групами ямок.

Підкатегорія кераміки зі штампованим орнаментом у Луці-Врублівецькій дуже обмежена і може розглядатися як виняток, на відміну від бернашівської колекції, де штампованого орнаменту доволі багато.

Порівняння керамічного комплексу Луки-Врублівецької з матеріалами наступної фази — Прекукутені III-Трипілля А можливе вже не тільки для Подністров'я, але й інших районів ранньотрипільської культури з комплексами олександрівської групи та південнобузькими, що виділяються у південно-східний реґіон Трипілля А. У самому Середньому Подністров'ї, де локалізовані Лука-Врублівецька та Бернашівка, цей етап репрезентований поки що незначною кількістю матеріалу. В керамічних комплексах південно-східних поселень дуже бідно представлений кухонний посуд. Уже це відрізняє їх від матеріалів Луки-Врублівецької. У них маємо невеликий відсоток неорнаментованого посуду, немає фруктовниць з конічними чашами, серед пластичного оздоблення переважає защипний орнамент. Столовий посуд Луки-Врублівецької також має мало спільних рис з матеріалами південно-східного реґіону. Спільною є підкатегорія посуду з прокресленим орнаментом та фарбуванням зон між нею червоною вохрою після випалу. Для категорії столового посуду там характерне поєднання в оздобленні прокреслених ліній, канелюр, зубчастого штампу. Відрізняються як форми, так і сюжети орнаментації. Якщо для південно-східних комплексів характерні горщики з найбільшим діаметром по плічках, орнаментовані овалами та колами з променями, то серед посуду Луки-Врублівецької такої форми горщика не зафіксовано, а візерунок з променями трапляється як виняток, є лише поодинокі фраґменти. У південно-східних пам'ятках цього етапу майже не знаходимо візерунка з прокреслених ліній у супроводі ямок. Канельований посуд тут подібний до бернашівського, а різноманітна штампована орнаментація зустрічається досить часто. Серед форм немає півсферичних покришок та біноклів.

Певні аналогії керамічний комплекс Луки-Врублівецької знаходить серед матеріалів фінальних поселень Трипілля АIII-Ленківців і Кормані у Середньому Подністров'ї та Гренівки на Південному Бузі. У категорії кухонного посуду їх об'єднують: використання ямок замість защипів при оздобленні горщиків з прямими вінцями у Гренівці та Ленківцях, наявність посуду без орнаментації, але з плямами червоної вохри, нанесеної після випалу, мисок з виступами на вінцях, чотирикутними посудинами у Ленківцях[18]. Зі столовим посудом з Гренівки кераміку з Луки-Врублівецької поєднує використання в оздобленні ямок. Столовий посуд з Ленківців має багато спільних рис з керамікою різних підкатегорій у Луці-Врублі-

[18] Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці...— Табл. X—XII; IX. 2—3, 21,

вецькій, але в той же час у ньому простежуються такі притаманні більш раннім комплексам особливості, як горщики з найбільшим діаметром по плічках та візерунком з овалів з променями, грушоподібні посудини зі штампованим орнаментом, відсутність біноклів. Саме це дає нам підставу вважати поселення Лука-Врублівецька пізнішим від Ленківців.

Звертаючись до матеріалів культури Прекукутені у Румунії, необхідно підкреслити, що єдине поселення цієї культури, де в невеликій кількості присутні окремі риси, характерні для столового посуду Луки-Врублівецької, а саме оздоблення посуду з прокресленим візерунком ямками, це Босанч на північному сході Молдови[19].

Натомість певні елементи столового посуду Луки-Врублівецької знаходять аналогії в горизонті часу Кукутені А1—2 у Тирпештах. Серед кераміки цього комплексу переважає розписний посуд. Підкатегорія посуду з заглибленою орнаментацією складає незначний відсоток, але знаходить аналогії саме серед матеріалів Луки-Врублівецької. Це горщики, прикрашені стрічками прокреслених ліній з наліпом на тулубі[20], кубки та горщики, оздоблені тим самим орнаментом у поєднанні з ямками[21]. На ручці розписної кришки спостерігаємо ту ж саму орнаментальну композицію[22], що в заглибленому варіанті є у Луці-Врублівецькій (Іл. *6. 21*) та матеріалах південно-східних поселень Трипілля АІІІ. Чаша від фруктовниці з Тирпештів ззовні оформлена у манері, типовій для посуду Луки-Врублівецької, — канелюри під вінцями, заглиблені лінії у поєднанні з ямками, зсередини оздоблена розписом[23]. Так само, але без розпису, орнаментовано ще одну посудину з Тирпештів[24]. Є певні аналогії орнаментальним композиціям посуду зі заглибленими лініями з Луки-Врублівецької у Тирпештах[25], а також зі зонами візерунка, пофарбованими червоною вохрою після випалу[26].

Ще одним комплексом культури Кукутені, але наступної фази — А3, серед якого знаходять певні аналогії матеріали Луки-Врублівецької, є поселення Хебешешті. Тут посуд із заглибленим візерунком становить незначний відсоток, але в цій підкатегорії кераміки є подібні за формою до Луки-Врублівецької кубки з канельованою шийкою, грушоподібні посудини[27]. Більше паралелей є в орнаментації. У Хебешешті знаходять аналогії орнаментальні композиції з канелюр, облямованих ямками[28], стрічок, заштрихованих рисками[29], орнаментація донної частини посудин[30], фарбування зон між прокресленими лініями червоною вохрою після випалу[31], хрестоподібні композиції на ручках кришок[32], поодинокі фраґменти, орна-

---

[19] Batariuts P.-V. Aşezarea precucuteniană de la Bosanci (judeţul Suceava) // Suceava.— 1980.— Vol. 6—7.— F. 2. 11; 3. 2, 6.
[20] Marinescu-Bilcu S. Tirpesti...— F. 148. 3; 150. 1, 3; 152. 7; 165. 2, 9.
[21] Там само.— F. 154. 11; 156. 9; 159. 7—9, 11.
[22] Там само.— F. 156. 6.
[23] Там само.— F. 158. 5.
[24] Там само.— F. 158. 5.
[25] Там само.— F. 179. 1.
[26] Там само.— F. 178. 1.
[27] Dumitrescu V., Dumitrescu H., Petrescu-Dîmboviţa M., Gostar N. Habaşeşti.— Bucureşti, 1954.— Pl. I. LXIV, 5; LXVII, 1; LXXXI, 2.
[28] Там само.— Pl. LXVII, 4; LXVI, 1—2; LXIV, 2—4, 18; LXIII, 1.
[29] Там само.— Pl. LXIV, 5; LXIII, 10.

ментовані овалами з променями[33], кола, утворені ямками[34].

Певні паралелі столовий посуд Луки-Врублівецької знаходить серед матеріалів таких поселень Трипілля BI, як Городниця-Городище у Подністров'ї, Нові Русешти (обидва трипільські горизонти) на річці Ботні, Сабатинівка I і Березівська ГЕС на Південному Бузі, пам'яток борисівського типу.

У керамічному комплексі Городниця-Городище (обидва горизонти) є кухонні горщики, оздоблені ямками, чашоподібні посудини з валиком, які типові для посуду Луки-Врублівецької[35]. Столовий посуд двох поселень поєднують такі риси кераміки, як оздоблення підкатегорії з прокресленими лініями ямками та червоною вохрою після випалу[36], а підкатегорії канельованого посуду ланцюжками зубчастого штампу, ямок або групами ямок[37], канелювання шийки кубків[38], форми столового та кухонного посуду. Можна констатувати, що керамічний комплекс Городниця-Городище найбільш подібний до посуду Луки-Врублівецької як за формами-типами, так і за оздобленням, але в Городниці знайдено також фрагменти справжньої розписної поліхромної кераміки.

У керамічному комплексі Нових Русештів знаходять аналогії такі риси столового посуду Луки-Врублівецької, як використання груп ямок, а також фарбування після випалу у поєднанні з прокресленими стрічками[39], канельовані горщики, оздоблені ланцюжками, що облямовують орнаментальні композиції, або групами ямок[40].

Столовий посуд бузьких поселень Сабатинівка I та Березівська ГЕС має такі риси, що знаходять аналогії у матеріалах Луки-Врублівецької, як оздоблення канельованого орнаменту рядами або композиціями з ямок, гребінчастого штампу, застосування ямок в орнаментації та фарбування червоною вохрою після випалу в підкатегорії з прокресленим візерунком. Треба наголосити, що, попри певні аналогії з таких поселень, як Нові Русешти, Сабатинівка I, Березівська ГЕС, матеріалам з Луки-Врублівецької, у їх керамічних комплексах переважають різні категорії посуду. Для перших типовою є кераміка, оздоблена канелюрами, у той час як у Луці-Врублівецькій переважну більшість столового посуду становить кераміка з прокресленими лініями.

З поселень борисівського типу найбільш повні аналогії матеріалам з Луки-Врублівецької є у комплексі Плисків-Чернявки. Тут кухонний посуд оздоблено ямками та рельєфними деталями, подібними до типових для Луки-Врублівецької[41]. Серед столового посуду підкатегорія кераміки

[30] Там само.— Pl. LXIII, 8, 15.

---

[31] Dumitrescu V., Dumitrescu H., Petrescu-Dîmboviţa M., Gostar N. Habaşeşti.— Pl. LXXXI, 5—6.

[32] Там само.— Pl. CV.

[33] Там само.— Pl. LXIV, 16.

[34] Там само.— Pl. LXXXI, 3.

[35] Кравець В. П. Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі // Матеріали досліджень по археології УРСР.— К., 1954.— Рис. 2. 1—2.

[36] Там само.— Рис. 2. 3, 7—8.

[37] Там само.— Рис. 3. 1—2, 8.

[38] Там само.— Рис. 3. 5—6, 9.

[39] Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I.— Рис. 13. 1—3, 12; 14. 6, 10.

з прокресленим візерунком оздоблена ямками, а канельований орнамент доповнюється гребінчастим штампом, який облямовує композиції, або ямками. Треба підкреслити, що для Луки-Врублівецької нетипове нанесення гребінчастого штампу по гребенях канелюр, яке є характерною рисою канельованого посуду поселень борисівського типу.

Місце поселення Лука-Врублівецька у системі періодизації Трипілля-Кукутені

Зіставлення особливостей керамічного комплексу Луки-Врублівецької з матеріалами Прекукутені III-Трипілля А та Трипілля BI-Кукутені А свідчить про те, що це поселення ще зберігає певні ранньотрипільські традиції, але тут з'являються нові риси, які типові вже для середньотрипільських комплексів. Особливо важливо, на нашу думку, те, що таке оздоблення, як композиції з ямок у поєднанні з прокресленими лініями, найбільш типове для посуду Луки-Врублівецької, знаходить аналогії у матеріалах горизонту Тирпештів з розписною керамікою. Тобто поселення типу Луки-Врублівецької синхронні не Прекукутені, а Кукутені А1—2.

Даним, отриманим унаслідок аналізу кераміки, не суперечить аналіз комплексів знарядь праці та пластики Луки-Врублівецької. Пластинчаста крем'яна індустрія Луки-Врублівецької, зокрема використання досить великих пластин, цілком може бути зіставлена з відповідними комплексами Трипілля BI[42]. Дуже характерними є вістря дротика, обробленого в техніці струменевої ретуші, типової для виробів Трипілля BI[43], аналогії якому знаходимо у Солончених I[44], Висилівці тощо. Пластика Луки-Врублівецької репрезентована значною мірою великими фігурками, особливості моделювання яких знаходять близькі аналогії у Нових Русештах (обидва горизонти), шарі Кукутені А теля Подур-Дялул-Гіндару.

Прийнято синхронізувати матеріали Кукутені А з комплексами Трипілля BI, тому і Луку-Врублівецьку, на нашу думку, цілком логічно буде вважати поселенням початку етапу BI за періодизацією Т. Пассек. Відсутність розписного посуду не може заважати перенесенню пам'ятки з етапу Трипілля А до Трипілля BI. Свого часу К. Черниш уже були віднесені до Трипілля BI поселення борисівського типу, які раніше вважалися ранньотрипільськими. До речі, саме з Лукою-Врублівецькою ця авторка пов'язує генезис пам'яток борисівського типу[45]. О. Цвек обґрунтувала виділення східнотрипільської культури середнього етапу, генетично пов'язаної з Лукою-Врублівецькою та борисівським типом, серед її матеріалів майже не трапляється розписний посуд[46].

[40] Там само.— Рис. 13. 4, 6, 11, 13; 14. 2, 8.

---

[41] Радієвська Т. М. Поселення доби міді — раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області // Археологія.— 1989.— № 4.— Рис. 4. 1—14.

[42] Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестро-Прутского междуречья.— Кишинев, 1991.

[43] Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— Табл. 14-в.

[44] Мовша Т. Г. К проблеме взаимодействия древних земледельцев трипольско-кукутенской общности с носителями культур Понтийских степей // Проблеми археології Подніпров'я.— Дніпропетровськ, 2000.— Рис. 8.

[45] Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской

Думка про синхронізацію фінальних поселень Трипілля А з Кукутені А1—2 уже досить давно і неодноразово висловлювалася румунськими дослідниками. Спираючись на матеріали Ізвоаре, Р. Вульпе та А. Олександреску[47] наполягали на тому, що ранньотрипільська культура продовжувалася у період Протокукутені. В. Думітреску вважав, що тільки початкові фази Трипілля А синхронні Прекукутені, а фінальні — Кукутені А1—2[48]. А. Ніцу поділив комплекс Луки-Врублівецької на фази АІ та АІІ. Остання, на його думку, синхронна Кукутені АІ[49]. С. Маринеску-Билку також синхронізує Луку-Врублівецьку з ранньокукутенським періодом[50].

Серед радянських дослідників думку про синхронність певних поселень Трипілля А з Протокукутенню (Кукутені А1—2) підтримав лише

Таблиця 4

Дані абсолютного датування трипільських поселень на підставі ізотопних визначень

Поселення	Лаб. індекс	B. P.	CalBC
Лука-Врублівецька	Кі-6884	5905±60	4774±76
Лука-Врублівецька	Кі-6685	5845±55	4703±79
Гренівка	Кі-6682	5800±50	4636±74
Гренівка	Кі-6683	5860±45	4739±56
Плисків-Чернявка	Кі-7202	5860±70	4710±100
Сабатинівка І	Кі-7211	5805±65	4655±85
Верезівська ГЕС	Кі-7203	5760±55	4610±70
Верезівська ГЕС	Кі-7204	5710±60	4565±85
Солончени ІІ	Кі-7213	5530±75	4375±75
Озаринці	Кі-7212	5470±65	4315±75
Кадиївці	Кі-7210	5400±70	4210±100

фахівець з проблем бронзового віку Л. Клейн[51]. Він не аналізував матеріалів керамічних комплексів Трипілля—Кукутені, а лише приєднався до

культуры // КСИА.— Москва, 1975.— Вып. 142.— С. 3—10.

[46] Цвек Е. В. Трипольская культура междуречья Южного Буга и Днепра (средний этап) / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 14—16.

[47] Vulpe R. Izvoare.— Bucureşti, 1957; Олександреску А. Д. О второй фазе докукутенской культуры // Dacia.— Nouvelle Série, 1961.— Vol. V.— P. 21—37.

[48] Dumitrescu V. Complexul cultural Cucuteni // Istoria României.— Bucureşti, 1960.— P. 547—548.

[49] Niţu A. Criterii actuale pentru clarificarea complexelor ceramicii şi periodizarea etapelor culturii cucuteniene // Cercetări istorice (seria nouă).— Iaşi, 1980.— P. 547—548.

думки Р. Вульпе, висловленої після розкопок в Ізвоаре. Тепер вважається, що такі особливості, як біхромний розпис, завдяки яким свого часу виділилася культура Протокукутені, є лише локальною рисою трансільванського реґіону та Молдовського Прикарпаття Кукутені А1—2[52]. Отже, повинні бути пам'ятки, які існували на схід від Пруту у період Кукутені А1—2. Ми вважаємо, що однією з них і була Лука-Врублівецька[53]. Це поселення з початку середнього етапу трипільської культури певною мірою відображає процес локальної культурної диференціації, який саме тоді починається унаслідок розселення трипільських племен. Так, К. Черниш виділила північну групу поселень, які сформувалися, на її думку, в районі Вінниці на Південному Бузі внаслідок просування населення з району Луки-Врублівецької уздовж північного кордону лісостепу[54].

Останніми роками у Київській лабораторії було отримано невелику серію нових радіокарбонних дат для поселень трипільської культури[55] (Табл. 4). Їх важко зіставити з датами, які були отримані раніше, через те, що як датуючий матеріал раніше використовували вугілля, а нині — кістки тварин. Проблема зіставлення таких дат вимагає подальших наукових розробок.

Дані абсолютного датування поселення Лука-Врублівецька не суперечать його хронологічній позиції, встановленій з допомогою типологічного методу. Дати, наведені у таблиці, вказують на близьке розміщення в часі Луки-Врублівецької з такими поселеннями етапу Трипілля ВІ, як Плисків-Чернявка, Сабатинівка І та Березівська ГЕС, що робить цілком правомірним віднесення Луки-Врублівецької до Трипілля ВІ з погляду її абсолютного датування.

Nataliya BURDO

EARLY TRYPILLIA SETTLEMENT LUKA-VRUBLEVETS'KA AND SYNCHRONIZATION PROBLEM OF PREKUKUTENI-KUKUTENI-TRYPILLIA

The article focuses upon the ceramic complex of Luka-Vrublevets'ka collection. The place of the settlement in the periodization system of Prekukuteni-Kukuteni and Trypillia has been established, as well as exact dates of the Trypillia settlements have been defined on the basis of isotopic data.

[50] Marinescu-Bilcu S. Tirpesti...— P. 137—138.

[51] Клейн Л. С. О дате карбунского клада (К проблеме датировки раннетрипольской культуры) // Проблемы археологии.— Ленинград, 1968.— Вып. 1.— С. 7—8.

[52] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии...— С. 194.

[53] Бурдо Н. Б. Хронологія та періодизація Трипілля А // Археологія (в друці).

[54] Черныш Е. К. Основные направления...— С. 100—102.

[55] Бурдо Н. Б., Ковалюх М. М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля А // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 60—61; Бурдо Н. Б., Ковалюх М. М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля ВІ // Археологічні відкриття

Тарас ТКАЧУК

ФАЗИ РОЗВИТКУ І ВІДНОСНА ХРОНОЛОГІЯ ШИПИНЕЦЬКОЇ ГРУПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Поселення трипільської культури кінця середнього і початку пізнього періоду її розвитку на територіях Середнього і Верхнього Подністров'я та Попруття досліджуються від кінця XIX ст. до наших днів. Упродовж цього часу нагромаджений досить значний археологічний матеріал, який постійно привертав увагу дослідників. Ними було запропоновано декілька періодизацій трипільських пам'яток цього реґіону.

На думку Л. Козловського, поселення Більче Золоте належить до останнього, четвертого, періоду розвитку неоліту[1].

О. Кандиба склав періодизацію, яка, за оцінкою К. Черниш, дуже точно відображає лінію еволюції трипільської культури у Верхньому Подністров'ї і на Верхньому Попрутті[2]. Четверта, більчанська, фаза розташовувалась О. Кандибою перед останньою (п'ятою) кошиловецькою фазою розвитку Трипілля цих територій[3].

К. Маєвський визначив лінію розвитку пізніших пам'яток Верхнього Подністров'я від поселень типу Незвиська III і Городниці II[4].

К. Черниш вказала на територіальну групу пам'яток Верхнього Подністров'я, до якої, на її думку, входили Шипинці Б, Більче Золоте Сад II, Сухостав і Магала[5]. Їх генетичною підосновою вона, як і К. Маєвський, вважала пам'ятки типу Незвиська III[6] і віднесла їх до сьомого ступеня середнього періоду Трипілля. До першого ступеня пізнього періоду Трипілля дослідниця віднесла Незвисько—Червону Гору, до другої — Більче Золоте Сад II, Шипинці Б; до четвертої, під знаком запитання, Сухостав і Магалу[7].

Локальна група пам'яток Середнього і Верхнього Подністров'я та Попруття, яка мала свою лінію розвитку, була виділена не одразу. Спочатку дослідники відносили їх до петренської групи.

---

[1] Kozłowski L. Młodsza epoka kamienna w Polsce.— Lwów, 1924; його ж. Zarys pradziejów Polski południowo-wshodniej.— Lwów, 1939.

[2] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— Москва, 1982.— С. 169.

[3] Kandyba O. Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Darfes.— Wien; Leipzig, 1937.

[4] Majewski K. Studia nad Kulturą Trypolską // Archeologia.— Wrocław, 1947.— N 1.

[5] Черныш Е. К. Энеолит...— С. 219.

[6] Там само.— С. 172—173.

[7] Там само.

го Трипілля виділив В. Дергачов[15].

Слід зазначити, що в окремих випадках кількісні показники використання загальнотрипільських схем розпису також можуть слугувати хронологічними показниками.

За цілою низкою ознак до етапу ВІІ північної частини Середнього і Півдня Верхнього Подністров’я належать два великі керамічні комплекси — з Більча Золотого (Лівобережжя Дністра) і Незвиська III (правий берег).

Серед матеріалів з розкопок Ґ. Оссовського у Більчі Золотому Парк („Сад“ — за старою номенклатурою)* виділяється посуд, який свідчить про існування трипільської верстви, пізнішої від заліщицької (Більче Золоте Парк І) і ранішої від Більча Золотого Парку II етапу СІ**.

Враховуючи це, пропонуємо змінити наявну послідовність трипільських верств Більча Золотого Парку в такий спосіб: Більче Золоте Парк І (поселення етапу ВІ—ВІІ); Більче Золоте Парк II (поселення етапу ВІІ); Більче Золоте Парк III (поселення етапу СІ).

Поселення етапу ВН, до якого належить ця верства, існувало раніше від Незвиська III. На це вказують форми і стилістика розпису, наприклад, мисок зі загальнотрипільською схемою у вигляді овалів, розташованих у формі цифри „8“. Еволюція форм мисок та їх розписів на етапі ВІІ йшла від заокруглених без виділення днищ, розмальованих з двох боків (Раковець, Флорешти V), до зрізаноконічних, тільки з внутрішнім розписом (Коновка — урочище Пуцита, Володимирівка).

Миски верстви ВІІ Більча Золотого Парку II мають округлу форму, їх денця не виділені. 56,4 відсотка мисок розмальовані з двох боків — ззовні і зсередини. Натомість миски з Незвиська III тяжіють до зрізаноконічних форм. З них лише на 17,1 відсотка є зовнішній і внутрішній розпис овалами у вигляді цифри „8“.

До хронологічного показника належить ще така стилістична ознака, як розпис високих циліндричних вінець грушоподібних посудин. У Більчі Золотому Парку II усі вони розмальовані фестонами, тоді як вінця грушоподібних посудин з Незвиська III орнаментувалися не завжди.

---

[8] Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров’ї // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 51.

[9] Рижов С. М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров’ї // Подільська старовина.— Вінниця, 1993.— С. 91.

[10] Там само.

[11] Рижов С. М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1999.— С. 13.

[12] Конопля В. М., Круц В. А., Рыжов С. М. Трипольские памятники Верхнего Поднестровья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей.— К., 1989.— С. 104; Круц В. О., Рижов С. М. Верхньодністровська локальна група пам’яток трипільської культури та нові дані про зв’язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур // Археологія.— 1997.— № 2.— С. 25.

[13] Ткачук Т. М. Аналіз динаміки розвитку знакових систем як індекс стану суспільства (на прикладі трипільської культури етапів ВІІ — початку СІІ) на території Галичини // Галич і Галицька земля.— Київ; Галич, 1998.— С. 75—76; Ткачук Т. М., Кочкін І.Т. Світогляд трипільських племен Галичини, Поділля і Буковини (етапи ВІІ — початок СІІ) // Українознавчі студії.— Івано-Франківськ, 1999.— С. 213—214.

[14] Ткачук Т. М. Керамічний комплекс з Незвиська III і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля // Вісник Прикарпатського університету. Історія.— Івано-Франківськ, 1999.— Вип. II.— С. 11—16.

Крім мисок, керамічний комплекс з Більча Золотого Парку II (268 посудин) складається з кубків і кубкоподібних посудин, амфор, розмальованих горизонтальними або вертикальними S-подібними дугами з потовщеннями у нижніх ярусах і горизонтальними лініями — у верхніх, деколи поміж петлями розташовані стрічки. Амфори орнаментувались також „лицьовими“ схемами. Двоярусні розписи амфор деколи мали вигляд S-подібних горизонтальних дуг з перехопленнями або без них. Рідко на другому ярусі цих посудин були розташовані схеми „Tangentenkreisband“. В інших випадках амфори прикрашались фестонами або хвилеподібними розписами. Усі вінця амфор лійчасті, орнаментовані, як правило, з двох боків фестонами.

Грушоподібні посудини найчастіше розмальовували овалами і танґентами, інколи на них малювали хвилясті схеми або „лицьові“ мотиви. На високих вінцях цього посуду, як уже згадувалось, зображували фестони. Орнаментація покришок до них повторює їх схему або має вигляд S-подібних горизонтальних дуг з потовщеннями посередині у вигляді горизонтальних лінзоподібних овалів. Деколи покришки прикрашали вертикальні великі лінзоподібні овали.

Кратери мали великі вінця, розмальовані з двох боків. Зовнішній розпис має вигляд горизонтальних S-подібних дуг з потовщеннями або „лицьових“ схем. Інші кратери без великих відігнутих вінець мають на собі хрестоподібні „зірки“, S-подібні дуги з потовщеннями, схему „Tangentenkreisband“ у вигляді великих чорних кіл, поєднаних тонкими танґентами.

Біноклеподібні посудини прикрашались S-подібними вертикальними дугами з потовщеннями, „лицьовими“ схемами, фестонами і овалами.

Одна чотирикутна посудина розмальована S-подібними горизонтальними дугами з потовщеннями і трикутниками. Розпис іншої з'ясувати неможливо через її фраґментованість.

Подібні до більчанських керамічні матеріали раннього BII знайдено на правому березі Дністра на поселенні Малинці (високий вінчик грушоподібної посудини розмальований фестонами) і, можливо, Городниці над Дністром. Це грушоподібна посудина, тулуб якої розмальовано овалами і танґентами, а високе вінце — фестонами, та посудина, прикрашена S-подібними горизонтальними (?) дугами з потовщеннями у нижньому ярусі й горизонтальними лініями — у другому[16].

Керамічний комплекс з Незвиська III — 399 посудин, які можна графічно реконструювати (Іл. *1*), складається з мисок переважно зрізаноконічної форми, у більшості випадків розмальованих лише зсередини, декількох зрізаноциліндричних мисок з метопно-танґентним, танґентним і метопним орнаментами.

Більшість кубків мають метопний орнамент, рідко „лицьовий“ або шевронний розпис (на кубку з ручкою). Кубки, біконічні посудини і амфори мають низькі округлі тулуби — характерну загальнотрипільську мор-

---

[15] Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980.— С. 203, рис. 37.

* Повідомлення археолога, директора Борщівського краєзнавчого музею М. Сохацького, за що висловлюємо йому сердечну подяку.

** Наше ознайомлення з колекцією Більча Золотого, яка зберігається у Краківському археологічному музеї, стало можливим завдяки стипендії Фундації допомоги науці ім. Юзе-

фологічну ознаку етапу BII.

Амфори і біконічні посудини розмальовані схемами „Tangentenkreisband" у вигляді великих і щільно розташованих чорних кіл, поєднаних тонкими лініями, овалами й танґентами. Деколи до танґент приєднували додаткові елементи у вигляді чорних кіл. Крім того, їх розписували вертикальними S-подібними дугами з лінзоподібними потовщеннями посередині, „пелюстковими" орнаментами, „лицьовими" мотивами. Вінця амфор і біконічних посудин переважно лійчастої форми, деколи розмальовані ззовні фестонами.

Грушоподібні посудини прикрашалися розписами у вигляді метопів і танґент, деколи з приєднаними до них чорними колами; вертикальними лінзоподібними овалами; танґентами; овалами і танґентами; схемами „Tangentenkreisband". Високі вінця цих посудин, як уже зазначалось, інколи прикрашались метопами, фестонами і танґентами.

Верхня частина покришок розмальовувалась хрестами у колах. Вільні ділянки здебільшого заливались чорною фарбою. Бічні частини покришок орнаментувались метопами, танґентами, схемами „Tangentenkreisband", лінзоподібними овалами і танґентами.

Кратери були розмальовані метопно-танґентними розписами; схемами „Tangentenkreisband"; горизонтальними S-подібними дугами з потовщеннями; хрестоподібними „зірками"; горизонтальними лінзоподібними овалами.

Біноклеподібні посудини з Незвиська III складаються з двох типів. Перший має високі нижні чашки і низькі верхні, середня частина не виділена. Біноклеподібні посудини другого типу мають однакові верхні і нижні чашки, поєднані виділеними циліндричними, дещо випуклими середніми частинами. Цей тип посуду прикрашався лінзоподібними овалами і танґентами, танґентами, овалами. Деколи чашки мали внутрішній розпис овалами, розташованими так, як на мисках — у вигляді цифри „8".

З 565 посудин або їх фраґментів, що зберігаються у фондах Івано-Франківського краєзнавчого музею, 280 розмальовані лише чорною фарбою (49,5 відсотка); червоною і чорною фарбами орнамент виконано на 210 посудинах (37,1 відсотка); 56 посудин розмальовано білою і чорною фарбами (9,9 відсотка); 19 — білою, червоною і чорною фарбами (3,3 відсотка).

Наявність у Незвиську III стилістичних рис, властивих орнаментації пізніших пам'яток типу Шипинців Б, дає змогу віднести це поселення і пам'ятки цього типу до першої фази шипинецької групи.

На прикладі колекції мальованого посуду з Незвиська III наведемо найбільш характерні стилістичні ознаки орнаментації цієї фази. Домінуючими серед орнаментальних схем були S-подібні вертикальні петлі з потовщеннями посередині, схеми „Tangentenkreisband" у вигляді щільно розташованих великих чорних кіл, поєднаних тонкими танґентами. Кратери розмальовували характерними лише для шипинецьких розписів хрестоподібними „зірками". Їх на першій фазі розвитку групи деколи утворювали лінзоподібні чорні овали. Переважну більшість покришок грушоподібних посудин шипинецької групи, починаючи з першої фази, розмальовували хрестами в колах. На амфорах і грушоподібному посуді

фа Мяновського (Варшава), за що висловлюємо секретаріатові Фундації сердечну подяку.

[16] Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период рас-

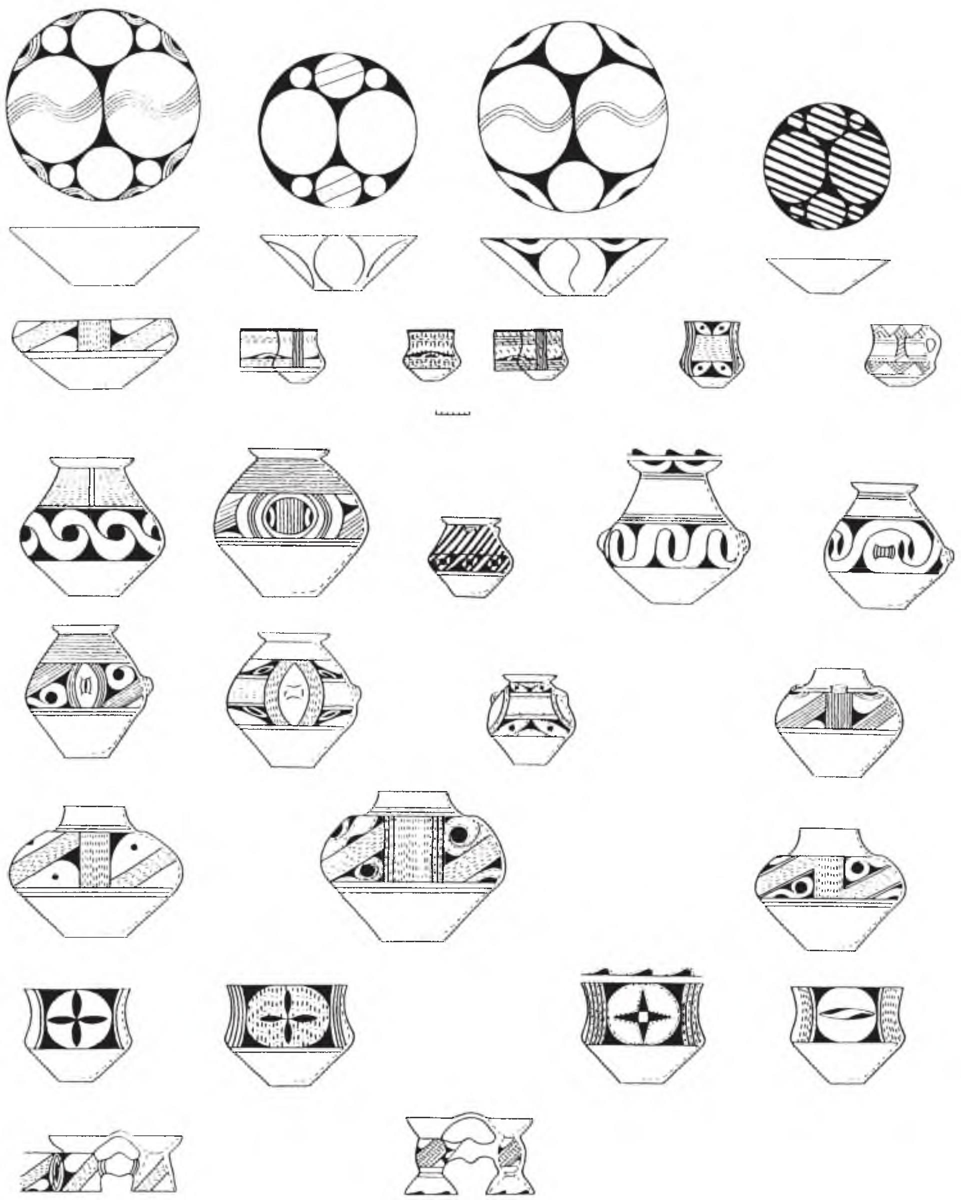

1. Столовий посуд з Незвиська III (перша фаза шипинецької групи)

Наприклад, погляди С. Рижова на ці пам'ятки еволюціонували. Спочатку дослідник уважав поселення типу Незвиська III, Коновки (урочище Пуцита), Великої Мукші петренськими[8]. Згодом він виділив у петренській групі шипинецьку підгрупу (Верхнє Подністров'я, частково Середнє Подністров'я, Правобережжя і Лівобережжя Прута)[9].

До ранньої фази шипинецької підгрупи, за С. Рижовим, належать поселення Незвисько (плато), Марківці І, Мединя і Сокіл. Середня фаза розвитку мала два ступені — ранній (поселення Магала, Рингач) і пізній (Шипинці Б, Чернівці, Бабино, Грушівці, Личківці). До пізньої фази належить поселення Кунисівці[10].

Стаття, у якій С. Рижов обґрунтовує підстави виділення шипинецької групи пам'яток, усе ще, на жаль, не опублікована. В авторефераті кандидатської дисертації, присвяченої поселенням буго-дніпровського межиріччя, дослідник уважає, що поселення Середнього Подністров'я і Попруття становили окрему шипинецьку групу, яка мала значний вплив на формування томашівської групи[11].

У Верхньому Подністров'ї виділяється ще одна локальна група етапів ВІІ—СІ, яка отримала назву верхньодністровської[12].

Автор цих рядків поділяє думку дослідників про доцільність виділення пам'яток Верхнього і частково Середнього Подністров'я та Попруття в окрему локальну групу. Нами було запропоновано територіальні і хронологічні кордони її існування[13], а також знайдений столовий посуд з поселення Незвисько III, який зберігається в Івано-Франківському краєзнавчому музеї[14].

Виділення верхньодністровської групи у нас викликає сумнів, оскільки орнаментації посуду — основного критерію виділення локальних груп — практично немає на кераміці цих пам'яток через дію кислотних ґрунтів, у яких вона була знайдена. Морфологія посуду, за дуже незначними винятками, також не дає підстав для виділення окремої групи. Вона нічим не відрізняється від шипинецького керамічного комплексу.

Знахідки черпаків та посуду із заглибленим орнаментом (якщо вони не належать до раніших трипільських верств) належать до явищ архаїзації, що притаманна марґінальним реґіонам, до яких належить північна частина Верхнього Подністров'я.

Значна кількість полгарських і „лендельських" імпортів серед посуду поселень цього реґіону так само зумовлена їх розташуванням на „кордоні" трипільської ойкумени.

На нашу думку, поселення Верхнього Подністров'я належать до різних фаз існування шипинецької групи.

Ознайомлення з великими колекціями мальованого посуду різночасових поселень Верхнього Подністров'я дає змогу виділити серед орнаментальних схем такі, які належать до загальнотрипільського горизонту ВІІ—СІ, і такі, що властиві лише місцевим традиціям. Еволюція останніх дає можливість дослідити тенденції кількости їх використання у розписах посуду, що, у свою чергу, дозволяє за цими ознаками розташувати пам'ятки у часі (Іл. *12*).

Загальнотрипільський горизонт складається з певних типів посуду і схем його орнаментації, які існували довгий час, часто у межах цілого періоду, і використовувались на багатьох поселеннях різних груп. Уперше загальнотрипільський горизонт за формами кераміки для пам'яток Пізньо-

з'явились метопно-танґентні схеми з приєднаними до боків танґент великими чорними колами. Особливістю шипинецького мальованого посуду є вертикальні чи навскісні чорні, білі або червоні стрічки, нанесені поверх орнаменту. Їх малювали майже на всіх типах посуду. На розписах першої фази шипинецької групи вони розташовані досить щільно, що є, поряд з формами посуду і стилістикою орнаменту, одною з характерних хронологічних ознак.

Порівняння двох великих керамічних комплексів з Більча Золотого Парку II і Незвиська III дає змогу побачити певну подібність за морфологічними і стилістичними ознаками, які головним чином належать до загальнотрипільського горизонту етапу ВІІ. Миски двох поселень розмальовані овалами, розташованими у вигляді цифри „8". Кубки, амфори і біконічні посудини мали низькі округлі тулуби, лійчасті вінця прикрашались ззовні фестонами. Схеми розпису у вигляді вертикальних і горизонтальних S-подібних дуг з потовщеннями у вигляді чорних лінзоподібних овалів; схеми „Tangentenkreisband" з чорними колами, поєднаними тонкими танґентами; кратери розмальовані хрестоподібними „зірками" і горизонтальними лінзоподібними овалами; грушоподібні посудини, орнаментовані овалами і танґентами, належать до стилістичних ознак, загальних для пам'яток півночі Середнього і Верхнього Подністров'я та Попруття.

Але зіставлення керамічних комплексів Більча Золотого Парку II і Незвиська III показує досить сильну їх відмінність. Так, на більчанському посуді, прикрашеному S-подібними дугами з потовщеннями посередині, домінують горизонтальні дуги (20 екз., 90 відсотків). Вертикальні дуги малювали значно рідше (10 відсотків). На незвиському посуді, прикрашеному таким орнаментом, навпаки, переважають вертикальні S-подібні дуги (37 екз., 94,8 відсотка), а горизонтальні малювали дуже рідко. Такий розпис маємо лише на двох посудинах (5,1 відсотка).

На біконічному посуді і амфорах з Більча Золотого Парку II схема „Tangentenkreisband" у вигляді чорних кіл, поєднаних тонкими лініями, трапилась лише три рази. Натомість у Незвиську III вона є домінуючою. Маємо 37 посудин з таким розписом.

З Більча Золотого Парку II походить досить велика кількість грушоподібного посуду з високими вінцями, орнаментованого овалами і танґентами (11 екз.). На посуді з Незвиська III цей орнамент використовувався менше. Маємо лише три екземпляри з таким розписом.

Білі лінії оконтурюють чорний малюнок лише на двох посудинах з Більча Золотого Парку II — мисці і біконічній амфорі.

Привертає до себе увагу відмінність певних орнаментальних схем посуду Більча Золотого Парку II від незвиського, яка пояснюється не тільки асинхронією названої пам'ятки з Незвиська III, але й наявністю у її керамічному комплексі рис, що не властиві шипинецьким розписам. Аналогії їм знаходяться серед орнаментації більш південних і пізніших поселень типу Мерешовка Четецує III[17].

Основні стилістичні риси, властиві мерешовській орнаментиці, які маємо на посуді з Більча Золотого Парку II, але не спостерігаємо на розписах посуду пам'яток типу Незвисько III (перша фаза шипинецької групи),

цвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983.— С. 33, рис. 9. 8.

[17] Сорокин В. Я. К проблеме хронологии памятников Среднего Триполья Молдавии // I полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на

такі: горизонтальні великі S-подібні петлі з перехопленнями посередині, намальовані деколи у два яруси; хвилеподібні розписи; „лицьові“ схеми на вінцях кратерів; бордюр з вертикальних неґативних лінзоподібних овалів.

Усе це свідчить про те, що на початку ВІІ на Лівобережжі і частково Правобережжі північної частини Середнього Подністров'я жило населення, яке дотримувалось традицій, яскраво проявлених на пізніших поселеннях типу Мерешовка Четецує III. Воно брало безпосередню участь у формуванні пізніших пам'яток типу Незвиська III Верхнього і частково Середнього Подністров'я та Попруття. Але переважна більшість мешканців цих поселень дотримувалась інших традицій, відмінних від мерешовських. Це, можливо, вказує на те, що ядро пам'яток типу Раковець—Флорешти V, з території яких почалось розселення носіїв керамічних традицій етапу ВІІ[18], було неоднорідним з самого початку, і саме тут треба шукати протомерешовські і протонезвиські комплекси. Але це вимагає додаткових досліджень раковецьких поселень.

Таким чином, процес розвитку трипільської культури Середнього і Верхнього Подністров'я та Попруття починаючи з етапу ВІІ на теперішньому рівні знань археологічних джерел виглядає так: на початку ВІІ на території Середнього Подністров'я і Попруття сформувались пам'ятки раковецької групи, до якої належать епонімне поселення, Флорешти V, Михайліка І[19], Хрустова, Чорна[20]. Можливо, до них належить поселення Міоркані. У середовищі цієї групи сформувалися традиції переважно монохромного малювання посуду, виробились форми кераміки, схеми їх розпису, які потім широко розповсюдились по великій території трипільсько-кукутенської ойкумени.

Правдоподібно, що традиції малювання посуду на цих поселеннях не були однорідними з самого початку існування групи, а мали досить значні відмінності на різних поселеннях. На основі розвитку одних традицій пізніше виникли пам'ятки типу Мерешовки Четецує III[21].

Населення, яке дотримувалося цих традицій, рушило на початку ВІІ на північ Попруття і Подністров'я, де, змішавшись з мешканцями заліщицької групи, що проживали тут раніше, заснувало пам'ятки типу Більча Золотого Парку II на Лівобережжі Дністра, Городниці на Правобережжі Дністра і Малинців у межиріччі Дністра і Прута.

На основі інших традицій (хоч і раковецьких загалом) сформувались пам'ятки, які стали генетичним підґрунтям пізніших поселень типу Незвиська III. Вони поки що не виявлені. Але про їх наявність свідчать знахідки деяких розписів на посуді з Більча Золотого Парку II. У середині етапу ВІІ протомерешовські поселення Півночі Середнього Подністров'я і Попруття повністю змінилися пам'ятками типу Незвиська III (першої фази шипинецької групи). Вони займали велику територію північної частини Середнього Подністров'я і Попруття (Іл. *2*). На північному заході носії незвиських традицій заселили Верхнє Подністров'я (Буківна XXVIII, Коржова

Украине.— Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990.— С. 95.

---

[18] Ри жов С. М. Дослідження трипільських поселень...— С. 92.
[19] Там само.— С. 91.
[20] Сорокин В. Я. К проблеме хронологии...— С. 97.

I, Залісся, Сокіл I[22], Чернятин, Балинці, Берем'яни I)[23]. Західну Волинь (верхів'я Горині) заселила невелика група носіїв незвиських традицій. Вони прийшли туди, ймовірно, з території Поділля[24] і заснували поселення Бодаки. Вважається, що трипільські общини у Верхнє Подністров'я і Волинь були приваблені покладами високоякісного кременю і солі[25].

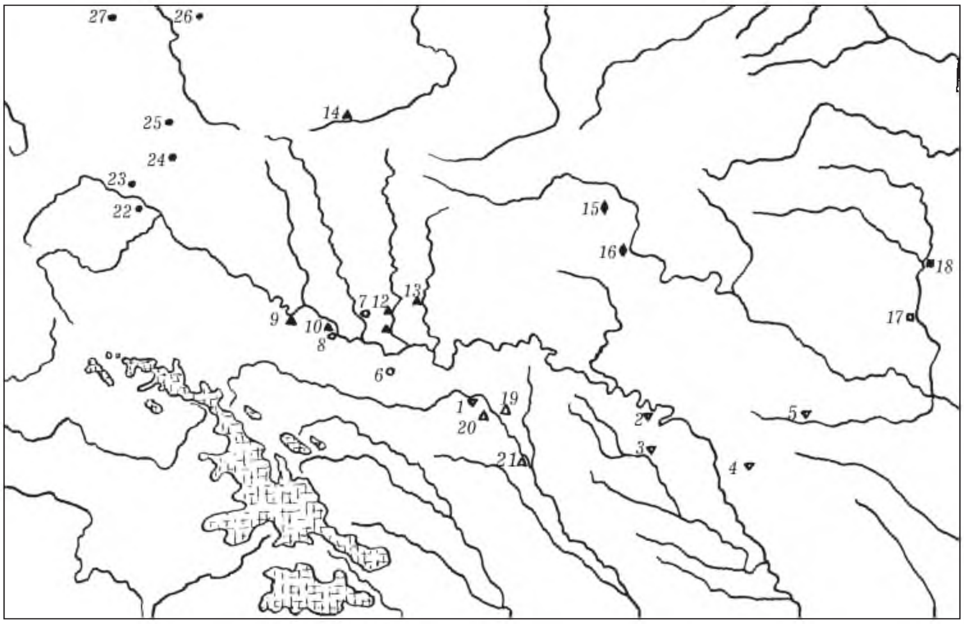

2. Перша фаза шипинецької групи (початок, середина і кінець етапу BII):

Пам'ятки раковецької групи першої фази: *1* — Міоркані; *2* — Раковець; *3* — Флорешти V; *4* — Station Станіславка; *5* — Немирівське.

○ Пам'ятки типу Більча Золотого Парку II (початок BII): *6* — Малинці; *7* — Більче Золоте Парк II; *8* — Городниця над Дністром.

▫ Пам'ятки першої фази шипинецької групи (типу Незвиська III): *9* — Незвисько III; *10* — Городниця II; *11* — Кудринці; *12* — Збручанське; *13* — Голосків; *14* — Бодаки.

♦ Пам'ятки середньобузької групи, утворені з участю: *15* — Сосни; *16* — Ворошилівка.

□ Поселення володимирівської групи, на посуді яких відчутні впливи традицій розпису першої фази шипинецької групи: *17* — Володимирівка.

■ Поселення небелівської групи, на посуді яких відчутні впливи традицій розписів першої фази шипинецької групи: *18* — Піщана.

△ Поселення з посудом першої фази шипинецької групи: *19* — Бринзени VIII; *20* — Ріпічені—Гура Гістопулуй; *21* — Штефанешті—Стинча.

● Поселення люблінсько-волинської культури (за А. Закосцєльною): *22* — Раделічі; *23* — Ко-

[21] Рижов С. М. Дослідження трипільських поселень...— С. 91.

---

[22] Конопля В. М., Круц В. А., Рыжов С. Н. Трипольские памятники...— С. 105.
[23] Круц В. О., Рижов С. М. Верхньодністровська локальна група...— С. 24.
[24] Пелещишин М. А. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині.— Львів, 1997.— С. 113.

На етапі ВІІ трипільське населення Волині співіснувало з носіями люблінсько-волинської і малицької культур[26], про що свідчать імпорти і впливи на посуді з Бодаків[27] у вигляді „рогатих“ ручок і горизонтальних рядів невеликих округлих заглибин на ребрі тулуба посудини і груп таких заглибин, розташованих трохи вище.

Така орнаментація властива посудові люблінсько-волинської культури („лендельської“ — за старою номенклатурою) (Костянець, урочище Лиственщина[28], Листвин, урочище Гострий Горб[29], Листвин, урочище Протереб[30], Хорів, урочище Підлужжя[31], Хорів, урочище Ожога[32], Хорів, урочище За озером[33], Острог, урочище Старий пляж[34]).

Групи круглих вдавлень вище ребра посудин, можливо, продовжують традиції орнаментації у вигляді вдавлень, що утворювали звисаючі трикутники, характерні для посуду групи Тисауг тисаполгарської культури фази В. Вони часто трапляються на посуді малицької культури жежовської фази її розвитку, яка перебувала під спільним впливом культури Тисаполгар[35]. Через посередництво малицької культури цей тип орнаментації з'явився на посуді люблінсько-волинської культури[36].

На сході кордони першої фази шипинецької групи проходили в районі сучасного міста Кам'янця-Подільського (Голосків)[37]. З поселення походять кратери з типовими шипинецькими розписами у вигляді хрестоподібних „зірок“ (5 екз.) і горизонтального лінзоподібного овалу (1 екз.), фраґмент біноклеподібної посудини, чашка якої зі зовнішнього боку також орнаментована лінзоподібним овалом, висока покришка грушоподібної посудини, фраґменти двох посудин, розмальованих чорною і білою фарбами. Пограничним розташуванням пам'ятки пояснюється наявність у керамічному комплексі з Голоскова мерешовських кратерів, вінця яких орнаментовані „лицьовими“ розписами (2 екз.).

[25] Конопля В. М., Круц В. А., Рыжов С. Н. Трипольские памятники...— С. 103—104.

---

[26] Starkowa H. Study of Eneolitik Multi-component ceramic assemblages // 6th Annual Meeting European Association of Archaeologists. Final programme and abstracts.— Lisboa, 2000.— P. 139.

[27] Cynkałowski A. Osiedle Kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961.— S. 224, rys. 3-e, 4-a.

[28] Пелещишин М. А. Поселення мідного віку...— С. 10, рис. 2. 12.

[29] Там само.— С. 22, рис. 7. 1—2; С. 24, рис. 8. 4—6, 8—9.

[30] Там само.— С. 38, рис. 13. 2—3, 10.

[31] Пелещишин М. А., Позіховський О. Л. Поселення лендельської культури біля с. Хорова у Середньому Погоринні // Археологічні дослідження Львівського університету.— Львів, 1998.— Вип. 3.— С. 79, рис. 1. 4, 7.

[32] Там само.— С. 80, рис. 2. 1—2; С. 82, рис. 4, 6.

[33] Там само.— С. 83, рис. 5. 2, 4.

[34] Позіховський О. Л. Поселення лендельсько-полгарської культурно-історичної спільності в м. Острог // Там само.— С. 92, рис. 1. 3—4.

[35] Kadrow S. Faza rzeszowska kultury malickiej // Kultura Malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części środkowej Europy.— Kraków, 1996.— S. 68.

[36] Zakościelna A., Gurba J. Z problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej // Archeologia Polski Środkowo-Wshodniej.— Lublin; Chełm; Zamość, 1997.— T. II.— S. 204.

До пам'яток типу Незвиська III належить Городниця II[38]. На цьому поселенні знайдено відомий скарб мідних речей, який складався зі сокири-тесла типу Ясладань, клиноподібної сокири, намиста, діадеми, ножа (або кинджала), долота. Ці речі були у типовій для цього часу посудині, прикрашеній у нижньому ярусі S-подібними вертикальними дугами з потовщеннями, а у верхньому ярусі — горизонтальними лініями[39].

Подібна до городницької клиноподібна сокира знайдена у Бодаках[40]. Картографування знахідок мідних речей трипільського часу показує, що найбільша їх кількість припадає на Верхнє Подністров'я і північну частину Середнього Подністров'я[41].

Появу великої кількости мідних виробів у цьому реґіоні пояснюють обміном з культурами Тисаполгар, а пізніше — Бодрогкерештур. Причому ці зв'язки здавна були досить далекими і сягали межиріччя Південного Бугу й Дніпра вже з часу переходу від етапу ВІ до етапу ВІ—ВІІ. Про це свідчать керамічні імпорти і впливи на пам'ятках типу Веселий Кут[42]. За мідь жителі Закарпаття отримували верхньодністровський кремінь.

Гіпотеза про те, що носії тисаполгарської культури видобували кремінь у Верхньому Подністров'ї самостійно, а не отримували його від трипільців у вигляді сировини, видається нам сумнівною[43].

Слабке проникнення трипільської техніки обробки кременю в середовище Тисаполгару є свідченням того, що ця культура отримувала кремінь з іншого джерела, а саме від люблінсько-волинської культури[44].

На пам'ятках ВІІ Середнього Побужжя з'являється посуд, орнаментований білою і чорною фарбами. Відсоток таких розписів тут значний. З 166 посудин Ворошилівки, на яких зберігся орнамент, 35 мають біхромний розпис (21 відсоток). Крім того, на посуді цього поселення маємо багато зображень S-подібних вертикальних дуг з потовщеннями (41,9 відсотка). Інші дуги — горизонтальні. Кратери розмальовувалися хрестоподібними „зірками" і горизонтальними лінзоподібними овалами. Відбувалось також переорієнтування крем'яної індустрії середньобузьких поселень зі середньодніпровських на волинські і верхньодністровські родовища сировини. Усі ці явища пов'язуються з міграцією частини верхньодністровського населення на Середнє Побужжя[45].

[37] Борковский Н. С. Трипольское поселение Голосково // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Хмельницький, 1965.

---

[38] Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 168.

[39] Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.— Wien, 1961.— Bd. XCI; Черныш Е. К. Энеолит...— С. 279, табл. LXII. 63—68.

[40] Рындина Н. Б. Медный импорт эпохи развитого Триполья // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— Москва, 1970.— № 123.— С. 17.

[41] Збенович В. Г. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе // Советская археология.— 1969.— № 3.— С. 135—142; Конопля В. М., Кочкін І. Т. Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Вісник Прикарпатського університету. Історія.— Івано-Франківськ, 1999.— С. 3—10.

[42] Цвек Е. В. Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 112—114, рис. 5.

[43] Конопля В. М., Кочкін І. Т. Мідні трипільські сокири...— С. 7.

[44] Zakościelna A. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej.— Lublin, 1996.— S. 87—88.

Отже, на етапі BII північним шляхом на схід рухались уже не окремі представники населення Карпатської котловини[46], а цілі трипільські общини з Верхнього Подністров'я, які, змішавшись з мерешовським населенням, створили пам'ятки типу Сосни—Ворошилівка[47]. За цілою низкою ознак це були носії саме першої фази шипинецької групи, які залишили пам'ятки типу Незвиська III.

Окремі елементи розписів першої фази шипинецької групи помітні і на західніших володимирівських та небелівських пам'ятках басейну річки Синюхи. Це „лицьова" схема, обведена тонкою білою лінією на вінці кратера з Володимирівки. Такою лінією обведений орнамент і на моделі житла з цього поселення[48]; схема „Tangentenkreisband" у вигляді чорних кіл на кратері[49] і менших на кубкоподібній посудині[50]; хрестоподібні „зірки" на біноклеподібній посудині часу володимирівської групи[51].

На посуді небелівської групи першої фази також трапляється чорний малюнок, обведений білими лініями[52]; хрестоподібна „зірка" намальована поміж „ликами" на амфорі з Піщаної[53].

Південний кордон розселення ранньошипинецьких общин визначити досить важко. Пам'ятки, на яких є посудини з розписами, характерними для першої фази групи, за винятком окремих речей, не опубліковані. Але наявність цих матеріалів досить важлива, тому що вони вказують на південний шлях руху принаймні окремих представників ранньошипинецького населення.

З поселення етапу BII Бринзени VIII походить „лицьова" амфора, розмальована хрестоподібними „зірками", виконаними лінзоподібними овалами (одним вертикальним і двома горизонтальними на кожному зображенні)[54]. З цього поселення опублікована грушоподібна посудина з типовим мерешовським розписом у вигляді горизонтальних S-подібних дуг, розташованих у два яруси[55].

Хрестоподібна „зірка", утворена одним вертикальним і двома горизонтальними лінзоподібними овалами, намальована на зовнішньому боці вінця кратера з Ріпічені—Гура Гістопулуй (Правобережжя Прута) і на амфорі з „лицьовим" розписом зі Штефанешті—Стинча[56]. Матеріали цих поселень також не опубліковані, тому важко сказати, з чим ми маємо справу — з шипинецькими імпортами чи з шипинецькими шарами цих поселень.

Таким чином, перша фаза шипинецької групи співіснує у часі з

[45] Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.— Вінниця, 1995.— С. 238—239.

---

[46] Цвек Е. В. Буго-днепровский вариант...— С. 112.

[47] Гусєв С. О. Трипільська культура...— С. 239, 255.

[48] Gusev S. A. Hausmodelle der Tripolje — Kultur // Praehistorische Zeitschrift.— Berlin; New York, 1995.— Bd. 70.— Heft. 2.— S. 185.— Abb. 9.

[49] Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии.— Москва, 1949.— № 10.— С. 104. 5.

[50] Passek T. S. La céramique Tripolienne.— Moskou; Léningrad, 1935.— Tabl. XXVIII. 2.

[51] Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 111, рис. 3, табл. 1.

[52] Там само.— С. 105.

[53] Там само.— С. 104, рис. 2, табл. 1.

[54] Маркевич В. И. Далекое — близкое.— Кишинев, 1985.— С. 71, 78.

[55] Там само.— С. 72, 78.

[56] Niţu A. Criterii actuale pentru clarificarea complexelor ceramicii şi periodizarea

другою, мерешовською, фазою раковецької групи на півдні і південному сході, володимирівською і першою фазою небелівської групи на сході. На півночі вона синхронна з початком останньої фази люблінсько-волинської культури і останньої, жежовської, фази малицької культури. Населення першої фази шипинецької групи було досить експансивним. На сході раньошипинецькі общини разом з мерешовськими створили пам'ятки типу Сосни—Ворошилівка (середньобузька група), за С. Гусєвим. На півночі вони заселили верхів'я Горині, на півдні, можливо, Середнє Попруття (Бринзени VIII, Ріпічені—Гура Гістопулуй, Штефанешті—Стинча) (Іл. *2*).

Наприкінці етапу ВІІ і початку СІ у межиріччі Середнього Попруття і Подністров'я на основі мерешовських пам'яток утворилась петренська група[57].

На північному заході петренської групи і південному сході шипинецької групи була територія, яку займали пам'ятки, чий посуд мав морфологічні і стилістичні ознаки, притаманні їм обом, що, можливо, вказує на змішане населення Коновки (урочище Пуцита), Ходоровців (урочище Паюк) і, ймовірно, Бринзенів IV.

З них найбільш повно опубліковані матеріали з Коновки (урочище Пуцита)[58]. Про те, що кераміка поселення Коновка близька, з одного боку, до петренських комплексів, а з другого — до матеріалів з поселень Попруття, відзначали уже самі дослідники цієї пам'ятки[59].

До шипинецьких морфологічних ознак можна віднести лійчасті вінця столового посуду, а також вертикальні отвори ручок амфор. Шипинецька стилістика орнаментики спостерігається на амфорах і грушоподібних посудинах, розмальованих метопно-танґентними схемами з великими чорними колами (Іл. *3. 4—5*); на грушоподібній посудині з хвилястим розписом (Іл. *3. 8*); на амфорах і біконічних посудинах з вертикальними S-подібними дугами з потовщеннями посередині (Іл. *3. 1—3*); на сфероконічній посудині з „пелюстковим" розписом (Іл. *3. 6*); на кратері з хрестоподібною „зіркою" (Іл. *3. 10*).

Петренськими ознаками цього комплексу є повний брак хрестоподібних розписів на покришках грушоподібних посудин, дуже характерних для шипинецьких пам'яток, горизонтальні S-подібні дуги без потовщень у серединах на сфероконічних посудинах (Іл. *3. 11—12*), а також схема „Tangentenkreisband" на грушоподібній посудині (Іл. *3*).

Столовий посуд з поселення Ходоровці (урочище Паюк)[60] також має яскраві шипинецькі риси. Це вертикальні густо розташовані червоні смуги, нанесені поверх орнаменту кубка (Іл. *4. 4*), а також дуже стилізовані „лицьові" розписи амфор (Іл. *4. 12—13*).

Схеми „Tangentenkreisband" біконічних посудин репрезентують петренські традиції (Іл. *4. 7, 9*).

Можливо, що змішані петренські і шипинецькі традиції маємо на

etapelor culturii cucuteniene // Cercetări istorice. Serie nouă.— Iaşi, 1980.— Vol. XI.— P. 191. 9, 193. 3.

---

[57] Сорокин В. Я. К проблеме хронологии...— С. 98.

[58] Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка...— С. 42—51.

[59] Там само.— С. 51.

[60] Борковський М. С. Поселення розвинутого Трипілля „Паюк І" поблизу с.

посуді з Бринзенів IV. Амфори з петренськими схемами розпису „Tangentenkreisband" мають шипинецькі ручки з вертикальними отворами. Для петренських ручок характерні горизонтальні отвори. До шипинецьких традицій можна віднести хвилеподібні орнаменти на сфероконічних і біконічних посудинах, стилізовані „лицьові" розписи на амфорах[61].

Поселення цієї контактної зони існували, правдоподібно, з кінця ета-

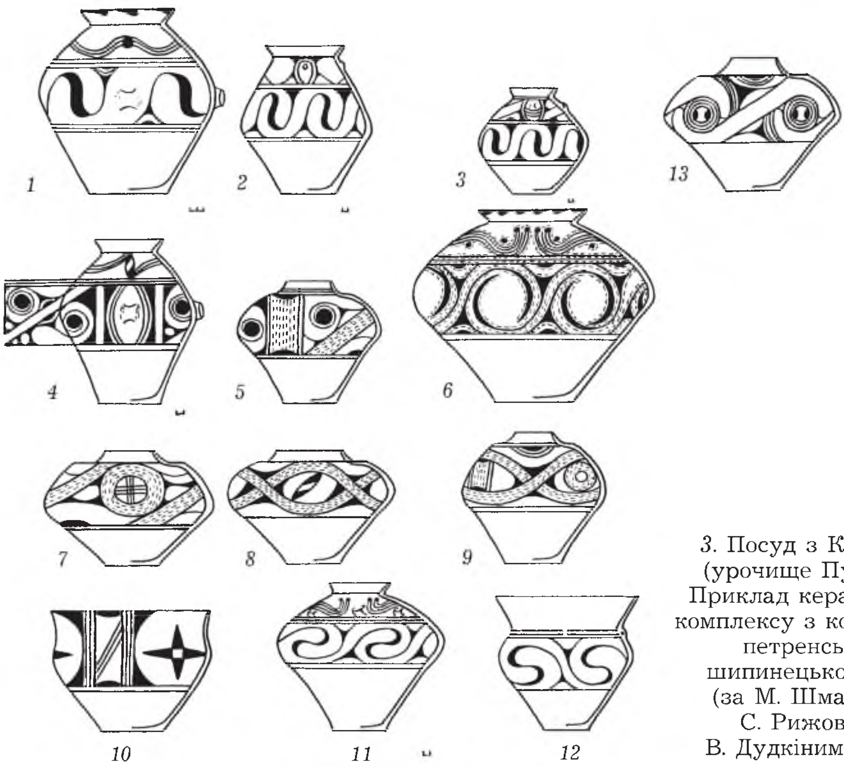

3. Посуд з Коновки (урочище Пуцита). Приклад керамічного комплексу з контактної петренсько-шипинецької зони (за М. Шмаглієм, С. Рижовим, В. Дудкіним, 1985)

пу BII до середини CI, на що вказує імпорт з цього середовища на петренській пам'ятці Бернашівка II (Іл. *7. 15*) у вигляді біконічної посудини, розмальованої схемою „Tangentenkreisband" у нижньому ярусі і хвилястою стрічкою з піднятими догори кінцями, які завершуються чорними невеликими колами. Подібні кола розташовані біля стрічки у місцях її вигинів. Аналогії таким орнаментам маємо у Коновці (урочище Пуцита).

Пам'ятки другої фази шипинецької групи початку середини етапу CI можна поділити на дві підфази — ранню і пізню.

До початку етапу CI (ранньої підфази другої фази шипинецької групи) належить керамічний комплекс епонімного поселення (Шипинці Б)

Ходоровці // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Львів, 1970.— С. 170.

(Іл. *6*), опублікований О. Кандибою[62]. З цієї публікації до нашого аналізу залучено 100 посудин (без мисок, кубків, покришок і кратерів, які належать до загальнотрипільського або до загальношипинецького горизонтів). Форми посуду цього часу набувають більш видовжених вертикальних

пропорцій. На кубках, амфорах і біконічному посуді з'являються добре

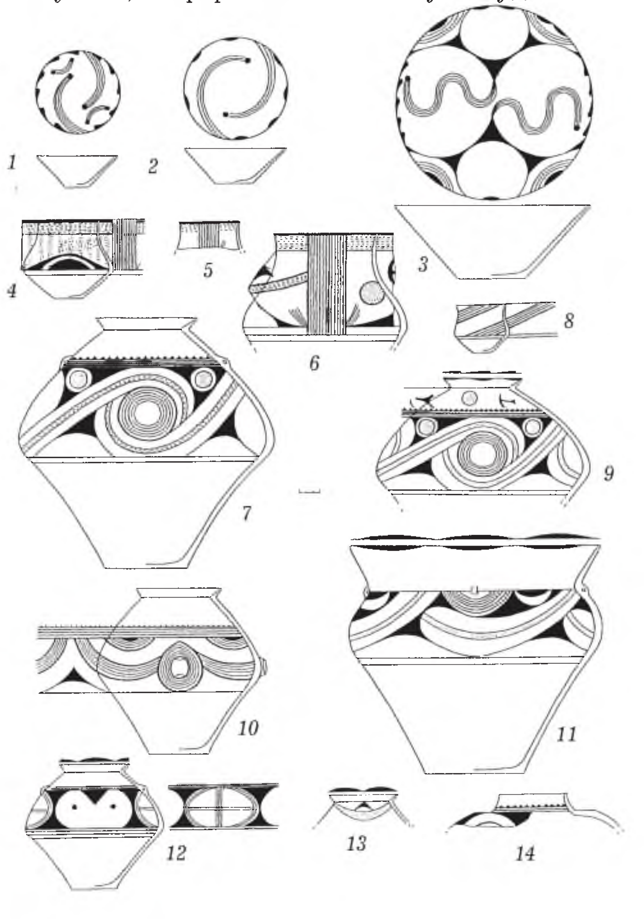

4. Керамічний комплекс з Ходоровців (урочище Паюк)

виділені ребра. Зрізаноконічні миски розмальовані лише зсередини. Вінця амфор і біконічного посуду надалі зберігають лійчасту форму, лише стають коротшими, ніж на етапі ВІІ. Біноклеподібні посудини мають великі верхні чашки і малі нижні.

[61] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 17, рис. 7; С. 18, рис. 10.

У цей час домінуючою схемою розпису амфор і біконічного посуду залишається „Tangentenkreisband“ (20,2 відсотка). Чорні кола розташовані так само щільно, як і на ранішому посуді першої фази. Крім чорних, на цій схемі розпису з'являються і порожні кола. Дуже зменшується кількість амфор, розмальованих вертикальними S-подібними дугами (4,4 відсотка у Шипинцях Б, тоді як у Незвиську III їх було 25 відсотків) (Іл. *12*). Натомість сильно зросло використання розписів у вигляді метопів і танґент, до яких приєднані великі чорні кола (16,8 відсотка у Шипинцях Б і 5,4 відсотка у Незвиську III). Набагато частіше, ніж на етапі ВІІ, малювали „хвилясті“ схеми, головним чином на грушоподібному посуді (14,5 відсотка у Шипинцях Б і 1,3 відсотка у Незвиську III). Діагональні чи прямі чорні, білі або червоні стрічки наносили поверх орнаменту так само щільно, як і на посуді попереднього часу. Метопна схема розпису кубків залишилася без істотних змін, так само як і орнаментація покришок грушоподібних посудин, вінця яких стали коротшими і на них уже немає розпису. „Зірки“ на кратерах уже не утворювали лінзоподібними овалами, а дуже видовженими, хрестоподібно розташованими трикутниками.

В орнаментиці першої підфази другої фази шипинецької групи з'явилась нова стилістична риса у вигляді коротких чорних ліній, які або перетинають, або розташовані поміж червоними лініями, закомпонованими у стрічки. Ця ознака стала дуже характерною для розписів шипинецьких пам'яток, але, щоправда, не всіх. Зі 158 цілих посудин та їх фраґментів, що походять з Шипинців Б, 56,9 відсотка було орнаметовано лише чорною фарбою, а 43 відсотки — червоною і чорною.

У межиріччі Середнього Дністра і Прута до вказаного часу належать поселення Хрещатик[63], Магала, Каплівка, Бабино (урочище Суркач, Коровія), урочище Валені, Самківці (урочище Даболота), Дорошівці, Рингач (Іл. *5*).

На лівому березі Дністра до цього періоду належать поселення Лисичники (урочище Замчисько), Калагарівка.

У Верхньому Подністров'ї на етапі СІ також тривав розвиток шипинецьких пам'яток. Про це свідчать орнаменти посуду з поселення Більшівці III, серед якого є типові лише для цієї групи розписи — поверх них нанесені щільно розташовані діагональні червоні стрічки.

На Правобережжі Верхнього Дністра розміщувалась значна кількість трипільських поселень, датованих етапом СІ, — Грушів, Вікторів I, Вікторів XVII, Белелуя VI, Одаїв, Марківці, Мединя, Балинці[64], Гірське, Комарів II, Лоєва, Марківці V, Одаї II, Тенетники III, Чернятин I[65], Рогиня, Берем'яни II[66]. Однак через те, що розпис на посуді цих пам'яток не зберігся, їх неможливо віднести до якоїсь з підфаз шипинецької групи.

На південному сході, на Правобережжі Прута, з поселення Трушешті походить кратер, орнаментований хрестоподібною „зіркою“[67], аналогії

---

[62] Kandyba O. Schipenitz....— S. 75—80.

---

[63] Schmidt H. Cucuteni in der aberen Moldau, Rumänien.— Berlin; Leipzig, 1932.— Tafel. 38. 5-a—b.

[64] Конопля В. М., Круц В. А., Рыжов С. М. Трипольские памятники...— С. 103.

[65] Кочкін І. Т. Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття // Галичина (Івано-Франківськ).— 1997.— № 1.— С. 11.

якому знаходимо серед посуду Шипинців Б[68]. Це свідчення або довготривалих зв'язків шипинецького населення з цим регіоном, або продовження існування тут поселень цієї групи. Опублікований А. Ніцу невеликий керамічний матеріал відповідей на це питання не дає.

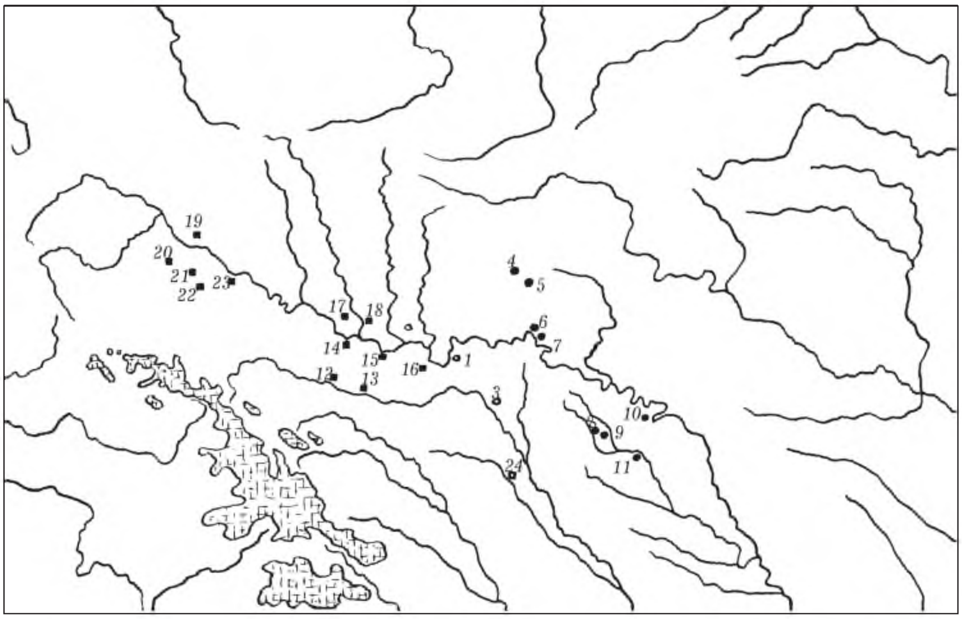

5. Друга фаза шипинецької групи (початок і середина етапу СІ):

○ Поселення контактної зони: *1* — Коновка (урочище Пуцита); *2* — Ходоровці (урочище Паюк); *3* — Бринзени IV.

● Поселення петренської групи: *4* — Ходаки; *5* — Ялтушків; *6* — Бернашівка II; *7* — Липчани; *8* — Главан; *9* — Петрени; *10* — Сороки (Озеро); *11* — Варварівка VIII.

■ Поселення шипинецької групи: *12* — Шипинці Б; *13* — Магала; *14* — Хрещатик; *15* — Дорошівці; *16* — Каплівка; *17* — Блищанка; *18* — Більче Золоте Парк III; *19* — Більшівці III; *20* — Мединя; *21* — Марківці; *22* — Одаї; *23* — Одаїв-20.

□ Поселення з шипинецькими матеріалами: *24* — Трушешті

Трипільські поселення на Волині у районі Бодаків, які б належали до етапу СІ, поки що не виявлені.

Не виключено, що етапом СІ датується певна кількість мідних виробів, часто випадково знайдених на території, яку займала шипинецька група. Це, ймовірно, стосується скарбу з поселення Рингач у межиріччі Середнього Дністра і Прута. Він складався з восьми сокир-мотик, які були у глиняній посудині. На превеликий жаль, з цього скарбу збереглася тіль-

[66] Круц В. О., Рижов С. М. Верхньодністровська локальна група...— С. 25.
[67] Nitu A. Criterii actuale...— P. 193. 22.

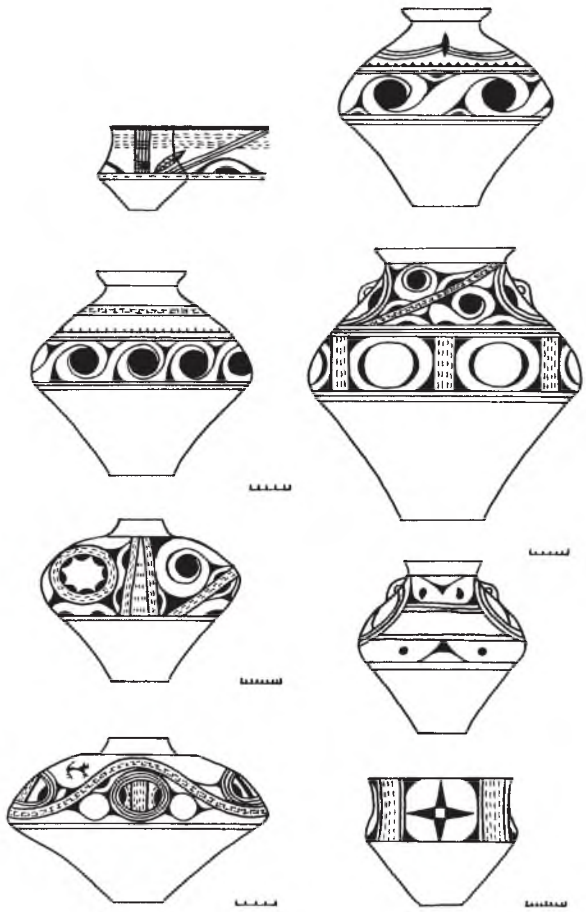

6. Столовий посуд
з Шипинців Б
(друга, класична,
фаза шипинецької групи)
(за Девідом і Джоном Оатсами, 1976
і Г. Чайлдом, 1923)

ки одна сокира[69].

До пізньої підфази другої фази шипинецької групи належать керамічні комплекси двох відносно добре опублікованих поселень — Більча Золотого Парку III[70] і Блищанки II[71].

У цей час чорні і порожні кола на схемах „Tangentenkreisband" починають розташовувати вільніше, танґентно-метопних розписів з чорними колами, приєднаними до них, стає менше, на деяких біконічних посудинах, розмальованих схемами „Tangentenkreis-band" і між вільно розташованими вертикальними S-подібними дугами, намальовані діагональні або прямі стрічки — характерні елементи пізньошипинецьких розписів.

Шипинецьке населення пізньої підфази другої фази підтримувало стосунки з петренськими общинами. Про це свідчать шипинецькі імпорти та впливи серед посуду Бернашівки II (Іл. 7). До найяскравіших належить зрізаноконічна миска, розмальована фестонами і подвійними знаками місяця; поверх цього розпису були нанесені п'ять груп чорних стрічок (Іл. 7. *1*); кубок,

[68] Kandyba O. Schipenitz...— P. 75. 82.
[69] Збенович В. Г. Древнейшие медные топоры...— С. 137, 139, рис. 2. 2.

[70] Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.— Kraków, 1891.— T. XV; його ж. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891 // Zbiór wiadomości...— Kraków, 1892.— T. XVI.
[71] Конопля В. Поселення кошиловецької групи трипільської культури Блищанка-2

розпис якого також перекривали вільно розташовані діагональні лінії (Іл. 7. *2*); біконічна посудина, розмальована схемою „Tangentenkreisband" з вільно розташованими чорними колами (Іл. 7. *5*); кратери з хрестоподібними „зірками" (Іл. 7. *7—12*), біноклеподібна посудина з великими верхніми чашками і малими нижніми (Іл. 7. *13*); кратер і біконічна посудина з вертикальними S-подібними дугами (Іл. 7. *3—4*), амфори з дуже стилізованими „лицьовими" розписами (Іл. 7. *6*). До шипинецьких впливів належить біконічна посудина, розмальована нехарактерною для шипинецьких розписів схемою „совиний лик". Дуги на цій схемі заповнені типовими для шипинецьких традицій чорними короткими рисками, які перетинають червоні

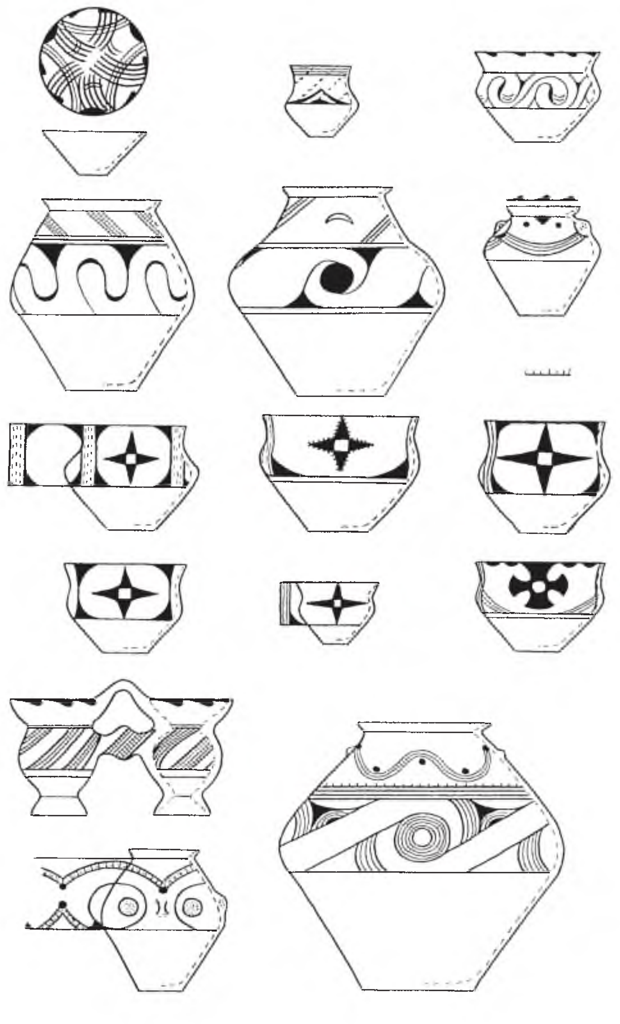

7. Імпорти і впливи шипинецької групи у керамічному комплексі Бернашівка II

лінії (Іл. 7. *14*).

Щодо Блищанки, то наше датування відрізняється від того, яке пропонують дослідники цього поселення. Вони відносять його до кошиловецького часу[72]. На нашу думку, поселення Блищанка має не два трипільські шари (заліщицький і кошиловецький, як уважають дослідники), а три (заліщицький, шипинецький і кошиловецький). Кошиловецький посуд дуже відрізняється за морфологією і стилістикою від шипинецького. Про

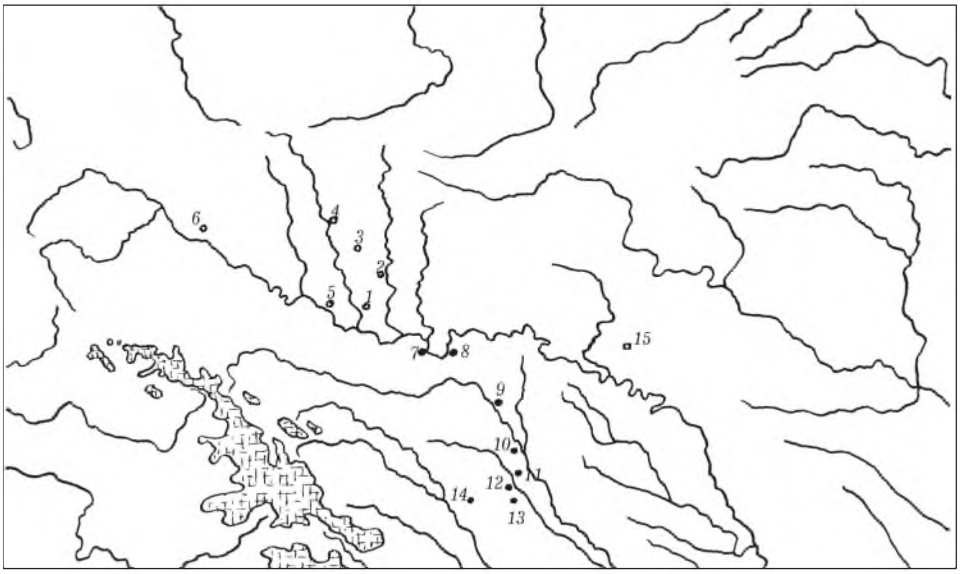

8. Третя фаза шипинецької групи (кінець етапу CI):

○ Поселення третьої фази шипинецької групи: *1* — Більче Золоте Вертеба I; *2* — Сокиринці; *3* — Сухостав; *4* — Семенів Зеленче I; *5* — Устечко; *6* — Більшівці IV.

● Поселення бадразької групи: *7* — Дарабани II; *8* — Коновка (пл. 1,2); *9* — Старі Бадражі; *10* — Штефанешті—Стирчея; *11* — Владені; *12* — Главанешті—Векі; *13* — Ясси; *14* — Кукутені—Байчені;

□ *15* — пізньочечельницьке поселення Стіна IV з пізньошипинецьким імпортом

те, що ці два керамічні комплекси різні, свідчить „чистий“ без кошиловецьких

домішок пізньошипинецький комплекс із Сухостава (Іл. *11*), а також спостереження О. Кандиби над стратиграфією Більча Золотого Вертеби, де верхній кошиловецький шар був чітко відділений від нижнього шипинецького (більчанського, за термінологією О. Кандиби)[73]. Загалом початок і

// Наукові записки Львівського історичного музею.— Львів, 1997.— Вип. 1.— Част. 1.— С. 5; М а л є є в Ю., К о н о п л я В. Багатошарове поселення Блищанка на р. Серет // Vita Antiqua.— 1999.— N 1.

середина етапу СІ характеризуються як період стабілізації життя трипільських общин. Уся трипільська ойкумена була поділена між племенами — носіями культури. Ніяких міґрацій або ще якихось подій, які спричиняли б створення нових типів пам'яток, археологічно не зафіксовано[74].

Третя, остання, фаза розвитку шипинецької групи датується кінцем етапу СІ і найяскравіше репрезентована керамікою з Більча Золотого

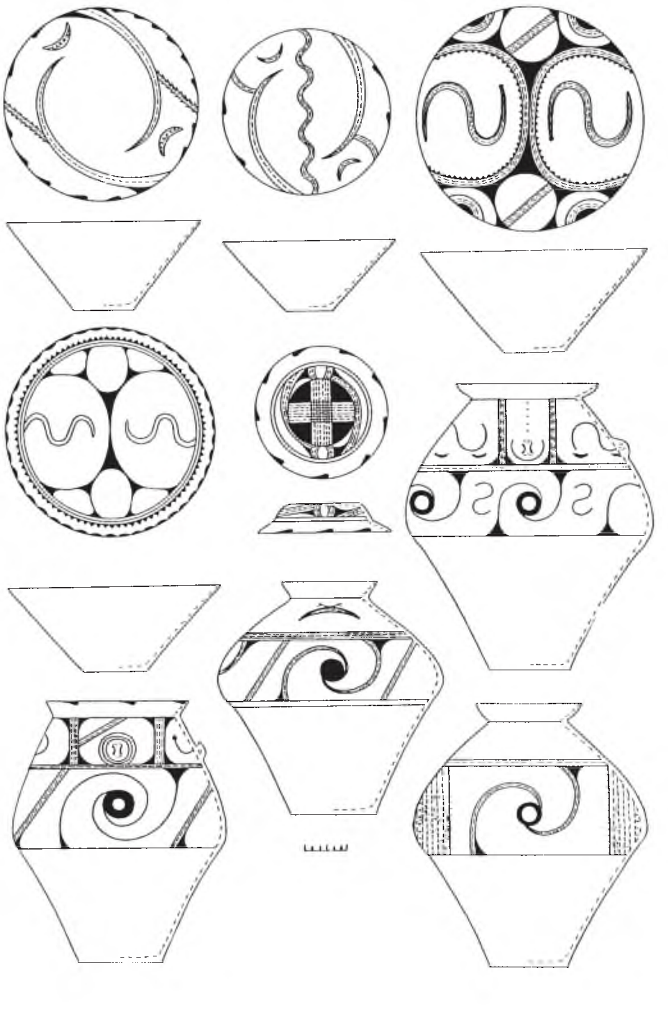

9. Зразки керамічного посуду Більча Золотого Вертеби I
(за Л. Козловським, 1939)

[72] Малєєв Ю., Конопля В. Багатошарове поселення...— С. 49.
[73] Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі рр. 1928 та 1929 // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.— Львів, 1937.— Т. CI.— С. 7, 9.

Вертеби I (Іл. *9*). До аналізу залучено 159 посудин з цієї колекції, яка зберігається у Музеї археології у Кракові.

Схеми „Tangentenkreisband" на амфорах і біконічних посудинах у цей час сильно змінилися. Крім вільнішого розташування чорних і порожніх кіл, хрестів і напівовалів у колах, на вільних ділянках між ними почали зображувати діагональні стрічки (39,6 відсотка). Деколи поряд з ними малювали тварин. Збільшилась кількість використання метопно-танґентних схем без чорних кіл на танґентах. В основному їх малювали на грушоподібному посуді (13,8 відсотка). Натомість повністю зникли метопно-танґентні схеми з чорними колами. Майже перестали малювати „хвилясті" схеми (0,6 відсотка). Зросла кількість схем у вигляді вертикальних S-подібних дуг з потовщеннями посередині (10 відсотків), танґент (9,4 відсотка) і хрестоподібних „зірок" (9,4 відсотка) (Іл. *12*).

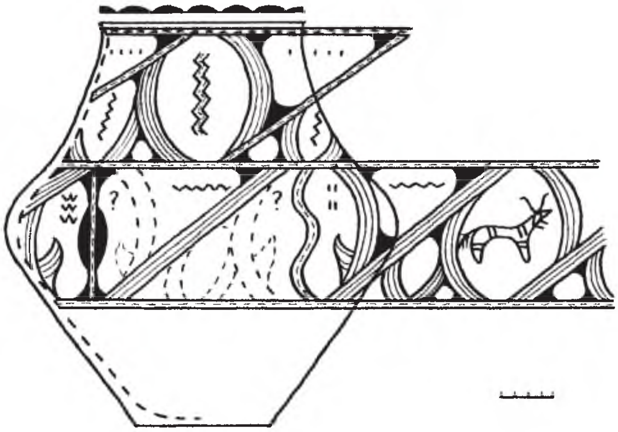

10. Бадразький імпорт у Більчі Золотому Вертебі I (за К. Гадачеком, 1914)

Вертикальні або діагональні стрічки малювали поверх орнаменту досить вільно. Стрічки і дуги, складові орнаментації, зображували у вигляді двох чорних ліній, розташованих з боків одної або двох червоних ліній.

Зросло використання червоної фарби у розписах посуду. На 280 фраґментах і цілих посудинах з Більча Золотого Вертеби I 37,7 відсотка орнаменту нанесено лише чорною фарбою, 65,3 — чорною і червоною, 0,3 — білою і чорною, 2,5 відсотка — червоною, білою і чорною фарбами.

Вінця біконічного посуду і амфор зберегли лійчасту форму вінець.

До останньої фази шипинецької групи належать, крім Більча Золотого Вертеби I, Сокиринці, Сухостав, Семенів Зеленче I, Устечко, Більшівці IV. Пізньошипинецький шар маємо також на поселенні Кошилівці Обоз, про що говорить велика біконічна посудина з лійчастим вінцем і наліпленням на другому ярусі[75], фраґмент кратера з хрестоподібним розписом, низька покришка, розмальована хрестом, миска з місячними знаками[76].

Населення пізньошипинецьких пам'яток підтримувало зв'язки з пiз-

[74] Б и к б а е в В. М. Исследования трипольского поселения Шуры I // Археологические исследования в Молдавии в 1984 г.— Кишинев, 1989.— С. 60; Т к а ч у к Т. М. Аналіз динаміки розвитку...— С. 75.

[75] К о н о п л я В. М. Трипольская культура на территории Украинской ССР. Каталог

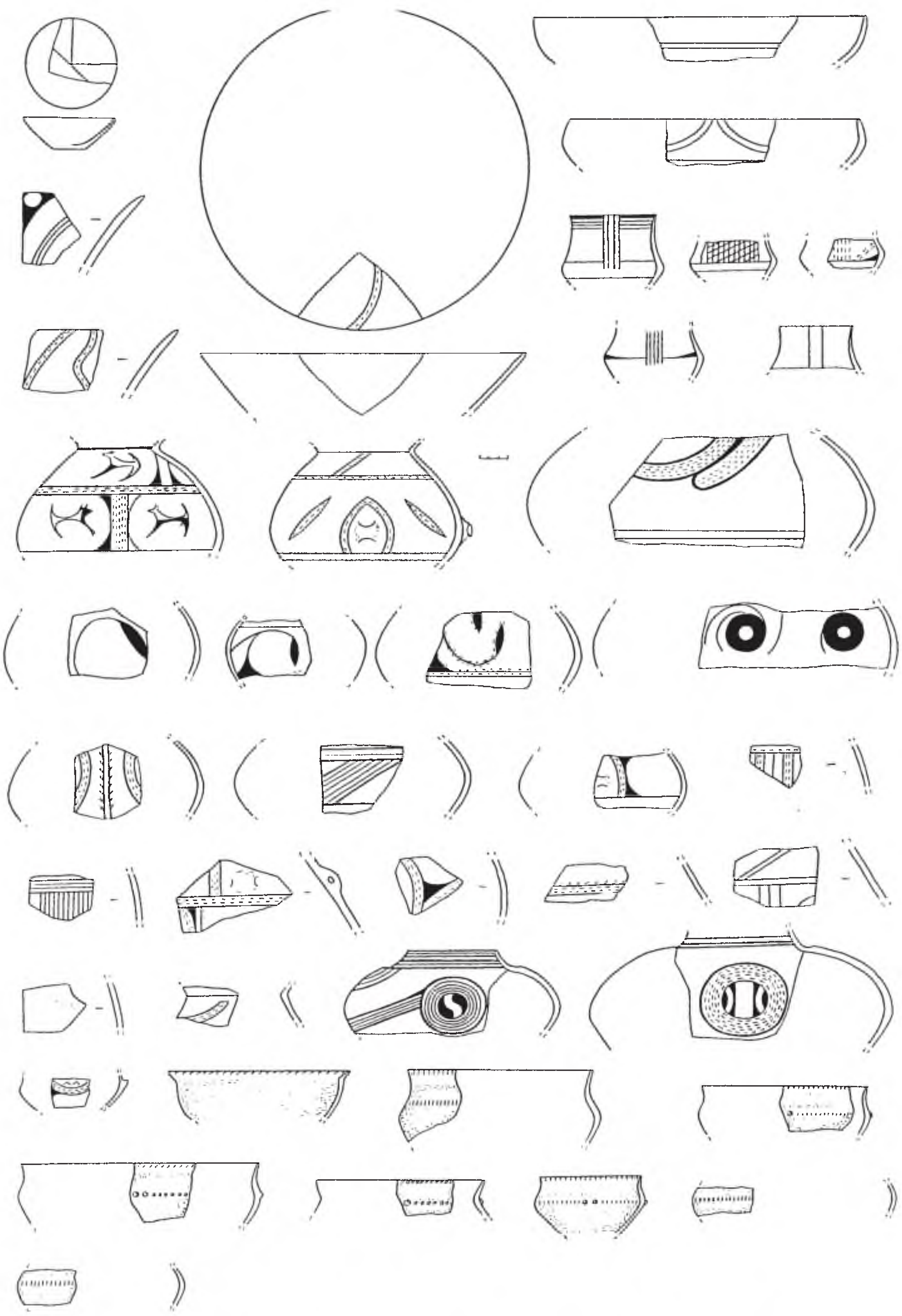

11. Пізньошипинецький керамічний комплекс зі Сухостава

ньочечельницькими общинами. Так, на пізньочечельницькому поселенні Стіна IV знайдено пізньошипинецьку посудину, розмальовану у нижньому ярусі вільно розташованими чорними колами, поєднаними тонкими танґентами і діагональними червоними лініями на білому тлі на другому ярусі.

Наприкінці етапу CI у середині трипільсько-кукутенської спільности відбуваються значні зміни. Починається процес її дестабілізації[77], який захопив також північну частину Середнього Подністров'я, Попруття і Верхнє Подністров'я.

У цей час трипільське населення з невідомих причин залишає Правобережжя Верхнього Подністров'я[78]. Правда, запропонована гіпотеза, за якою трипільці цих земель зазнали тиску з боку населення культури лійчастого посуду[79]. Але імпорти цієї культури вперше трапляються серед посуду пізніших кошиловецьких поселень початку СІ (Більшівці V). Отже, просування цієї культури на Волинь і Верхнє Подністров'я також слід датувати початком СІІ, а не кінцем CI.

На Лівобережжі Верхнього Подністров'я продовжували існувати поселення третьої фази шипинецької групи (Більшівці IV). На півночі Середнього Подністров'я пам'ятки третьої фази шипинецької групи також сконцентровані на Лівобережжі Дністра (Більче Золоте Вертеба І, Сокиринці, Сухостав, Семенів Зеленче I, Устечко). На Правобережжі Дністра шипинецькі поселення цього часу невідомі. Можливо, що шипинецьке населення залишило ці землі (Іл. *8*).

У цей час зникли пам'ятки шипинецько-петренської контактної зони. Припинила своє існування петренська група Середнього Подністров'я і Попруття. На її території утворились пам'ятки бадразької групи[80]. На Правобережжі Прута населення цієї групи заселило землі, які у середині CI займали пам'ятки з шипинецькими матеріалами (імпортами?). Просунулися вони і на території колишньої контактної зони між шипинецькою і петренською групами (поселення Коновка[81]), а також на землі, які належали шипинецькій групі, про що свідчать матеріали поселення Дарабани II[82].

Можливо, що шипинецьке населення Правобережжя Середнього Подністров'я залишило цю територію під тиском бадразьких племен. Цим часом (кінцем CI) датується перше заселення печери Вертеба біля Більча Золотого, яку в контексті цих подій можна інтерпретувати як сховище. Датуючим матеріалом для Вертеби І є численні бадразькі імпорти серед посуду цієї пам'ятки. До них належить неодноразово публікована округлотіла мальована посудина з високою горловиною[83], на якій зображені типові бадразькі, а не бринзенсько-жванецькі знаки (Іл. *10*).

Подальша трансформація бадразької групи призвела на початку

виставки.— Львов, 1989.— С. 19.

[76] Hadaczek K. La colonie industrielle de Koszylowce. Album.— Lwów, 1914.— Tabl. IX. 62; XI. 86; XII. 92.

---

[77] Бикбаев В. М. Исследования...— С. 60.

[78] Круц В. О., Рижов С. М. Верхньодністровська локальна група...— С. 26.

[79] Там само.

[80] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 30—33, рис. 39—40; С. 61—62.

[81] Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення...— С. 48—51.

етапу СІІ до формування ще експансивнішої бринзенсько-жванецької групи[84]. Під її впливом утворилась кошиловецька група північної частини

	Незвисько III		Шипинці Б		Більче Золоте Вертеба I	
	37	25%	18	20,2%	11	6,9%
	2	1,3%	2	2,2%	63	39,6%
	37	25%	4	4,4%	16	10%
	3	2%	6	6,7%	9	5,6%
	5	3,3%	1	1,1%		
	17	11,4%	7	7,8%	7	4,4%
	7	4,7%	2	2,2%	22	13,8%
	3	2%				
	8	5,4%	15	6,8%		
	3	2%	6	6,7%		
	2	1,3%	13	4,5%	1	0,6%
	9	6%	1	1,1%	15	9,4%
	10	6,7%	6	6,7%	15	9,4%
	5	3,3%	8	8,9%		

12. Динаміка використання основних орнаментальних схем столового посуду шипинецької групи

[82] Passek T. S. La céramique...— S. 165.

[83] Черныш Е. К. Энеолит...— С. 308, табл. LXXXVII. 6.

[84] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 62—64; Дергачев В. А. Памятники...— С. 138, 148.

Середнього і Верхнього Подністров'я. У її формуванні брало участь місцеве пізньошипинецьке населення[85].

У статті на основі дослідження великих керамічних комплексів з пам'яток Верхнього Подністров'я, північної частини Середнього Подністров'я та Попруття арґументується виділення на цих територіях окремої шипинецької групи.

У своєму розвитку вона пройшла три фази.

Перша фаза (етап ВІІ, найбільш характерна пам'ятка — Незвисько III) — формування і експансія групи на північ (Бодаки), південь (Ріпічені—Гура Гістопулуй, Штефанешті—Стинча) і захід (Сосни—Ворошилівка).

Друга фаза (початок і середина етапу СІ, найбільш характерна пам'ятка — Шипинці Б) — класична, стабілізація розвитку групи.

Третя фаза (кінець СІ, найбільш характерна пам'ятка — Більче Золоте Вертеба I) — період дестабілізації. Сильно зменшується територія, яку займала група. На півдні починається експансія бадразької групи, під тиском якої шипинецьке населення відійшло з правого берега Дністра.

Taras TKACHUK

DEVELOPMENT STAGES AND APPROXIMATE CHRONOLOGY OF THE SHYPYNETS'K GROUP OF SETTLEMENTS

The article provides argumentation for distinguishing 3 stages of the Shypynets'k group of settlements in the Upper and Northern part of the Middle Dniester area.

Local traditions along with Zalishchyky, proto-Mereshiv and proto-Nezvys'k traditions can be traced in the formation of this group. Sources of the last two should be looked for in the Rakovets' group at the beginning of stage B II.

Such settlements as Nezvys'ko III, Korzhova I, Zalissia, Sokil, Balyntsi, Beremiany I, Holoskiv, Horodnytsia II belong to the first stage of the Shypynets'k group (expansion period), to the middle part and the second half of stage B II.

That was the period of expansion of the group to Volyn' (Bodyky) and the Buh area (Sosny, Voroshylivka).

At the end of stage B II and at the beginning of stage C I there appeared a contact area on the border between the Shypynets'k and Petrens'k groups. Konovka (in Pupyta), Khodorovtsi (in Payuk), Brynzeny IV are among the settlements of this area. It existed by the middle of stage C I.

The stage II settlements of the Shypynets'k group (stabilization period) are divided into two substages — an early one and a late one. They existed by the end of C I.

Shypyntsi B., Khreshchatyk, Mahala, Kaplivka, Babyno, Koroviya, Doroshivtsi, Rynhach, Bil'shivtsi III belong to the early substage.

Bil'che Zolote Park III and Blyshchanka II belong to the late stage of the Shypynets'k group stage II.

Bil'che Zolote Verteba I, Sokyryntsi, Sukhostav, Semeniv Zelenche I, Ustechko, Bil'shivtsi IV belong to the third, final stage of the Shypynets'k group (disintegration period) of the end of C I.

At that period the territory of the Shypynets'k group was substantially reduced; it occupied only the Left Bank Territory of the Upper and Northern part of the Middle Dniester region. A part of the Shypynets'k territory was occupied by the Badrazh group, which appeared on the territory of the former Petrens'k group.

Едуард ОВЧИННИКОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРИПІЛЬСЬКЕ ЖИТЛОБУДІВНИЦТВО (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕНЬ ХУТІР НЕЗАМОЖНИК І ЗЕЛЕНА ДІБРОВА)

Залишки трипільських наземних глинобитних будівель, чи „площадки“, викликають постійний інтерес протягом усієї історії дослідження кукутені-трипільської культурно-історичної спільности. До дійсного часу склалися два діаметрально протилежні підходи у вивченні цих складних об'єктів. Перша концепція, що з'явилася у 30-ті роки минулого століття, пояснює „площадки“ як глинобитні залишки одноповерхових будівель (підлога, підстави стін, перегородок і деталі інтер'єру: печі, вівтарі і т. п.), при зведенні яких вогонь використовувався як технологічний фактор будівництва[1]. Прихильники другої концепції, що остаточно сформувалася у 70—80-х рр. XX ст., розглядають основну частину „площадки“ — платформу як міжповерхове чи горищне перекриття, розташовуючи на ньому відповідні деталі інтер'єру. У даному випадку вогонь виступає лише як фактор руйнування будівлі[2].

Необхідно додати, що вперше припущення про двох'ярусність „площадок“ було висловлено В. Хвойкою[3]. Е. фон Штерн припускав наявність у трипільських будівлях плоских глинобитних дахів типу єгипетських „мастаб“[4]. Однак гіпотетичні припущення цих дослідників не були достатньо обґрунтовані передовсім унаслідок недосконалої методики розкопок.

Пізніше концепція „багатоповерховости“ була піддана обґрунтованій

---

[1] Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблеми трипільських площадок // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. 1.— С. 476—589; Кульська О. А., Дубицька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури // Там само.— С. 325—334; Пассек Т. С., Кричевский Е. Ю. Трипольское поселение Коломийщина // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— Москва; Ленинград, 1946.— Вып. 12.— С. 14—22.

[2] Маркевич В. И. Трипольское поселение Варваровка VIII // Тезисы докладов Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР.— Кишинев, 1964.— № 15—16; Сіньковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 13—21; Маркевич В. И. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутени // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов первого полевого семинара.— Тальянки, 1990.— С. 47—51.

[3] Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г.— Москва, 1901.— Т. 1.— С. 778—785; його ж. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // Записки Российского археологического общества.— Санкт-Петербург, 1904.— Т. V.— С. 12—20.

[4] Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.— Москва, 1906.— Т. 1.— С. 9—95.

наш погляд, і такі поселення, як хутір Незаможник і село Зелена Діброва. Розкопками згаданих пам'яток були вивчені два типи наземних глинобитних будівель, залишки яких являли собою яскраву ілюстрацію до обох концепцій у вивченні трипільського житлобудівництва, що показалося нам надзвичайно привабливим для розгляду настільки дискусійного на сьогоднішній день питання*.

У свій час поселення хутір Незаможник і село Зелена Діброва були віднесені С. Рижовим до першої і другої фаз небелівської групи пам'яток[13]. Однак отримані в результаті розкопок матеріали дають підставу говорити про деякі відмінності цих поселень від пам'яток типу Небелівки, а також про доволі значний хронологічний розрив між ними. Для однієї з останніх пам'яток буго-дніпровського локального варіанта східнотрипільської культури — поселення Гарбузин[14] є археомагнітні дати — XXVIII ст. до н. е.[15] Поселенню Гарбузин (кінець етапу ВІІ за періодизацією Т. Пассек), що передує хутору Незаможник, синхронна пам'ятка етапу Кукутені B_2 (за В. Думитреску) Валя Лупулуй, для якої є радіокарбонні дати 3000±60 р. до н. е. (CrN—1982) і Bln—2980±60 р. до н. е.[16] Поселення Зелена Діброва синхронне пам'яткам третьої фази томашівсько-сушківської групи — таким як Майданецьке, що датується XXVIII—XVII ст. до н. е. за традиційною хронологією[17].

Поселення хутір Незаможник відкрито І. Гуріненко у 1984 р. У 1985—1986 рр. тут проводили розкопки О. Цвек, В. Круц, С. Рижов, Г. Ковпаненко та інші. З 1996 р. розвідки пам'ятки велися автором[18]. Поселення розташоване на мисоподібному виступі плато, утвореному при впадінні струмка (річка Волга) у річку Журавку за 2 км на північний схід від сели-

---

[5] Колесников О. Г. Трипільське домобудівництво // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 63—74.

[6] Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка) // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 53; її ж. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 31—45.

[7] Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.— Вінниця, 1995.— С. 83—85.

[8] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— Москва, 1982.— С. 165—320; Попова Т. А. Жилищно-хозяйственные и оборонительные комплексы поселений Поливанова Яра // Раннеземледельческие поселения-гиганты...— С. 65—69.

[9] Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.— К., 1999.— С. 128—131; Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Гуриненко И. П. Раскопки на трипольском поселении х. Незаможник // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.— К., 2001.— С. 174—177; Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Раскопки на трипольском поселении Зелена Диброва // Там само.— С. 177—178.

[10] Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 45—56; Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 106—114.

[11] Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР.— Москва; Ленинград, 1949.— Вып. 10.— С. 131; Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1949.— Т. 1.— С. 209—222.

[12] Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури // Археологія УРСР.— К., 1971.— С. 165—177; її ж. Періодизація та хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія.— 1972.— Вип. 5.— С. 3—23; Видейко М. Ю. Каневская группа трипольских поселений // Современные историко-археологические исследования.— К., 1989.— С.

ща міського типу Вільшана Городищенського району Черкаської області. Площа поселення складає понад 20 га, більша частина його зайнята колгоспним полем, а менша — хутірськими садибами (Іл. *1*). Пам'ятка інтенсивно руйнується оранкою, на поверхні лежать фраґменти вивернутої плугом обмазки та кераміки. „Площадки" розташовані по колу, з напільного боку поселення простежується додаткове напівкільце будівель. Аналогічне планування характерне для пам'яток коломійщинської групи, розташованих у сусідньому реґіоні Середнього Подніпров'я[19]. У фондах музею історії Вільшани зберігається колекція знахідок, зібраних на поселенні, серед яких є фраґменти керамічного посуду, антропоморфної пластики, знаряддя праці.

Одна з вивчених протягом польових сезонів 1999—2000 рр. ділянок поселення являє собою південну частину зовнішнього кола будівель, розташованих на береговому схилі. Досліджена розкопками площа становить близько 1200 кв. м. Тут були відкриті залишки чотирьох наземних споруд, а також комплекс будівель землянкового типу (Іл. *2*). Необхідно відзначити погану збереженість „площадок", потерпілих унаслідок багаторічної оранки, а також частково при будівельних роботах. На поверхні площадок прослідковуються сліди плуга, а південна частина „площадки" 2 являє собою глибокі борозни, заповнені перемішаною обмазкою і керамікою. У найкращому стані збереглася „площадка" 3, яка дала змогу простежити послідовність залягання шарів обмазки, форму будівлі у плані, а також її орієнтування відносно інших будівель.

„Площадка" 3 орієнтована по довгій осі північний схід—південний захід на центр селища. Її добра збереженість є результатом значно глибшого залягання нашарувань обмазки від сучасної поверхні. Північно-східний край будівлі ушкоджений оранкою, південний — зруйнований під час будівництва дамби. Форма завалів у плані підпрямокутна, зі сторонами 12 і 8 м, площа становить близько 96 кв. м (Іл. *3; 4*). За характером випалу і складу глини, використаної при зведенні будинку, можна виділити кілька типів глиняної обмазки, характерних і для інших будівель селища.

Тип 1: пухка обмазка світло-коричневого кольору з домішкою полови, фраґменти якої розмірами до 15×12×7 см лежали по периметру „площадки". На окремих фраґментах збереглися відбитки дерев'яних плах.

61—66.

---

[*] Висловлюю щиру подяку колегам Д. Черноволу і О. Назарову за всебічну допомогу у проведенні польових досліджень.

[13] Рижов С. М. Небелівська група пам'яток...

[14] Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 106—117.

[15] Загний Г. Ф., Русаков О. М. Археомагнитные вариации геомагнитного поля Юго-Запада СССР.— К., 1982.— С. 1—126.

[16] Долуханов П. М., Тимофеев В. И. Абсолютная хронология неолита Евразии // Проблемы абсолютного датирования в археологии.— Москва, 1972; Monah D. Datarea prin C14 a etapei Cucuteni A2 // Studii şi Cercetări de Istorie Veche (далі — SCIV).— Bucureşti, 1978.— Vol. 29.— N 1.— P. 33—41.

[17] Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 124—130.

[18] Овчинников Э. В. Разведки трипольских поселений на Черкащине // Археологічні відкриття в Україні 1989—1999 рр.— К., 1999.— С. 132—136.

[19] Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социаль-

Тип 2: масивні фраґменти обмазки без рослинних домішок товщиною 10—12 см залягали суцільним настилом в основі будівлі, верхня площина якого добре загладжена, а нижня — амфорна внаслідок укладання глини безпосередньо на землю.

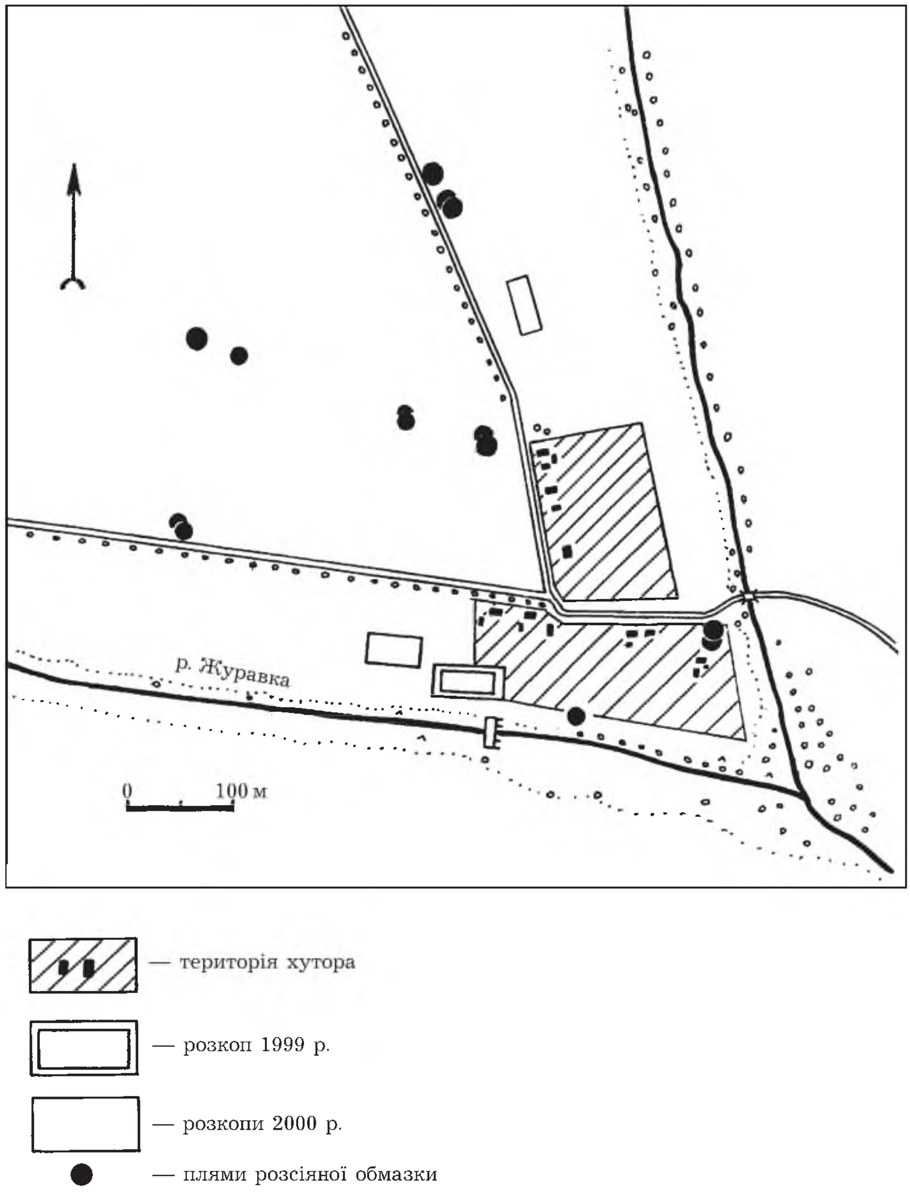

1. Поселення хутір Незаможник. План-схема

Тип 3: шар плитчастої обмазки без домішок товщиною 4,5—5 см з двома добре загладженими паралельними одна одній поверхнями покладений безпосередньо на нижній шар (тип 2). Деякі фраґменти мають підквадратну форму розмірами 16×15,2×17 см, що змушує припустити їхнє формування і випал за межами будівель[20]. Обидва шари (типи 2 і 3) рів-

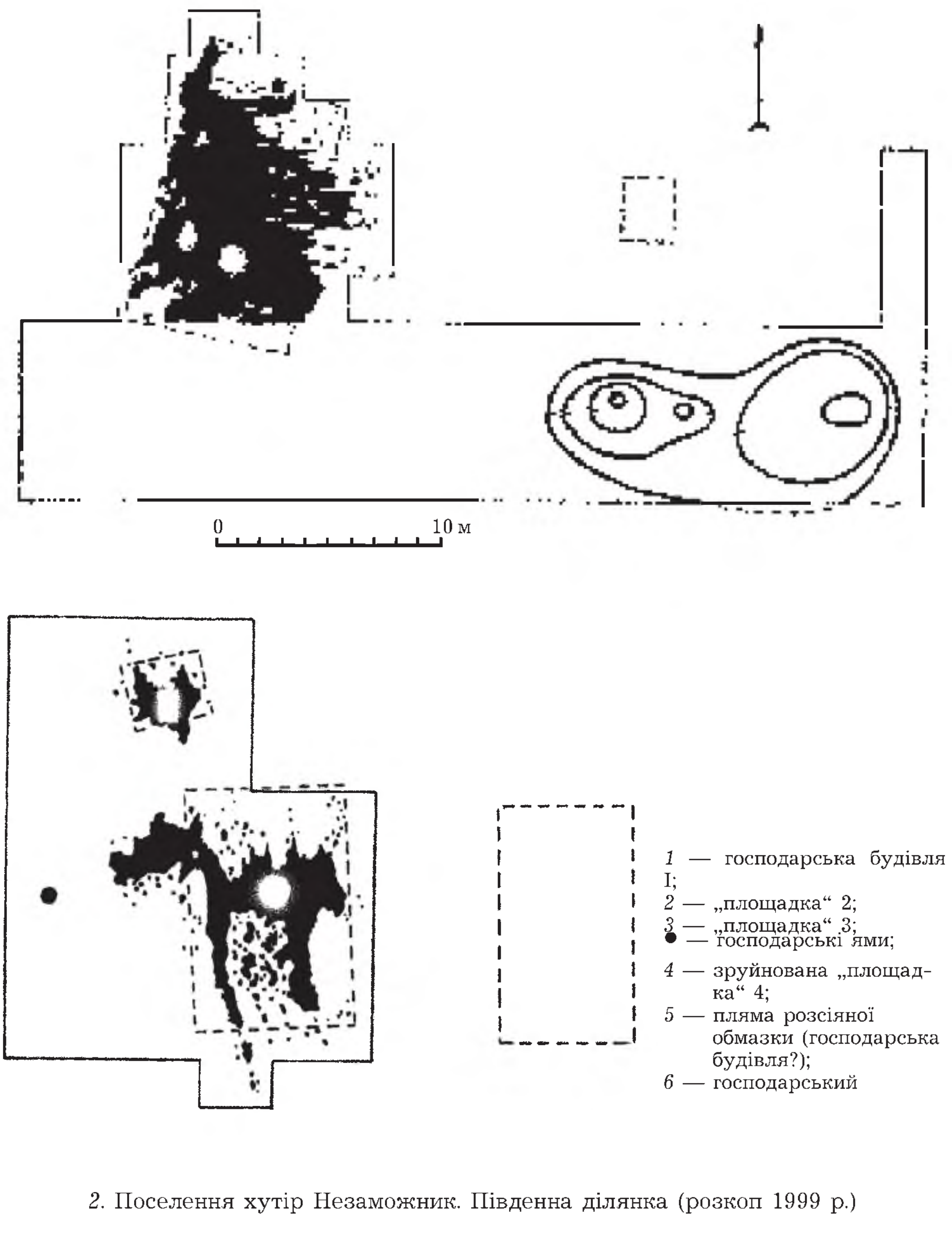

2. Поселення хутір Незаможник. Південна ділянка (розкоп 1999 р.)

номірно обпалені, мають жовтогарячий колір і рівномірно залягають один над одним по всій площі будівлі.

Тип 4: фраґменти плитчастої обмазки червоного чи палевого кольору товщиною до 2,5 см з тонкоструктурної глини без домішок із двома добре загладженими паралельними одна одній поверхнями й іноді з одним заокругленим краєм.

Тип 5: фраґменти плитчастої обмазки сіро-жовтого кольору товщиною 1,5—2 см з однією вирівняною утрамбованою поверхнею виявлені у східній частині „площадки“, зруйнованої оранкою.

Усі згадані типи глиняної обмазки, використаної при зведенні будівлі, розподіляються у чіткій послідовності на досліджуваному об'єкті. В основі будинку покладені безпосередньо на землю два шари глини (типи 2 і 3), що виконують одночасно роль підлоги і фундаменту (потужністю не менше 15 см).

Окремі фраґменти обмазки типу 4 є, мабуть, залишками якихось деталей інтер'єру будівлі (вимостка, вівтар і т. ін.). Про наявність глинобитних основ зовнішніх стін будинку говорить скупчення обмазки типу 1. Дати характеристику конструкції самих стін важко. Розрізнені фраґменти обмазки типу 5, знайдені на зруйнованій ділянці „площадки“ 3, будуть інтерпретовані при описі „площадки“ 2.

Будівля 2 Г-подібної форми у плані, незважаючи на погану збереженість, дає уявлення про конструкцію, трохи відмінну від вищеописаної „площадки“ 3. Вона орієнтована по довгій осі в напрямку північ—південь до центру селища. Її розміри 10×9 м, площа збережених завалів складає близько 56 кв. м (Іл. *2; 3; 5. 6*). При зведенні будівлі використані різні типи глиняної обмазки, що цілком збігаються з типами обмазки, виявленої на „площадці“ 3. Основною відмінністю є наявність відбитків дерев'яного настилу з обапола на нижньому боці фраґментів обмазки 2-го типу. Напрямок відбитків установити важко. Окремі фраґменти обмазки 2-го типу зберегли сліди вузлових з'єднань дерев'яного настилу і колених дерев'яних плах. По одному з відбитків торцевих частин плах в обмазці 1-го типу

вдалося визначити товщину плахи близько 4 см. При виявленні декількох відбитків різних деталей дерев'яного каркаса на одному фраґменті з'єднувальним матеріалом завжди виступає глина. Великі фраґменти обмазки стін з домішкою полови з зовнішнього боку недбало загладжені. На окремих фраґментах збереглися сліди пальцевих згладжувань.

Фіксується виступаюча за межі основної частини будинку підпрямокутна вимостка розміром 2×2 м, що являє собою шар глини (тип 5) товщиною близько 3 см, нанесеної безпосередньо на землю. Тут були виявлені три фраґменти антропоморфних статуеток. Аналогічна вимостка простежена на „площадці“ 5. Як подібну споруду ми схильні розглядати й окремі фраґменти плитчастої обмазки на зруйнованій оранкою ділянці „площадки“ 3.

Г-подібна форма „площадки“ 2 характерна для пам'яток східнотрипільської культури, що концентруються в основному у Буго-Дніпровському межиріччі[21]. Аналогічна форма будівлі з одношаровою вимосткою, що виступає за межі будинку, зафіксована і на пізньотрипільській пам'ятці

ных реконструкций в археологии.— К., 1993.— С. 31, 42, 54, 56.

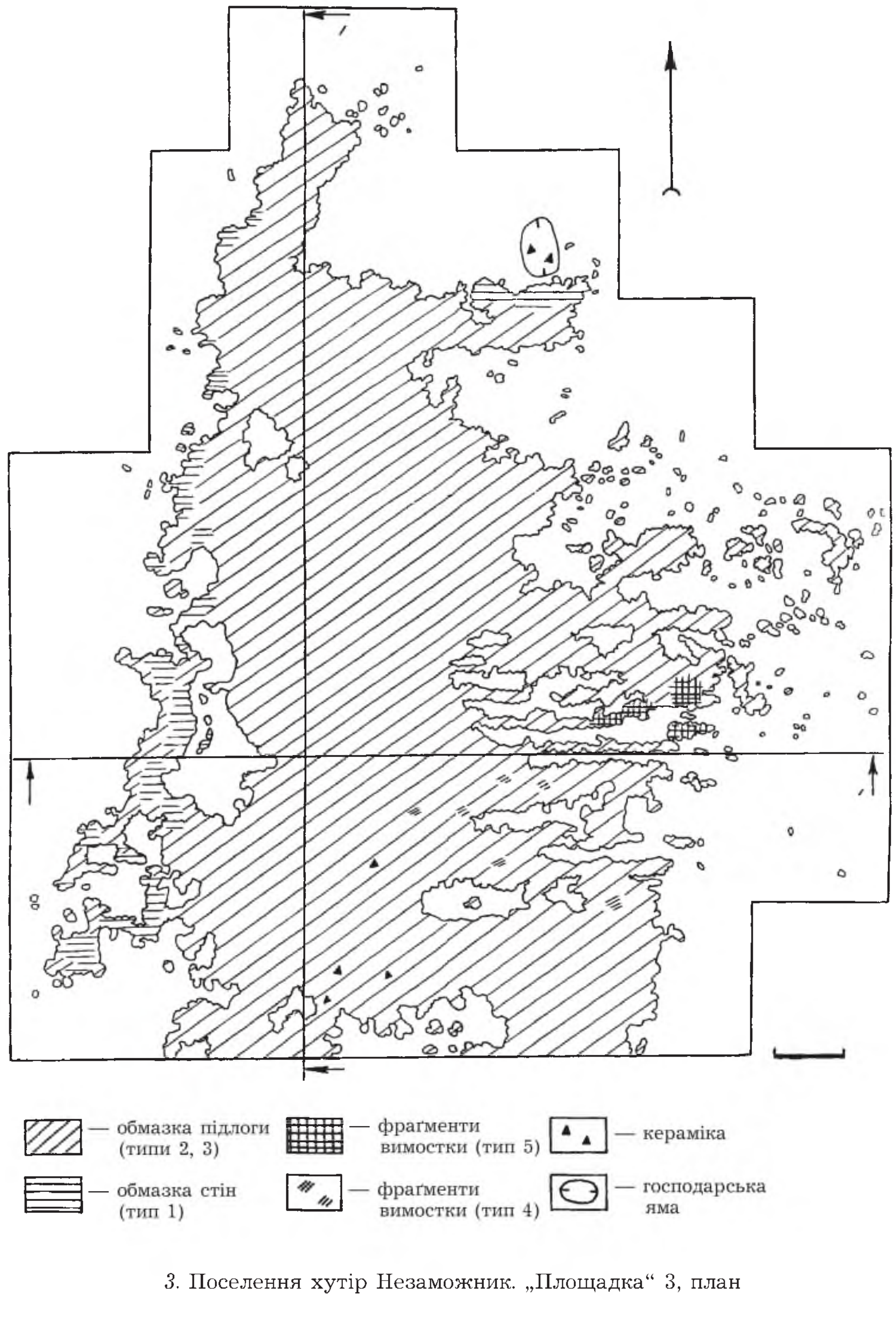

3. Поселення хутір Незаможник. „Площадка“ 3, план

критиці з боку О. Корвін-Піотровського (Колесникова), котрий вказав на слабкі місця подібної інтерпретації трипільських площадок, після чого з'явилася гостра необхідність у більш чіткій арґументації останньої[5].

Важливим моментом, на наш погляд, як одного, так і іншого підходів слід вважати різницю у способах житлобудівництва, що існувала у племен різних реґіонів. Локалізуючи певні характерні риси трипільського житлобудівництва у географічних і хронологічних рамках, О. Цвек на

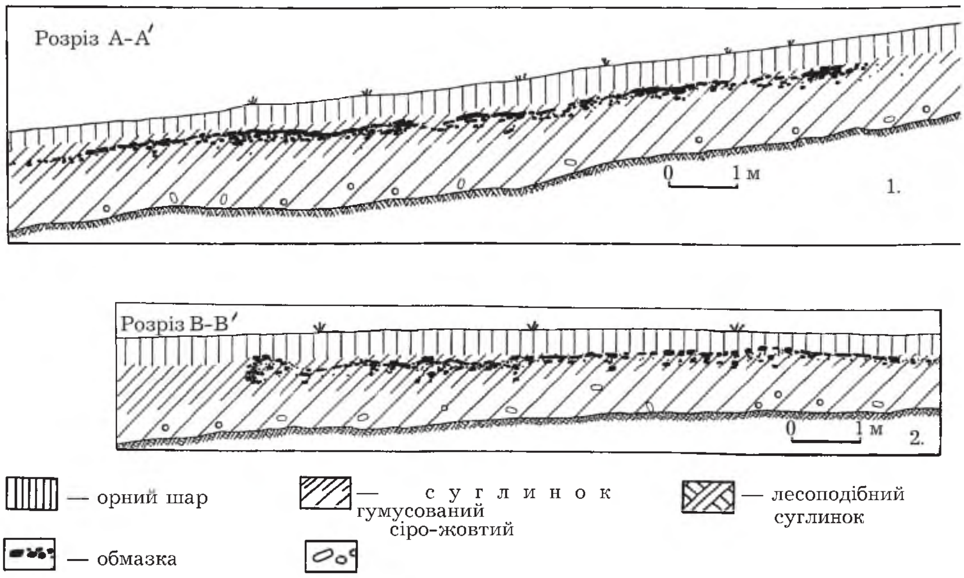

4. Поселення хутір Незаможник. „Площадка“ 3, розрізи

матеріалах Шкарівського поселення переконливо довела безплідність застосування концепції двох'ярусности до пам'яток середнього етапу Трипілля в Буго-Дніпровському межиріччі, що було підтверджено її подальшими роботами[6]. С. Гусєв вважає, що наявність вільного житлогосподарського простору і демографічна неперенасиченість в окремих реґіонах не привели до появи будівель з міжповерховими перекриттями[7]. Подібних поглядів дотримуються і деякі інші дослідники[8]. Певною своєрідністю вирізняються способи житлобудівництва трипільських пам'яток Поросся кінця середнього — початку пізнього етапів Трипілля. Протягом польових сезонів 1990—2000 рр. автором цієї публікації були проведені розкопки двох різночасових трипільських поселень біля хутора Незаможник і села Зелена Діброва[9]. Донедавна досліджуваний реґіон являв собою „білу пляму“ на карті трипільських пам'яток між небелівсько-томашівським масивом Буго-Дніпровського межиріччя[10] і пам'ятками поросської групи[11], згодом відомої як канівська[12]. У рамках останньої варто розглядати, на

[20] Кульська О. А., Дубицька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури...

Варварівка VIII у Подністров'ї[22].

Способи будівництва „площадок“ 2 і 3 поселення хутір Незаможник,

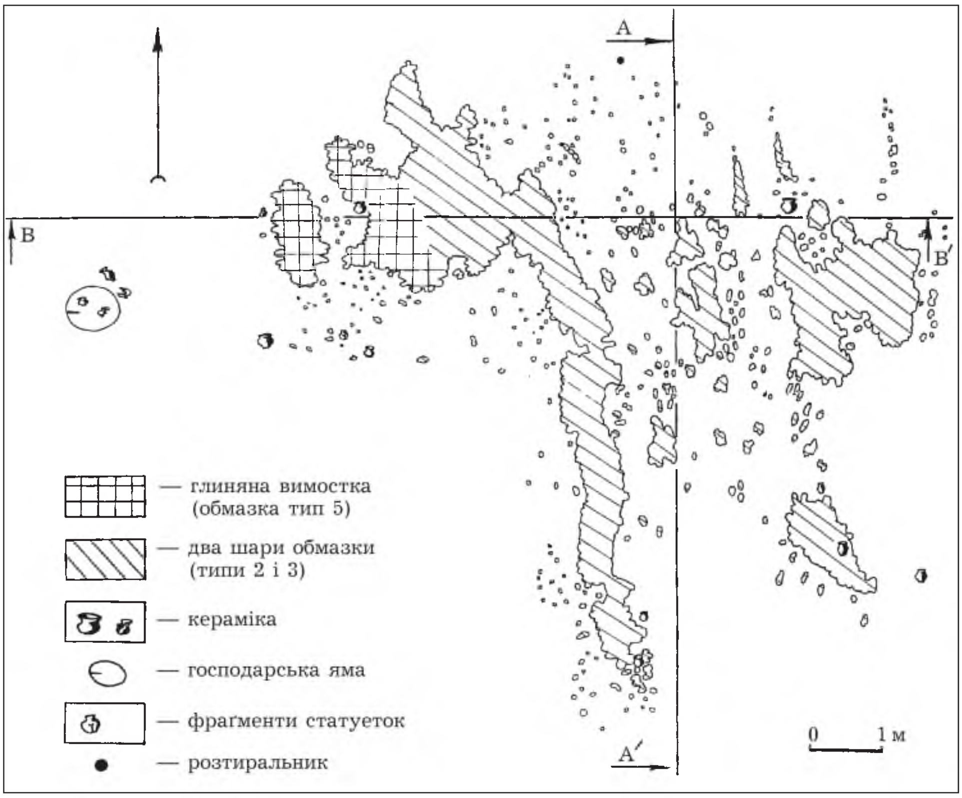

за винятком використання дерев'яного настилу, однотипні (потужність глинобитної основи, розміри й орієнтування будинків, деталі інтер'єру й екстер'єру), що не дає змоги розглядати „площадку“ 2 як будівлю з міжповерховим перекриттям. В основі останньої лежать два шари глини (типи 2 і 3), покладені на дерев'яний настил. На них розташовувалися деталі інтер'єру, фраґменти яких (тип 4) були виявлені при розбиранні „площадки“ 2. Кілька шматків ошлакованої обмазки, можливо, є залишками печі, зруйнованої оранкою. Будь-яких характерних ознак пожежі, вторинного випалу кераміки, спікання її з обмазкою будинку розкопками виявлено не було.

[21] Цвек О. В. Особливості формування східного регіону...— С. 31—45.

[22] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев,

Цікаве у цьому плані поглиблення під „площадкою“ 2 глибиною близько 0,8 м від сучасної поверхні з приблизними розмірами 2×2 м. У заповненні знайдений розвал кратероподібної посудини без слідів вторинного випалу (Іл. 7), фраґменти кераміки й антропоморфної статуетки. Можна припустити, що в даному випадку безпосередньо перед укладанням підлоги

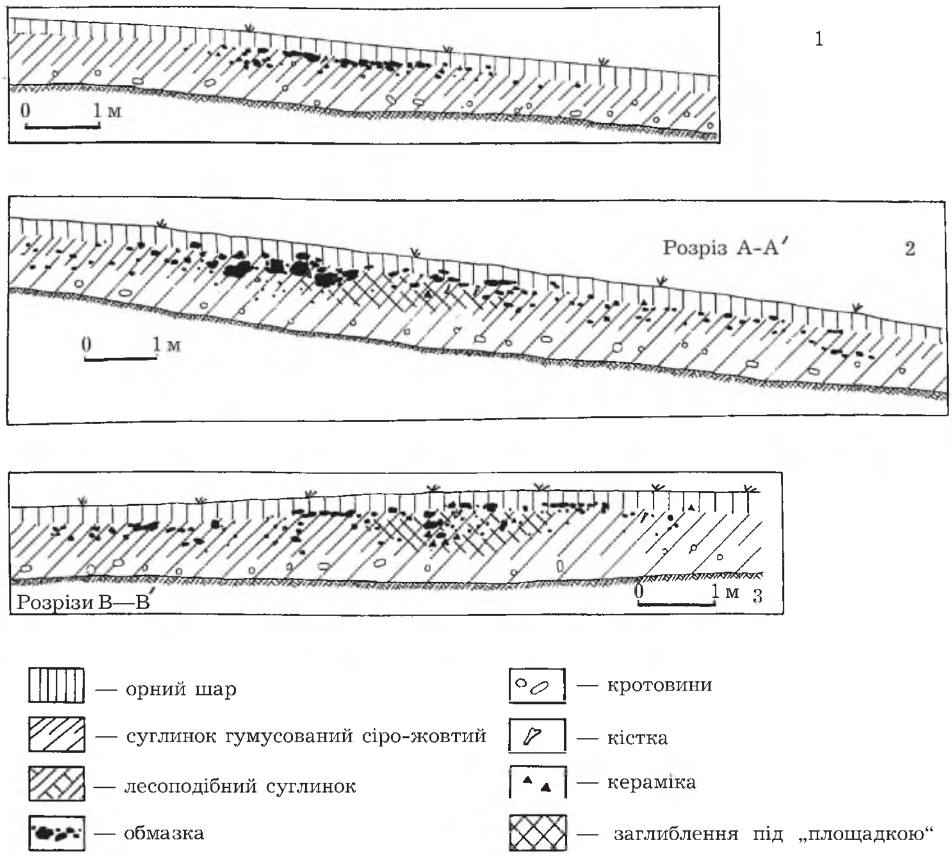

6. Поселення хутір Незаможник.
„Площадка“ 1, розріз (1); „площадка“ 2, розрізи (2, 3)

будівлі мала місце культова церемонія з внесенням жертви у підготовлену для будівництва будинку площадку (прикладів таких ритуалів в археології й етнографії достатньо)[23], або можлива наявність підпілля. Відомі випад-

1981.— С. 22—23.

[23] Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія.— 1993.— №

ки існування подібних споруд під дерев'яним настилом підлоги на хронологічно попередніх пам'ятках східнотрипільського реґіону (Веселий Кут, Гарбузин)[24], а також у Костештах IV (житло № 12)[25] і Косеновці („площад-

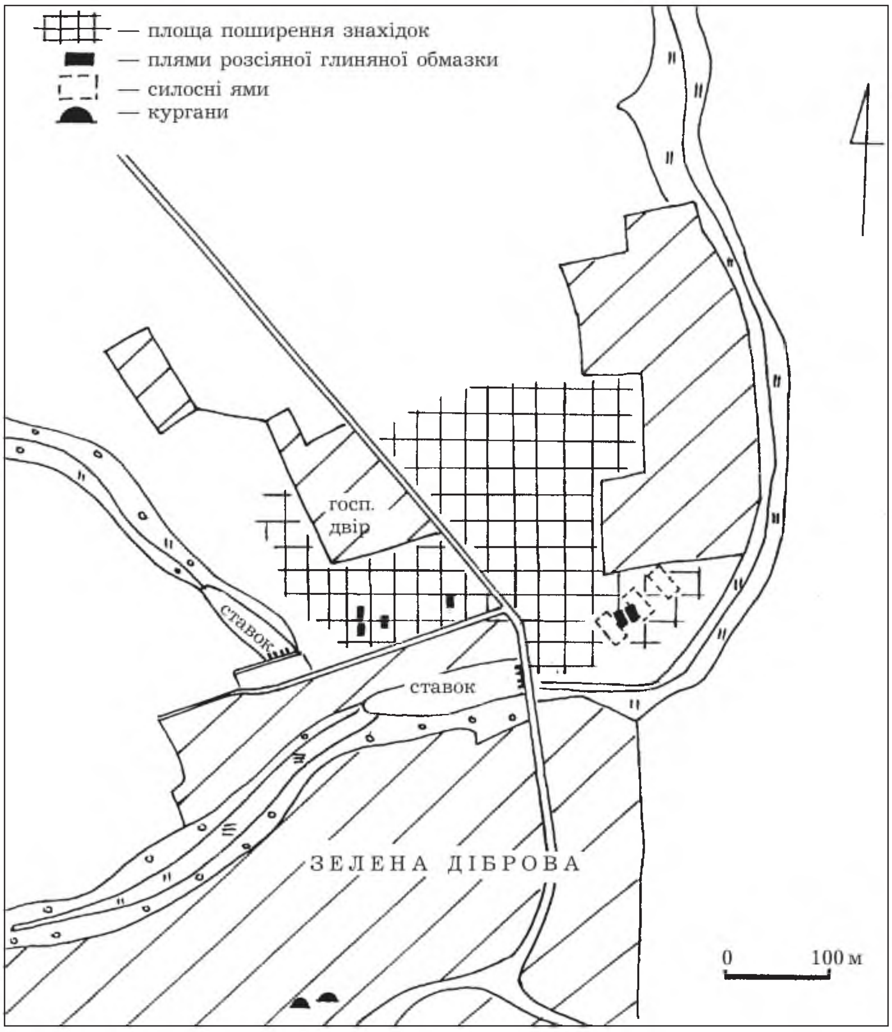

7. Поселення Зелена Діброва, план-схема

3.— С. 74—90.

[24] Цвек О. В. Особливості формування східного регіону...— С. 40; її ж. Некоторые аспекты домостроительства трипольской культуры // Развитие культуры в каменном веке.— Санкт-Петербург, 1997.— С. 140—141.
[25] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 75—76.

ка“ 5)[26].

До наземних будівель господарського призначення віднесена нами „площадка“ 1, яка дуже пошкоджена оранкою. Її площа складає близько 10 кв. м (3,5×3 м) (Іл. *2; 6. 1*). Залишки будівлі представлені в основному фраґментами обмазки типу 1, розмірами до 30×15×10 см, з відбитками колених дерев’яних плах і лози від каркаса стін. Зовнішній бік обмазки стін більш цільний, зі слідами пальцевих згладжувань і підмазки шаром глини іноді товщиною до 1 см. Застосування плетеного каркаса стін характерне для господарських приміщень на багатьох трипільських поселеннях[27]. На „площадці“ виявлені також фраґменти плиток (тип 3). У північно-західному куті будівлі знаходився великий камінь, під ним фраґменти посудини, поряд — знаряддя з кременю.

Відзначимо деякі особливості дослідженої ділянки поселення. Як уже згадувалося, ця ділянка являє собою пологий схил плато. Нами було зафіксовано нахил стародавньої поверхні поселення у розташованих нижче по береговому схилу „площадках“, а також збільшення потужности культурного шару, зафіксованого у профільних траншеях, прокладених у напрямку північ—південь. Найбільша потужність культурного шару під будівлями (до 1,5 м) зафіксована на „площадці“ 5. Спостереження дають підстави припускати нівелювання у давнину поверхні з допомогою підсипки землі.

Названі елементи дають уявлення про способи житлобудівництва, характерні для більшости наземних будівель поселення хутір Незаможник і дають змогу твердити про значну подібність зі способами житлобудівництва племен східнотрипільського реґіону.

Способи житлобудівництва, простежені при розкопках трипільського поселення у селі Зелена Діброва Городищенського району Черкаської области, істотно відрізняються від розглянутих нами будівель пам’ятки хутора Незаможник. Поселення відкрите місцевим мешканцем Ф. Горошком у 1974 р. і досліджене розвідками[28]. Вивчена розкопками площа склала понад 270 кв. м. Тут були відкриті залишки глинобитних наземних жител зовнішнього кільця будівель поселення (Іл. *8*). Охоронні роботи проводилися у зв’язку з руйнуванням землерийною технікою на цій ділянці кількох об’єктів. Розкопками були повністю досліджені будівлі 1 і 2, виявлені контури споруди 3, а також зафіксовані залишки будівель у розрізах, зроблених землерийною технікою.

„Площадки“ 1, 2, 3 розташовані у південно-східному секторі поселення на північній околиці села. Житло 1 частково зруйноване при будівництві силосної ями, а також при посадці дерев колгоспного саду, що існував тут раніше. Проте руйнування носили локальний характер, а основна частина досліджуваних об’єктів мала добру збереженість. Це підтверджували кілька цілих посудин, котрі лежали зверху на шарі обмазки. Будинки 1 і 2 мали підпрямокутну форму, розміри 12×4,8 м, 11×4 м, площа близько 58 і 44 кв. м відповідно. Після першої розчистки об’єкти являли собою скупчення обпаленої глини з лежачими відразу розвалами і цілими зразками керамічного посуду, фраґментами каменів з обробленими поверхнями,

[26] Колесников О. Г. Трипільське домобудівництво...— С. 68.

[27] Цвек Е. В. Домостроительство и планировка...— С. 46—56.

[28] Цвек Е. В. Отчет о работе Поросского отряда Правобережной экспедиции по выявлению трипольских памятников в 1974 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України,

знаряддями праці. При огляді більшости завалів обмазки відразу створюється враження високотемпературного нерівномірного випалу. Фраґменти обпаленої глини сильно ошлаковані, іноді спечені з фраґментами кераміки

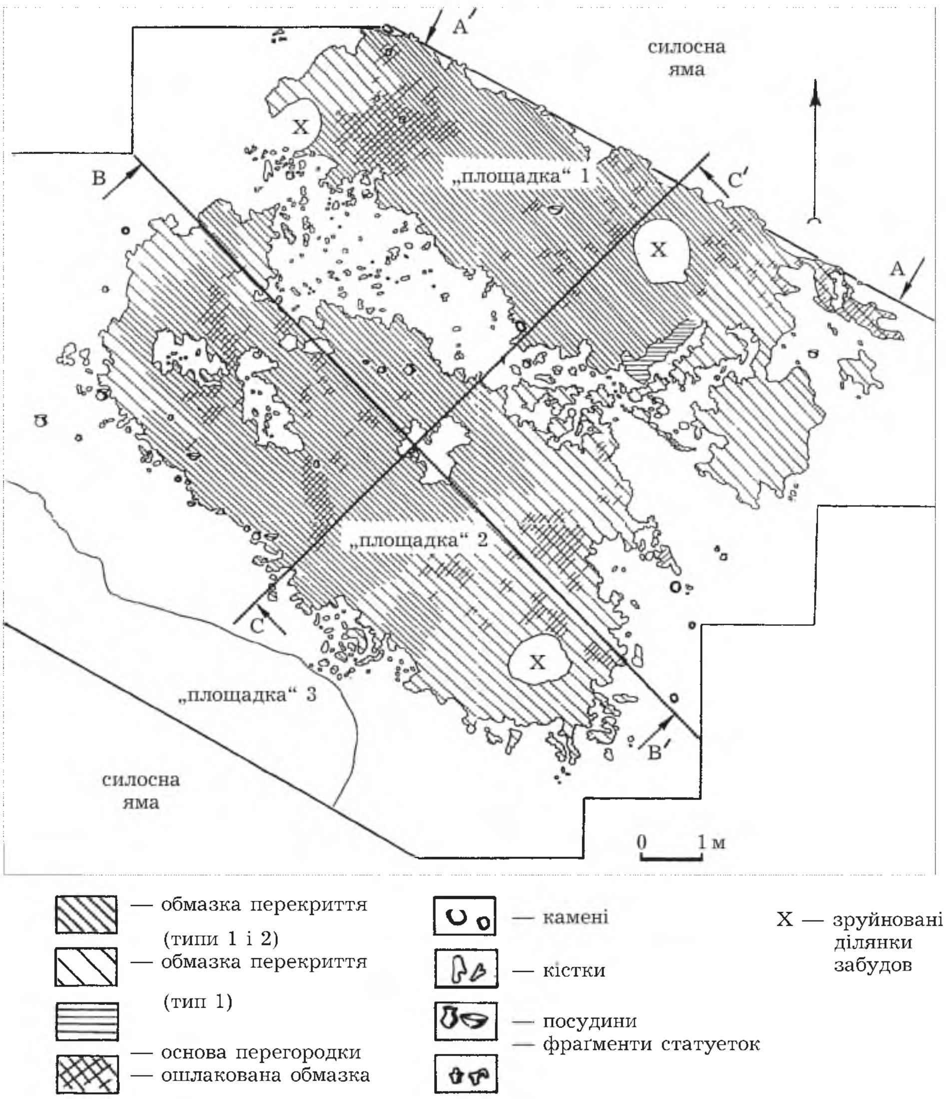

8. Поселення Зелена Діброва, північно-східна ділянка (розкоп 2000 р.)

і навіть цілими посудинами.

При розбиранні залишків глинобитних будівель було виділено кілька

типів глиняної обмазки, кожен з яких відповідав якійсь із конструкцій будинків.

Тип 1: обмазка валькова з рослинними домішками, товщиною 7—8 см, виявлена на всій площі досліджуваних об'єктів, як зі слідами дерев'яної конструкції (підтип а), часто ошлакована до жовто-зеленуватого кольору, так і без них (підтип б), а також сформована у вигляді трапецієподібних у перетині плиток без відбитків дерева, трапляється уздовж зовнішньої стіни будівлі 2 (підтип в). Розміри фраґментів від найдрібніших до близько 12×10×17 см.

Тип 2: плитчаста обмазка товщиною 3—3,5 см, залягає упереміш з обмазкою типу 1, займаючи близько 2/3 усієї площі будівель (підтип а). У цьому ж квадраті знайдені плитки трапецієподібної у перетині форми, сформовані аналогічно фраґментам обмазки типу 1у, але без рослинних домішок. Одна з них (розміри близько 40×32×10 см) стояла вертикально гострим кутом униз, продавивши плитки типу 2а, і створювала враження падіння з великої висоти (підтип б). Плитки товщиною близько 5 см (підтип в) розташовувалися локально уздовж подовжених стін будівель, утворюючи в одному випадку вимостку уздовж південно-західної стіни „площадки“ 2 розміром 3×0,6 м. При розбиранні завалів будівлі склалося уявлення, що остання лежала in situ.

Тип 3: плита, що розпалася на окремі фраґменти і перекриває яму під „площадкою“ 2 загальною потужністю 27—28 см, утворена шаром валькової обмазки з рослинною домішкою. Верхня її частина (7—10 см) утрамбована і залискована, що створює враження окремого плитчастого шару. Нижня частина плити пухкіша (Іл. *9; 10. 3*).

Тип 4: обмазка плитчаста товщиною 7—10 см, що трапляється локально у центрі „площадки“ 2, залискована з верхнього боку й аморфна з нижнього. Можливо, є верхнім шаром плити, що відшарувався, 4-го типу або фраґментами з'єднання плити з іншими елементами будівлі.

Тип 5: обмазка плитчаста товщиною 2—3 см сірувато-палевого кольору, трапляється локально, намазана безпосередньо на землю одним розтрісканим шаром у плані округлої форми, по краях потоншуючись („площадка“ 2), або аналогічно, але трьома шарами, що лежать один на одному („площадка“ 1).

Як уже відзначалось, кожен з типів глиняної обмазки відповідав якомусь конструктивному елементові будівель. Основна маса обмазки представлена типами 1а і 2а. У розподілі цих типів обмазки простежується чітка закономірність, витримана на обох „площадках“. Шар плиток типу 2а покривав упереміш з обмазкою типу 1а близько 2/3 усієї площі завалів, виділяючи в такий спосіб північно-західні камери будівель. Південно-східні приміщення „площадок“ утворені лише нашаруваннями обмазки типу 1а (Іл. *8*). Більша частина нашарувань типів 1 і 2 знаходилася у хаотичному стані — плитки лежать як на обмазці, так і під нею, окремі фраґменти перевернуті грубшим боком нагору під кутом до 90° до денної поверхні, створюючи тим самим враження нерівномірного падіння. При розбиранні „площадки“ 1 була виявлена основа перегородки, що розділяє завали обмазки різних типів. На будівлі 2 аналогічної споруди не виявлено, однак поділ нашарувань обмазки різних типів проходив по одній лінії з основою перегородки „площадки“ 1, виділяючи у такий спосіб на кожній з будівель по дві камери підпрямокутної форми площею близько 12—16 і 28—30 кв. м (Іл. *9*).

Виходячи з особливостей залягання перерахованих шарів обмазки, ступеня їхнього випалу, ми розглядаємо останні як перекриття будівлі на дерев'яній основі, що обвалилась після сильної пожежі. Про хаотичне падіння свідчить і напрямок відбитків дерев'яного настилу, що слугував основою перекриття, які вдалося простежити на окремих ділянках. Відбитки плах спрямовані або по лінії північ—південь, або захід—схід, тобто по

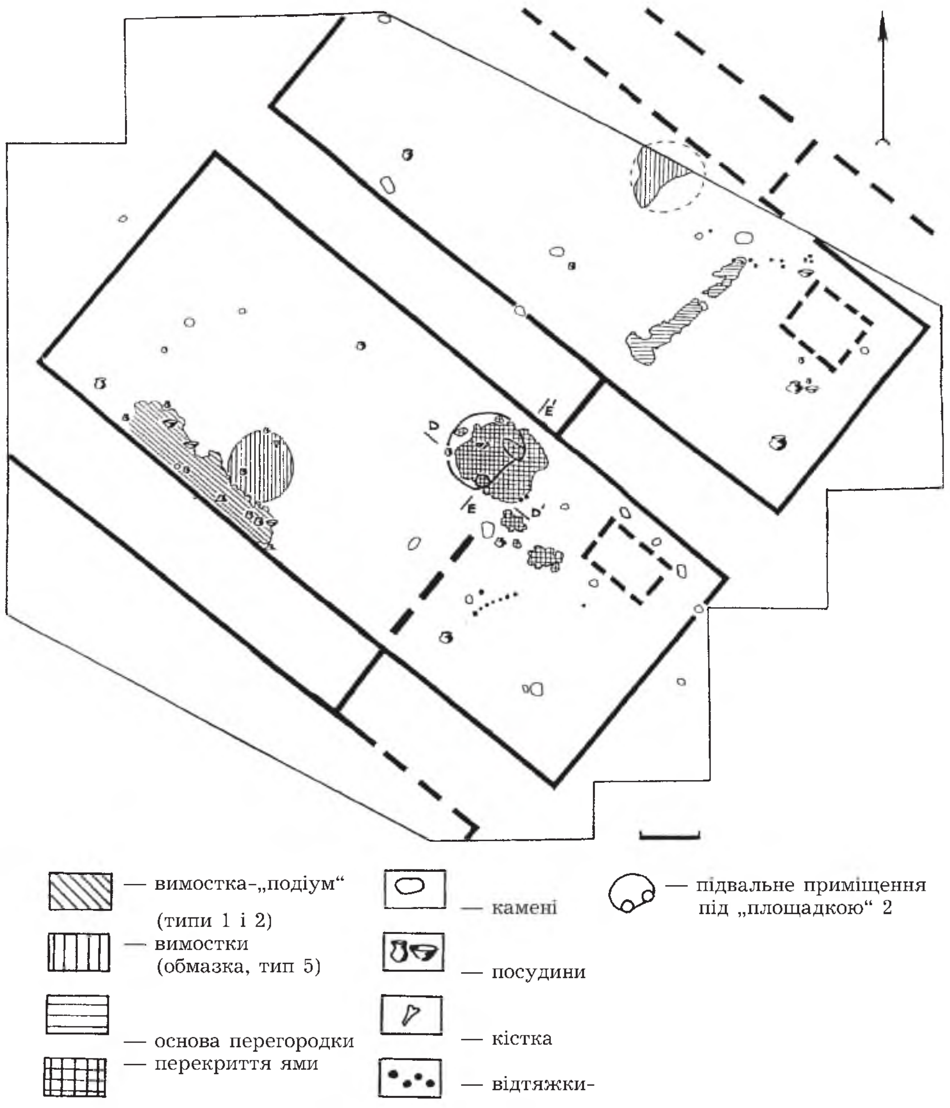

9. Поселення Зелена Діброва. Реконструкція плану забудови дослідженої ділянки з об'єктами, розташованими на нижньому рівні будівель

діагоналі до подовжньої осі зруйнованих будинків, що не є характерним для трипільського житлобудівництва.

До конструктивних деталей будівлі, що здіймалися над рівнем давньої денної поверхні, варто віднести і фраґменти обмазки типів 1в і 2б, а також частину плиток типу 2в, що лежали хаотично. Фраґменти обмазки трапецієподібної у перетині форми використовувалися, імовірно, для забутовки стиків перекриття стін і схилу даху або є залишками деталі інтер'єру житла, а шматки обмазки типу 1а зі слідами пальцевих згладжувань і ремонту вмазувались у місцях з'єднань стін і перегородок.

При розбиранні верхніх шарів обмазки було розкрито нижчий рівень об'єктів, що лежали in situ, без ознак падіння з великої висоти (Іл. *10*). До останніх, вочевидь, варто віднести вимостку-„подіум“ уздовж південно-західної подовжньої стіни будівлі 2. Вимостка на „площадці“ 2 є однією з ділянок будівлі, що зберегли відносну цілісність: плитки розтріснулися,

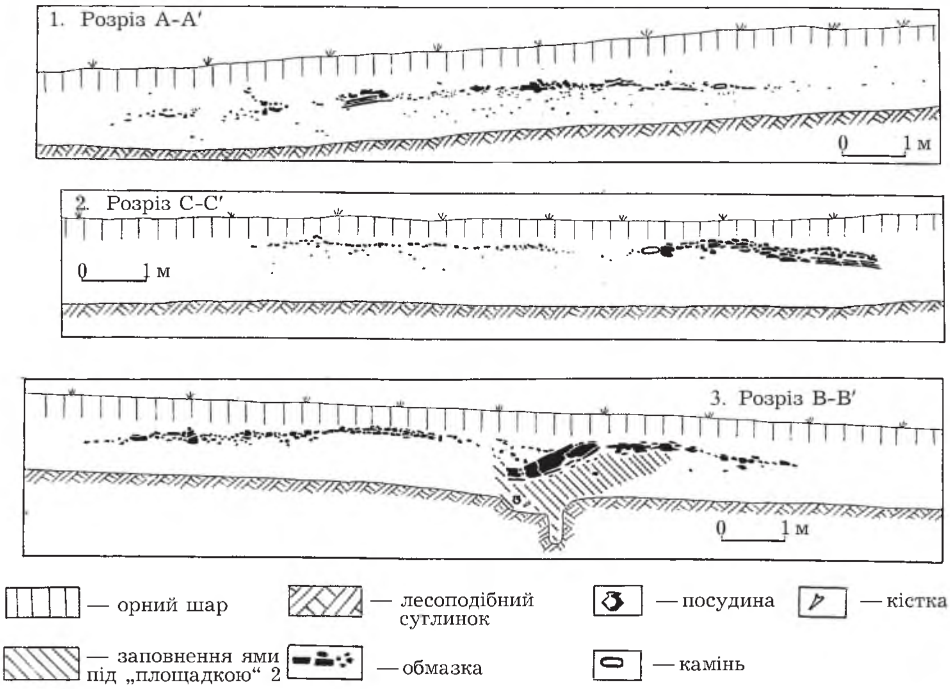

10. Поселення Зелена Діброва. „Площадки“ 1, 2, розрізи

але залягають єдиною платформою, під якою при подальшому розбиранні було виявлено обмазку типу 1а.

До об'єктів, що безперечно відносяться до нижнього горизонту „площадок“, належить вищенаведений останець міжкамерної перегородки (обмазка типу 1б), що частково залягає під обваленим перекриттям. Його

нижня частина знаходилася нижче рівня давньої поверхні і була, мабуть, вмурована у спеціально вирите поглиблення. Намазаними безпосередньо на землю були вимостки округлої форми діаметром 1,5 м, що збереглися у вигляді одного чи кількох лежачих один на одному шарів обмазки типу 5 (один шар на „площадці" 2 і три на „площадці" 1) (Іл. *9; 10. 2—3*). Аналогічні спорудження виявлені при розкопках поселення-гіганта Тальянки[29]. Тут необхідно відзначити, що край округлої вимостки на „площадці" 2 був частково перекритий фрагментами подовжньої вимостки-„подіуму", що викликає деякі сумніви щодо первісного місцезнаходження останньої.

Об'єктом нижнього горизонту, на якому варто зупинитися окремо, є просіле глинобитне перекриття ями під „площадкою" 2 загальною потужністю до 35 см (Іл. *9; 10. 3*). Перекриття складалося з верхнього (тип 4) і нижнього (тип 1а) шарів глини, покладених на настил з дерев'яних колених плах, що спирався на стінки ями і два вкопаних у дно ями опорних стовпи. Тут же виявлені хаотично лежачі фрагменти обмазки типу 3, а окремі фрагменти плиток типу 2а виявлені під плитою перекриття. Подібні багатошарові глинобитні конструкції звичайно розглядаються як черені печей, що підтверджується також і традиційним розташуванням об'єкта в інтер'єрі будівлі[30]. Відсутність залишків зруйнованого склепіння печі вказує на наявність тут відкритого вогнища.

Яма під „площадкою" чітко зафіксована в материку на глибині 1 м від давньої денної поверхні. Вона мала плескувате дно підковоподібної форми діаметром 1,3 м і стрімкі стінки, які простежені на висоті 0,2 м від дна ями. Біля південно-східного краю ями були виявлені дві стовпові ямки діаметром близько 0,25 м і глибиною 1,65 і 1,5 м від древньої денної поверхні, які виділяють вхідний отвір у приміщення. Наявність опорних стовпів, що підтримували глинобитне перекриття ями і після руйнування будинку, підтверджує і розташування перекриття, яке впало у яму з боку осілих земляних стінок, але ще довгий час було підтримуване опорними стовпами. На дні ями виявлені розписний біконічний кубок, розвал кухонного горщика, фрагменти кераміки, у тому числі трьох півсферичних мисок з розписом, кістяна дископодібна пластина з отвором у центрі, кістки тварин.

Підвальні приміщення, відкриті на останніх у Поросcі східнотрипільських пам'ятках Гарбузин і Христинівка[31], з'являються потім на пам'ят-

1974.— С. 12; Овчинников Э. В. Разведки трипольских поселений...— С. 132—136.

---

[29] Круц В. О., Рижов С. М. Розкопки трипільського поселення біля с. Тальянки // Археологічні дослідження на Україні 1991 року.— Луцьк, 1991.— С. 53—54; Круц В. О., Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення поблизу с. Тальянки // Археологічні дослідження на Україні 1993 року.— К., 1993.— С. 76—77; Круц В. О., Колесников О. Г., Чабанюк В. В., Шумова В. О. Розкопки в Тальянках // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 89—90; Круц В. О., Корвін-Піотровський О. Г., Чабанюк В. В. Дослідження в Тальянках // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.— К., 1999.— С. 102—103.

[30] Пассек Т. С. Периодизация...— С. 59—66, 82—89, 121—126, 134—140.

[31] Цвек О. В. Особливості формування східного регіону...— С. 40; її ж. Некоторые аспекты...— С. 140—141.

[32] Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 55, рис. 2; С. 57, рис. 4.

[33] Cucoş St. Un complex ritual cucutenian descoperit la Ghelaieşti (jud. Neamţ) // SCIVA.— Bucureşti, 1973.— Vol. 24, 2; Monah D. Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie.— Iaşi, 1997.— Fig. 12, 14; Шмаглий Н. М., Рыжов С. Н., Шумова В. А. Раскопки трипольского поселения у с. Коновка // Археологические открытия 1978 г.— Москва,

ці томашівсько-сушківської групи Майданецьке[32]. Тип наземного житла з підвальним приміщенням відтворений у моделях жител, знайдених у Джелаешті, Коновці, Росоховатці[33]. Остання, на думку автора знахідки О. Цвек, є найбільш реалістичним зображенням такого типу будинків, що з'явився у Буго-Дніпровському межиріччі з приходом сюди західних племен кукутені-трипільської культурно-історичної спільности.

Поєднання опалювальної споруди з підпільним приміщенням дає підставу вважати, що це був виробничо-господарський об'єкт, подібний до відкритих на пізньотрипільських пам'ятках Дністровсько-Прутського

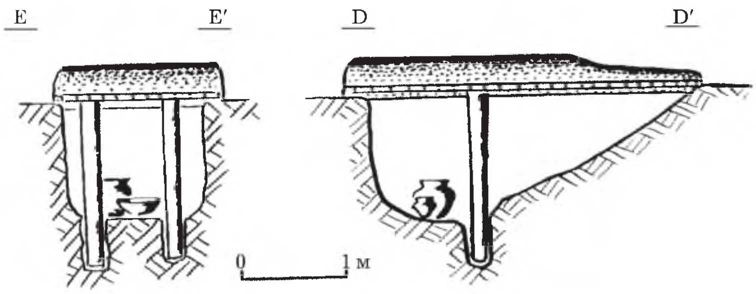

1

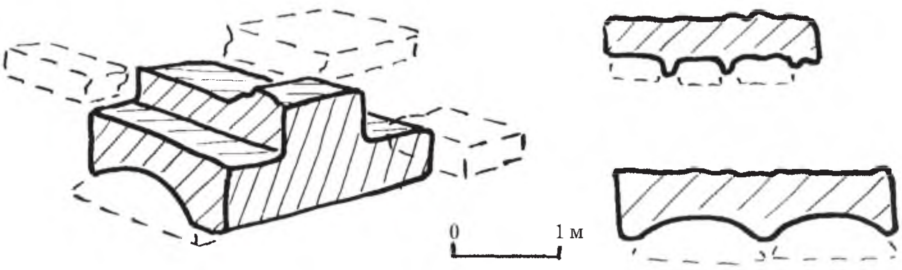

2

11. Поселення Зелена Діброва:
1 — розрізи підвального помешкання, реконструкція;
2 — фраґменти валькової обмазки з відбитками дерев'яних плах

межиріччя Бринзени, Варварівка VIII, Костешти IV. Аналогічною наземною конструкцією є піч з Варварівки VIII., що була виявлена у житлі 3. Піч споруджена на дерев'яному помості, який утримувався на вертикальних

стінках, утворюючи під собою містку нішу. На поміст було нанесено масив-

1979.— С. 425; Археологія УРСР.— К., 1971.— Т. 1.— Кольорові ілюстрації.

[34] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 23, 86.
[35] Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Гуриненко И. П. Раскопки трипольских

ний шар глини товщиною 18—20 см, який запобігає загорянню деревини, що лежить в основі. У ніші знаходилися 28 посудин із кришками, які могли бути заповнені рідиною (молоком?)[34]. Аналогічну конструкцію має і піч з виробничо-господарського комплексу, відкритого у 2000 р. на північно-східній околиці поселення хутір Незаможник[35]. Піч складалася з двох камер, розташованих вертикально одна над одною і розділених міжкамерною перегородкою з кількох шарів глини без ознак наявности продухів. Верхня камера, що піднімалася над рівнем денної поверхні, була одночасно топковою і випалювальною, а нижня — заглиблена в землю. Остання слугувала для якихось господарських цілей.

Крім вищеописаних об'єктів, у завалах „площадок" виявлено керамічний посуд, знаряддя праці, фрагменти пластики. Зупинимося на розподілі знахідок у приміщеннях будівель для визначення характеру останніх. Комплекти відтяжок дископодібної та грушоподібної форми (Іл. *14*), які виявлені у південно-східних камерах меншої площі, вказують на господарський характер цих приміщень. Тут були виявлені також розвали великих столових посудин і велика кількість каміння з обробленою поверхнею (Іл. *9*). Ще раз відзначимо, що виявлені предмети були знайдені під завалами обмазки типу 1а. З боку господарського приміщення „площадки" 2 знаходився, можливо, вхід у підпільне приміщення, розташоване уже в межах приміщення більшої площі, на що вказують опорні стовпи перекриття.

Житловими приміщеннями є північно-західні камери більшого розміру будівель, усередині яких знаходилися відкриті вогнища і вимостки. Стосовно округлої вимостки на будівлі 1, викладеної з трьох шарів плитчастої обмазки, можна допустити її ймовірне використання в якості відкритого вогнища з традиційним його розташуванням біля правої від входу стіни. У тому, що вхід у житлові камери був з боку господарського приміщення, переконують розташування підпілля будівлі 2, а також знахідка двох каменів, вмонтованих у перегородку будівлі 1. Останні є, можливо, основою опорних стовпів перекриття, які обмежували вхід до приміщення. Залишки обвуглених стовпів на місці перегородок уперше були виявлені на Коломийщині II у житлах № 24, 25[36].

Кілька каменів виявлено під завалами обмазки по периметру стін розкопаних жител. Цей матеріал широко використовувався при зведенні будинків, на що неодноразово вказували й інші дослідники[37]. Цікаві з цього погляду реконструкції будинків, виконані Ю. Паулем для культури Петрешть, які певною мірою пояснюють відсутність стовпових ям на „площадках"[38]. С. Гусєв припускає активне використання вертикальних опор дерев'яного каркаса без заглиблення у землю і встановлення їх на кам'яні вимостки[39].

Інвентар, виявлений у житлових приміщеннях, представлений столо-

поселений...— С. 129—131.

---

[36] Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина // Трипільська культура.— К., 1940.— С. 23.

[37] Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 42, 45, 76.

[38] Paul Iuliu. Cultura Petreşti.— Bucureşti, 1992.— Pl. X—XII.

вими і кухонними посудинами малих і середніх розмірів. Більшість з них концентрувалася біля довгої вимостки-„подіуму“ „площадки“ 2 і безпосередньо на земляній підлозі житла, де були зафіксовані цілі посудини, що лежали боком чи догори дном.

Як уже відзначалося, на завалах перекриття після першої розчистки „площадок“ були виявлені фраґменти керамічного посуду, у тому числі цілі посудини малих розмірів: миски, кубки, мініатюрна біконічна посудина, а також кам'яний розтирач. На всіх предметах сліди сильного повторного випалу. Очевидно, що простір між дахом і перекриттям використовувався мешканцями цих будинків. Про це свідчить і двошарове перекриття житлових приміщень. На реконструкції „площадки“ 2 (Іл. *12*) видно, що об'єм над перекриттям частково міг використовуватися і як житлове приміщення, яке, можливо, відокремлювалося легкими дерев'яними перегородками.

Дахи реконструюються, як правило, за відомими моделями трипільських жител та залишками обвуглених стовпів (їх нижніх частин), що розташовувалися попарно у місцях перегородок і слугували опорою даху[40]. З наявних типів дахів ми

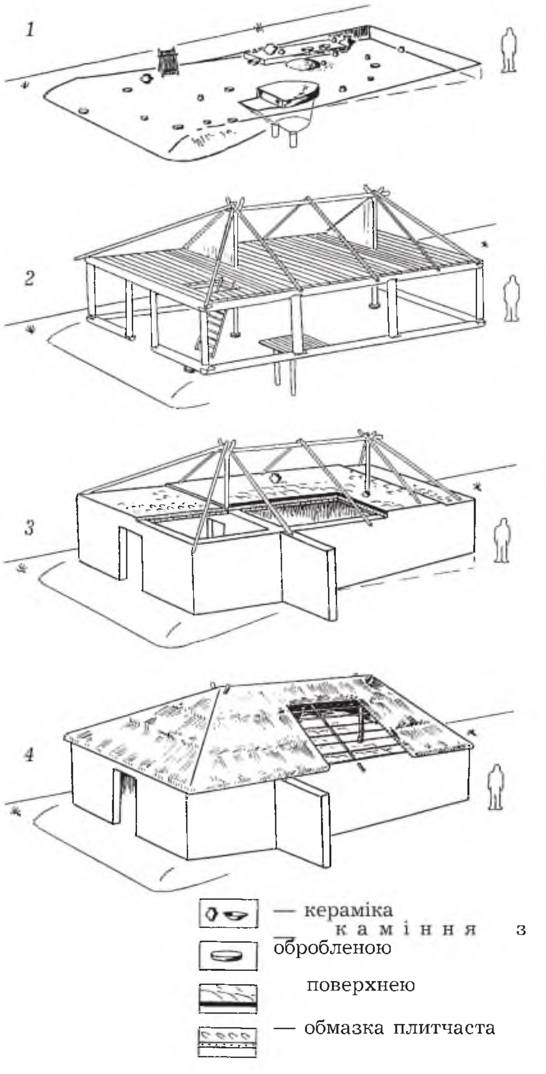

12. Поселення Зелена Діброва. Реконструкція етапів зведення житла 2:
1 — підготовка будівельного майданчика з елементами інтер'єру і знахідками на земляній підлозі нижнього ярусу; *2* — дерев'яний каркас; *3* — глинобитне перекриття з елементами дерев'яного каркаса, стіни (будівельний матеріал невідомий); *4* — зовнішній вигляд будівлі

[39] Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя...— С. 83.

[40] Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломійщина...— С. 23.

[41] Пассек Т. С. Периодизация...— С. 75—78; Бибиков С. Н., Евдокимов Г. Л., Збенович В. Г., Цвек Е. В. Отчет о работе Каневской первобытной экспедиции в зоне строительства Каневской ГЭС. 1960—1962 гг. // Науковий архів Інституту археології НАН

вибрали чотирисхилу форму, представлену на моделях з Коломійщини II і Гребенів, де конструкція даху показана найбільш реалістично[41]. Чотирисхила форма даху оптимальна при використанні в якості передбачуваного будівельного матеріалу снопів очерету чи соломи, що відбито в сільській архітектурі Давньої Руси й українського пізнього середньовіччя[42].

На відміну від „площадок" поселення хутір Незаможник, на будівлях села Зелена Діброва не виявлено залишків стін, за винятком основи перегородки „площадки" 1. Можна припустити, що споруджувалися вони за іншим принципом і з іншого матеріалу.

У руслі дискусії про роль вогню при будівництві та руйнуванні трипільських „площадок" хочеться додати зроблене нами спостереження. На обох поселеннях, де велися розкопки, нами були виявлені численні фраґменти обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій зі слідами вузлових з'єднань різних складових частин будівлі: підлоги зі стіною, стіни з перекриттям і т. п. (Іл. *11. 2*). Цікаво, що в жодному випадку не фіксувалися стики дерев'яних деталей каркаса безпосередньо один з одним, а з'єднувальною ланкою між ними завжди виступала глина. На нашу думку, висушена глиняна обмазка не могла забезпечити твердости і надійности з'єднань, тоді як спеціально обпалена глина, доведена до стану цегли, створювала необхідну міцність.

Оскільки темою нашої статті є основні способи житлобудівництва, обмежимося лише коротким описом планування і забудови поселень. Загальним правилом для досліджених будинків трипільських поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва є орієнтація їх по довгій осі до центру селища, а також розташування будівель на пологих схилах берегів річок. Вирівнювання поверхні схилу перед зведенням будинків досягалося шляхом підсипання ґрунту з нижчого боку, а для будівель Зеленої Діброви ще й шляхом зрізування вищого боку берегового схилу (Іл. 1*0. 1, 3*). На подібні способи штучного нівелювання ґрунту дослідники вказували неодноразово[43]. Цікаво, що незважаючи на великі затрати праці і робочого часу, яких можна було уникнути при розташуванні будинків довгою віссю уздовж берега, давні будівельники залишалися вірними традиційним способам житлобудівництва. Входи до жител не удалося простежити, однак з найбільшою вірогідністю можна припускати їхнє влаштування у торцевих стінах будівель з боку ріки. Туди ж звернені і господарські приміщення жител Зеленої Діброви. Важко сказати, яке призначення вимосток, що виступають за межі стін будівель поселення хутір Незаможник, однак необхідно відзначити їхню орієнтацію на господарський комплекс, розташований між „площадками" 2 і 3 (Іл. *2*). Додамо також, що анало-

України, 1960.— 62/14.

---

[42] Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. XXXI, Восточнославянский этнографическй сборник.— Москва, 1956.— С. 104; Козюба В. К. Південне руське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія.— 1998.— № 1.— С. 28—46.

[43] Кричевський Є. Ю. Звіти про розкопки жител (площадок) № 13, № 23 і № 5, № 14 // Трипільська культура.— Т. 1.— С. 183—184; Зиньковский К. В., Зиньковская Н. Б. К вопросу о стратиграфии раннетрипольского поселения Александровка // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя.— К., 1980.— С. 27—41;

гічні за конструкцією вимостки округлої форми будівельники зеленодібровського селища розташовували уже всередині будинку. Нашарування глини такого типу, що постійно трапляються при розкопках трипільських „площадок“, створюють певні труднощі в інтерпретації завалів будівель. З ними пов'язана версія про постійну перебудову жител, яка виникла у 1930-ті рр. як одна з тез первісної концепції трипільського житлобудівниц-

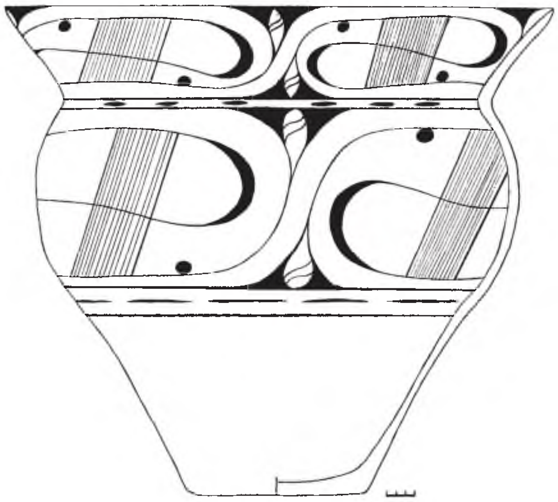

13. Поселення хутір Незаможник. „Площадка“ 2, кратероподібна посудина

тва[44], коли фраґменти цих вимосток розглядалися в якості „нижньої підлоги будівлі“[45]. Останнім часом їх розглядають як черені відкритих вогнищ чи робочі місця, розташовані на рівні земляної підлоги нижнього поверху як усередині житла, так і за його межами[46].

Істотно відрізняється забудова досліджених розкопками ділянок поселень. Виявлені житла хутора Незаможник тягнуться в одну лінію з досить великими проміжками (до 30 м) між площадками 2, 3, 5, де розташовувалися будівлі господарського призначення (Іл. *2*). Забудова однієї лінії була несуцільна, про що свідчить значний розрив лінії будівель за „площадкою“ 5, де на відстані 50 м уздовж берега не було виявлено жит-

Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 75—76.

---

[44] Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині...— С. 476—589.

[45] Трипільська культура.— Т. 1.— С. 45—46, 67, 80—81, 94, 121—122, 138, 152—153, 291.

[46] Круц В. О., Рижов С. М. Розкопки трипільського поселення...; Круц В. О., Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення...; Круц В. О., Колесников О. Г., Чабанюк В. В., Шумова В. О. Розкопки в Тальянках; Круц В. О., Корвін-Піотровський О. Г., Чабанюк В. В. Дослідження в Тальянках.

[47] Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец // Краткие сообщения Института археологии СССР.— Москва, 1973.— Вып. 134.— С. 48—57; Черныш Е. К., Попова Т. А. Итоги работ Молдавской экспедиции // Археологические открытия 1974 г.— Москва, 1975.— С. 450—451; Черныш Е. К. Энеолит...— С. 199—200.

[48] Цвек Е. В. Домостроительство и планировка...— С. 46—47; Заєць І. І. Кліщів — нове

лових об'єктів. Це свідчить, на наш погляд, про перехідний варіант від посадибної забудови, відзначеної на окремих подністровських пам'ятках середнього Трипілля[47] та поселеннях східнотрипільського реґіону[48] до кільцевого планування селищ. Класичним прикладом останньої є досліджена ділянка поселення Зелена Діброва. Безпосередньо за житлами виявлено скупчення кісток, фраґментів кераміки, поодинокі знахідки пластики, причому значна частина знахідок сконцентрована на „задньому дворі", тобто біля протилежних від входу стін будівель.

До найважливіших об'єктів, розташованих за межами будівель, варто віднести залишки глинобитних конструкцій між житлами. Як уже відзна-

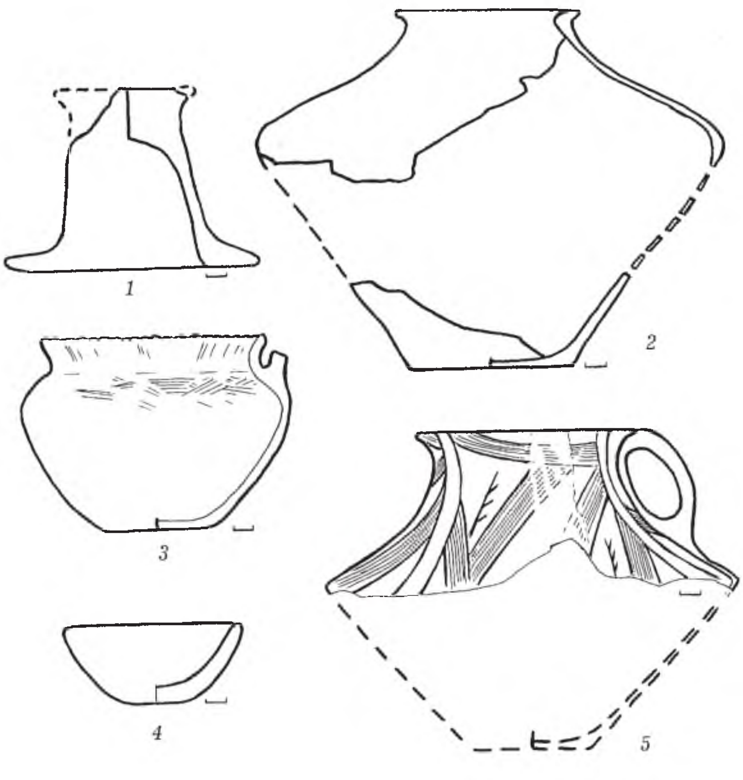

14. Поселення Зелена Діброва. „Площадки" 1, 2, кераміка

чалося, розкопана ділянка поселення відрізняється винятковою збереженістю об'єктів. Контури „площадок", відстань між якими складала близько 1,5—2 м, що характерно для поселень томашівсько-сушківської групи пам'яток[49], чітко виділялися на древній денній поверхні. Уже після першої розчистки було простежено суцільне залягання обмазки на окре-

поселення трипільської культури на Південному Бузі // Археологія.— 1973.— Вип. 10.— С. 48—61.

[49] Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста...; Круц В. О.,

мих ділянках „міжплощадкового“ простору. При подальшому дослідженні з'ясувалося, що завали між будівлями представлені шматками обмазки з рослинною домішкою типу 1б, без слідів дерев'яної конструкції. Залишки глинобитних конструкцій, призначення яких не цілком зрозумілі, залягають по одній лінії, що розділяє завали перекриття господарських і житлових приміщень будинків (Іл. *8; 9*).

Отримані результати дають підставу говорити про замкнуту лінію (кільце?) наземних будинків, розташованих упритул один до одного і з'єднаних між собою глинобитними перемичками в єдиний комплекс, аналогічний комплексам, відкритим на поселенні-гіганті Майданецьке, де подібні споруди розглядаються як система переходів на рівні другого поверху[50]. У нашому випадку підстав для такого припущення недостатньо. Було б перебільшенням вважати услід за дослідниками поселень-гігантів цей комплекс оборонним[51], оскільки розкопана ділянка селища була найбільш захищена природними водними перешкодами. Варто враховувати і планування будинків, де виходи з будинків були влаштовані з зовнішнього боку так званої „оборонної лінії“.

Отже, на прикладі двох різночасових поселень пороської групи пам'яток нам удалося простежити два відмінні один від одного типи трипільського житлобудівництва, де дотримувалися як загальних, так і специфічних способів планування і будівництва жител. До першого відносяться: орієнтування споруд у загальній забудові на центр поселення, багатошаровість глинобитних настилів і перекриттів, особливості деяких конструкцій як усередині, так і з зовнішнього боку будинків. До специфічних рис „площадок“ Зеленої Діброви стосовно аналогічних на хуторі Незаможник варто віднести: зменшення площі жител майже у два рази, розташування глинобитного настилу на між'ярусному перекритті, підготовка ділянки землі під забудову шляхом поглиблення і підсипання ґрунту, ймовірне зведення дерев'яних чи глинобитних стін із застосуванням дерев'яної опалубки, загальна забудова поселення замкнутими лініями (кільцями?) будівель, що утворюють так звані „житлові стіни“[52]. Разюча відмінність в архітектурі географічно близьких поселень пояснюється хронологічним розривом у їхньому існуванні, а також впливом традицій житлобудівництва, притаманних різним масивам кукутені-трипільської спільности (у племен східнотрипільської культури у першому випадку, і томашівсько-сушківської групи — у другому).

На закінчення відзначимо, що прагнення до уніфікації поглядів при розгляді однієї із серйозних проблем у вивченні Трипілля в усій його унікальності і різноманітті не дає вичерпних відповідей на питання, що виникають під час польових досліджень. Непорушною вимогою методики залишається максимально точна фіксація будівельних залишків на великій площі, а поповнення наших уявлень про архітектуру і способи житлобудівництва в кукутені-трипільській культурно-історичній спільності

Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення...; Круц В. О., Корвін-Піотровський О. Г., Чабанюк В. В. Дослідження в Тальянках.

---

[50] Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста...— С. 55.

[51] Там само; Круц В. О. Населення в епоху енеоліту. Світ землеробів // Давня історія України.— К., 1997.— Т. 1.— С. 249—252; Відейко М. Ю. Архітектура поселень Трипільської культури VI—III тис. до н. е. // Давні поселення України. Альбом археологічних джерел та реконструкцій.— К., 2000.— Част. 1.— С. 27.

можливе лише при подальших систематичних розкопках археологічних пам'яток у поєднанні з експериментальними і хіміко-технологічними дослідженнями.

Eduard OVCHYNNYKOV

ON THE PROBLEM OF TRYPILLIA DWELLING CONSTRUCTION (ON THE BASIS OF EXCAVATIONS OF NEZAMOZHNYK AND ZELENA DIBROVA SETTLEMENTS)

The article provides characteristics of the dwelling construction in Trypillia settlements of the Poros'kyi region at the beginning of the late Trypillia stage compiled on the basis of recent excavations of Nezamozhnyk and Zelena Dibrova settlements. Following the ideas of such researchers as O. Zweck, S. Husiev and others the author considers differences in the dwelling construction technique, which existed among the tribes of different regions. Due to the excavations of the above-mentioned settlements two types of ground pise buildings have been analyzed. Their remnants constitute a vivid illustration of both conceptions existing in the study of Trypillia dwelling construction.

The following features are characteristic of the Nezamozhnyk settlement: a heavier platform construction, relatively big size of the dwelling area, Г-like form of one of the buildings, possible use of the pouring in the ground technique in order to level the building area, clay walls on a wooden frame. Among the features characteristic of Zelena Dibrova buildings are the following ones: a lightened platform construction, limitation of the area almost twofold by means of narrowing the space between the longitudinal walls, levelling of the building site by means of taking out the ground, uniting several buildings into a single complex (so-called „residence walls"). Differences in the architecture of the geographically close settlements can be explained by the chronological gap in their existence, as well as by the influence of the dwelling building traditions characteristic of different housing units of Kukuteni-Trypillia cultural and historical community (East Trypillia culture tribes in the former case and those belonging to the Tomashiv-Sushkiv group of settlements in the latter case).

Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА

ПАМ’ЯТКА СОЛЕВАРІННЯ РУБЕЖУ РАННЬОЇ І СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ В ПІВНІЧНО-СХІДНИХ КАРПАТАХ

Про дослідження у 1980-х рр. Івано-Франківською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР пам’яток в реґіоні Північно-Східних Карпат, зокрема тих, які були пов’язані з продукцією солі, автор неодноразово повідомляла в археологічній літературі. Наші дослідження, за винятком соленосних околиць Старого Самбора на Львівщині, були в основному сконцентровані у гірській і підгірській зонах Івано-Франківської области. Особливу увагу звернено на солеварні виробничі поселення гальштатського періоду, оскільки саме вони переважали серед виявлених у Карпатах цього типу пам’яток. Їм присвячено кілька статей і більшу частину монографії про пам’ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип’яті[1]. Проте в Карпатах маємо також багатошарові виробничі поселення, що діяли впродовж тривалого часу, починаючи від доби енеоліту, наприклад, навіть такої, здавалось би, несумісної з гірським ландшафтом землеробської культури, як Трипілля-Кукутень.

Виробничі солеварні поселення розташовані переважно вздовж північних схилів Карпат, поряд з джерелами соляної ропи або посередині цілої мережі таких джерел (Лоєва I—II; Текуча I—III; Гнилиця, Гірське). Часом вони опускаються на низинні землі, якщо там також є соляні джерела (Крилос).

Найцікавішим багатошаровим солевиробничим об’єктом можна вважати поселення у селі Лоєва (Лоєва I) Надвірнянського району Івано-Франківської области, у підніжжі головного карпатського хребта (Горган). Поселення займало дещо підвищену ділянку в урочищі Куштіль, яка з трьох боків омивається потічками: Лоєвцем, Цирилівкою і її притокою, а з третього — південного — обмежена мочариськом. Таким чином, ділянка, на якій розмістилося вказане поселення, створює враження невеличкого острівця. Джерела соляної ропи, що їх стародавні виробники використовували для солеваріння, знаходяться одне в центрі площі поселення, розбудоване згодом у криничку, а друге випливає зі східного боку урочища і вливається у потік. Основна площа цієї ділянки відведена сьогодні під

---

[1] К р у ш е л ь н и ц ь к а Л. І. Нові пам’ятки культури Гава-Голігради // Пам’ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип’яті.— К., 1993.— С. 56—122; ї ї ж. Восточнокарпатский регион в бронзовом и в начале железного веков // Материалы конференции: Археология и социальный прогресс.— Москва, 1991.— Вып. 2.— С. 37—48.

і довжини шість метрів, але окремі її ділянки, відкриті з західного боку пагорба, вказують, що в первісному стані вона простягалася уздовж усього його північного берега не менше як на 20—25 метрів довжини.

Зі східного краю доріжки під кам'яною кладкою простежено чіткі сліди від п'яти дерев'яних балок. Деякі з них перегоріли, від чого залишилися попіл і вугілля; інші просто перегнили, але сліди від них збереглися виразні. Балки були укладені паралельно одна поруч другої упоперек доріжки, мали метрову довжину. Утім, не виключено, що колись вони

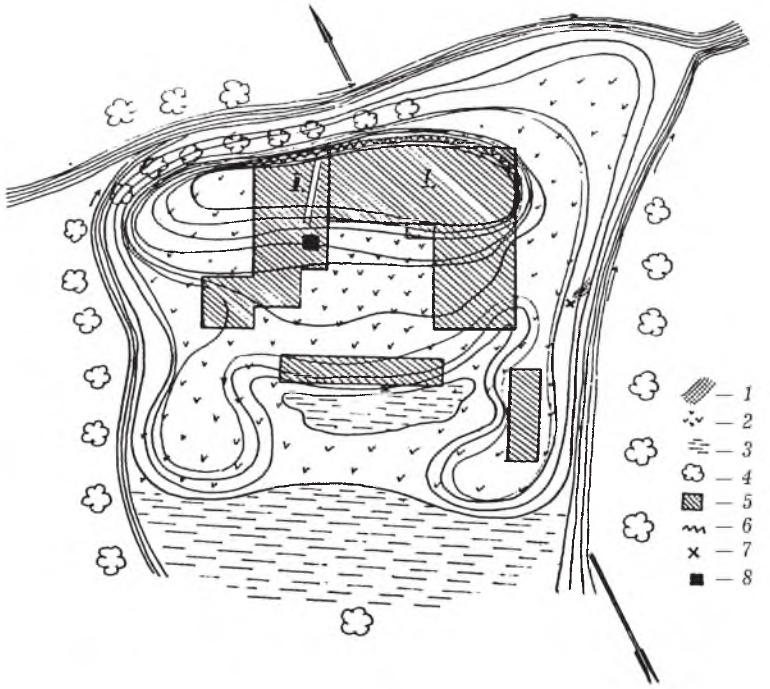

1. Лоєва. План урочища Куштіль

були довшими і обірвалися разом з північним берегом горба. Балки, у свою чергу, перекривали овальну, майже ромбоподібну яму 2,0×1,5 м і 0,7 м глибини (яма А, іл. *2, 3*). Майже таких форми і розмірів була яма, яку відкрито під кладкою з її протилежного боку (яма Б), ближче до західного краю пагорба (Іл. *3*). Припускаємо, що вона також була колись перекрита дерев'яними балками, бо на поверхні її заповнення збереглося багато шматків деревного вугілля і попіл. На стінках обох ям простежено сліди від обпалу, дно було вистелене череп'ям і камінцями. Між землею заповнення в одній і другій ямі знаходилось дуже багато фраґментів посуду, які настільки тісно спресувалися, що їх було важко відірвати один від

одного і виймати з ями.

Як вказує стратиграфія залягання описаних об'єктів і виявлені там керамічні матеріали, ями А і Б не належали до конструкції кам'яної доріжки. Зібрані поміж кладкою останньої фраґменти кераміки культури Ноа, маса череп'я від посуду цієї культури з обох боків доріжки і в підсипаній під нею землі, а також в обриві північного берега пагорба свідчать, що його укріпленням займалися в основному носії культури Ноа. Припускаємо, що вони також підкріпили доріжку дерев'яними балками, укладаючи їх зверху ям, наявність яких у цих місцях знищила тверду кам'янисту основу пагорба. Але заповнення ям, як і самі ями, збереглися непошкодженими, і саме там зібрано найбільш виразний комплекс кераміки періоду ранньої бронзи.

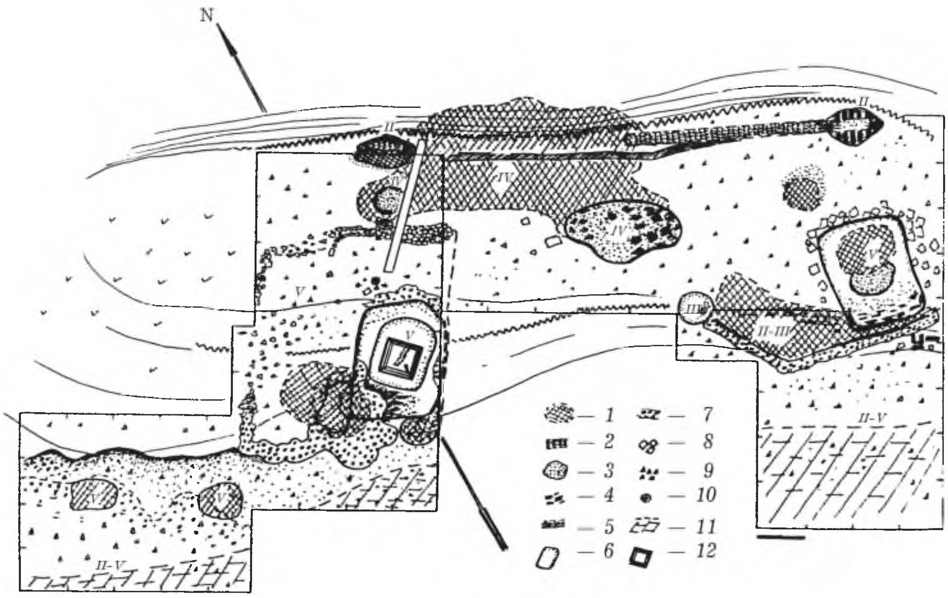

2. Лоєва. План розкопів:

I — скупчення кераміки трипільської культури; *II* — дві ями і матеріали періоду ранньої бронзи; *III* — залишки споруд комарівської культури; *IV* — об'єкти культури Ноа;

Яма А була відкрита вже у першому сезоні досліджень поселення Лоєва І. Тоді у верхньому шарі її заповнення зібрано фраґменти посуду, на підставі яких вдалося графічно відтворити форму великого амфороподібного горщика. У нього коротка вертикальна шийка, що поєднується з такими ж вінцями, заокруглені і досить широкі боки, а від краю вінець опускаються навскоси вниз три язикоподібні ґудзи-опертя (Іл. *4*). Враховуючи форму цього горщика і технологію його виконання (з домішками до глини дрібно товченого сланцю і крем'яної жорстви, від чого його досить гладка брунатна поверхня була немов посипана дрібненькими білими зер-

нятками) й шукаючи аналогів, ми визнали цей горщик репрезентантом „постшнурової" межановицької культури її класичної і пізньої фаз розвитку[2]. Проте в процесі подальшого дослідження отримано нові численні зразки кераміки, які не мають аналогів серед посуду вказаної культури.

Так, до першої групи посуду ми віднесли горщики тюльпаноподібної форми, особливістю яких є переважно коротка шийка, розхилені вінця і опукле тіло (Іл. 5. *3—6*). Майже усі вони різних відтінків брунатного кольору з розчесаною зовнішньою поверхнею і чорнолискованою або докладно вигладженою внутрі. Іноді лискування внутрішньої поверхні заходить аж на край вінець (Іл. 5. *3*). Сітку розчісів стародавні гончарі наносили, мабуть, віхтем соломи, горизонтальними і скісними смугами. Характерним для цього типу кераміки є також орнамент з подовгастих або ромбоподібних ямок,

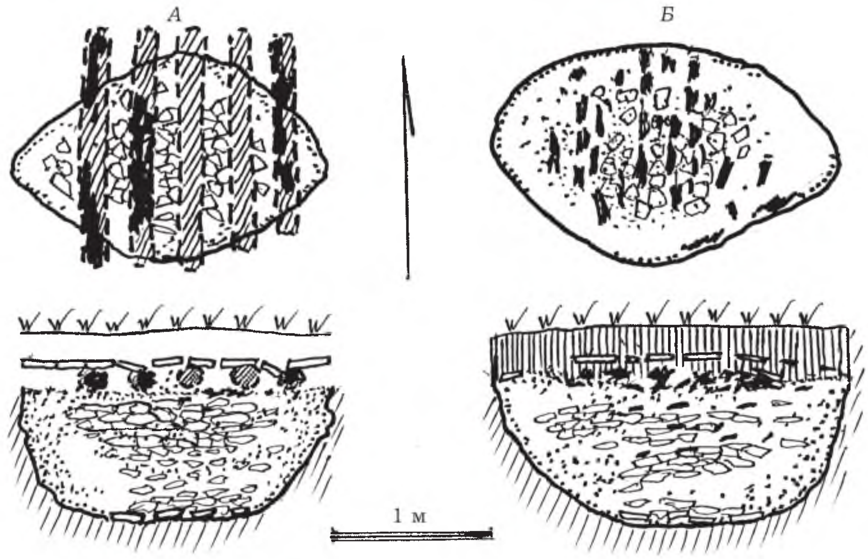

3. Лоєва. Ями А і Б періоду ранньої бронзи

які покривали потовщені вінця або охайно наліплений під ними пружок (Іл. 5. *3, 5*). Незважаючи на однаковий стиль нанесення декору, вінця горщиків були сформовані досить-таки різноманітно: з заокругленим краєм, загостреним доверху або зрізаним горизонтально, відігнутим назовні і т. д. (Іл. 5. *4, 6, 9*). До глини для виготовлення цього посуду домішували дуже дрібну кам'яну, переважно сланцеву або вапнякову, і рідше крем'яну жорству. Подібний спосіб приготування керамічного тіста також трапляється у межановицькій культурі, зокрема на пам'ятках Малопольщі, тобто тих, що розташовані відносно близько до Українського Прикарпаття[3], але там не покривали поверхні горщиків розчісами і не прикрашали описаним вище декором. Цей тип посуду своїми формами, орнаментом, а також технологічними властивостями, передусім розчісами, буквально повторює керамічний стиль, що панував у культурах Карпато-Дунайського басейну

в період ранньої бронзи. Маємо на увазі насамперед поширену в межиріччі Дунаю і Мароша культуру Шнеккенберг — Глина III[4].

Ближчою до межановицької культури можна вважати другу, доситьтаки численну, групу „кухонних" горщиків. Вони також відносно невеликі, але їх грубші, ніж у попередніх, стінки не покриті розчісами і не орнаментовані. Нижче вінець наліплені ґудзи-опертя у вигляді коротких пружків з кількома відтисками пальця (Іл. *6. 1—2, 4*) або маленькі петелькоподібні вушка (Іл. *6. 7*), що, власне, також наближує їх до межановицької кераміки. Шийка у цих горщиків дещо вища, ніж у попередніх. Мабуть, дещо вищими були і самі горщики. На жаль, через відсутність цілої форми і хоч би одного денця, визначити їх висоту неможливо. Трапляються горщики з круглими ґудзами на плічках (Іл. *6. 5*), рідше — з масивними вушками на опуклості тіла (Іл. *6. 8*). Поверхня стінок горщиків другої групи гладка або легко пролискована.

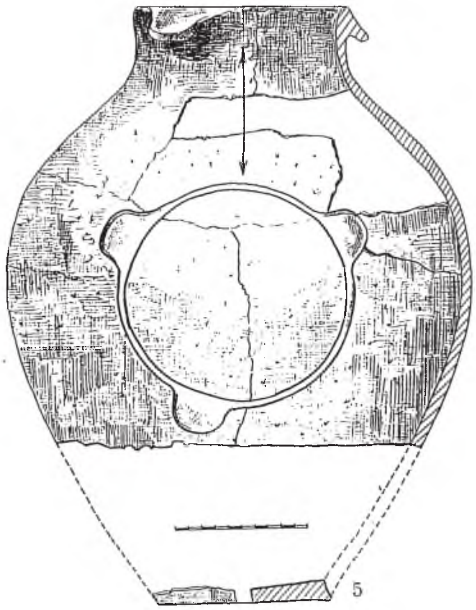

4. Лоєва.
Горщик з ями А ранньобронзового періоду

Оригінальну групу посуду, що зібраний в обох ямах, становлять миски. Вони грубостінні, глибокі, різної величини (діаметр вінець — від 18 до 25 см). Вінця у них заокруглені або зрізані навскоси (Іл. *7. 2—5*). Поверхня мисок буро-коричнева, гладка або покрита розчісами. На деяких нижче вінець досить неохайно нанесений рядок ямок (Іл. *7. 3, 6*). Знайдено також фраґменти так званих столових мисок, тобто мисок, що мали акуратніше змодельовані, загладжені і тонші стінки. Останні мають гарно заокруглене тіло і різко відігнутий назовні край вінець (Іл. *7. 7—8*). Відразу під його вигином вони прикрашені дрібненькими подовгастими ямками, що витиснуті патичком або нігтем. На відміну від решти посуду, виготовленого з домішками жорстви, до глини столових мисок додавали також пісок. Для мисок з поселення у Лоєвій з „розчесаною" поверхнею знаходимо аналоги в ранньобронзових культурах Придунав'я[5], але поки що не знаємо аналогів столовим мискам. Щодо межановицької культури, то там миски з подібними напівкруглими

---

[2] Machnik J. Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brąnzu w Małopolsce // Materiały do prahistorii ziem polskich.— Warszawa, 1967.— Cz. III, zesz. 1; Kadrow S. Iwanowice. Stanowisko Babia Góra.— Kraków, 1993.— Cz. I.— Tabl. XXXI—XXXII та інші.

[3] Kadrow S. Iwanowice...— S. 48, tabl. XXXVI.

стінками трапляються дуже рідко і лише на ранньому етапі її розвитку (Протомежановицькому, за С. Кадровим). Така ж картина в культурі Хлопіце—Веселє і близькій територіально до Прикарпаття її почапській групі. Як правило, останні прикрашені шнуровим орнаментом[6].

Крім кераміки з представлених вище ям, фраґменти такого ж посуду траплялися у культурному шарі долішньої частини пагорба, зокрема в ямі, яку за складом знахідок ми віднесли до комарівської культури

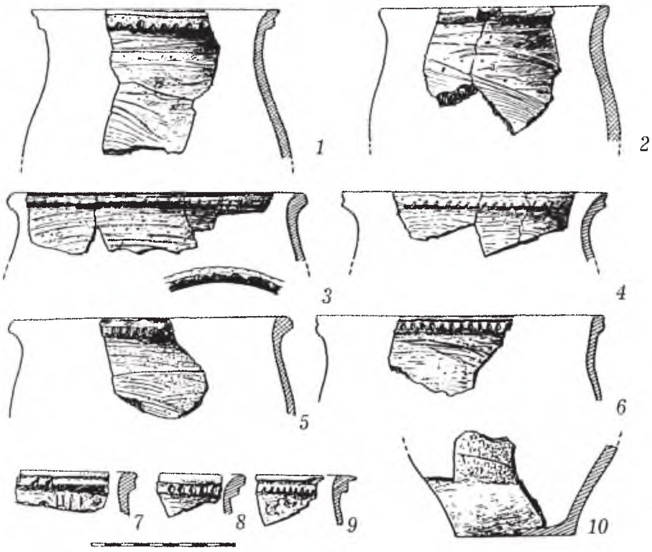

5. Лоєва. Кераміка з ям А і Б (перша група)

(яма В). На це вказує більшість зібраної там кераміки з характерним „комарівським" формуванням вінець і орнаментом (Іл. *8. 1—4, 10—11*), а також склад керамічної глини з домішками жорстви з перепаленого кременю. У цій же ямі В знайдено фраґменти вушок від глечиків, які з зовнішнього боку прикрашені шнуровим орнаментом (Іл. *8. 17*; *9. 3, 5—6*).

Проблемі походження комарівської культури і її хронології присвячені численні праці. Що стосується дослідження цієї культури в Українському Прикарпатті у післявоєнні роки, то тут значний внесок зробили І. Свєшников, Г. Смирнова, Я. Домбровський, М. Флореску й інші[7]. Як відомо, однією з найраніших пам'яток цієї культури в Прикарпатті майже усі згадані вище дослідники вважають пам'ятку в селі Незвиську Городенківського району Івано-Франківської області (поселення і одне поховання). Пам'ятку відкрито в 1950-х рр. експедицією Інституту матеріальної культури АН СРСР; результати досліджень були опубліковані вперше Т. Пассек

---

[4] Petre-Govora Gh. Descoperiri arheologice din Oltenia privind epoca timpurie a bronzului // Traco-Dacica.— Bucureşti, 1988.— Vol. IX.— P. 137—147, fig. 1. 1; 7. 5—6, 8—10.

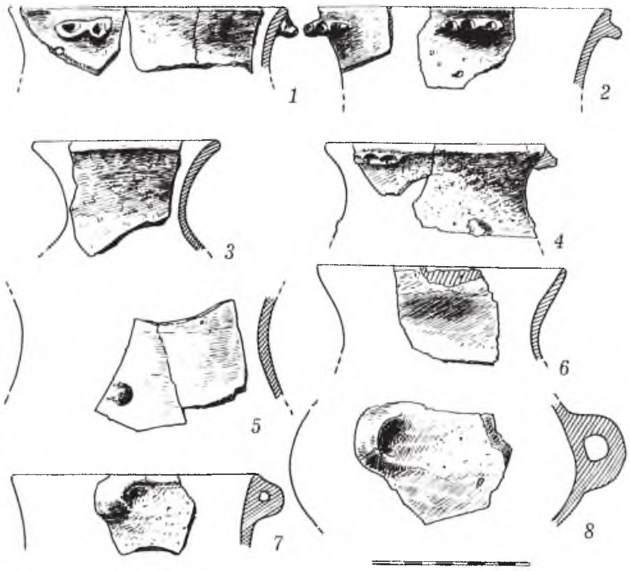

6. Лоєва. Кераміка з ям А і Б (друга група)

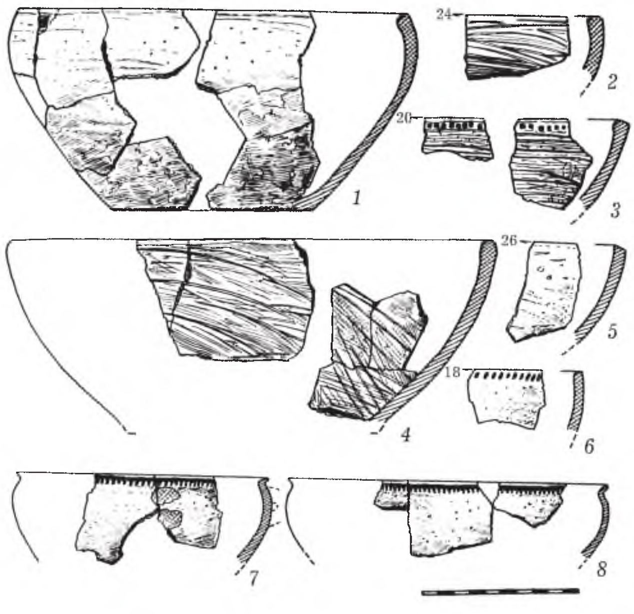

7. Лоєва. Миски з ям А і Б

приватні городи, експлуатація яких значною мірою пошкодила збереженню наземних археологічних об'єктів. Невживаним залишився лише довгастий пагорб з північного боку ділянки, на площі якого виявлено найбільше знахідок. Припускаємо, що власне тут була розміщена колись основна виробнича частина поселення. На хребті пагорба, вздовж північного краю, що різко обривався униз до заплави потоку, залишились сліди від штучного насипу (на висоту 20—40 см) з землі, каміння і величезної кількости черепків, в основному від посуду культури Ноа (Іл. *1*).

Не маючи достатніх коштів, поселення у Лоєвій I ми досліджували протягом трьох експедиційних сезонів (1981, 1984 і 1988 рр.) невеликими площами, і найбільшу його ділянку було відкрито щойно у 1988 р. Усього розкопано 550 кв. м площі. Пам'ятка, безумовно, унікальна насамперед наявністю маси уламків використаного при солеварінні посуду і, що цікаво,— матеріалів археологічних культур, не характерних для гірської околиці (згадана вже кераміка трипільської культури, а також культур комарівської і Ноа). Але найбільшою несподіванкою було відкриття об'єктів раннього періоду бронзової доби, у заповненні яких зібрано оригінальний керамічний комплекс, не відомий до цього часу в Українському Прикарпатті.

Культурний шар на кам'янистій основі пагорба залягав відразу під дерниною до 15—40 см у глибину, і тільки з півдня в підніжжі пагорба він значно поглиблювався. Густота залягання фраґментів кераміки змусила нас проводити розкопки тільки способом розчистки ножами. Варто підкреслити, що, крім ділянок з перемішаними матеріалами різних культур, на цій відносно невеликій площі збереглися окремі місця і об'єкти, де кожна з вказаних культур була представлена у „чистому вигляді". На плані вони позначені римськими цифрами: I — це скупчення кераміки трипільської культури, II — дві ями і матеріали періоду ранньої бронзи, III — залишки споруд і культурного шару комарівської культури, IV — кераміка і об'єкти культури Ноа, V — наземні споруди, ями і вогнища гальштатського періоду (Іл. *2*).

На вершині пагорба на глибині 20 см ми відкрили доріжку, прецизійно викладену кам'яними плитками. Доріжка збереглася до ширини один

---

[5] Petre-Govora Gh. Descoperiri arheologice din Oltenia...— Fig. 3, 5; 5, 8 й інші.

[6] Kadrow S. Iwanowice...— Tabl. IV-d; Свешников И. К. Почапская группа культуры Хлопице-Веселе // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо).— К., 1990.— С. 63—68.

[7] Swiesznikow I. Kultura komarowska // Archeologia Polski.— Warszawa, 1969.— T. 12, cz. I.— S. 39—107; його ж. Проблема происхождения комаровской культуры // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 96—118 та інші; Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшцинецко-комаровская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья...— С. 78—92; Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры у с. Незвиско на Днестре // Археологический сборник.— Ленинград, 1974.— № 16.— С. 50—61; її ж. Магала и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины.— С. 118—136; Dąmbrowski J. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu.— Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1972.— 319 s.; Florescu M. Problèmes de la civilisation de Costişa à la lumière du sondage de Borleşti // Dacia.— Bucureşti, 1970.— Vol. XIV.— P. 56—122 та інші.

[8] Пассек Т. С. Стоянка комаровской культуры на Среднем Днестре // КСИИМК.— 1959.— Вып. 75.— С. 218.

[9] Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры...— С. 57.

(1959)[8] і згодом Г. Смирновою (1974)[9], яка й визначила ранній період цієї пам'ятки. Утім, не обійшлося і без певних сумнівів, передусім стосовно синхронної дати знайдених на цьому об'єкті пізньошнурових і комарівських матеріалів, які, на думку дослідниці, в умовах багатошарової пам'ят-

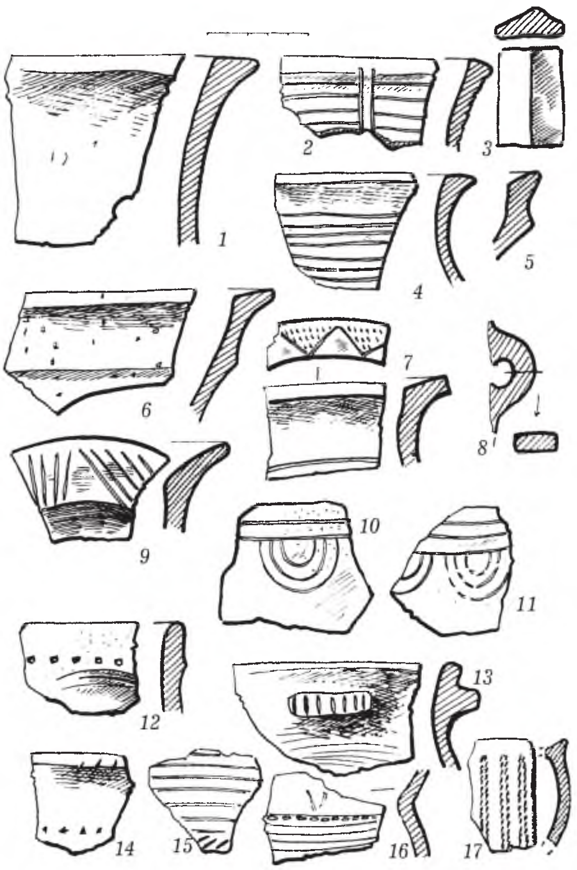

8. Лоєва. Кераміка з ями В комарівської культури

ки не можуть вважатися переконливим арґументом для її датування[10]. Порівнюючи комарівську кераміку з ями В з посудом пам'ятки в Незвиську, ми зауважили багато спільних рис. Насамперед і тут, і там знайдено аналогічні вушка зі шнуровим орнаментом. Але в Лоєвій, на відміну від Незвиська, не зафіксовано слідів горизонту культури шнурової кераміки.

[10] Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры...— С. 57.

Отже, орнаментовані вушка з ями В в Лоєвій справді могли належати до комплексу кераміки комарівської культури (Іл. *9. 3, 5—6*).

Згадаємо, що власне наявність глечиків з вушками, оздоблених шнуровим візерунком, Ян Махнік трактував як доказовий елемент для визначення територіальних меж культури типу Хлопіце—Веселе, з чим, до речі, не погоджувався І. Свєшников[11]. Утім, вушка цього типу дійсно найбільш характерні для пізнього вияву культури шнурової кераміки і „постшнурових" культур типу Хлопіце—Веселе, стжижовської та інших. Саме на цей факт звертала увагу Г. Смирнова, публікуючи матеріали комарівської культури з Незвиська. У комплексах найранішого етапу розвитку межановицької культури, як і на деяких вушках з Незвиська і в Лоєвій, рисунок

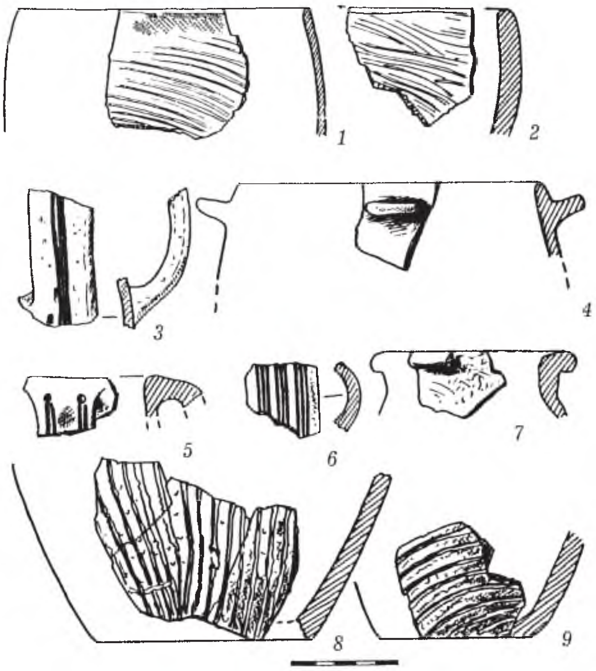

9. Лоєва. Кераміка з ями В комарівської культури

шнура не обривається, а завернений петлею (Іл. *8. 17*), на що також вказувала Г. Смирнова[12].

Але порівнюючи керамічні матеріали з Лоєвої і Незвиська, бачимо аналоги не тільки на прикладі вушок зі шнуровим орнаментом. І тут, і там маємо горщики з широкими, рівними або навскоси зрізаними вінця-

[11] Machnik J. Wczesny okres epoki brązu // Prahistoria ziem polskich.— Wrocław, 1978.— S. 20, 31; Свешников И. К. Почапская группа...— С. 64.

[12] Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры...— Рис. 4, 17; Kadrow S. Iwanowice...— Tabl. XXVI-a, c.

ми і орнаментом з горизонтальних і вертикальних ліній, часто разом з ямками (Іл. *7. 2, 4; 8. 13*), горщики, придонна частина яких прокреслена вертикальними, досить-таки заглибленими, смугами (Іл. *9. 9*), горщики і миски, що нижче вінець мають відтягнуті пружки (Іл. *8. 6*), посуд з грубими ґудзами-опертям, проколеними двома вертикальними отворами (Іл. *10. 12*), з петелькоподібними вушками та інше (Іл. *10. 6*)[13]. Нехарактерними для комарівської культури Г. Смирнова вважала горщики, по краю вінець яких наліплені ґудзи, а власне такі горщики маємо в Лоєвій серед ранньобронзової кераміки (Іл. *9. 7*). Правда, у Лоєвій не виявлено посуду з хара-

10. Лоєва:
1—3 — кераміка з ями В;
4—13 — кераміка з культурного шару комарівської культури

ктерним для комарівської культури прокресленим рисунком трикутників,

[13] Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры...— Рис. 2, 7; 3. 1, 8—10; 4. 12—

але замість того маємо фраґменти посуду, на яких зберігся орнамент у вигляді напівкруглих фестонів (Іл. *8. 10—11*).

Таким чином, керамічні матеріали з солевиробничого поселення у селі Лоєва, що представлені у нашому повідомленні, вказують на два етапи заселення цього об'єкта — на рубежі раннього і середнього віку бронзової доби. До першого віднесені матеріали з двох ям (ями А і Б), де вони збереглися in situ. Це кераміка, яку частково можна зіставити з окремими типами посуду „постшнурових" культур типу Хлопіце—Веселє і межановицькою на території Малопольщі, хоч значна частина горщиків, зокрема першої групи, близька також до кераміки ранньобронзових культур Карпато-Дунайських районів і насамперед Шнекkенбері—Глина III.

Другий етап — це матеріали з ями В, а також з культурного шару в підніжжі пагорба. Тут зібрано цікавий комплекс, де разом з посудом, характерним для раннього етапу комарівської культури, є численні зразки кераміки ранньобронзового періоду, що були виявлені в ямах А і Б. Отже, або останні, зібрані серед комарівського матеріалу, потрапили туди випадково з ранішого культурного шару, або поселення культури ранньої бронзи, населення якого прийшло сюди в давнину (можливо, також у пошуках солі), існувало в Прикарпатті дещо довше, ніж це мало місце на їх корінних землях (і де їх підмінили носії різних культур, притому неодночасно[14]). Можливо, що власне у Прикарпатті це населення дожило до періоду появи, а радше утворення комарівської культури, і навіть внесло певний вклад у її формування, згодом асимілюючись.

Такими були наші попередні припущення, і мусимо визнати, що вони знайшли підтвердження у результаті досліджень на території східного Прикарпаття Румунії, де вимальовується дуже подібна картина заселення цих земель у бронзовому віці. (У цьому контексті хочу подякувати директорові археологічного музею в місті Пятра Нямц, докторові Георгіє Думітроя за дозвіл ознайомитися з матеріалами його розкопок ще до їх публікації.)

Г. Думітроя досліджує солеварне виробниче поселення у селі Люнка Пояна-Слатіней, область Пятра Нямц, у підніжжі Східних Карпат. Перше, що кидається у вічі, це дуже подібне розташування цього об'єкта. Як і поселення у Лоєвій, воно займає подовгастий пагорб поблизу джерела соляної ропи. Його культурний шар насичений численними уламками використаного при солеварінні посуду[15].

Серед типової за формою і орнаментом комарівської кераміки, аналогічних до лоєвських горщиків (Іл. *11. 1—5*), глечиків з вушками, посудин з ґудзами-опертям з двома вертикальними отворами й іншого (Іл. *11. 6—8*)[16] виявлено фраґменти горщиків, що прикрашені довгастими ямками на потовщених вінцях або на пружку під ними (Іл. *11. 9, 12—14*), тобто дуже близьких за формою, орнаментом[17], а навіть складом керамічного тіста до посуду з ям А і Б, що віднесені до першої групи, тобто до комплексу кераміки ранньобронзового періоду. Різниця між ними полягає у тому, що

14.

---

[14] Gedl M. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie // Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna.— Kraków, 1985.— Cz. III.— S. 32—55.

[15] Dumitroaia G. Comunităţi preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu.— Piatra Neamţ, 2000.— P. 142—161.

[16] Там само.— Fig. 95—96, 98. 4, 7.

в Люнці Пояна-Слатіней є набагато менше кераміки з розчісами.

У свій час І. Свєшников звертав увагу на відсутність у дослідників спільної думки стосовно датування комарівської культури (а радше окремих її варіантів чи навіть пам'яток), тим більше стосовно питань її походження і поділу на окремі локальні групи[18]. Як звичайно, гостру полеміку викликало визначення початкових і кінцевих дат розвитку культури. Так, ще у 1976 р. дослідник піддав критиці концепцію румунських археологів

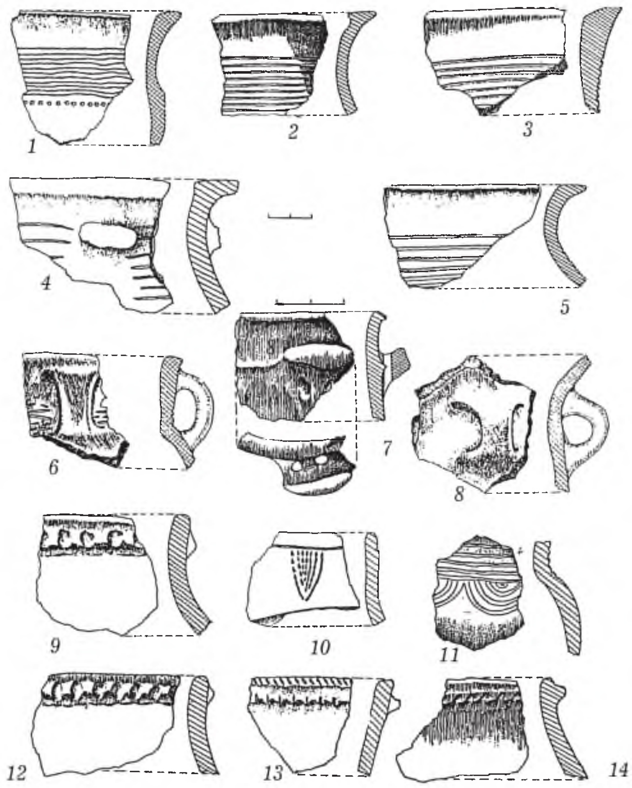

11. Люнка, Пояна-Слатіней (Румунія).
Зразки кераміки з солеварного виробничого поселення
(за Георгіє Думітроя)

про єдиний культурний комплекс Білий Потік—Костіша—Комарів, про синхронізацію з культурою Костіша і, зокрема, протестував проти

висновків М. Флореску, яка походження комарівської культури пов'язу-

[17] Там само.— Fig. 100. 5, 7, 9.

вала з культурами Карпато-Дунайського реґіону і одночасно відкидала генетичний зв'язок з культурами шнурової кераміки. Роль останніх він вважав основним фактором, на базі якого сформувалася комарівська культура[19]. Проте вже в останній своїй узагальнюючій праці, присвяченій „тшцінецько-комарівській" культурі[20], дослідник визнав наявність значних впливів на її формування (передусім на комарівський варіант) південних культур Карпато-Дунайського реґіону[21].

Г. Думітроя не заперечує культурної близькости матеріалів з солеварного виробничого поселення у селі Люнка Пояна-Слатіней, як, зрештою, і інших пам'яток цього району Східного Прикарпаття Румунії, до комарівської культури, але як спорідненої з культурою Костіша. Поселення у Люнці датує раннім і „класичним" періодом розвитку цієї культури (Комарів II), підкреслюючи ці аналоги кераміці з Люнки, які знаходимо на пам'ятках раннього і середнього бронзового віку. Посилаючись на праці І. Свєшникова, процес утворення цих комплексів він ставить у хронологічні рамки XVIII—XVI ст. до Христа[22]. І справді, взявши до уваги численні датуючі матеріали, передусім їх радіовуглецеві аналізи — С-14, І. Свєшников кінець розвитку класичних культур шнурової кераміки датує XVIII ст. до Христа, але тоді, за його ж хронологією, ще два століття далі, у XVIII—XVI ст. до Христа, на землях Прикарпаття і Волині доживали свого віку „постшнурові" культури типу Хлопіце—Веселє і стжижовської. Що стосується утворення комарівської культури, він вважав, що найбільш переконливою є початкова дата, запропонована Я. Домбровським, а саме XVI ст. до Христа[23].

Утім, не виключаємо такої можливости, що формування комарівського вияву у Північно-Східному Прикарпатті, на яке вказують керамічні матеріали з солеварних поселень у Люнці Пояна-Слатіней і в Лоєвій Надвірнянського району, могло відбутися в дещо ранішому часі, ніж XVI ст. до Христа. Можна зробити висновок, що тут дійшло до стику культур, які доживають до кінця раннього періоду епохи бронзи з першими проявами комарівської культури, основний розвиток якої припадає на середній період цієї ж епохи.

Але, як виглядає з опису матеріалів Г. Думітроя, поселення в Люнці існувало довше, ніж у Лоєвій. Г. Думітроя наводить паралелі окремих зразків посуду з Люнки з керамічними матеріалами таких пам'яток, як, наприклад, поселення у місцевості Корлетень, тобто найпізніших пам'яток цієї культури на території Румунії. Це насамперед миски і горщики

[18] Свешников И. К. Проблема происхождения комаровской культуры.— С. 97.

---

[19] Florescu M. Problémes de la civiliation...— P. 51—81; Вульпе А. О периодизации бронзового века в Молдове // Dacia.— Bucureşti, 1961.— Vol. V.— P. 105; Свешников И. К. Проблема происхождения комаровской культуры.— С. 99—102.

[20] Свешников И. К. Проблема происхождения комаровской культуры.— С. 101—103. У свій час автор поставила питання про єдину культуру, яка об'єднує усі локальні групи (або культури: комарівську, тшцінецьку, східнотшцінецьку, сосницьку) і запропонувала назву „тшцінецько-комарівська культура". Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза).— К., 1985.— С. 11. Цю думку підтримав І. Свєшников і в узагальнюючій статті 1990 р. ввів таку назву для всього комплексу груп (варіантів) вказаної культури.

[21] Свешников И. К. Проблема происхождения комаровской культуры.— С. 98.

[22] Dumitroaia G. Comunităţi...— Harta 6.— P. 178.

з відтягнутим реберцем нижче вінець, чарки з вушками, прикрашені трикутниковим орнаментом і, що важливо, кераміка, оздоблена псевдошнуровим візерунком, який наносився на посудину технікою наколів, утворюючи суцільну лінію (Іл. *11. 10*)[24]. На таку ознаку орнаментації кераміки звертала особливу увагу Г. Смирнова при датуванні горизонту Магала І, порівнюючи таку кераміку з матеріалами цього ж таки поселення у місцевості Корлетень, що, у свою чергу, синхронізується з добре датованими пам'ятками культури Монтеору ІІ-в. Зокрема, з могильником у місцевості Балинтешт, що відповідає заключній фазі цієї культури, перехідної до культури Ноа[25].

Варто згадати, що пишучи про різні пам'ятки комарівської культури у Прикарпатті, які існували напередодні поширення на ці землі культури Ноа і які вже включають окремі її елементи (типу Магали І) автор піддала сумніву датування білопотоцької локальної групи як найранішої серед комарівських груп. Посилаючись на наявність у похованнях цієї групи посуду, аналогічного кераміці з пізніх комплексів комарівської культури з території Прикарпаття і Молдови і передусім орнаментації посуду цієї групи згаданою вище технікою наколів (Білий Потік, Городниця), висунуто припущення, що білопотоцька група синхронна з такими пам'ятками, як поселення Магала І. Вважаємо також, що останнє належить, власне, до білопотоцької групи пам'яток, яка до часу його відкриття була представлена лише похованнями у кам'яних скринях[26]. Але ця тема належить уже до іншої проблематики.

Маємо надію, що солеварні виробничі поселення у Лоєвій і Люнці розкриють ще одну сторінку стародавньої історії Північно-Східних Карпат і зроблять свій внесок у дослідження комарівської культури — однієї з найцікавіших культур бронзового віку.

Larysa **KRUSHEL'NYTS'KA**

A SALT-MAKING SITE OF EARLY AND MIDDLE BRONZE AGES IN THE NORTH EASTERN CARPATHIAN MOUNTAINS

A salt-making settlement in the village of Loyeva, Nadvirna region, Ivano-Frankivs'k oblas't, active from the Neolithic epoch by the early period of the Iron Age has been discovered. The given message refers to the horizon of the early Bronze Age settlement, preceding the horizon of the Komarivs'ka culture. Two pits have been found („A" and „B") filled up with fragments of ceramics, the analysis of which points to the connection with early Bronze Age cultures of the Carpathian-Danube region. The closest analogies to the Loyeva ceramics were found by Romanian archeologist (Dr. G. Dumitroaia) at the salt-making site in the village of Liunka, Piatra-Neamt oblas't in the East Pre-Carpathians of Romania.

[23] Свешников И. К. Проблема происхождения комаровской культуры.— С. 96 та інші.

[24] Dumitroaia G. Comunități...— P. 142—161, fig. 103. 12—14.

Сергій ЛИСЕНКО

СЕРЕДНЄ ПОДНІПРОВ'Я ЗА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Реґіон Середнього Подніпров'я має винятково вигідне геополітичне розташування на перехресті головної водної артерії Північного Причорномор'я Дніпра та її найбільших притоків — Десни і Прип'яті, що обумовлює значення вивчення його для з'ясування багатьох питань давньої історії України та Східної Європи загалом. У цьому плані вивчення пам'яток доби пізньої бронзи (XVIII—X ст. до н. е.) набуває особливого значення як доби перехідної від первісности до ранньокласових суспільств.

Археологічні дослідження у Середньому Подніпров'ї розпочалися з другої чверти XIX ст. У повоєнні роки польові дослідження Середнього Подніпров'я були значно розширені. За період з 1945 по 1995 р. у реґіоні проводило розкопки та розвідки 280 дослідників та фахівців у різних галузях археології. Планомірні польові дослідження пам'яток пізньої бронзи тут проводили О. Тереножкін, І. Артеменко, С. Березанська.

Результатом тривалих польових досліджень стало створення реґіональних колонок археологічних культур. Матеріали Середнього Подніпров'я розглядаються у контексті тшинецької, східнотшинецької, комарівської, сосницької, білогрудівської, лебедівської, ранньої милоградської, а також багатоваликової кераміки та зрубної культур. Однак у науковій літературі точаться суперечки щодо віднесення до певних археологічних культур, ареалів їх розповсюдження та назв. І справа не тільки в назві, бо за концепціями східнотшинецької археологічної культури С. Березанської[1], сосницької І. Артеменка[2], комарівської І. Свєшникова[3] стоять не тільки різні ареали, а також різні схеми та центри культурогенезу. Для виділення ареалу культури вирішальними на практиці стають уподобання певних дослідників; власне, відбувається підміна „культури" ареалом певного керамічного типу.

Для об'єктивізації створюваних моделей постає питання необхідности „екологізації" археологічних досліджень. У радянській етнографії та археології зв'язок між географічними умовами, палеоекономікою та особливо-

---

[1] Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972.— 267 с.

[2] Артеменко И. И. Сосницкая культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР.— Москва, 1987.— С. 106—113.

[3] Свешников И. К. К вопросу о сходстве и различии тшинецкой и комаровской культур // Материалы и исследования по археологии СССР.— Москва, 1965.— № 130.— С. 86—92.

стями культури знайшов відображення у концепції господарсько-культурних типів[4]. Діалектичний зв'язок між живою культурою та ландшафтом дозволяє говорити, що при взаємовпливах різних культур відбувається не поширення певної культури за межі базового ландшафту, а проникнення певних елементів культури (мода, запозичення передового досвіду). Для висновку про зміну археологічної культури потрібні більш вагомі чинники, ніж часткова або повна зміна типів артефактів. В останні роки багатьма дослідниками висловлювалася думка, що однією з причин трансформації археологічної культури є зміна засобів та напрямків господарювання з метою припинення еколого-демографічної кризи[5]. Однією з важливих причин кризи господарства є зміна кліматичної ситуації.

Враховуючи сказане, автор пропонує визначення археологічної культури. Це динамічна в часі система матеріальних залишків процесів адаптації (враховуючи прояви як матеріальної, так і духовної культури) людських колективів, що стоять на певному етапі соціально-економічного розвитку, до певного природного середовища на природно обмеженій території в певний історичний (та кліматичний) період. Природне середовище є сталою археологічною культурою, артефакти — змінною. Виходячи з системної опозиції культура—природа та принципу ієрархічности компонентів системи, на нашу думку, слід розрізняти зональні археологічні культури, реґіональні, мікрореґіональні та інші як залишки процесу адаптації відповідно до певної ландшафтної зони, реґіону, мікрореґіону.

Географічна характеристика реґіону. Під Середнім Подніпров'ям розуміється відрізок течії Дніпра від пониззя Прип'яті на півночі до Кременчука на півдні та гідросистема цієї ділянки Дніпра без урахування басейнів Прип'яті, Десни та Сули. З півночі реґіон обмежено болотами басейну Прип'яті, з заходу та південного заходу — вододільним гребенем Придніпровської височини. Східна межа реґіону проходить по лівому березі долини Дніпра і вододілу малих лівих притоків Дніпра та правих притоків Сули, займаючи північно-східний схил Українського кристалічного щита. Реґіон розташований у двох природно-кліматичних зонах: лісостеповій — Лісостепі та мішаних лісів — Поліссі, що ділить його у широтному напрямку на дві практично рівновеликі частини. Особливістю реґіону є покрученість кордону між Поліссям та Лісостепом — по язиках льодовикових відкладів дерново-підзолисті ґрунти глибоко вдаються у Лісостеп, а лісостепові ґрунти по лесових островах проникають у Полісся[6].

Сучасні дослідження палеоклімату відносять на 2 тис. до н. е. (друга чверть та друга половина) кліматичний оптимум[7]. На нашу думку, саме

---

[4] Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // Советская этнография.— 1955.— № 4.— С. 3—17.

[5] Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э.— К., 1985.— 171 с.; Ромашко В. А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья степи и лесостепи левобережной Украины на рубеже II—I тыс. до н. э. // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— С. 120—136; Шишкін Р. Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I—V ст. н. е. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1996.— 24 с.

[6] Природа Украинской ССР. Почвы / Н. Б. Вернандер, И. Н. Гоголев, Д. И. Ковалишин и др.— К., 1986.— 216 с.

[7] Иванов И. В. Изменение климата южной Украины в голоцене // Проблемы археологии Поднепровья.— С. 27—31; Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации.— Москва, 1993.— 576 с.; Демкин В. А. Природные условия волго-уральских степей III—II тыс. до н. э. // Северо-восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы международной конференции.— Донецк, 1996.— Ч. II.— С. 83—85.

встановлення кліматичного оптимуму є тією епохальною подією, яка виділяє пізню бронзу в окрему епоху. Фінал бронзової доби та початок раннього залізного віку збігаються зі зміною теплого та сухого суббореалу прохолодним та вологим субатлантичним періодом. Оптимізація клімату призвела до зміни середньої бронзи пізньою, погіршення ж його лягло в основу процесів, які спричинили встановлення нової археологічної епохи — раннього залізного віку.

Поселення. Матеріали поселень є головним джерелом інформації для створення господарсько-екологічних моделей давньої культури реґіону. На сьогодні у Середньому Подніпров'ї відомо близько однієї тисячі поселень доби пізньої бронзи. Незважаючи на дуже незначний обсяг розкритої площі на поселеннях (розкопки проводилися лише на 22 поселеннях, на яких зберігся шар доби пізньої бронзи), за характером розміщення поселень у просторі можна констатувати різну екологічну структуру культури північної та південної частин реґіону.

Для поселень Полісся характерні „низька" топографія, переважання заплавних ландшафтів, терасово-дюнний, заплавний та терасово-заплавний типи сполучень форм рельєфу. Топографія поселень Лісостепу різноманітніша та загалом більш підвищена. Вони в основному розташовані на чорноземах, сформованих на лесах. Тут переважає терасово-схиловий та рівнинно-балковий типи сполучень форм рельєфу. Іноді поселення займають лесові останці або край схилу плато. При виборі місця поселення давнє населення реґіону керувалося не лише господарськими, але й побутовими потребами; по змозі враховувався мікроклімат урочища.

Розміри поселень не перевищують 2 га. Характерним є вуличне планування; причому житла розташовувалися до води як вузькою, так і довгою стінками; останнє наприкінці доби ставало більш поширеним. Для порівняльної характеристики об'єктів Полісся та Лісостепу бракує даних. Серед досліджених об'єктів є житла (землянки, напівземлянки та наземні споруди), господарські ями, зольники. Спостерігається збільшення розмірів жител від раніших горизонтів до пізніх, однак поряд з великими наприкінці доби пізньої бронзи продовжували функціонувати маленькі житла. У Подесенні та Верхньому Подніпров'ї у пізній тшинецький час житла майже у два рази перевищують житла Середнього Подніпров'я, що є однією з важливих відмінностей реґіональної культури Київського Полісся від культур зазначених реґіонів.

Головним будівельним матеріалом були дерево та глина. Характерні конструкції каркасно-стовпові. На білогрудівському етапі на ряді пам'яток Лісостепу (Велика Андрусівка, Обухів, урочище Підгородище) зафіксовані зруби та облицьовка стін деревом. Вогнища упродовж усього періоду були відкриті (кам'яні, глинобитні, кострища). У ряді випадків культурний шар між об'єктами на поселеннях насичений доволі слабо. Можливо, це пов'язано з існуванням спеціальних смітників (частина ям, зольники).

Поховальні пам'ятки. У реґіоні враховано 460 поховань на 137 могильниках (112 кремацій, 338 скелетних поховань, з яких 54 — розчленування; 10 кенотафів); зруйновані могильники з кремацією (30 пунктів) розглядаються як одне умовне поховання. Трупопокладення диференційовано за п'ятьма ступенями скорчености: сильно (Ск. I), середньо (Ск. II), слабо (Ск. III) та дуже слабо (Ск. IV) скорчені; випростані ж поховання (В) ми розглядаємо як власне виявлення скорчености, а також боком (лівим, пра-

вим, на спині), позицією рук (вісім позицій для кожної руки за схемою права/ліва), орієнтацією за 16 секторами.

Могильники Полісся розташовані переважно на підвищеннях у заплавах та на перших надзаплавних терасах. У Лісостепу могильники займають другу терасу, край плато або високі останці та миси. Переважно на вододілах розташовані кургани розсіяних курганних могильників. Певна система у планіграфії поховань простежена у реґіоні лише на двох великих компактних могильниках (Малополовецьке-3 та Віргуни).

Сучасна модель геосистеми як сукупність взаємопов'язаних підсистем (літосфери, гідросфери, атмосфери, біосфери), за дослідженнями М. Смирнова, має бути доповнена моросферою — сферою посмертного знаходження та розпаду органічних сполук. Під „некрологічним" кутом зору Ю. Смирновим побудована модель антропосфери з трьох блоків: етнобіосфера, етноморосфера, етнотафосфера. До моросфери може бути віднесена птоматологічна (підготовча) стадія некрологічного циклу, до тафосфери — тафологічна (завершальна) та мнемологічна (меморіальна) стадії[8].

У реґіоні за доби пізньої бронзи чітко можна виділити два різних напрямки дій на птоматологічній стадії некрологічного циклу. Суттєвим є збіг диференціації дій з тілом покійного з диференціацією ландшафту реґіону на дві зони. У Поліссі на птоматологічній стадії відбувалася кремація, що призводила до повної руйнації трупа. У Лісостепу в переважній більшості випадків відбувалося трупопокладення, тобто птоматологічна стадія була або взагалі відсутня, або обмежувалася лише передприготуванням (омивання, змащування), або відбувалися певні дії, що не призводили до порушення анатомічної цілости скелета. Поряд з трупопокладенням на лісостепових ландшафтах зафіксований демембраційний варіант птоматологічної стадії (розчленування). Різні прояви моросфери (різний стереотип поведінки на птоматологічній стадії некрологічного циклу) дають змогу відносити населення лісової та лісостепової частин реґіону за доби пізньої бронзи до різних етносистем (без уточнення рівня).

Кремації на дерново-підзолистих ґрунтах однотипні упродовж усієї доби. Поступово змінюється лише керамічний комплекс, що супроводжує ці поховання. Обряд кремації упродовж доби просувається на південь вздовж долини Дніпра. Усі відомі на сьогодні поховання за цим обрядом на Черкащині відносяться до білогрудівського часу. „Виплеск" кремацій за межі дерново-підзолистих ґрунтів відбувається вже у чорноліський час і є одним з реперів початку наступної доби.

У Лісостепу також упродовж доби не відбувається різкої зміни поховального обряду. Найбільш поширені інгумації за типом: Ск. I, рідше Ск. II, на лівому, рідше правому боці, з кистями рук перед обличчям, орієнтовані на схід з відхиленням до півдня, здійснені в підпрямокутних (рідше підовальних) ямах, що впущені у південну (рідше східну) полу кургану, безінвентарні. Для випростаних поховань характерне розташування рук уздовж тіла, західна орієнтація. Орієнтація відбувалася за сходом сонця. На ранньому етапі відомо п'ять поховань СК. IV, орієнтованих переважно у західному секторі, два з яких — у ямі з підбоєм.

У Пороссі значна частина поховань орієнтована на захід з відхилен-

---

[8] Смирнов Ю. А. Морфология преднамеренного погребения.— Москва, 1997.— 279 с.

ням до півдня; багато поховань тут покладено випростаними на спині. Переважання зазначеної орієнтації дозволяє припустити, що принаймні частина поховань Поросся була орієнтована не за сходом, а за заходом сонця або за іншими чинниками, одним з яких могла бути орієнтація за елементами ландшафту (течія річки). Залежність орієнтації скелетів від напрямку течії річки простежено на могильнику Малополовецьке-3, у Козаровичах, Росаві[9]. Відміни у стереотипі поведінки населення Поросся на тафологічній стадії некрологічного циклу дають змогу припустити існування тут принаймні двох етносистем (без уточнення рівня). На найбільшому з досліджених могильників Поросся (Малополовецьке-3) для етапу МП-ІІІ зафіксована планіграфічна диференціація двох зазначених груп поховань (Ск. І головою на схід та випростані головою на південний захід), що підтверджує висунуту тезу.

Специфічним для Середнього Подніпров'я є використання довбаних колод і повна відсутність зрубів та кам'яних скринь. Інвентарні поховання становлять у реґіоні незначний відсоток, що значно знижує можливості типологічного методу при хронологічній диференціації поховань. Враховуючи стабільність пози та орієнтації основного масиву трупопокладень упродовж доби, така диференціація в більшості випадків неможлива без застосування природничих методів датування.

У ряді випадків інвентар поховань „реаґує" на ландшафтні особливості. Так, типові тшинецько-комарівські спіральні прикраси (браслети, гривни, шпильки) у реґіоні пов'язані лише з похованнями Лісостепу і жодного разу не траплялися у похованнях з кремаціями Полісся. Значна кількість таких прикрас у реґіоні пов'язана з демембраціями (на Малополовецькому-3 — усі), на відміну від Лісостепової Волині, де такі прикраси переважають у трупопокладеннях.

Речовий комплекс Середнього Подніпров'я. Речовий комплекс представлено виробами з глини, каменю, металів (переважно бронзи), скла (пасти) та органічних речовин (дерева, рогу, кістки). За функціональним призначенням їх можна поділити на посуд, знаряддя праці, елементи озброєння, ритуальні вироби та прикраси. Сумарно ці функціональні категорії відповідають генеральним потребам людини як особистости: потреба в їжі (посуд), у праці (знаряддя праці), війні (зброя), духовному задоволенні (прикраси та ритуальні вироби). При визначенні певних типів речових знахідок ми дотримувалися розуміння поняття тип як стійке сполучення ознак.

Найбільш масовою категорією артефактів є глиняний посуд. Можна простежити поступовий розвиток керамічних традицій у реґіоні, коли пізніша традиція не просто змінювала попередню, а значною мірою ставала її продовженням. Окреслюються дві генеральні лінії розвитку керамічного комплексу: 1. Поліська: пізня шнурова кераміка (ПШК) — тшинецького типу (КТТ) — лебедівського типу (КЛТ); 2. Лісостепова: кераміка типу Ісківщина + бабинського типу (КБТ) — малополовецького типу (КМТ) — білогрудівського типу (КБгТ). Накреслені схеми ускладнюються постійними взаємовпливами Лісостепу та Полісся, а також впливами зовні: комарівської та ранньої білогрудівської традицій з Подністров'я і Побуж-

[9] Лисенко С. Д. Козаровицький могильник доби пізньої бронзи // Vita Antiqua [Київ].— 1999.— № 2.— С. 69—75.

жя, маївської зрубної з Нижнього Подніпров'я, сабатинівської з Північно-Західного Причорномор'я, сосницької з Подесення, ранньомилоградської з Білорусі, малобудківсько-бондарихінської з Лівобережжя тощо.

У запропонованій лінії розвитку кераміки Лісостепу певним нововведенням автора є середня ланка. Під керамікою малополовецького типу (КМТ) ми розуміємо великі тюльпаноподібні горщики з характерними масивними вінцями та товстими стінками. Тісто з домішкою великої кількости досить дрібної дресви та блискіток слюди. Вінця та денця посудин якісно загладжені або підлисковані, корпус нарочито ошершавлено рідкою глиною (іноді з дресвою) та в більшості випадків прикрашено псевдобагатоваликовим орнаментом, утвореним внаслідок проведення пальцями по рідкій глині (горизонтальні валики по шийці та вертикальні по корпусу)[10]. У ранніх проявах цієї традиції валики часто доформовували защипом, наближаючи за формою до наліпних. На всіх пам'ятках з КМТ виявлені конічні банки з аналогічною морфологією вінець та складом тіста, поверхня яких переважно загладжена.

Крім епонімного могильника Малополовецьке-3, де розкопано чотири комплекси з КМТ, що містили розвали та уламки кількох десятків таких посудин, КМТ знайдено ще на більш ніж 50 поселеннях реґіону. Серед них Малополовецьке-2А, 2В, 13 (річка Суботь), В. Снітинка-2 (річка Снітка) у Фастівському районі, Фарбоване-3, Капустинці-5 (річка Супой) у Яготинському районі, Недра-3, 4, 5, 6 (притока річки Недри), Семенівка-2, 3 (річка Трубіж) у Баришівському районі, Антонівка-1 (річка Гнилий Тікич) у Ставищанському районі Київської области. Значна колекція КМТ зібрана Д. Куштаном та А. Дєткіним біля міста Черкас у зоні Кременчуцького водосховища; два поселення знайдені на правому березі річки Сули біля села Лящівки; кілька десятків поселень виявлено навпроти Черкас неподалік сіл Липівське (затоплене), Чапаївка, Чехівка, Самовиця (затоплене), Червонохиженця (затоплене), Мітьки (затоплене); одне поселення відкрито на правому березі Дніпра у районі села Худяки. О. Назаров виявив КМТ на поселенні Городище-4 на річці Вільшанці[11]. До КМТ можна віднести частину посуду з багатоваликовою орнаментацією з пунктів Коврай-2 Чорнобаївського району, Коробівка (Причал), Коробівка-1 (урочище Пруска) Золотоніського району Черкаської области. Конічна банка з характерними вінцями знайдена на поселенні Хлопків-1[12]. Можна припустити, що з КМТ була пов'язана частина поховань зруйнованого могиль-

---

[10] Лисенко С. Д., Куштан Д. П. Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу // Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (квітень 1997 р.).— К., 1997.— С. 109—112; Лысенко С. Д. К вопросу о памятниках с керамикой малополовецкого типа // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).— Запорожье, 1998.— С. 91—97; Лысенко С. Д., Скиба А. В. Памятники с керамикой малополовецкого типа на Супое // Археологічні відкриття на Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 106—109; Лысенко С. Д., Гаскевич Д. Л. Памятники с керамикой малополовецкого типа бассейна р. Трубеж // Археологічні відкриття на Україні 1998—1999 рр.— К., 1999.— С. 113—115.

[11] Назаров О. В. Звіт про археологічні розвідки на території Корсунь-Шевченківського та Городищенського районів і охоронні розкопки курганів біля с. Старосілля та Хлистунівки Городищенського району // Науковий архів ІА НАН України.

[12] Баран В. Д., Некрасова А. Н. Отчет о раскопках Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР // Науковий архів ІА НАН України, № 1984/26, ф. експ. № 21252, табл. XII, 3.

ника на острові Лящівка, де перемішані людські кістки були знайдені за 0,1 км від поселення з КМТ.

КМТ було знайдено та інтерпретовано як своєрідну групу багатоваликової кераміки у 1957 р. на поселенні біля хутора Оленки Чорнобаївського району: „Особливо виділяється група уламків дуже товстостінної сіроглиняної посудини з прямим вінчиком і наліпним валиком із рідкої глини під ним“[13]. І. Палагута розглядав подібну кераміку, знайдену у 1987—1990 рр. на пунктах Чапаївка УТОС-5, 6 та ЛОЗ-1, 2, 4, як перехідну від КБК до культур пізньої бронзи[14]. На всіх пам'ятках з КМТ знайдено велику кількість кераміки бабинського типу. Спостереження над трансформацією валиків (їх поступовою деґрадацією) дають змогу виводити техніку хропу у реґіоні з багатоваликового орнаменту.

Крім валиків КМТ з багатоваликовою керамікою зближує також ряд технологічних особливостей. На Малополовецькому-3, поселеннях В. Снітинка-2, Фарбоване-3, Недра-3, 4 на внутрішньому боці деяких посудин КМТ зафіксовані характерні для бабинської кераміки розчіси від керамічного лощила. На МП-3, поселеннях Капустинці-5, Семенівка-2, 3 та ряді пам'яток Черкаського реґіону деякі фраґменти посуду мають характерну для бабинської кераміки домішку піску та поверхню, що ошершавлена рідкою глиною, з якої сформовані валики. З іншого боку, форма посудин КМТ аналогічна тюльпаноподібним посудинам тшинецького типу, хоч більшість КМТ дещо більша за розмірами. Вінця КМТ потовщені на зразок тшинецьких, хоч загалом масивніші. Відрізняється від бабинської кераміки і склад тіста розвинутої КМТ, в якому, як і в тшинецькій, переважає дресва.

Сказане дає підставу бачити в КМТ самостійну керамічну традицію, що є певним сурогатом багатоваликової та тшинецької керамічних традицій у лісостеповому Подніпров'ї. На підставі комплексів Малополовецького-3 цю традицію можна датувати в межах 1600—1500 cal. BC. Розвинутому КМТ передував перехідний етап. Про це свідчать знахідки у культурному шарі МП-3 уламків посуду з ознаками бабинської кераміки та КМТ, хоч посуд, який походить безпосередньо з досліджених комплексів, жодних ознак кераміки бабинського типу, за винятком псевдоваликів, уже не має. В попередні часи зазначена технологія обробки поверхні (хропування та псевдовалики) у Середньому Подніпров'ї невідома.

Переважна більшість металевих виробів з реґіону (серпи, ножі-кинджали, вістря списів, кельти, певні категорії прикрас) походить з лісостепових ландшафтів. Серед металургійних традицій у реґіоні певний час співіснували лобойківська, кардашинська, красномаяцька традиції. Першу з них, на підставі концентрації ливарних майстерень під Києвом, можна вважати автохтонною; остання поширювалася з Північно-Західного Причорномор'я.

Зі знаряддями праці та зброєю зазначених металургійних традицій

---

[13] Телегин Д. Я., Махно Е. В., Шарафутдинова И. Н. Отчет о разведках и раскопках в Золотоношском и Ирклиевском районах Черкасской области // Науковий архів ІА НАН України, № 1957/1-е, ф. експ. № 3060—3063.

[14] Палагута І. В. Культурна належність пам'яток середньої та пізньої бронзи Черкаського Лівобережжя // Археологія.— 1996.— № 1.— С. 61—69.

(що поширені на півдні та сході України) співіснують прикраси, що типологічно тяжіють до центральноєвропейських культур. Центральноєвропейські впливи поширювались у регіоні не з Польщі (на Західному Бузі та Прип'яті такі прикраси практично невідомі), а з Подністров'я, через лісостепові Волинь та Побужжя. На відміну від литих центральноєвропейських та власне тшинецьких прикрас з Польщі, „тшинецькі" прикраси з Північної України, зокрема з Середнього Подніпров'я, переважно ковані. Тому такі прикраси в Україні слід розглядати не як тшинецькі, а як комарівські.

Комарівські прикраси зі спіральними щитками повністю відсутні на Лівобережжі; не характерний спіральний мотив і для степової зони України (в ареалі зрубної культури). У Поліссі відомі лише поодинокі знахідки у південній частині Волинського Полісся, неподалік від межі з Лісостепом. Цілі документовані знахідки на Північній Україні пов'язані лише з трупокладеннями та демембраціями на лісостепових ландшафтах. У незначній кількості випадків поверхня металевих прикрас орнаментована гравіруванням; поширений орнамент у вигляді двох заштрихованих стрічок (широкі браслети з Бабичів, Козинців, Погребів, шпилька з Вишеньок). У лісостеповому Правобережжі подібний засіб оздоблення прикрас широко використовувався у Гордіївці у Побужжі.

На пізньому етапі доби пізньої бронзи спостерігається певна нівеляція моди на деякі категорії прикрас, які трапляються як у лісостеповій, так і в лісовій частинах регіону. Дрібні прикраси, а також дрібні знаряддя праці того часу (проколки, ножі) трапляються як на могильниках, так і на поселеннях.

Для виробів з каменю та кременю характерним є значне переважання розтиральників, гладильників, абразивів, молотків на лісостепових пам'ятках, а крем'яних знарядь — на пам'ятках лісової зони. Узагалі доба бронзи на Поліссі як за керамічним комплексом, так і за крем'яним інвентарем є прямим продовженням місцевого неоліту. Лише з пам'яток Лісостепу відомі знаряддя з кістки. Кістяні знаряддя для вичинки шкіри знаходять аналоги як у степовому Побужжі, так і в Нижньому Подніпров'ї, Приазов'ї та східніших регіонах.

Складовою речового комплексу регіону є кістяні пряжки, які традиційно пов'язують з КБК. У плані десинхронізації певної кількости так званих поховань КБК та багатоваликової кераміки бабинського типу показова серія радіовуглецевих дат, отримана для ряду поховань могильника Росава. Пізні поховання КБК тут (одне містило овальну дводірчасту пряжку) датовані в межах XV ст. до н. е., тобто вони синхронні похованням Малополовецького-3 з прикрасами комарівського типу. Таким чином, принаймні у Пороссі, по якому отримані дати С-14, пізні типи пряжок переживають кераміку бабинського типу якнайменше на 100—150 років і існують тут на тлі інших керамічних традицій.

При розгляді речового комплексу регіону відразу кидається у вічі його строкатість. Значною мірою така ситуація пов'язана з географічним розташуванням регіону на перетині давніх шляхів обміну та міграцій. З іншого боку, строкатість речового комплексу пов'язана зі строкатістю ландшафтів Середнього Подніпров'я.

Деякі типи артефактів поширені лише у Лісостепу Середнього Подніпров'я (КМТ, серпи старобиківського типу). Показово, що ареали певних типів артефактів, які співіснують у Середньому Подніпров'ї, загалом не

збігаються і зазвичай належать до різних культурних традицій. Так, у Південній та Східній Україні відсутні комарівські прикраси, а лобойківські вироби невідомі на захід від реґіону. Те саме можна сказати і про кераміку, наприклад, зрубного та тшинецько-комарівського кола. Співіснування артефактів різних традицій, на нашу думку, не є проявами кількох археологічних культур, як вважає більшість дослідників, а становить комплекси місцевих реґіональних культур — „відгуків" на певні ландшафти, відображаючи їх хронологічну та територіальну динаміку. Розмежовування комплексів реґіону в межах природної зони за певними типами артефактів до різних культур і, навпаки, поєднання в одну культуру пам'яток різних природних зон за тим самим критерієм вважаємо неможливим — це підміна культури певним типом/типами артефактів. Специфіка реґіональної культури полягає не в протиставленні різних металургійних, керамічної та інших традицій, а в доповненні ними одна одної на базі відповідного природного оточення.

Схема культурогенезу Середнього Подніпров'я за доби пізньої бронзи. У попередніх розділах було відзначено стійкий зв'язок деяких категорій знахідок та ритуалів у Середньому Подніпров'ї з певними природними зонами. Однак на практиці ареали багатьох типів артефактів та комплексів не збігаються не тільки між собою, але й з географічними реґіонами. Накладаючись один на інший, ареали типів утворюють ілюзію моноліту, певну АК-неперервність (на зразок етнолінґвістичної). Тому, щоб створити принципову схему механізму давньої історії певного реґіону, треба перш за все встановити, які власне типи є визначальними на рівні реґіону або навіть мікрореґіону, а які притаманні всій культурно-ландшафтній зоні або взагалі практично індиферентні до екологічних процесів.

Виходячи з територіально-екологічної характеристики певних типів, а також певного рівня узагальнення при їх виділенні, автором було запропоновано чотири групи типів: фонові, локальні, транскультурні та супутні[15]. Для запропонованої ґрадації важливим є фактор часу: типи, що у певний час є вузько локальними, можуть розширитися до фонових, і навпаки. Тому запропоновані групи типів не мають жорсткого ієрархічного підпорядкування. Крім того, слід відзначити певну умовність запропонованої ґрадації, враховуючи фраґментарність та нерівномірність досліджень у різних реґіонах — з накопиченням нових даних розміщення наголосів може змінюватися.

Фонові типи (Ф) зустрічаються компактно на порівняно великих територіях. Підсвідомо вони лежать в основі традиційного (значною мірою суб'єктивного) підходу у виділенні археологічної культури, створюючи „наочний образ культури" (за О. Кудрявцевою). Фонові типи можна поділити на фоново-зональні (ФЗ) та фоново-хронологічні (ФХ). Перші практично збігаються з ландшафтними зонами. Другі притаманні певному хронологічному горизонтові, будучи порівняно індиферентними до екологічної специфіки. На нашу думку, розповсюдження певних ФЗ-типів пов'язане із взаємовпливами розташованих поряд кущів пам'яток (дифузія унаслідок коливань малої амплітуди); розповсюдження ФХ-типів більше пов'язане з економічним впливом або модою, що йде з певного центру

[15] Лысенко С. Д. Ареалы типов артефактов и динамика культурно-исторических процессов эпохи бронзы в Северной Украине // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія.— К., 1999.— С. 113—118.

культурогенезу.

Локальні типи (Л) є конкретним проявом фонових типів у певному мікрореґіоні (реґіоні або кількох прилеглих реґіонах) на певному хронологічному відрізку; при цьому до стійкого сполучення ознак Ф-типу додається ще кілька (одна чи більше) стійких ознак, що деталізують Ф-тип. Як окремий прояв локальних можна виділити **локально-векторні (ЛВ)** типи — розташовані не реґіонально, а вздовж певного вектора взаємозв'язків (наприклад, підвіски білогрудівського типу, які у степовій зоні представлені лише вузьким ланцюжком уздовж Дніпра). На нашу думку, подібні ланцюжки є відображенням певних торговельно-економічних зв'язків (незалежно від того, чи є вони предметом торгівлі престижними речами вздовж давніх трактів, чи етнографічною ознакою саме „гостей").

Транскультурні типи (Т) — невиразні типи артефактів, що слабо реаґують на зміни Ф- та Л-типів у комплексах, практично індиферентні (у межах археологічної доби) до екології та хронології (конічні банки, бронзові кільця, більшість крем'яних виробів доби пізньої бронзи). Ці знахідки становлять певний фон для фонових типів.

Супутні типи (С) — прояв Т-типів на локальному рівні, коли вони містять ряд стійких ознак провідних Л-типів. Наприклад, КМТ-С, конічні або кумпфоподібні банки, що виявлені на всіх пам'ятках з КМТ, мають подібно до КМТ-Л домішку дресви та слюди в тісті та масивні, часто огранені вінця, при цьому поверхня таких банок найчастіше загладжена і не має штучного ошершавлення.

У багатьох працях і радянські, і закордонні дослідники неодноразово відзначали, що в будь-які періоди ніколи не було такого прориву у культурі, коли б попередні форми одночасно припинили своє існування та з'явилися закінчені нові форми; раніші ознаки повинні зароджуватися у попередні часи[16]. Для реконструкції реальних процесів та віднесення типів артефактів до однієї з виділених груп необхідна кореляція з пакетом радіовуглецевих дат закритих комплексів. Нами залучено 101 калібровану радіовуглецеву дату, отриману в Київській лабораторії для різних пам'яток доби пізньої та фінальної бронзи Північної України, у тому числі 73 дати з пам'яток досліджуваного реґіону, з яких 49 — пізньої і 24 — фінальної бронзи[17].

Багаторічні розкопки на могильнику Малополовецьке-3[18] та поселенні МП-2, для комплексів яких отримано 29 дат за С-14, дали змогу виділити кілька послідовних етапів розвитку малополовецького куща пам'яток від кінця середньої (етап МП-Іа) до фінальної (МП-VI) бронзи[19].

---

[16] Gimbutas M. Bronze age cultures in Central and Eastern Europe.— Philadelphia, 1965; Березанская С. С. Средний период бронзового века...— С. 168.

[17] Kovalyukh N., Skripkin V., Klochko V., Lysenko S. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzciniec culture in the Dnieper bazin (the Malopolovetske burial site) // Baltic-pontic studies.— Poznań, 1998.— Vol. 6.— P. 130—140; Гершкович Я. П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье) // Археологический альманах. (Донецк).— 1998.— № 7.— С. 61—92; Berezanskaja S. S., Klochko V. I. Das Graberfeld von Hordeevka.— München, 1998; Klochko V. I., Kovalyukh N. N., Skripkin V. V., Motzenbecker I. The chronology of the Subotiv settlement // Radiocarbon.— 1998.— Vol. 40.— N 2.— P. 667—673.

[18] Лысенко С. Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993—1997 годах // „Trzciniec" — system kulturowy czy interkulturowy proces.— Poznań, 1998.— S. 95—117; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. Исследования на могильнике

Етапи МП-Іа та МП-VI (чорноліський період) виходять за хронологічні рамки доби пізньої бронзи і розглядаються далі лише з метою створення завершеної картини процесів культурогенезу у реґіоні. Добу пізньої бронзи на малополовецькому кущі поділено на п'ять етапів: МП-Іb, II (a, b), III, IV, V. Такий розподіл при зіставленні з датами С-14 інших пам'яток було покладено в основу періодизації доби пізньої бронзи усього реґіону, а відповідно, і для залучення артефактів до певних груп типів (Ф, Л, Т, С). Запропонована періодизація відповідає передовсім лісостеповій частині реґіону. Для періодизації Полісся бракує радіовуглецевих дат, тому хронологічне місце пам'яток лісової зони визначалося насамперед за внутрішньою трансформацією керамічного комплексу при зіставленні з керамікою Лісостепу. Наведена далі схема розвитку реґіону є лише попередньою спробою узагальнення (Іл. *1*).

Пізньошнуровий горизонт (ГПШ; до 1800 cal. BC). Відповідає етапові МП-Іа. У Лісостепу виділяються пам'ятки типу Ісківщина, стосовно яких панує думка щодо їх належности до середньодніпровської культури шнурової кераміки[20]. Однак зіставлення керамічного комплексу пам'яток типу Ісківщини, з одного боку, з матеріалами катакомбних пам'яток типу Перун Надпоріжжя, з другого — з керамікою шнурових та епішнурових поселень Західної України та Польщі, навело деяких дослідників на думку, що основну частку керамічного комплексу Ісківщини становить катакомбний посуд пізньодонецького та інгульського типів[21]. Про синхронність пізньокатакомбних пам'яток Середнього Подніпров'я з епішнуровим горизонтом свідчать поховання, де разом знайдено катакомбний та середньодніпровський посуд[22]. До аналогічного висновку дійшов В. Клочко на підставі стратиграфії і дат С-14 катакомбних та середньодніпровських поховань Росави (Миронівський могильник)[23]. На Малополовецькому-3 катакомбну та шнурову кераміку знайдено поряд у комплексі 6.

Південно-східні та північно-західні зв'язки фіксують і знахідки кам'яних сокир. У Середньому Подніпров'ї знайдено зрізаноромбічні сокири, поширені в катакомбній культурі. Фіксуються також впливи з Подністров'я. Так, знайдена на МП-3 шліфована по всій поверхні чотирикутна в розрізі крем'яна сокира знаходить аналоги серед матеріалів підкар-

---

Малополовецкое-3 в 1997 г. // Археологічні відкриття на Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 28—31; Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Журавлев О. П. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г. // Археологічні відкриття на Україні 1998—1999 рр.— К., 1999.— С. 116—121.

[19] Лысенко С. Д. Памятники эпохи средней — поздней бронзы на Фастовщине // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby kształtowania sie nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu. Streszczenia referatów.— Zamość, 7—9. XII. 1998.— S. 42—44.

[20] Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы.— К., 1974.— 175 с.

[21] Молодцов Б., Сердюкова І. Особливості культурогенезу в Середній Наддніпрянщині за доби середньої бронзи // Тези всеукраїнської наукової конференції „Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури" (28—30 вересня 1994 р., м. Переяслав-Хмельницький).— Переяслав-Хмельницький, 1994.— С. 27—28.

[22] Там само.

[23] Klochko V. I. Radiocarbon chronology of the early and middle bronze age in the Middle Dnieper region. The Mironivka barrows // Baltic-pontic studies.— Poznań, 1999.— Vol. 7.— P. 163—195.

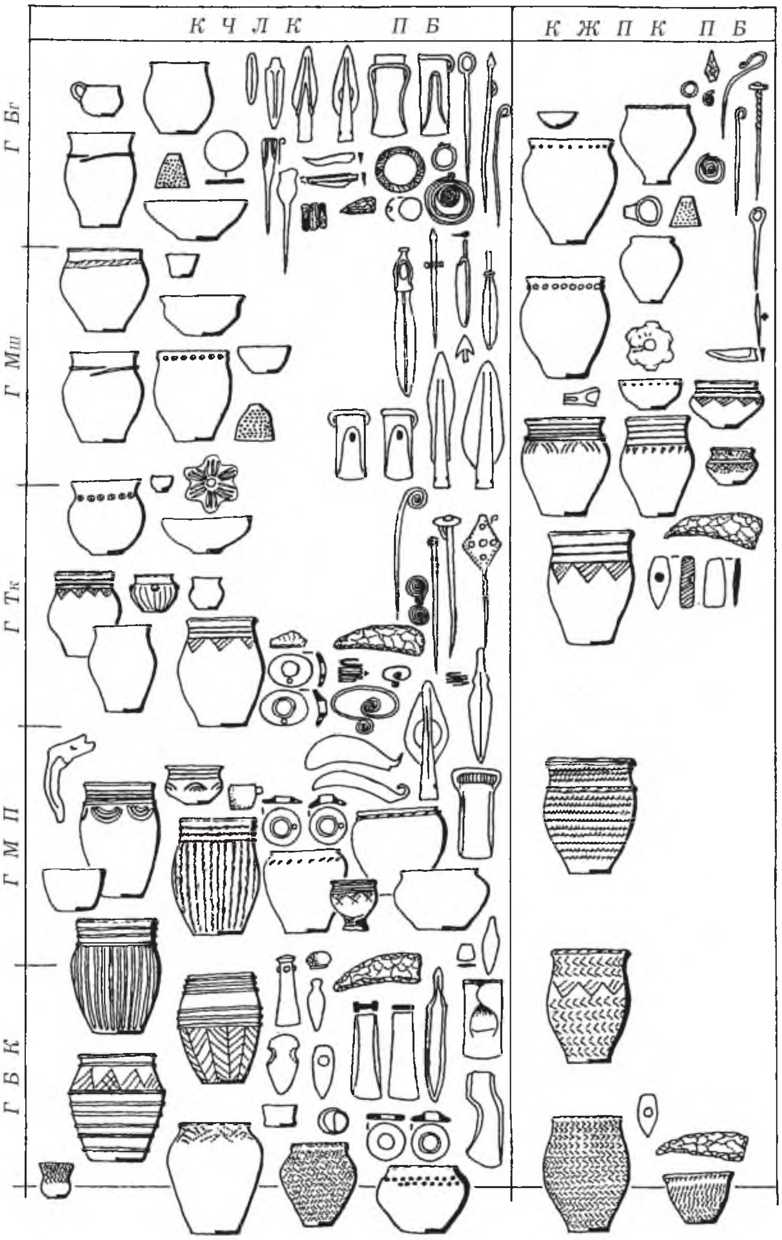

1. Основні типи речових виробів Києво-Черкаської лісостепової та Києво-Житомирської поліської культур доби пізньої бронзи:

ГБК — горизонт багатоваликової кераміки; ГМП — горизонт малополовецький; ГТк —

патської культури шнурової кераміки, так само як і клиноподібна свердлена сокира з Фастівця[24]. Таким чином, фундамент стійких контактів Середнього Подніпров'я з Прикарпаттям та Нижнім Подніпров'ям, що фіксується за доби пізньої бронзи, було закладено ще в попередню епоху племенами кола культур шнурової кераміки.

У Поліссі в той час поширюються тюльпаноподібні посудини, що за формою є прямим прототипом тшинецьких (могильник Стрелиця, поселення Азярне-1). Радіокарбонні дати, отримані на підставі аналізу нагару на внутрішніх стінках посудин з Азярного, дали вік, що зіставляється з періодом МП-Іа (Кі 6209, 3580+/−50, 2δ 2100—1752; Кі 6210, 3520+/−40, 2δ 1934—1740)[25]. Шнурова підоснова кераміки тшинецького типу, зокрема сосницької, неодноразово підкреслювалася дослідниками[26].

Багатоваликовий горизонт (ГБВ; 1800—1600 cal. BC). Відповідає етапові МП-Ib. **Лісостеп.** І. Сердюкова та Б. Молодцов на підставі аналізу керамічного комплексу дійшли висновку, що процес утворення середньодніпровського варіанта культури багатоваликової кераміки на теренах Лісостепу та сосницької культури в лісовому Лівобережжі проходив паралельно. Населення культури багатоваликової кераміки з'явилося на Подесенні після того, як процес становлення сосницької культури закінчився[27]. Становлення сосницької культури та КБК у Середньому Подніпров'ї ці дослідники датують не пізніше BrA2.

За висновками Р. Литвиненка, західна лівобережна група пам'яток з багатоваликовою керамікою є пізнішою, ніж східна між Пслом та Сіверським Дінцем, що віднесена дослідником до первинного осередку формування КБК[28]. Однак кераміка бабинського типу проникає у Середнє Подніпров'я як повністю сформована традиція, найвірогідніше, не зі сходу, а з Нижнього Подніпров'я, в обхід заплавних боліт Супоя, Недри, Трубежа. Певний час кераміка бабинського типу співіснує з керамікою типу Ісківщина (змішаний керамічний комплекс канівських поселень) та, переживши пізній шнуровий горизонт, трапляється у „чистому" вигляді на цілій низці пам'яток Черкаського Подніпров'я, у Пороссі (Яблунівка). Поступово відбувається трансформація кераміки бабинського типу, як добре можна простежити на масовому матеріалі з розмивів Кременчуцького водосховища (збори Д. Куштана). Горщики тригранного профілю

---

[24] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери.— К., 1974.— 208 с.; Лысенко С. Д. Новые памятники шнуровой керамики на Киевщине // Sympozjum międzynarodowe: Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. BC (Brześć, Republika Białoruś, 28—31 maja 2000) // Abstracts Book.— Poznań; Mińsk; Brześć, 2000.— S. 26—27.

[25] Крывальцэвіч М. М. До праблемы узнікнення „Тшцінца" а поудні Беларусі // „Trzciniec" — system kulturowy czy interkulturowy proces.— S. 345—353; його ж. Азярное 1 — паселішча эпохі бронзы на поунычы Палесся.— Мінск, 1999.— С. 47.

[26] Рыбалова В. Д. К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР.— К., 1953.— С. 209—228; Березанская С. С. Средний период бронзового века...— С. 112; Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы...— С. 173—174.

[27] Молодцов Б., Сердюкова І. Особливості культурогенезу...— С. 28.

[28] Литвиненко Р. А. К оценке культуры многоваликовой керамики левобережной украинской лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов научной конференции (Харьков, 21—23 октября 1999).— Харьков, 1999.— С. 9—10.

змінюються менш різко профільованими, а на основі останніх виникають тюльпаноподібні посудини, форма яких аналогічна тюльпаноподібним горщикам тшинецького типу, однак склад тіста залишається бабинським, як і багатоваликова система орнаментації. При цьому валик поступово деґрадує від трикутного до майже плоского, наліпленого дуже недбало.

До багатоваликового горизонту можна віднести появу кельтів з незімкненою кованою втулкою (найдавніші кельти Східної Європи, за В. Клочком); продовжують функціонувати вислообушні сокири, які в наступні періоди остаточно витискуються кельтами; доживає „індустрія вербового листя“, поширена на епішнурових пам'ятках Карпатського реґіону. Серед поховань до багатоваликового горизонту, безумовно, відносимо ті, що містять кераміку бабинського типу, кістяні круглі однодірчасті пряжки, а також усі поховання в позі Ск. IV, орієнтовані у західному секторі. До цього горизонту може належати певна кількість безінвентарних поховань Ск. I (ранні багатоваликові поховання Росави, за С-14).

Полісся. Поховання виключно у вигляді кремації; рання сосницька та фінальні прояви шнурової кераміки. У поодиноких випадках, переважно вздовж Дніпра, у південне Полісся проникає незначна кількість кераміки бабинського типу. Епішнурова кераміка поступово трансформується під тшинецькими впливами з заходу (горизонт НТ-І у Польщі збігається з горизонтами МП-Іа—Іb та відноситься до часу, коли в Україні ще відсутні будь-які прояви власне тшинецького керамічного комплексу.

Малополовецький горизонт (ГМП; 1600—1500 cal. BC). Відповідає етапові МП-ІІ. **Лісостеп**. Продовжується трансформація багатоваликового орнаменту. На початковому етапі (МП-ІІа) виникають перехідні від кераміки бабинського типу до КМТ типи. Вони або мають уже характерне для КМТ тісто з домішкою дресви та слюди, але прикрашені ще наліпними валиками, або ще зберігають характерний для бабинської кераміки склад тіста, але прикрашені псевдоваликами з хропу. На нашу думку, виникнення кераміки малополовецького типу є результатом впливу на кераміку бабинського типу ранніх проявів кераміки тшинецького типу Українського Полісся унаслідок проникнення останньої на південь уздовж дніпровського коридору. При цьому уявляється активна участь ранньої кераміки сосницького типу Подесення. На Малополовецькому-3 виявлено посуд комарівського типу (з концентричним орнаментом); частину неорнаментованого посуду з лискованою поверхнею можна розглядати як ранню білогрудівську.

Крім КМТ, до керамічного комплексу малополовецького горизонту могильника Малополовецьке-3 входять також посудини, що знаходять безпосередні аналоги серед кераміки зрубної культурно-історичної області. Серед них виділяється посуд маївського типу (кухонні типи I, II; столові типи I, IV, VI)[29]. Характерно, що до складу інвентаря маївських поховань входять також великі уламки великих горщиків, перехідних від бабинського до малополовецького типів (тісто з піском, наліпні валики під вінцями та хропуватий корпус з вертикальними псевдоваликами). Особливо слід відзначити чашу на піддоні, що знаходить аналоги серед андронівських (федорівських) та маївських старожитностей[30]. Аналогічну

[29] Ковальова І. Ф., Волкобой С. С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія.— 1976.— № 20.— С. 3—22.

посудину без орнаменту знайдено у похованні покровської культури (к. 2/п. 8) біля села Антонівки Розовського району Запорізької области[31]. О. Кузьміна синхронізує покровські пам'ятки Волго-Уралля з Бородинським скарбом та Сейминським могильником. Е. Шарафутдінова датує покровські пам'ятки Нижнього Дону та Сіверського Дінця у рамках кінця XVII — початку XVI ст. до н. е.[32] Зазначені датування добре узгоджуються з датуванням комплексів горизонту МП-II, які можна загалом синхронізувати з покровськими пам'ятками та ранніми пам'ятками маївського типу.

Іншу частину „зрубної" складової комплексів горизонту МП-II становить „пізньозрубна" валикова кераміка. В археологічній літературі міцно утвердилася думка щодо досить пізньої хронологічної позиції такого посуду. У східних реґіонах України валиковий посуд з'являється не раніше кінця XIV—XIII ст. до н. е., що підтверджується, крім традиційного археологічного датування, пакетом з 11 радіокарбонних дат поселення Глибоке Озеро на Сіверському Дінці[33]. Поява зрубного посуду у Середньому Подніпров'ї традиційно пояснюється зрубною експансією[34] або зрубними впливами[35]. Найдавніше житло А Глибокого Озера, пов'язане з шаром Ia, має дату 3070+/−60 BP, 1δ 1404—1262, 2δ 1436—1156, 1150—1126 cal. BC)[36], тобто воно виникає аж ніяк не раніше кінця XV ст. (вірогідність 2δ — 95,4 відсотка). Дати горизонту МП-II (по 2δ) щонайменше на 100 років давніші. Акцентуємо увагу на тому, що дати для комплексів МП-3 отримані в тій саме лабораторії, за тією самою технологією, з того самого матеріалу (кістка), що й для Глибокого Озера. То про яку „зрубну експансію" може йти мова? Не є зрубний посуд на Малополовецькому-3 і „хронологічним маркером пізньої фази тшинецької культури"[37] хоч би тому, що горизонт, який містить зрубний посуд (у тому числі валиковий), передує за С-14 горизонтові, що містить класичні комарівські прикраси та посуд тшинецького типу.

---

[30] Березанская С. С., Гершкович Я. П. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья.— Челябинск, 1983.— С. 100—110.

[31] Самар В. А. Верхняя хронологическая граница КМК и покровская культура Северного Приазовья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).— Запорожье, 1998.— С. 75—83.

[32] Кузьмина О. В. Соотношение Абашевской и Покровской культур // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы: Материалы конференции и дискуссии.— Санкт-Петербург, 1995.— Ч. II; Шарафутдинова Э. С. Протоколы заседаний конференции // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы: Материалы конференции и дискуссии.— Санкт-Петербург, 1995.— Ч. II.

[33] Гершкович Я. П. Этнокультурные связи...— С. 61—92.

[34] Куриленко В. Е., Отрощенко В. В. Сосницкая культура в Подесенье и ее связи с восточными соседями // „Trzciniec": system kulturowy czy interkulturowy proces.— S. 48—51; Березанская С. С. Время и некоторые возможные причины исчезновения тшинецкой культуры на Украине // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego...— S. 20—22.

[35] Гершкович Я. П. Процессы контактов и трансформации культур в эпоху поздней бронзы к востоку и югу от тшинецко-комаровского ареала // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego...— S. 27—30.

[36] Гершкович Я. П. Этнокультурные связи...— С. 86.

[37] Гершкович Я. П. Процессы контактов...— С. 30.

Швидше ми спостерігаємо „експансію“ „пізньозрубного“ керамічного комплексу на схід з Подніпров'я. Характерною є стратиграфія поселення Мерефа (урочище Поділ) Харківської области. Тут у ряді випадків простежені стерильні прошарки між шарами, що містили кераміку розвиненої зрубної та пізньозрубної культур. Останні включали посуд з добре загладженою поверхнею без слідів розчісів гребінкою, орнаментований поодиноким валиком або поясом косих відбитків палички[38]. Безпосередньої генетичної підоснови валиковий посуд на Східній Україні не має, тому можна припустити привнесення цієї керамічної традиції ззовні. Радіовуглецеві дати з Середнього Подніпров'я вказують на один з можливих напрямків витоків цієї керамічної традиції.

У цілому на підставі сказаного можна зробити висновок, що „пізньозрубна“ валикова кераміка, знайдена на МП-3, являє собою самостійну керамічну традицію, яка сформувалася у Подніпров'ї (можливо, унаслідок трансформації посуду типу Іськівщина) не пізніше XVI ст. до н. е. паралельно з КМТ у Києво-Черкаському реґіоні та керамікою маївського типу в Орільсько-Самарському межиріччі, а пізніше розповсюдилася на південний схід та була запозичена племенами зрубної спільности, безумовно, зазнавши певної трансформації. Запропонована схема збігається з думкою В. Клочка щодо формування лобойківської металургійної традиції у Середньому Подніпров'ї та запозичення її зрубними племенами на пізньому етапі їх існування; останні сприяли розповсюдженню лобойківської металургії далеко на схід, аж до Західного Казахстану[39].

Крім Київщини, в Україні знахідки, що пов'язані з лобойківською металургійною традицією, концентруються переважно на Дніпропетровщині[40]. Саме тут, біля Дніпропетровська та Кривого Рогу, добували за доби бронзи тальковий сланець[41]. На території Євразії найближчі великі виробки тальку розташовані в Заураллі, у районі Свердловська та Міаса[42]. Тому навряд чи можна на сьогодні заперечити транспортування талькового сланцю у досліджуваний реґіон саме з Дніпропетровщини. Далекі експедиції, походи за сировиною були досить характерні для розвинених первісних суспільств. Так, зафіксовані походи енеолітичного населення Східної України для обміну на Балкани[43]; привізною була сировина для виготовлення кам'яних сокир у Приазов'ї[44]; в епос Дворіччя увійшло привезення будівельного лісу[45].

Не виключено, що тальковий сланець експортувався з Дніпропетровщини і далі на північний схід транзитом через Середнє Подніпров'я. Так,

---

[38] Левицкий И. Ф. Мерфянское поселение // Науковий архів ІА НАН України, № 1948/17, ф. експ. № 1051.

[39] Клочко В. И. Лобойковская металлургия — к проблеме восточной границы Восточнотшинецкой культуры // „Trzciniec“: system kulturowy czy interkulturowy proces.— S. 37—39.

[40] Клочко В. И. „Лобойківська металургія“ (до проблеми східного кордону східнотшинецької культури) // Там само.— S. 217—237.

[41] Давня історія України.— К., 1997.— Т. 1.— С. 464.

[42] Большая советская энциклопедия.— Изд. 2.— Москва, 1956.— Т. 41.— С. 565.

[43] Давня історія України.— Т. 1.— С. 277—279.

[44] Горбов В. Н., Мимоход Р. А. Культовые комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья.— Донецк, 1999.— С. 24—69.

[45] Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду.— Москва, 1979.

з кургану біля Квітуні на Брянщині, у Верхньому Подесенні, знайдено вістря списа головурівського типу[46]. Талькові ливарні матриці для виготовлення аналогічних вістер походять з Головурівської майстерні під Борисполем[47].

Можливо, саме транзит сировини став поштовхом для виникнення у „перевалочному пункті“ на місцевому підґрунті лобойківської металургійної традиції[48]. В експозиції Дніпропетровського історичного музею представлені бруски талькового сланцю (ДІМ, № 12773—12774, 5627), один — з прорізами (Каталог 1910 р.— С. 20, № 498; ДІМ, № 3273). Можливо, саме в такому вигляді тальковий сланець транспортувався з Дніпропетровщини у Києво-Черкаський реґіон (і далі на північний схід?), де вже на місці вирізувалися ливарні форми та інші вироби. У комплексах Малополовецького-3 посуд з талькового сланцю знайдено разом з КМТ та керамікою маївського типу. Поширення маївського посуду на північ пояснюється безпосереднім проникненням у реґіон певної кількости носіїв цієї керамічної традиції у зв'язку з експортуванням талькового сланцю.

Паралельно з лобойківською металургійною традицією у Середньому Подніпров'ї починається формування кардашинської металургійної традиції. Діяльність ливарних майстерень Кардашинського осередку металообробки в Нижньому Подніпров'ї відноситься до постсабатинівського та білозерського періодів. Однак, на думку В. Клочка, це стосується пізнього етапу формування Кардашинського осередку — етапу, на якому лісостепові форми металевих виробів, притаманні раніше тільки населенню Правобережжя Середнього Подніпров'я, починають виготовлятися також і в Нижньому Подніпров'ї, замінюючи там традиції сабатинівської металургії, представленої Красномаяцьким осередком металообробки. Неґатив кельта з Зазим'я, скарб з Бачкурина, де кельт супроводжувався теслом з закраїнами[49] дають підставу розглядати Середнє Подніпров'я як центр походження кардашинської металургійної традиції та віднести її формування до XVI—XV ст. до н. е.[50]

У розглядуваний період у правобережній лісостеповій Наддніпрянщині та лівобережній частині реґіону поширюються бронзові серпи старобиківського типу. Поширені також великі крем'яні серпи, виготовлені з якісного волинського кременю. Кістяні знаряддя для обробки шкіри, кам'яні „праски“ знаходять аналоги на сабатинівських пам'ятках Південно-Західного Причорномор'я та Нижнього Подніпров'я. У поховальному ритуалі переважають поховання у позі Ск. І, рідше Ск. ІІ, на лівому, рідше правому боці, з кистями рук перед обличчям, орієнтовані на схід з відхиленням до півдня (рідше — на захід з відхиленням до півночі). Північна

---

[46] Падин В. А. Курганы эпохи бронзы около Трубчевска // Советская археология.— 1963.— № 1.— С. 289—293.

[47] Шарафутдінова І. М. Бронзоливарна майстерня з с. Головурів на Київщині // Археологія..— К., 1973.— Вип. 12.— С. 61—70.

[48] Лысенко С. Д. К вопросу о влиянии сейминско-турбинских традиций на сложение лобойковского очага металлообработки // Проблемы истории и археологии Украины...— С. 11—12.

[49] Молодцов Б. А. Клад бронзовых изделий восточнотшинецкой культуры // Археологічні дослідження на Україні за 1991 рік.— Луцьк, 1993.— С. 72—73, рис. 16.

[50] Клочко В. И. Металлургическое производство в энеолите—бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине.— К., 1994.— С. 96—132.

орієнтація деяких поховань, можливо, пов'язана з впливами покровської зрубної культури. До цього та наступного горизонтів можна віднести усі поховання в позі Ск. III. Значний відсоток поховань становлять демембрації.

У Поліссі в той час відбувалися кремації та формування власне тшинецької кераміки. Як симбіоз кераміки сосницького типу та зворотних впливів КМТ, у Київському Поліссі виникає кераміка новопетрівського типу (КНТ). Цей посуд має аналогічну КМТ морфологію корпуса та масивних вінець. Однак, на відміну від КМТ, жодного разу не зафіксовано техніки рустування поверхні та псевдоваликів. Орнамент представлено відбитками колючого дроту, „перлинами".

Теклинський горизонт (ГТк; 1500—1400 cal. BC). Відповідає етапові МП-III, з яким синхронізуються поховання у Теклино (к. 347), Гуляйполі (к. 41), поховання Казаровицького могильника, пізні поховання „КБК" Росави, а також горизонт Hord-I Гордіївки, певна частина поховань Войцехівки. До цього часу доживають овальні дводірчасті кістяні пряжки. Значно поширюються демембрації, що є безпосереднім продовженням зазначеної традиції попереднього горизонту. Обряди демембрації та трупопокладення, принаймні на Малополовецькому-3, у той час розглядаються як рівноцінні, про що свідчить їх планіграфічне чергування. Найбільш характерною у цьому плані є дитяча ділянка (ритуальний комплекс 11).

До теклинського горизонту можна віднести принаймні частину поховань у колодах. Таке поховання у Росаві (к. 8/п. 7) має дату С-14: Кі 6218, 3240+/−30, 1δ 1588—1582, 1526—1428, 2δ 1618—1410. У ряді випадків у колодах знайдені пряжки відносно пізніх типів: вигнуті овальні та круглі дводірчасті з бортиком (Переяслав-Хмельницький, урочище Хрест; Подольське к. 9—80/п. 1, к. 8—80/п. 1). Характерно, що деякі поховання в колодах у Нижньому Подніпров'ї містять кераміку бабинського типу та круглі однодірчасті пряжки Подністров'я (Мерень 1/12)[51]. Не виключено, що зазначені поховальні споруди з'являються у Середньому Подніпров'ї унаслідок впливів з південного заходу, з території Молдови.

Власне тшинецький посуд з ранніми ознаками знайдено лише уздовж Дніпровського коридору. На лісостепових ландшафтах знахідки КТТ поодинокі. Інтенсифікація формування білогрудівського керамічного комплексу у реґіоні, можливо, пов'язана з посиленням впливів з Побужжя: з'являються кубки теклинського типу, зустрінуті в ранніх горизонтах Гордіївки, шпильки гордіївського типу, певна кількість прикрас, орнаментованих гравіруванням, маленькі крем'яні серпи білогрудівського типу.

З Подністров'я, Побужжя та лісостепової Волині розповсюджуються характерні комарівські бронзові прикраси. Наявні на сьогодні такі прикраси в Середньому Подніпров'ї траплялися лише у Лісостепу і витягнуті ланцюжком уздовж південної межі Полісся та вздовж Дніпра. Можливо, тим самим вони маркують відрізок лісостепової гілки давнього транс'європейського шляху, а також шляху „з варяг до греків". Дніпров-

---

[51] Савва Е. Н. Культура многоваликовой керамики Пруто-Днестровского междуречья.— Кишинев, 1992.— С. 26—27, рис. 29. 1—3.

ським шляхом прикраси комарівського типу поширюються далеко на південь, про що свідчить знахідка шпильки з ромбічною головкою за дніпровськими порогами, у Вищетарасівці.

Південно-західний напрямок зв'язків маркують шпильки з ромбічною головкою з поселення Трикрати на Південному Бузі, скарбів Меджибіж та Белень культури Ноа та шпилька з поселення Ульму культури Кослодженьˀ[52]. Показова шпилька з поховання 72 Малополовецького-3, зламана ромбічна головка якої була перероблена в підтрикутну з виїмкою посередині; кінці „ріжків" звиті у трубочки. Шпильки з трикутними головками, кути яких загорнуті, відомі у північнопанонській[53] та мадярівській (класичний горизонт)[54] культурах; остання датується у межах 1770—1430 ВС[55]. Найближчим аналогом цвяхоподібних шпильок з вушком під головкою, що походять з поховання 1 Малополовецького-3 та Канівщини[56], є шпильки культури Пілінь[57].

У Поліссі в теклинський час відбувалися кремації, домінувала тшинецька керамічна традиція. Найпоширеніша система орнаментації посуду — горизонтальні прокреслені лінії по шийці та прокреслені заштриховані трикутники на плечику.

Мошнянський горизонт (ГМш; 1400—1200 cal. ВС). Відповідає етапові МР-IV. У Поліссі єдиною формою поховання залишається кремація. Серед керамічного комплексу домінує тшинецька кераміка. Інтенсифікуються тшинецькі впливи з Полісся уздовж Дніпровського коридору. Характерним є посуд мошнянського типу, орнаментований переважно „перлинами" під вінцями. Поступово тшинецька кераміка „виплескується" і на лісостепові ландшафти, однак ніколи тут не домінує. У Лісостепу пізня КТТ існує на тлі невиразної неорнаментованої кераміки та кераміки, прикрашеної білогрудівськими валиками. Трапляється кераміка сабатинівського типу. З цим періодом можна співвіднести появу у Середньому Подніпров'ї трилопатевих намистин (аналогічні намистинам з Гордіївки, Hord-II) та металевих виробів красномаяцького типу, пов'язаних з ареалом сабатинівської культури.

Білогрудівський горизонт (ГБг; 1200—1000 cal. ВС). Відповідає етапові МП-V. Синхронізується з Hord-III, IV Гордіївки. У Лісостепу, зокрема на Київщині, домінує власне кераміка білогрудівського типу, а на Черкащині відчуваються сильні впливи культур фракійського гальштату.

[52] Шарафутдинова И. Н. Бронзовые украшения сабатиновской культуры (к вопросу о контактах) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1987.— С. 73, рис. 2.

[53] Dusek M. Pohrebisko Severopanonskej kultury // Pohrebiska zo starsej bronzovej na slovensku.— Bratislava, 1960.— Abb. 4, 2; Taf. XLIV, 10.

[54] Chropovsky B. Majcichov // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1958.— N X.— Obr. 190, 13; Tocik A. Opevnena osada doby bronzove vo Veselom.— Bratislava, 1964.— Obr. 35, 4.

[55] Batora J. On problems of absolute chronology of the early bronze age south-western Slovakia // Geochronometria.— 2000.— Vol. 19.— P. 33—36.

[56] Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— Рис. 111, 15.

[57] Кеменцеи Т. Культура Пилинь // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э.—I тысячелетие н. э.— Москва, 1986.— С. 76, рис. 25, 11; Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens.— Budapest, 1967.— S. 238; його ж. Bronze — und Goldfude des Karpatenbeckens.— Budapest, 1973.— S. 262.

Останнє приводить до формування мішаного білогрудівсько-чорноліського керамічного комплексу. Паралельно з цим на Черкащині посуд сабатинівського типу трансформується у білозерський, зокрема прикрашений валиками з закрученими вниз вусами; розповсюджується кераміка бондарихінського типу. Продовжує домінувати поза та орієнтація скелетів, характерна для попередніх етапів. Застосовується демембрація. Поширюється пізня кардашинська металургійна традиція, представлена характерними кельтами. Про певне співіснування кардашинської та красномаяцької металургій свідчить Старосільський скарб. Трапилися однолезові ножі з увігнутим лезом, дволезові бритви. На білозерських пам'ятках уздовж Нижнього Дніпра поширюються підвіски білогрудівського типу, що може бути пояснено проникненням з Побужжя, де такі вироби є Л-типом, через південну частину Середнього Подніпров'я. Аналогічні прикраси поширюються і на лісові ландшафти. Узагалі в той час відбувається певна нівеляція моди на бронзові прикраси у реґіоні, підвіски білогрудівського типу, шпильки з кільцевою та петлеподібною головками, дрібні кільця та пронизки відомі як у Лісостепу, так і в Поліссі. Шпильки з маленькою конічною головкою відомі лише у західній частині реґіону. У Поліссі та на піщаних ґрунтах річкових коридорів на основі пізньої тшинецької кераміки формується кераміка лебедівського типу, значна частина якої у Наддніпрянщині орнаментована білогрудівським валиком. Зберігається обряд кремації, яка розповсюджується уздовж Дніпра далеко на південь (Бобриця, Крутьки, Мойсинці, Леплява), але поки що залишається на піщаних ґрунтах.

Фінальна бронза, чорноліський горизонт (ГЧл; 1000—800 cal. BC). Відповідає етапові МП-VI. Є перехідним часом від доби бронзи до раннього залізного віку і несе ознаки обох епох. У Лісостепу виникають міцні фортифікаційні споруди у вигляді системи городищ у південній частині реґіону, на межі зі Степом. Змінюється поховальний обряд, з'являються поховання зі стовповою конструкцією камери, перекриті шатром з колод; кремації „виплескуються" на лісостепові ландшафти. Посилюються південно-західні впливи, зокрема культур фракійського гальштату. Широко розповсюджується чорнолискований посуд (зокрема амфори псевдо-Вілланова), використання білої пасти для підсилення заглибленого орнаменту. З'являються характерні бронзові вироби (стрункі одновушкові кельти, прикрашені „ялинками", широкі браслети, орнаментовані спіралями, характерні для кіммерійських пам'яток степу вістря стріл, кінське спорядження та інше). Разом з тим зберігаються риси, що виникли у попередні часи; безпосереднє продовження знаходить характерний для Тшинця та Білогрудівки тюльпаноподібний посуд. На Поліссі кераміка лебедівського типу під впливами з Білорусі трансформується у милоградську, а серед перехідних типів округлодонна кераміка типу Грем'ячого на Житомирщині. Керамічний комплекс деяких пам'яток, що межують з лісостеповими ландшафтами, зазнає певних впливів з півдня (кераміка кощіївського типу: морфологічно близька до лебедівської, значна домішка шамоту в тісті, інколи — хропувата поверхня).

Ритми соціального розвитку. У колективній монографії „Давня історія України" констатується, що століття культурних трансформацій (XXI—

XX, XVII—XVI, XIII—XII ст. до н. е.) змінювалися віками стабільности, за культурними змінами вбачаються певні етнічні трансформації[58]. Однак у Середньому Подніпров'ї доби пізньої бронзи спостерігаємо зовсім іншу картину. Якщо для Полісся характерна поступова зміна керамічних типів при майже повній стагнації культури та незмінному поховальному обряді без виражених ознак соціальної диференціації, то у Лісостепу, навпаки, спостерігаються постійні бурхливі процеси трансформації та зміни типів різних категорій артефактів; трансформація деяких з них відбувається досить повільно, упродовж кількох століть, інші ж змінюються дуже швидко.

На відміну від Полісся, населення Лісостепу доби пізньої бронзи вже зазнало значного соціального розшарування та класобудування. Про це свідчать наявні центральні поховання у курганах, на противагу чисельним впускним, певна кількість поховань із престижним інвентарем, скарби зі зброєю, прикрасами та знаряддями праці[59]. Скарби є одним із засобів відчуження майна, пов'язаним з потлачеподібними відносинами. Таке навмисне захоронення престижного багатства відоме у багатьох народів світу, що перебувають на стадії класобудівництва[60]. Як потлачеподібні дії можна трактувати ті випадки, коли багатий інвентар, престижні речі назавжди вилучаються зі сфери живих. Виявлені на Малополовецькому-3 неординарні поховальні комплекси-костища також несуть усі ознаки „престижної економіки". Залишки десятків тварин, забитих при проведенні ритуалу, викликають прямі асоціації зі „святом мертвих" у алгонкінів, з престижними бенкетами на островах Меланезії (близьким аналогом потлачу). На таких бенкетах запаси продуктів, що накопичувалися інколи упродовж багатьох місяців, з'їдались гостями за один присід. Генетичний зв'язок зі звичаєм знищення багатств виступає тут особливо яскраво[61]. Важливу роль на престижних бенкетах відігравало пиття наркотичних речовин, і гіпотеза про поширення посуду для пиття (кубків) пов'язана саме з виробництвом таких речовин[62]. Як вияв кількох форм престижної економіки можна розглядати кубки з талькового сланцю, що спочатку виготовлялися з цінної імпортованої здалеку сировини, а потім узагалі були знищені (виведені зі сфери живих). Престижна економіка стимулювала підвищення обсягів виробництва, сприяла розвиткові ремесла та обмінної торгівлі.

Розвиток обмінної торгівлі можна вважати однією з причин більш інтенсивного розвитку економіки та соціальної структури населення Лісостепу відносно Полісся. В. Отрощенко відзначав, що починаючи з XVIII—XVII ст. до н. е. степи і лісостеп Східної Європи покриває павутинка стійких обмінних шляхів[63]. „Велика кількість скарбів бронзових речей та окремих знахідок вказує на те, що Київське Подніпров'я за доби пізньої бронзи перетворилося на перехрестя обмінної торгівлі не лише

[58] Давня історія України.— Т. 1.— С. 403, 409.
[59] История первобытного общества. Эпоха классообразования.— Москва, 1988.— 568 с.
[60] Там само.— С. 119—120.
[61] Там само.— С. 117—118, 152.
[62] Там само.— С. 118.
[63] Отрощенко В. В. Пути обмена — пути миграций // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы украинско-российского полевого археологического семинара; с. Капитаново, 13—14 июля 1994 г.).— Луганск, 1995.— С. 18.

України, а й Східної Європи загалом"[64]. Причиною цього є винятковe географічне розташування Київщини на перехресті гілок дніпровської гідросистеми. Позиція на перехресті дозволяла населенню Київщини контролювати річкові шляхи на схід та північний схід, Десною та Сеймом до басейнів Оки—Волги та Дону. Північний, власне дніпровський, шлях вів до витоків Волги та Західної Двіни (Даугави), у басейн Балтійського моря. Західний вів Прип'яттю до басейнів Західного Бугу—Вісли та Німану і через них до узбережжя Балтики. Перетинав Київщину і виключно важливий суходільний шлях до Карпато-Дунайського басейну у центрі Європи. Південний шлях вів Дніпром до Чорного моря та в Крим, його південно-східне відгалуження — до басейну Сіверського Дінця та на Донецький кряж, а південно-західне — до басейнів Південного Бугу та Дністра і далі у Нижнє Подунав'я. Жоден інший реґіон України не має такого оптимально-гармонійного вузла шляхів сполучень[65]. Для локалізації північної гілки суходільного транс'європейського шляху доби бронзи важливу роль відіграють поховання, що містять прикраси комарівського типу[66]. Умовна лінія Дитиничі—Войцехівка—Троянів—Малополовецьке в географічному плані розташована дуже зручно — на південь від боліт Полісся; у Середньому Подніпров'ї проходить по вододілу невеликих лісостепових річок, що течуть у широтному напрямку. Нагадаємо, що могильник-святилище Малополовецьке-3 розташований на перетині „Караванного шляху", що йшов зі заходу на схід, та його відгалуження у напрямку Росі—„Чумацького шляху". Саме цим можна пояснити інтенсивну зміну моди на певні типи речей у мікрореґіоні, а також накопичення багатств, що призвело до появи контрастної соціальної диференціації поховань.

Господарство. Відновлення реальних культурно-історичних процесів у реґіоні за доби пізньої бронзи потребує поглибленого вивчення господарства на рівні мікрореґіонів, для чого на сьогодні бракує даних (розкрита незначна площа поселень, практично відсутні визначення природничих наук), тому подамо лише загальну характеристику господарських систем реґіону. У Поліссі за доби пізньої бронзи основою господарства було скотарство. Переважало розведення великої рогатої худоби, значні масштаби займало свинарство. Хліборобство не могло забезпечити прожиткового мінімуму населення Полісся, оскільки тут дуже небагато місць, придатних для хліборобства, ґрунти Полісся загалом не відзначаються родючістю. Значне місце у господарстві відігравали мисливство та рибальство. На відміну від Полісся, де практикувалося хліборобство на звільнених від лісу ділянках з допомогою підсічно-випалювальної системи, у Лісостепу розвивалось хліборобство на відкритих ділянках з застосуванням перелогу. Чорноземи лісостепової частини значно родючіші, ніж опідзолені ґрунти Полісся, що дає підставу розглядати систему господарства Лісостепу як хліборобсько-скотарську, на відміну від скотар-

[64] Отрощенко В., Вовк Т. Київщина у давній історії України // Екзиль.— 1998.— № 2.— С. 12.

[65] Отрощенко В., Вовк Т. Київщина у давній історії України.— С. 12.

[66] Лисенко С. Д., Лисенко С. С. Тшинецькі інгумації як відображення шляхів обміну та міграцій // Переяславська земля і духовний світ людини (Тези всеукраїнської наукової конференції, 26—28 вересня 1996 р., м. Переялав-Хмельницький).— Київ; Переяслав-Хмельницький, 1998.— С. 27—28.

сько-хліборобської у Поліссі[67].

Склад стада Лісостепу, з поправкою на культовий характер пам'ятки, певною мірою відображає остеологічний комплекс Малополовецького-3. Вибірку, що дозволяє робити надійні висновки, дає лише горизонт МП-ІІ (О. Журавльовим проаналізовано 10994 кістки). Перше місце займає велика рогата худоба (58 відсотків), друге — дрібна рогата худоба та коні (по 13 відсотків), за ними — свині свійські (7 відсотків) та собаки (2 відсотки). Дикі ссавці (кабан, вовк, шляхетний олень, косуля європейська) становили усього 7 відсотків, головною мисливською здобиччю був кабан (4 відсотки)[68]. У стаді Малополовецького-2 та 3 переважають дорослі тварини, що дозволяє говорити про розвинену кормову базу, яка в розглядуваний період залежить від розвитку хліборобства, що забезпечувало худобу кормами у зимовий період[69].

Світогляд. Реконструкція світогляду давнього населення реґіону потребує окремого дослідження з залученням досягнень порівняльної міфології та психології. У Лісостепу можна виокремити значення бика у ритуалі (комплекси Малополовецького-3), зв'язок між поховальним ритуалом та річкою (орієнтація поховань за течією, поховання у колоді), поширення дипольних опозицій (Малополовецьке-3, комплекси 1, 5, 7, 7а, 8; Віргуни, п. 13); у Поліссі — значення вогню на птоматологічній стадії некрологічного циклу.

Культурний процес у Середньому Подніпров'ї за доби пізньої бронзи розуміється як динамічний взаємовплив Полісся та Лісостепу упродовж послідовної зміни п'яти хронологічних горизонтів: багатоваликового (перехідного від середнього до пізньої бронзи; 1800—1600 cal. BC), малополовецького (1600—1500 cal. BC), теклинського (1500—1400 cal. BC), мошнянського (1400—1200 cal. BC), білогрудівського (1200—1000 cal. BC).

Враховуючи різну екологічну структуру лісостепової та поліської частин Середнього Подніпров'я (щодо розміщення поселень), різні прояви моросфери (різний стереотип поведінки на птоматологічній стадії некрологічного циклу), а відповідно, й різні етносистеми (без уточнення рівня), відокремлені лінії розвитку керамічного комплексу та металевих виробів, різні господарські системи та різні ритми соціального розвитку виходячи з екологічного розуміння терміна „археологічна культура", є всі підстави виділити у реґіоні за доби пізньої бронзи дві археологічні культури: Києво-Черкаську Лісостепову (КЧЛК) та Києво-Житомирську Поліську (КЖПК)[70]. Перша з них входить до зональної археологічної культури лісостепового Правобережжя (лінія Комарове—Гордіївка/Білогрудівка—Войцехівка—Малополовецьке), друга — до зональної тшинецької археологічної культури. Хронологічні межі збігаються з

---

[67] Березанская С. С. Средний период бронзового века...— С. 175—186; її ж. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 115—131; Давня історія України.— С. 440—457.

[68] Журавлев О. П., Лысенко С. Д. Археозоологические материалы поселения Малополовецкое-2 и могильника Малополовецкое-3 эпохи поздней бронзы // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий.— Донецк, 2000.— С. 70—72.

[69] Журавльов О. П. Археозоологічні матеріали з поселення Малополовецьке-2 // Фастівський державний краєзнавчий музей.— Фастів, 1997.— № 7.— С. 24—27.

[70] Лысенко С. Д. Ареалы типов артефактов...— С. 112—114.

кліматичним оптимумом суббореалу.

Serhiy LYSENKO

THE MIDDLE DNIPRO REGION IN THE LATE BRONZE AGE

The scheme of cultural development of the Middle Dnipro area population in the Late Bronze Age was elaborated taking into account both archeological and ecological features of the region's cultural heritage sites. Two regional archeological cultures of the Late Bronze Age were singled out. These were the Kyyevo-Cherkas'ka forest-steppe and Kyyevo-Zhytomyrs'ka cultures. The former is included into the Komarovs'k development direction while the latter — into the Chinets'k one. Cultural process in the region is considered to lie first of all in dynamic mutual influence of selected groups of the Chinets'k cultural circle during five chronological horizons (mnohovalikovyi, malopolovets'kyi, teklins'kyi, moshnians'kyi, bielohrudovs'kyi). Chronological limits of the regional cultures coincide with the climatic optimum point of a subareal.

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ

ЩЕ РАЗ ПРО ЗОЛЬНИКИ ЕПОХИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ— РАННЬОЗАЛІЗНОГО ЧАСУ: СПРОБА РЕІНТЕРПРЕТАЦІЇ

В археологічній практиці досить часто складається так, що функціональне призначення окремих артефактів, начебто безнадійно заплутане в десятках інтерпретацій, не в останню чергу — культових, знаходить своє вирішення при зіставленні з елементарними потребами побуту, господарства чи виробництва, оскільки побутові чи виробничі артефакти становлять 9/10 усього польового археологічного матеріалу. І якщо археологічний об'єкт, призначення якого незрозуміле, а пояснення — непереконливі, повторюється у десятках і сотнях випадків, то більш ніж можливо, що функція його пов'язана насамперед з утилітарною практикою населення, а не з його духовним життям, артефакти якого насправді досить рідкісні. На наш погляд, саме в царині побуту і виробництва необхідно шукати пояснення такому поширеному явищу, як зольники епохи пізньої бронзи— ранньозалізного віку України, Молдови та Румунії.

Пік дослідження зольників припав на перші два повоєнні десятиліття. Досить детальний аналіз зольників білогрудівського типу, досліджених на 1970-й рік, зроблено С. Березанською[1]. У 1978 р. до цього аналізу нею залучено й два зольники на річці Горині біля Славути Хмельницької області, а висновки щодо об'єктів цього типу поширено й на ранньоскіфські пам'ятки Лівобережної України (зольники Більського городища тощо)[2]. Бібліографія ж питання за останні два десятки років поповнювалась значно меншими темпами: у дослідників, очевидно, пропадає інтерес до незрозумілих об'єктів, попри твердження С. Березанської, що „суперечки про призначення зольників відійшли в минуле"[3].

Зольники, як відомо, це округлі або еліпсоподібні скупчення з землі та золи (попелу) діаметром 3—40 м, висотою 0,2—2 м, що підстеляються вирівняною площадкою, іноді — з об'єктами (житлами, ямами) попереднього часу, майже завжди — з рештками вогнищ у підошві та насипі. Основу зольника становлять шари (0,15—1,3 м) золи, досить часто — лише зольні прошарки упереміш зі землею. Зола у багатьох випадках перекрита шап-

---

[1] Березанська С. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу // Археологія.— 1970.— № XXIV.— С. 20—31. Тут див. і бібліографію питання.

[2] Березанська С. С., Пясецький В. К. Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою // Археологія.— 1978.— № 27.— С. 48—55.

[3] Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 510.

кою (10—80 см) з глини, іноді фіксуються перекриття з кори дерев, гілля, очерету, гравію. Знахідки із зольника — сильно фраґментована кераміка, часто вторинно обпалена, кістки тварин, іноді — цілі кістяки дрібних тварин (вівці, свині, собаки), шматки глиняної обмазки, печини, окремі вироби з металу, кістки, глини, каменю. У багатьох насипах знайдено набори з мініатюрних посудин, фраґменти глиняних фіґурок тварин та птахів.

Зольники розміщуються як на території поселень, так і за їх межами[4]. Кількість їх іноді визначається десятками. Так, І. Ляпушкін поблизу села Пожарна Балка Полтавської области нарахував 10 зольних насипів[5], на окремих поселеннях культури ноа на площі від 0,75 до 2 кв. км розміщені 7—12 зольників[6]. На Островерхівському селищі VI—V ст. до н. е. Б. Шрамко зафіксував близько 60 зольних насипів у п'яти групах, 53 зольники відзначено ним на території західного укріплення Більського городища[7].

Найбільш поширеним в археологічній літературі є визначення зольників за С. Березанською як культових об'єктів, де під час „певних релігійних обрядів розпалювали вогнища і здійснювали жертвоприношення, а священні залишки таких культових церемоній потім зберігали, засипаючи їх землею“[8]. „Всі відомі зараз зольники білогрудівського типу,— на думку дослідниці,— висловлюють єдину спільну ідею, яка підпорядкована єдиним або дуже близьким ідеологічним уявленням“[9], у зольниках „відобразились уявлення древніх про культ вогню, домашнього вогнища, пов'язані з ідеєю відродження, продовження роду...“[10] До подібного висновку прийшла нещодавно й І. Русанова. На її думку, зольники — своєрідні жертовники — поширились серед осілих племен Лісостепу, які вели хліборобсько-скотарське господарство і в яких був розвинений культ вогню і домашнього вогнища[11]. Б. Шрамко ж, не заперечуючи загалом пов'язання зольників з культом вогню і домашнього вогнища[12], насамперед бачив у них місця викиду вогнищевих та харчових відходів, битого посуду та інших побутових залишків[13]. Ще менш прихильно щодо культового призначення зольників виступав Б. Граков: „Можливо, з зольниками і були пов'язані

---

[4] Б. Шрамко на матеріалах могильника Скоробор Більського городища виділяє й тип зольників під насипами курганів і пов'язує їх зі спаленням снопів рослин: Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 149, але назвати зольником прошарок із золи діаметром 3,4 м у 4-х м від поховання проблематично, до того ж такий об'єкт одиничний.

[5] Ляпушкин И. И. Поселение скифского времени близ с. Пожарная Балка Полтавской области // Краткие сообщения Института истории материальной культурі (далі — КСИИМК).— Москва, 1951.— Т. XXXVII.— С. 128.

[6] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— Москва, 1961.— № 96.— С. 6.

[7] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 179; його ж. Бельское городище...— С. 28.

[8] Березанська С. С., Пясецький В. К. Зольники білогрудівського типу...— С. 50.

[9] Березанська С. Нове джерело...— С. 29; її ж. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 171.

[10] Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 93.

[11] Русанова И. П. Культовые зольники скифского времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь, 1998.— Вып. VI.— С. 168.

[12] Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерно-

культові уявлення, але вони напевно не грали головної ролі [...] В основному це — житлове сміття"[14].

Сумнівається останнім часом й Г. Мелюкова у сакральності досліджуваних нею в Надлиманському III зольників: „Існування зольників і золистих шарів у ямах свідчить, що жителі селища бережливо ставились до золи з вогнищ. Чи було це пов'язано з культовими уявленнями [...], чи золу збирали для якихось інших цілей, сказати важко. Відсутність вотивних предметів у зольниках начебто вказує на те, що золі не надавали особливого культового значення"[15].

Розглянемо артефакт з зольників, які, на думку дослідників, дозволяють стверджувати саме культовий характер цих об'єктів. Насамперед це розміщення зольників, деякі їх конструктивні особливості та окремі предмети з їх заповнення.

Найраніші зольники — культур ноа та сабатинівської епохи пізньої бронзи — розташовані, як правило, на поселеннях, поблизу житлово-господарських об'єктів[16]. Аналогічно — на селищах та городищах — знаходяться в основному зольники ранньоскіфського часу Лівобережної України[17]. У межах міста знаходились зольники і грецьких міст Північного Причорномор'я[18]. Зольники ж так званого білогрудівського типу XII—VII ст. до н. е. у більшості випадків (Адамівка, Собківка, Славута, Зарічне) розміщуються у 200—500 м, іноді — 1—2 км від поселення, як правило, нижче за течією річки чи струмка, на березі яких лежить селище, вище поселення по схилу, іноді (Собківка, Старі Рошієтичі, Пожарна Балка) недалеко від протічної води[19]. Саме по собі розміщення зольників на поселенні, в оточенні жител, чи на відстані від нього, на наш погляд, не може нести ідеологічного навантаження: культові відправи могли відбуватись як у селищі, так і за його межами, як на підвищених місцях, так і поблизу води тощо. Очевидно, пояснення вибору місця для зольників лежить в іншій площині, на чому ми зупинимось далі.

морья // Советская археология.— 1957.— Т. 1.— С. 186—187.

---

[13] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 184—185.

[14] Граков Б. Н. Ранний железный век.— Москва, 1977.— С. 161.

[15] Мелюкова А. И. Поселение Надлиманское III на берегу Днестровского лимана // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР.— К., 1980.— С. 12.

[16] Смирнова Г. И. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой обл. // КСИИМК.— Москва, 1957.— Т. 70.— С. 99—100; Балагурі Е. А. Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області // Археологія.— 1968.— № XXI.— С. 135, 140; Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 482, 492.

[17] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 174, 179, 199; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1989.— С. 338, 350; Мелюкова А. И. Поселение Надлиманское...— С. 11.

[18] Гайдукевич В. Ф. Мирмекийские зольники-эсхары // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА).— Москва, 1965.— № 103.— С. 31; Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья.— Москва, 1984.— С. 67, 71, 76; Молев Є. А. Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 1970—1981 рр.) // Археологія.— 1986.— № 54.— С. 38—39.

[19] Березанская С. С., Титенко Г. Т. Поселение предскифского времени в с. Собковка // КСИА.— Москва, 1952.— № 1.— С. 78; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.— 1961.— № 104.— С. 99; Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 12; Березанська С. Нове джерело...— С. 21, 25; Березанська С. С., Пясецький В. К. Зольники білогрудівського типу...— С. 48; Гра-

Не має чітких закономірностей і вибір площадки під зольник. Найчастіше зольник насипався прямо на стародавній поверхні[20] чи над природним невисоким материковим узвишшям[21], іноді він перекривав споруди ранішого часу[22], в окремих випадках площадка під зольник легко нівелювалась[23]. Такий характер підоснови зольника також, вважаємо, не вказує на його „культовість" — виробниче місце, наприклад, теж потребувало попереднього спланування площадки. Побіжно на це може вказувати лише перекриття зольником ранішого достовірного святилища, але й такі факти поодинокі[24] й не обов'язково прямо пов'язані з зольниковим насипом.

Більш „культовим", вважають дослідники, є влаштування підошви зольника. Досить часто на вирівняній ділянці під насипом зольника знаходять відкриті глинобитні вогнища („жертовники"), іноді поруч них — вимостки з каміння чи фраґментів посуду, невеликі ями. Деякі такі об'єкти були оточені глиняним кільцем чи огорожею типу плоту. На цьому рівні виявлено попіл, вугілля, кістки тварин, іноді — їх черепи, фраґменти посуду, уламки невеличких глиняних виробів. Окремі вогнища чи залишки глиняних вимосток знаходять і вище, у насипі зольника. Саме вогнища-„жертовники" і „вотивні" мініатюрні вироби найчастіше й виступають у літературі артефактами культового призначення зольників. Розглянемо ці категорії знахідок детальніше. Перш за все відзначимо, що вогнища, ями й інші об'єкти з зольників заперечують можливість утворення зольників як винятково звичаю зсипати попіл з домашніх вогнищ у конкретні місця біля жител і роблять безпідставними численні етнографічні аналогії з життя удмуртів, караногайців тощо[25]. Конструкції у підошві зольника існували ще до виникнення зольного шару. Враховуючи, що часто зольник перекриває чисту від знахідок ділянку з похованим чорноземом чи житла та ями ранішого часу, а саме „культове" місце з „жертовником" іноді до утворення зольного насипу засипалось шаром землі і вирівнювалось[26], вважати „культові" об'єкти і зольник у всіх випадках складовими одного цілого є проблематично. Далі, „жертовник" під зольником (вогнище діаметром 1—2,5 м з сильно пропаленим черенем), лише за окремими винятками, не відрізняється від звичайних побутових і особливо виробничих відкритих вогнищ розглядуваного часу. Власне ж жертовники з жител чи святи-

ков Б. Н. Ранний железный век.— С. 161; Березанская С. С. и др. Культуры эпохи бронзы...— С. 93.

---

[20] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 8, 10, 12.

[21] Березанская С. С., Титенко Г. Т. Поселение предскифского времени...— С. 83; Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 510.

[22] Граков Б. Н. Ранний железный век.— С. 161; Радзієвська В. Є., Шрамко Б. А. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині // Археологія.— 1980.— № 33.— С. 107; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия...— С. 338, 346; Шрамко Б. А. Бельское городище...— С. 8, 38; Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я.— Львів, 1998.— С. 147, рис. 25, 88.

[23] Березанська С. С., Пясецький В. К. Зольники білогрудівського типу...— С. 48.

[24] Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье...— С. 109—112; Новиченкова Н. Г. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло // Археологія.— 1933.— № 1.—С. 54—66; Археология СССР. Античные государства...— С. 67.

[25] Крупнов Е. И. К вопросу о поселениях скифского времени на Северном Кавказе // КСИИМК.— 1949.— Т. XXIV.— С. 38—39; Шрамко Б. А. Древности Северского Дон-

лищ скіфського часу, наприклад, — набагато менших розмірів (діаметр 0,4—0,55 м), побілені, розміщені на земляних останцях висотою 0,3—0,5 м, вогонь на них, як правило, й не розпалювався[27]. На виробничий, а не культовий характер теплопристроїв з зольника, можливо, вказують і знахідки в насипі зольників розвалів глинобитних печей (Пожарна Балка, зольник I)[28]. А. Тереножкін у вогнищах білогрудівських зольників бачив лише звичайні вогнища, пов'язані з домашнім побутом, а не з культами[29].

Глиняне ж кільце з обмазки навколо вогнища з-під Великого Адамівського зольника[30] можна трактувати і як залишки великої наземної споруди, що існувала до утворення зольного насипу. Дуже подібну споруду з глинобитного кільця та вогнища усередині, досліджену в підошві зольника № 2 на скіфському селищі Шовкова у верхів'ї Дінця, Б. Шрамко впевнено інтерпретував як залишки згорілого житла кінця VI ст. до н. е.[31] Аналогічні споруди він досліджував і на Островерхівському поселенні поруч зольників та на інших пам'ятках[32]. В. Ільїнська та А. Тереножкін бачили такі житла серед досліджених споруд Басівського городища на Сулі[33].

І основне — процес жертвоприношення вкупі з культом вогню супроводжується спаленням (частковим чи повним) жертовної тварини чи її частин[34]. Для прикладу, сакральний центр святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло в Криму був оточений (а не перекритий) зольником завтовшки 0,4 м, насичений кістковою золою та дрібними фракціями перепалених кісток. В окремих місцях він складався з чистої, не гумусованої кісткової золи. Тут, до речі, виявлено „тисячі вотивів"[35]. До того ж поховальному обрядові носіїв зольників звичай трупоспалення уже був відомий, а в деяких похованнях з трупопокладенням знайдено скупчення кальцинованих кісток — залишки спалення жертовних тварин[36]. Але ніхто з дослідників не відзначає у підошві зольника чи в його насипі кісткової золи, кальцинованих чи частково перепалених кісток, обгорілих черепів тощо. В основі зольника, якщо він є жертовним місцем, повинні бути хоч би елементи костища[37]. Однак тут їх не існує.

Основна маса „вотивних" предметів з зольників теж не носить слідів вторинного обпалу. Повторно обпаленою є лише значна частина фрагментів посуду (дуже фрагментованих і абсолютно розрізнених), але, вважаємо, це не є результат биття посуду під час жертвоприношень[38] (реставрація кераміки із зольників не дає цілих форм[39]) і шлях попадання їх у зольник інший, про це піде мова далі. Людський кістяк із зольника № 3 у

ца.— С. 205.

[26] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 6—7; Березанська С. Нове джерело...— Рис. 4, III.

---

[27] Шрамко Б. А. Бельское городище...— С. 55, 127—128.

[28] Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье...— С. 34, 102—104.

[29] Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском правобережье.— К., 1961.— С. 8—9.

[30] Березанська С. Нове джерело...— С. 21—23, рис. 1.

[31] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 184, рис. 71; його ж. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова // Археологія.— 1964.— № XVI.— С. 182—183, рис. 2.

[32] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 183.

[33] Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия...— С. 339.

[34] Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 28.

Гіндешть та № 1 у Пожарній Балці чи окремі людські кістки у зольниках Дніпровського Лівобережжя[40] є або впускним похованням пізнішого часу[41], або потрапили сюди як і решта предметів.

Тепер щодо „культових речей" із зольників. Це мініатюрні посудини висотою 2—5 см — „ритуальний посуд, який від господарського відрізняється не лише розмірами, але й складом глини, кольором і випалом"[42], глиняні „коржики" й „хлібці", кульки, котушки, намистини, пряслоподібні вироби, грузила, сокири, моделі зерен[43], „загадкові" вироби з глини: плоскі, трикутні з отворами, пазами, виїмками, майже всі — фраґментовані; фіґурки тварин, птахів, лише іноді — людей, в основному — ледь намічені, непророблені, теж фраґментовані. Усі ці вироби — мініатюрні за розмірами. Не заперечуючи вотивного характеру деяких з цих предметів, зокрема фіґурок людей, тварин та птахів, відзначимо передусім, що потрапляли вони (в основному у фраґментах) у зольник не прямим шляхом культових відправ. Окремі з них могли бути грузилами, ґудзиками, котушками, намистинами, відокремлювачами ниток намист чи їх заготовками[44], а не вотивами. За величиною, асортиментом, виконанням більшість цих виробів, найбільш вірогідно, є дитячими виробами, результатом первісних „пластилінових" вправ дітей. Це, на наш погляд, звичайне наслідування „дорослих" речей[45]: посуду, хлібців, прясел, грузил, сокирок, гіллячок тощо (діти, звичайно, не використовували гончарської глини з її наповненням, тому їх вироби відрізняються складом глини, кольором і випалом). Дитячою (абстрактною, недовершеною) є й передача в глині тварин, птахів, людей (порівняймо, наприклад, з „дорослою" пластикою трипільської культури, знаменитим „звіриним" стилем у скіфів чи коропластикою античних міст). Зоо- та орнітоморфні статуетки, виготовлені в основному з гончарської глини[46] та добре випалені[47], могли бути й дитячими іграшками. М. Рудинський, на наш погляд, правильно відзначив, що окремі зооморфні фіґурки з Мачуського зольника „є ті самі „коники", що ними бавляться і сучасні українські діти"[48]. Майже не знаходимо серед глиняної пластики з зольників антропоморфних фіґурок[49]. Це й не дивно: дитяча пластика радше складається зі світу тварин і птахів, ніж людей.
Тим паче тут не може бути (і немає!)[50] жіночих чи чоловічих фіґурок з чіткими статевими ознаками, фалічних зображень, характерних для

[35] Новиченкова Н. Г. Святилище...— С. 63.
[36] Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 483, 494, 510.
[37] Березанська С. Нове джерело...— С. 30.
[38] Березанська С. С., Пясецький В. К. Зольники білогрудівського типу...— С. 50.

---

[39] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 8.
[40] Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье...— С. 34, 42, 123.
[41] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 9, 13.
[42] Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 508.
[43] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 202—204, рис. 78; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия...— С. 339.
[44] Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу...— С. 185—187.
[45] Наслідування „дорослих" речей наглядно проявляється в існуванні серед археологічного матеріалу багатьох іграшок — символів знарядь праці, які, очевидно, слугували приладдям для дітей — майбутніх землеробів, мисливців, ремісників: Голубева Л. А. Девочки-литейщицы // Древности славян и Руси.— Москва, 1988.— С. 33.
[46] Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу...— С. 189.

епохи бронзи[51]. А таких статуеток у зольниках, якби вони були сакральними місцями, враховуючи поширення у цей час землеробських культів, культу плодючости, зародження патріархальних відносин, повинно було б бути більшість. Майже всі добре збережені й реалістично виконані антропоморфні фіґурки Більського городища походять саме із святилища, а не з зольників[52], в останніх знаходять лише їх фраґменти. Ні одного реалістично виконаного зображення, яке можна було б пов'язати з божеством первісних вірувань, широко відомих, наприклад, у скіфському світі чи грецьких містах[53], у зольниках не знайдено. Виявлені ж тут „культові" предмети досить рідко трапляються в інших власне сакральних місцяхсвятилищах[54], зате є частою знахідкою в дитячих, іноді дорослих (дар від дітей у могилу батьків) похованнях[55], і не лише часу зольників[56]. Вотивні речі в зольниках знаходять у найрізноманітніших місцях, на різних рівнях, упеpeмішку з побутовими відходами. Не існує в зольнику спеціальних місць компактного поховання решток жертв чи вотивних предметів, як це характерно для власне святилищ. Немає вівтарів, кадильниць, іншої святилищної атрибутики. І, що надзвичайно важливо, на окремих пам'ятках вотивні предмети так само часто трапляються у житлових спорудах та господарських ямах, як і в зольниках. Порівняймо, наприклад, з зольниковими характер знахідок зі споруд Більського городища: житло 12 — уламок статуетки грифона, житло 15 — хрестоподібний культовий виріб, житло 49 — уламки фіґурки птаха та зооморфні статуетки, житло 72 — чотири уламки антропоморфних та три зооморфних фіґурок, житло 81 — мініатюрна посудина, „культовий виріб", споруда 13 — культова ложечка, уламки двох антропоморфних статуеток, дві букранії, конус з отвором, яма 1 — фраґменти антропоморфної й зооморфної статуеток, яма 4 — уламки двох зооморфних статуеток[57]. Саме в житлах (№ 3, 8, 25, 81), а не в зольниках, виявлені і чаші з людських черепів[58].

Абсолютну більшість знахідок з зольника становлять побутові та виробничі відходи: фраґменти кераміки, кістки, у багатьох випадках — трощені (очевидно, для здобуття кісткового мозку), крем'яні відщепи, печина з черенів вогнищ, обмазка, окремі шматки залізного й бронзового шлаку[59], фраґменти форм для лиття[60], залишки плавильного тигля[61] — тобто все те, що вимiталось із житла чи виробничого об'єкта і разом

[47] Березанська С. С. Кераміка білогрудівської культури (За матеріалами розкопок біля с. Собківка) // Археологія.— 1964.— № XVI.— С. 65.

[48] Рудинський М. Мачухська експедиція Інституту археології (1946) // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1949.— Т. II.— С. 77.

[49] Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы...— С. 189.

---

[50] Шрамко Б. А. Бельское городище...— С. 128.

[51] Есаян С. А. Скульптура Армении эпохи ранней бронзы // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье.— Москва, 1981.— С. 5—9, рис. 1—2.

[52] Шрамко Б. А. Бельское городище...— Рис. 62—65.

[53] Терракоты Северного Причерноморья // Свод археологических источников.— Москва, 1960.— Т. I—II; Ильинская В. А. Изображение скифов времени переднеазиатских походов // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 38—47; Археология СССР. Античные государства...— Табл. CXVII, CXXII—CXXIII.

[54] Новиченкова Н. Г. Святилище...— С. 54—66; Крушельницька Л. Чорноліська культура...— С. 21—47.

[55] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 202.

з золою з вогнищ „випадково“[62] потрапляло у зольник. Очевидно, саме тому, через довге накопичення у зольнику разом зі сміттям, у Собківці чи Андрусівці у зольниках виявлено набагато більше мініатюрних посудин, „хлібців“ тощо[63], ніж у спорудах поселення. Серед кісток переважають кістки великої рогатої худоби[64], що характеризує більше домашні, кухонні відходи і не характерне для асортименту жертв. Та й сам факт викидання у зольник відходів їжі вказує на несакральний характер зольника. Не суперечать такому шляхові накопичення у зольнику домашніх відходів й окремі знахідки дрібних, як правило, фраґментованих, „непридатних“[65] побутових речей (пряслиця, грузила) чи виробів з металу (уламки залізних ножів, бронзового серпа, наконечник скіфської стріли, дрібна прикраса, дитяча іграшка[66] тощо).

На наш погляд, зольник розпочинався з підготовки площадки та влаштування великого глинобитного вогнища. На цій вимостці спалювали дрова з метою заготовки золи. Це відбувалось протягом тривалого часу: черені деяких вогнищ пропалені на товщину 25 см, деякі повторно підмазувались й відновлювались[67]. Коли вогнище ставало непридатним і золи було достатньо, вогнище загортали золою, і це місце слугувало для подальшого складування попелу з домашніх вогнищ та вогнищ виробничих місць (шлаки в зольнику). Через певний час, коли виникала нова потреба у чистій деревній золі й, можливо, з окремих порід дерева, у зольнику, вже на новому рівні, влаштовувалось нове вогнище, на якому знову випалювалась зола (глинобитні чи кам'яні вимостки на різних рівнях зольника). Глиняне чи земляне[68] кільце навколо вогнища під зольником чи кам'яні огорожі навколо деяких зольників (Гіндешть[69], Мірмекій[70]) могли слугувати обмежувачем розпорошення золи.

Засвідчено існування в зольниках шарів чистої золи, позбавленої домашніх відходів, а також окремих зольників з чистої золи[71]. Для пізнішого часу — городище черняхівської культури Башмачка — засвідчено заготовку золи для зоління шкур шляхом спалення дров на найбільшому вогнищі городища (діаметр 2,4 м), викладеному камінням у споруді 2 (тут: вогнище, причому воно — третє у різних зольних шарах споруди, шари золи, 14 кістяних скребків, лощило)[72].

Товщина золи час від часу перекривалась очеретом, гіллям тощо, щоб

[56] Sulimirski T. Kultura wysocka.— Kraków, 1931.— Tabl. XXI, 26, 28; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— Москва, 1967.— Рис. 49, 56; Археология СССР. Античные государства...— С. 229, табл. CXXXIV.

[57] Шрамко Б. А. Бельское городище...— Рис. 11, 17—18, 20—21, 23—24, 28.

[58] Там само.— С. 55—56.

---

[59] Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 511; Радзієвська В. Є., Шрамко Б. А. Нові археологічні пам'ятки...— С. 108.

[60] Березанська С. Нове джерело...— С. 25.

[61] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 12.

[62] Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу...— С. 188.

[63] Березанська С. С. Кераміка білогрудівської культури...— С. 73.

[64] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 32.

[65] Березанская С. С. и др. Культуры в эпоху бронзы...— С. 92.

[66] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 223.

[67] Там само.— С. 201.

[68] Ляпушкин И. И. Поселение скифского времени близ с. Пожарная Балка...— С. 28.

уберегти золу від вивітрювання („шаруватість зольникового насипу“[73]).

Опади, проникаючи в товщу золи, розмивали й розкладали фракції (шлак), перетворюючи їх у чистий попіл. Іноді в золу заривали туші померлих домашніх тварин (цілі кістяки, черепи тварин на різних горизонтах зольників) — це робилось, очевидно, як із санітарних причин (зола — хороший антисептик, і розклад туші тварини відбувався тут без шкоди для жителів поселення), так і, більшою мірою, для збагачення золи органікою й вапняком (у кістках міститься фосфорнокислий вапняк[74]), подібно як у вапняк, що гаситься, кидають туші тварин для його збагачення. Відбувалась підготовка золи для її подальшого використання.

Коли зольниковий насип був остаточно сформований, він перекривався стаціонарним шаром глини, іноді — й щебінки (товщина — 0,2—0,8 м). Але не засвідчено повного перекривання зольного шару такою шапкою, а лише центральної частини зольника. Розмитість периферії зольників[75], відсутність шару золи (лише прошарки) у деяких зольниках (Славута, Адамівка, Гіндешть, зольники Уманьщини) вказують на поступову виборку золи з зольника. Такі спостереження над різною кількістю золи в зольниках дали змогу Б. Гракову розділити їх на зольники та зольні пагорби, Г. Мелюковій — на зольні пагорби та зольні плями[76]. А. Тереножкін, розділяючи білогрудівські насипи Уманьщини на великі зольники зі значними шарами золи та невисокі земляні насипи лише зі слідами золи, в сукупності називає ці об'єкти пагорбами[77]. На нашу думку, пагорби з прошарками золи — це опустошені зольники.

Ми згідні з висновками дослідників, що носії зольникових культур бережливо ставились до золи з домашніх вогнищ, накопичували її й зберігали. Вважаємо, що золу спеціально й виробляли. А тепер задамося питанням — навіщо?

Будь-яка енциклопедична довідка чи етнографічні дані вкажуть на використання золи у виробництві будівельних матеріалів, вичинці шкіри (золка), землеробстві (добриво), медицині (антисептик), побуті (як мийний — піноутворюючий, відбілюючий — засіб). Носії зольників доби бронзи—раннього заліза не знали кам'яного будівництва і, звичайно, не використовували золи для виготовлення будівельних матеріалів. Для антисептичної обробки тварин (у корм, для загоєння ран) потреби в золі мінімальні й немає необхідности зберігати сотні її кілограмів. Зола як калійне добриво в умовах чорноземів Лісостепу можлива, але зола руйнує гумус і виснажує ґрунти[78], до того ж такі високі агротехнічні знання є сумнівними для первісного населення Східної Європи: відомо, що гній, більш доступний і ефективний як добриво, варвари цілеспрямовано почали використовувати значно пізніше[79]. До того ж зола з зольників вибиралась би щороку і ми б не застали такої значної кількости зольників. Залишається

[69] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 7—12; Граков Б. Н. Ранний железный век...— С. 182.

[70] Археология СССР. Античные государства...— С. 67.

[71] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 179; Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 9; її ж. Поселение Надлиманское III...— С. 11.

[72] Смиленко А. Т. Городище Башмачка III—IV вв. н. э.— К., 1992.— С. 107.

[73] Березанська С. Нове джерело...— С. 23.

[74] Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона.— Санкт-Петербург, 1894.— Т. XII.— С. 826.

можливим використання золи для прання й миття та в шкірвиробництві. Як відомо, зола містить незначний відсоток вапна та поташу (питної соди) і сама по собі вже є хорошим мийним засобом[80]. Але вона одночасно є і сировиною для виробництва поташу (калію карбонату), який широко використовувався (до появи мінерального поташу) у виробництві мила, при обробці шкур та вичинці хутра, промиванні вовни тощо[81]. Примітивний спосіб виробництва поташу з золи полягав у відпарюванні попелу, змішаного з водою. Золу засипали у великий дерев'яний або залізний чан і заливали гарячою водою. Коли зола осідала, воду зливали, а золу підігрівали до повного випаровування води й таким чином отримували поташ[82]. Цей процес легко можна було проводити у материкових ямах-чанах, виявлених у підошві деяких зольників біля вогнища чи поруч з зольними насипами[83]. До речі, у заповненні багатьох таких ям, які часто прорізували шари золи й врізувались у материк[84], і виявлено значні прошарки золи[85]. Сам же зольниковий насип легко міг утворитись як результат спалення дерева на поташ, якщо врахувати, що для отримання 1 кг білого поташу спалювали 330 кг букового, 660 кг дубового або 1300 кг осикового дерева[86].

Потреба в мийних засобах могла сприяти накопиченню і зберіганню золи, особливо в античних містах: значна кількість мешканців, необхідність дотримання гігієни в умовах скупчення населення, розвинуте виробництво. Для жителів первісних поселень Східної Європи тритисячолітньої давности не слід сподіватись такого високого рівня гігієни, хоч, звичайно, зола як легкодоступний мийний засіб тут теж могла використовуватись[87]. І. Русанова, визначаючи ознаки культового застосування зольників, називає й наступні: багаторазове використання зольників і періодичне розпалювання на них вогню, що видно з шаруватого складу насипу; влаштування у них глинобитних вогнищ, вимосток з кісток, глини і черепків; символічне огородження зольників ровиками, камінням, ямами; розташування зольників на підвищених місцях на віддалі від жител[88]. Ці артефакти, вважаємо, повністю відповідають і виробничому місцю поселення, тобто місцю, де заготовлялась зола.

Значні запаси золи у населення розглядуваних культур насамперед могли бути необхідні, на нашу думку, для вичинки шкіри. І рахунок золи йшов не на кілограми чи десятки кілограмів, а на сотні і тонни. Узагалі, окремі етапи обробки шкур є досить довготривалими (місяці, а іноді й роки) і потребують дуже багато інґредієнтів для розчинів. Ми вже вказу-

[75] Березанська С. Нове джерело...— С. 23.

[76] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 6; Граков Б. Н. Ранний железный век.— С. 160.

[77] Тереножкин А. И. Предскифский период...— С. 8—9.

[78] История крестьянства в Европе.— Москва, 1986.— Т. 2.— С. 30.

---

[79] История крестьянства в Европе.— Т. 1.— С. 35.

[80] Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох.— Москва, 1988.— С. 77.

[81] Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.— Москва, 1987.— С. 354; Шрамко Б. А. Вельское городище...— С. 97.

[82] Гуцульщина.— К., 1987.— С. 147.

[83] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Рис. 76.

[84] Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье...— С. 34.

[85] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 9; її ж. Поселение Надлиманское III...— С. 7—11; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия...— С. 338.

вали, що лише для дублення 100 кг сирої шкіри необхідно до півтонни дубової кори. Тому виробнича база чинбарства є доволі затратною, а інфраструктура її — розгалуженою.

Не будемо зупинятись на доказах існування значної сировинної бази шкірвиробництва у носіїв зольників, на перерахуванні асортименту виробів зі шкіри, що були в користуванні у цього населення: шкіра пронизувала все життя людини — від одягу і лежанки до збруї й попони, якою накривали померлого у поховальній ямі. Відповідно, таку кількість шкіри потрібно було вичинити хоч би до рівня сиром'ятної.

Один з перших етапів вичинки шкіри — зоління. Ця назва збереглась до наших днів[89], хоч з римського часу і до сьогодні основним інґредієнтом золки, крім золи, було вже гашене вапно[90]. Зоління шкур відбувалось, як для розглядуваного часу, в зольних ямах-чанах, де розстелені шкури заливали лужним розчином з попелу і води. Етнографія Болгарії вказує, що ще в нові часи тут широко використовували для зоління попіл з вогнищ[91]. Ще краще, коли вапно розводиться не з золою, а з поташем[92]. Зоління — процес довготривалий (від двох тижнів до двох місяців), проходив у 5—12 зольниках, коли шкури поступово переміщували зі слабших у міцніші зольники.

Історичні дані не донесли до нас, у яких пропорціях до води і яку кількість брали золи для первісного зоління[93]. Не містять таких даних і сучасні підручники з чинбарства[94]. Але ще у середні віки зольний розчин часто готували з рівних пропорцій золи й вапна, а останній (найміцніший) зольник потребував третину води від маси вапна (консистенція сметани), а на 100 середніх шкур йшов 1 гектолітр розчину, міцність же золок зростала у пропорції 2:3:5[95]. Тобто в один зольник йшло близько 30—40 кг золи, а зольників (золок) на один заклад шкур потребувалось не менше п'яти. Отже, на етап зоління витрачалось 150—200 кг золи. Причому від чистоти й якости золи залежали і процес зоління, і ґатунок шкіри[96], тому золу з домашніх вогнищ потрібно було ще очищувати, що збільшує масу золи, яку треба було заготовити. Крім того, ряд етапів вичинки шкіри закінчувався промиванням (пранням) шкур, що теж потребувало значної кількости золи як мийного засобу. До того ж, частину золи могли переробляти на поташ. Про значні потреби вапна як замінника золи при золінні шкур у варварів римського часу (до речі, вапно — значно сильніший чинник, ніж зола) свідчать знахідки цілих комплексів печей для випалювання вапняку в Пошвєнтнє і Коложенбю у Польщі[97]. Цілі шари з золи й вапна, а також шерсти виявлено у чанах для зоління шкур на посаді Москви,

[86] Gurba J. Uwarunkowania środowiskowe osadnictwa społeczeństw wczesnośredniowiecznych na przykładzie Lubelszczyzny // Człowiek i środowisko w pradziejach.— Warszawa, 1983.— S. 324.

[87] Шрамко Б. А. Бельское городище...— С. 97.

[88] Русанова И. П. Культовые зольники...— С. 165.

---

[89] Горинь Г. Й. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX — початок XX століття).— К., 1986.— С. 32.

[90] Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого // МИА.— Москва, 1959.— Вып. 65.— С. 193; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.— К., 1995.— С. 72.

[91] Wakarelski Ch. Etnografia Bułgarii.— Wrocław, 1965.— S. 129.

[92] Этнография восточных славян...— С. 354.

[93] Turnau I. Garbarstwo na ziemiach Polskich w XVI—XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1975.— S. 45.

інших середньовічних міст[98].

Можливо, зольники є артефактами своєрідного виробничо-господарського типу: у „незольникових" сусідів могли використовуватись спрощені беззольникові способи обробки шкіри, зола могла заготовлятись за потребою, не накопичуватись. Тому, наприклад, на відміну від Західного, територія Східного укріплення Більського городища (інша етнокультурна група) позбавлена чітких зольних насипів[99]. Хоч, очевидно, межа поширення зольників не є досить чіткою: існують окремі зольники чорноліської культури та зольникова група, можливо, західноподільської скіфської культури біля сіл Непоротове та Іванівці Чернівецької области (східні степові райони)[100]; можливо, залишками зольників є скупчення золи на окремих поселеннях черепинсько-лагодівської групи у Північному Прикарпатті[101]. Поширені зольники — без будь-якого духовного чи іншого зв'язку з культурами Лісостепу більш раннього часу — на грецьких поселеннях й містах Північного Причорномор'я, на поселеннях скіфського часу Північного Кавказу[102] та ананьїнської культури у Прикам'ї[103]. Найдостовірнішими північними пунктами поширення зольників, наприклад, у білогрудівській культурі (найбільш північній з зольникових культур), є кордон Лісостепу та Полісся (лінія Київ—Житомир—Нетешин і Славута Хмельницької області—Рівне)[104]. Тобто навіть у північній частині поширення білогрудівської культури зольники не відомі[105]. Північно-західним рубежем поширення зольників є річка Збруч та верхів'я Прип'яті. На сході зольники поширюються до Дніпра, на південному сході заходять на Лівобережжя (Ворскла, Сіверський Дінець). Тобто північні і північно-західні підзони Прикарпаття, Полісся, Волині, Подесення в епоху пізньої бронзи— ранньозалізний час позбавлені зольників.

Ми вважаємо, що існування зольників у культурах Лісостепу й Степу не можна пояснювати прямим їх поширенням як культових об'єктів серед споріднених або близьких поміж собою в культурному чи господарському відношеннях суспільств Лісостепу кінця II — початку I тис. до н. е.[106] Це явище, на наш погляд, пов'язане з побутовими й виробничими потребами, насамперед шкірвиробництвом. В умовах заліснених територій зольники

[94] Гаевой Е. В., Синицын К. К. Технология кожевенного и мехового сырья.— Москва, 1964.— 460 с.

[95] Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона.— Санкт-Петербург, 1895.— Т. XVa.— С. 56.

[96] Turnau I. Garbarstwo...— S. 45.

---

[97] Горинь Г. Й. Шкіряні промисли...— С. 32.

[98] Pyrgała J. Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim.— Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1972.— S. 229—252.

[99] Григорьев М. Г. Древняя Москва // По следам древних культур. Древняя Русь.— Москва, 1953.— С. 351—353; Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел...— С. 193; Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село.— Москва, 1985.— С. 269.

[100] Тимощук Б. О. Зустріч з легендою.— Ужгород, 1974.— С. 91; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області.— К., 1984.— С. 135; Крушельницька Л. Чорноліська культура...

[101] Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— С. 127.

[102] Крупнов Е. И. К вопросу о поселениях скифского времени на Северном Кавказе // КСИИМК.— 1949.— Т. XXIV.— С. 27—41.

[103] Збруева А. В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА.—

відсутні: напалити золи можна було у будь-який час і на будь-якому поселенні, оскільки дерев і дров для цього було в достатку. В умовах же Лісостепу й Степу, де відчутний дефіцит деревини, особливо м'якої (сосна, ялиця) — найкращої для виготовлення попелу й поташу[107], зола з вогнищ як мийний засіб і складник розчинів для вичинки шкіри накопичувалася й зберігалася у ямах чи зольниках. Важливо, що й у номадів Степу зольники не відомі, хоч культ домашнього вогнища навіть дуже поширений: зольники не встигали накопичуватись через постійні перекочування. За аналогіями пізнішого часу, волосозгінка шкур проводилась у кочівників беззольниковими методами, а зольники характерні лише для осілих землеробських суспільств[108].

Не суперечить цьому й розташування багатьох зольників за межами поселень, нижче за течією річки чи струмка, на яких лежало селище, тобто поблизу протічної води (Адамівка, Собківка, Славута, п'ята — з чистою золою — група зольників в урочищі Міське біля поселення Островерхівка[109]). Узагалі, наявність зольників з чистою, майже позбавленою домашніх відходів та вотивних речей золою, як у даному випадку, а також на поселенні Надлиманське III на березі Дністровського лиману (кінець VI—V ст. до н. е.)[110], на скіфському Люботинському городищі у басейні Сіверського Дінця („ями-сховища чистої золи для обробки шкур"[111]) — території, де на більшості пам'яток цього часу виявлено зольники[112], є хорошим індикатором не культового, а виробничого їх характеру. Можливо, й деякі материкові ями зі слідами золи, виявлені поруч зольника чи в самому зольнику, є насправді не господарськими[113], а ямами-чанами для зоління шкур. Так, наприклад, у кількох десятках метрів від води (єдине в окрузі місце виходу води!) знаходився зольник, поряд комплекс з чотирьох материкових ям, на наш погляд, — чанів для мокрої вичинки шкіри (тут-таки — проколки, шила, лощила, струги) на поселенні ранньоскіфської доби Пожарна Балка на Полтавщині[114]. До речі, культові ями зі святилищ передскіфського часу і скіфської доби чи античних міст (фавісси) заповнені рештками жертвоприношень та уламками вотивних предметів[115], чого не спостерігаємо з ямами в основі чи поруч зольників. Та й знаходження зольників поблизу жител, звичайно, не є перешкодою у використанні золи в шкірвиробництві — зола легко транспортується. Цікаво, що у басейні Сіверського Дінця, на пам'ятках ранньоскіфської доби якого виявлено багато зольників, останні значно рідше трапляються на городищах, ніж на відкритих селищах[116]. І це закономірно: вичинка

Москва, 1952.— № 30.— С. 130.

[104] Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 51; Березанська С. С., Пясецький В. К. Зольники білогрудівського типу...— С. 50.

[105] Березанська С. С. Кераміка білогрудівської культури...— С. 68; Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 510.

---

[106] Березанська С. Нове джерело...— С. 29.

[107] Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст.— К., 1987.— С. 172.

[108] Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков, 1985.— С. 63.

[109] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 179.

[110] Мелюкова А. И. Поселение Надлиманское III...— С. 11.

[111] Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. Межвуз. сб. научных трудов.— Днепропетровск, 1984.— С. 145.

[112] Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия...— С. 338—339.

[113] Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье...— С. 104.

шкіри відбувалась за межами городищ, біля протічної води, а неукріплені селища завжди розташовані біля води.

Про можливий погляд на зольники як об'єкти, пов'язані зі шкірвиробництвом та шевством, що на цей час були нерозділеними, побіжно свідчить і широкий набір кістяного та кам'яного інструментарію, виявленого у шарах зольників. Це численні проколки, лощила, ножі для міздрування з ребер та щелеп великих тварин, з таких же кісток — струги із зіструганими кінцями під рукоятки. Ковзани, ручні гладильники з каменю („праски"), молотки для розм'якшування шкур, зубчасті „штампи" на лопатках тварин, кістяні й бронзові шила, бронзові січкоподібні різчики шкіри тощо[117]. Так, лише у Новоселицькому зольнику сабатинівського часу знайдено близько 50 (!) міздрувальних ножів з ребер і лопаток бика й коня та „штампів"[118]. Побіжно зі шкірвиробництвом можна пов'язати і значну кількість кісток тварин, особливо потрощених: при вичинці шкіри використовувалися мозок, у тому числі кістковий, жир, лій, жовч, розкладена печінка тощо[119].

Велика кількість зольників на Островерхівському селищі чи території Західного укріплення Більського городища (60 і 53 відповідно) скіфів-хліборобів Лівобережжя може свідчити, на нашу думку, про існування тут своєрідних центрів шкірвиробництва, навіть — елементів його спеціалізації, коли жителі цих селищ могли вичиняти шкури не лише власної худоби, а й обслуговувати широку округу, можливо — і кочових скіфів, у яких була величезна сировинна база для шкірвиробництва і одночасно, в силу специфіки номадства, відсутні умови для розвиненого виробництва шкіри[120]. Сліди багатьох інших виробництв на цих пам'ятках вказують, що ці селища були значними ремісничими центрами[121].

Розглянемо ще один тип зольників, який мало залучався для загального аналізу зольників як явища Східної Європи, а саме зольники античних міст Північного Причорномор'я VI—III ст. до н. е. Так, зольники I і II Мірмекія другої половини V—III ст. до н. е. перекривали залишки святилища VI — першої половини V ст. (коли воно вже не функціонувало!), не включали кісткової золи (продукту жертвоприношень, коли дрова спалювались разом із „жертвою"[122]), не відзначено тут маси перепалених кісток чи кістяків жертовних тварин. Навпаки, у заповненні насипу з зольними шарами (висота 3 м) — безліч кухонних і вогнищевих відходів, фраґментів посуду тощо[123]. Це свідчить, що зольний насип не є продуктом жертвоприношень, а сформувався з тривалого (протягом століть) скидання золи з домашніх вогнищ в одне місце, зберігання її (сліди кам'яних огорож з

[114] Андриенко В. П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (Раскоп II) // Донецкий археологический сборник.— Донецк, 1992.— Вып. 1.— С. 73—88, рис. 2, 5, 8.

[115] Археология СССР. Античные государства...— С 221; Шрамко Б. А. Бельское городище...— С. 127; Крушельницька Л. Чорноліська культура...— С. 143—145, рис. 14, 18.

---

[116] Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода...— С. 22—29, рис. 8, 11, 13; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия...— С. 338.

[117] Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии.— С. 144—146, рис. 1; Граков Б. Н. Ранний железный век.— С. 182; Шрамко Б. А. Бельское городище...— Рис. 11—12, 15, 20.

[118] Березанская С. С., Цвек Е. В., Клочко В. И., Ляшко С. Н. Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине.— К., 1994.— С. 168.

[119] Turnau I. Garbarstwo...— S. 78.

кількох боків зольника) і, очевидно, постійного використання. Аналогічно асинхронними були вівтарі і зольний насип над ними на IV ділянці Ілурату[124], культова площадка і високий зольниий пагорб у центрі Кітея (заповнення зольника — зола, сажа, камка, кераміка, кістки тварин, печина, молюски устриць, мідій, слимаків, що збігається з матеріалами зольника І Мірмекія[125]). До речі, зольник у центрі Кітея існував протягом усієї історії міста, тобто майже тисячоліття[126]. Ні один жертовник не міг існувати в одному місці упродовж тисячі років, а побутово-виробниче загальноміське місце — так.

Окремі знахідки у зольниках вотивних предметів, пов'язаних з культом грецьких богів, ще теж не вказують на культовий характер зольників — такі артефакти є досить поширеною знахідкою і в житлових та громадських будівлях. „Купа чистої золи" в одній з кімнат споруди розкопу IX Кам'янського городища теж не може свідчити про „культ вогнища"[127], радше зола тут заготовлена для виробничих потреб. Про далеко не культове ставлення жителів античних міст до золи з домашніх вогнищ свідчать численні й великі звалища з золи й домашнього сміття під зовнішнім боком міських стін, виявлені, наприклад, у Пантікапеї (висота звалища 5 м) та Ольвії (6 м)[128]. Очевидно, зола із зольників античних міст використовувалась для прання[129], приготування поташу, мила (зола, глина, жир)[130], можливо — й обробки шкур. Останнє припущення (шкірвиробництво) цілком можливе і з огляду на те, що зольники зникають в основному з рубежу нашої ери[131]. Саме з цього часу, за здогадами В. Хенселя[132] та згідно з нашими даними, відбувається перехід від золи до вапна при приготуванні зольних сумішей для первинної обробки шкур, а отже, потреба у великих зольниках відпадає. Правда, шкірвиробництво в античних містах Північного Причорномор'я „нам майже зовсім невідоме"[133], але це, на наш погляд, тому, що на сьогодні не розроблений ряд стаціонарних археологічних ознак чинбарства, обробка шкур проводилася за межами міських мурів (виробнича інфраструктура античних міст досліджувалась недостатньо), а найчастіше — на сільських поселеннях, що оточували місто, де й відкриті великі зольники[134].

Отже, і зольники великих міст не підтверджують думки про них як

[120] Плетнева С. А. Города кочевников // От доклассовых обществ к раннеклассовым.— Москва, 1987.— С. 200.

[121] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— С. 179—185; його ж. Бельское городище...— С. 114.

[122] Археология СССР. Античные государства...— С. 67, 221.

---

[123] Гайдукевич В. Ф. Мирмекийские зольники-эсхары.— С. 31.

[124] Шургая И. Г. Центральный район Илурата // КСИА.— 1975.— № 143.— С. 105, 107, рис. 3; Археология СССР. Античные государства...— С. 71.

[125] Молев Є. А. Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 1970—1981 рр.) // Археологія.— 1986.— № 54.— С. 38—39.

[126] Археология СССР. Античные государства...— С. 71.

[127] Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 62—63.

[128] Кудренко А. І. Благоустрій міст Північного Причорномор'я в I—IV ст. н. е. // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 41.

[129] Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных городах Северного Причерноморья.—

результат виключно культових відправлень, а їх структура і наповнення не заперечують тези про побутове чи виробниче використання золи з них.

Зрозуміло, що цей погляд на зольники епохи бронзи—раннього заліза Східної Європи не є остаточно вмотивований, а має за мету привернути увагу дослідників до поглибленого, по можливості інтердисциплінарного вивчення як власне зольних насипів, так і їх периферії, кореляції золи і всіх пов'язаних з нею виробничих, насамперед чинбарських артефактів, ряд яких нині, особливо стаціонарних, невпинно поповнюється. Шкірвиробництво, попри поодинокі знахідки кінцевого його продукту — шкіри, нині починає займати властиве йому місце в економіці стародавніх суспільств. І зольники, на наш погляд, можуть значно доповнити реконструкцію стародавнього технологічного ланцюжка вичинки шкіри — одного з основних матеріалів, використовуваних нашими первісними попередниками.

Viktor VOYNAROVS'KYI

ONE MORE TIME ABOUT ASH-EMBANKMENTS OF THE BRONZE EPOCH — EARLY IRON AGE: AN ATTEMPT OF REINTERPRETATION

The article focuses upon the problem of defining the function of ash-embankments, which are similar to mound embankments from ash and earth typical for the forest-steppe zone of the Eastern Europe in the Bronze and early Bronze epochs. Ash embankments at the antique Black sea cities have been analyzed as well. An objection has been made as to their exclusive cult purpose. Constructive features of ash embankments, i. e. ash strata, stoves and fire-places in the base and embankment, as well as individual finds testify to their production usage — accumulating and burning of ash for leather currying. Since ash is a fine detergent (grease fighting), it could have been used for soda production. A big set of currying instruments in ash embankments has been discovered.

Many ash embankments in Scythian farmers' ancient towns in the Dnieper area testify to the fact that their inhabitants used to curry leather not only for their own needs but also for nomadic Scythians.

Москва, 1986.— С. 35.

[130] Сванидзе А. А. Деревенские ремесла в средневековой Европе.— Москва, 1985.—

Сергій МАХОРТИХ

ВІЙСЬКОВА СПРАВА КІММЕРІЙЦІВ

Кіммерійці є найдавнішим з відомих за своїм іменем народів Північного Причорномор'я. Їхня поява на історичній арені була зумовлена комплексом процесів, що відбувалися у кінці II — на початку I тис. до н. е. у степових районах Східної Європи. У цей час населення степів перейшло від скотарсько-хліборобського господарства до кочового скотарства. Значною мірою це стало можливим завдяки широкому використанню коня, що був найкращим у ті часи засобом пересування. Господарські зміни співпали з впровадженням у життя нового металу — заліза, що ознаменувало перехід від бронзового до залізного віку. Рухомий спосіб життя і засвоєння заліза мали істотний вплив на характер озброєння, звичаї, побут і навіть на психічні особливості давньої людини і соціуму загалом.

Кіммерійська культура відноситься до раннього залізного віку (IX—VII ст. до н. е.). Названа вона за етносом, який мешкав у степовій і частково лісостеповій зоні, поширеній на заході від нижньої течії Дунаю до Поволжя на сході. Населення цієї території не було однорідним і складалося з кочових, різних за походженням, угруповань. Кіммерійська культура поділяється на дві основні групи пам'яток — чорногорівську і новочеркаську. Їх поховальний обряд відбиває уклад кочових воїнів-вершників.

Кінець кіммерійської культури пов'язаний з просякненням на територію Північного Причорномор'я наприкінці XVIII — на початку XVII ст. до н. е. скіфів зі східних районів Євразії. Однак як етнос кіммерійці зникли не відразу, частина відкочувала на захід, а також у лісостепові райони України, а інша протягом тривалого часу продовжувала протистояти скіфам на малоазійському театрі бойових дій. Кіммерійці, що залишилися на півдні Східної Європи, увійшли до складу скіфського племінного об'єднання на правах субстратного компонента.

Процес культурно-історичного розвитку населення Північного Причорномор'я з початком раннього залізного віку починає особливо помітно переплітатися з розвитком як сусідніх, так і більш віддалених народів. Контакти мешканців Північного Причорномор'я з Кавказом і Центральною Європою у кіммерійську епоху простежуються при дослідженні різноманітних типів озброєння (мечів, кинджалів, а також наконечників стріл та списів). Значною мірою встановленню зв'язків з дальніми реґіонами сприяло засвоєння кіммерійцями верхової їзди. Окрім того, розвиток вершництва зумовив найважливіші зміни у військовій справі, сприяючи появі першої в історії людства кінноти. Вершники як надто помітна і боєздатна

на Кіровоградщині (Іл. *1. 1*). Металеві наконечники стріл за своєю формою поділяються на декілька різновидів. Найбільш розповсюдженими серед них є наконечники типу, що відомий у Високій Могилі та Малій Цимбалці, а також з Новочеркаського скарбу (Іл. *1. 2—10, 14—16*). Серед кістяних наконечників найбільше розповсюдження отримали ромбоподібні наконечники стріл з вирізом в основі (Іл. *1. 11—13*). Воїни звичайно носили стріли в сагайдаках, застібки яких мали форму ребристих паличок (Іл. *1. 20*). Робили їх з м'якого каменю або кістки. Судячи із зображень на так званих кіммерійських стелах, номадам Північного Причорномор'я були знайомі також горити — футляри для лука і стріл[4]. Вони, вірогідно, мали дерев'яну основу, обтягнуту шкірою.

Луки кіммерійці виготовляли з нестійких матеріалів, тому вони рідко зберігалися у могилах. Відомо лише одне підкурганне поховання із залишками складного кіммерійського лука, знайденого у місті Зимогір'я Луганської области[5]. Цей лук складався з двох продовгуватих смуг дерева, обмотаних тонкою рослинною смугою бересту (Іл. *1. 18*). Його довжина складала 93 см. З нашого погляду, лук із Зимогір'я можна розглядати як імовірний „праобраз" власне „скіфського" лука, добре відомого з пам'яток образотворчого мистецтва і описів давніх авторів[6].

Зброєю ближнього бою в кіммерійську епоху були мечі та кинджали з бронзи або заліза. Використовувалася також біметалева зброя з бронзовим руків'ям та залізним клинком. Ці мечі і кинджали прийшли на зміну мініатюрним металевим ножам-кинджалам з кільцевим упором, а також черешковим кинджалам з паралельними лезами і осьовим потовщенням клинка, що використовувався степовим населенням Північного Причорномор'я в епоху пізньої бронзи[7]. Значна частина кіммерійських мечів і кинджалів мала хрестоподібне руків'я з грибоподібним або валикоподібним навершям і перехрестя у вигляді прямих пластинчастих виступів або опущених донизу гострих трикутників. Більш досконалої зброї в той час не існувало, і тому воно широко розповсюдилось від Північного Кавказу аж до Центральної Європи і Волго-Камського регіону. Широко відомі знахідки мечів з кіммерійських поховань — Березків, Великої Олександрівки, Високої Могили, Суворового і інших місць (Іл. *2. 2—4*). Довжина деяких залізних мечів з бронзовою хрестоподібною рукояттю сягає 95—108 см (Суботів, Клин-яр III). Це була двосічна рубаючо-колюча зброя з важким руків'ям вагою до 500 г, необхідним для урівноваження довгої лезової частини (Іл. *2. 6—7*). Ймовірно, подібні мечі зображені на йонійському саркофазі з Клазомен[8]. На кришці саркофага зображена сцена битви греків-гоплітів з кінними воїнами в одязі кочовиків, що, на думку вчених, вважаються кіммерійцями. У трьох вершників у руках видно довгі мечі (Іл. *2. 10*).

Нещодавно унікальний залізний меч був знайдений при розкопках кіммерійського поховання у поселенні Слободзея на Нижньому Дністрі (Іл. *2. 5*). Він є імпортним і відноситься до типу мечів з язичковими руко-

---

[1] Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории (киммерийцы) // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.— Москва, 1981.— С. 98.

[2] Санчиров В. П. „Илэтхэл Шастир" как источник по истории ойратов.— Москва, 1990.— С. 64.

[3] Ванчугов В. П., Субботин Л. В. Васильевский курганный могильник белозерской культуры на левобережье нижнего Подунавья // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 58, рис. 3, 6.

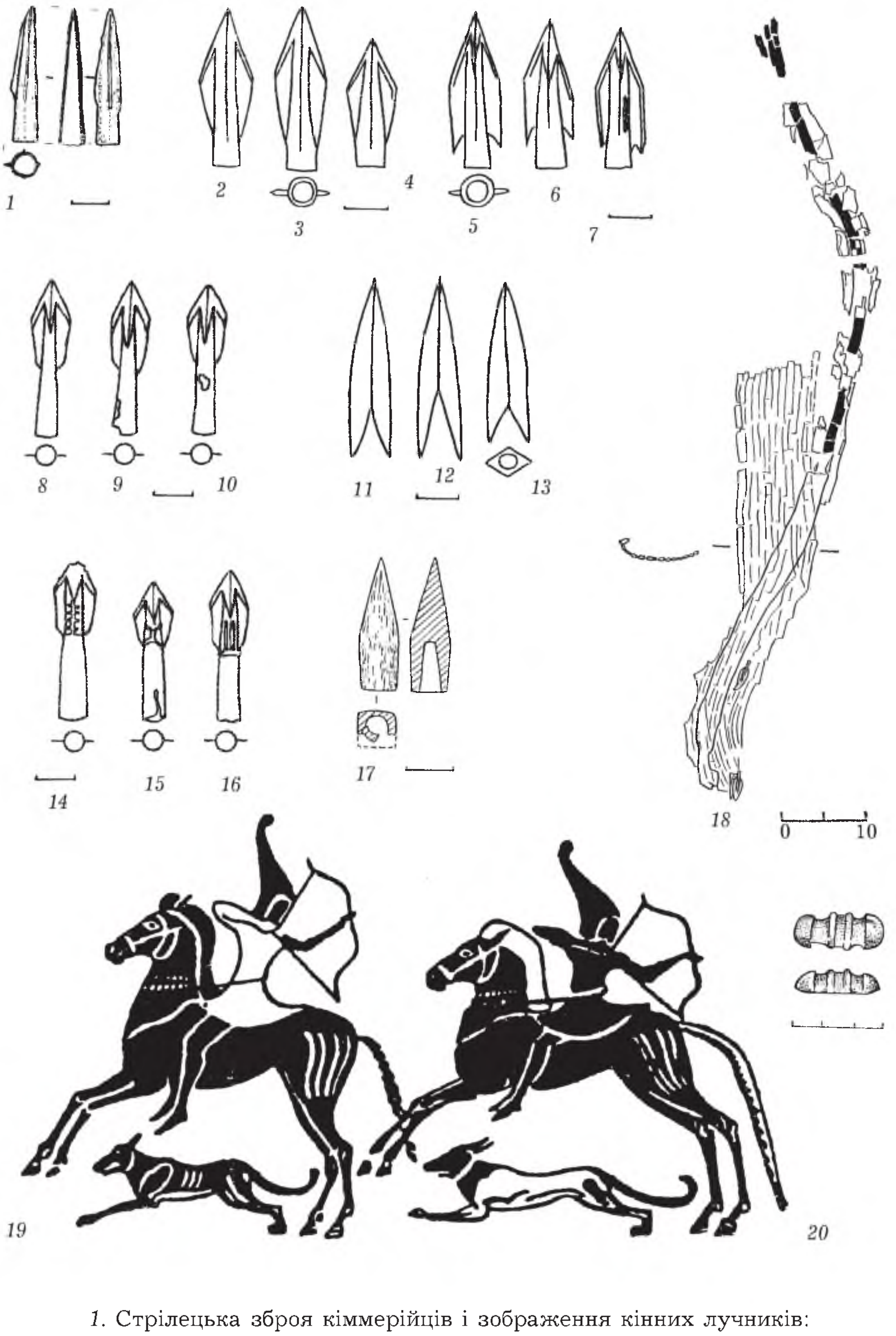

1. Стрілецька зброя кіммерійців і зображення кінних лучників:
1 — Головківка, к. 6, п. 3; *2—7, 11—13, 20* — Висока Могила, п. 5; *8—10, 14—16* — Ольшана; *17, 18* — Зимогір'я; 19 — зображення кіммерійців (?) на етруській вазі VI ст. до н. е.

одиниця кіммерійських військових угруповань значною мірою обумовили військові успіхи цього народу на історичній арені. Саме в той час кіннота, що була елітою кіммерійського війська, стала вирішальною силою у військових діях. Ведуча роль озброєних вершників збереглася у подальшому і в скіфську епоху, і в середньовіччі.

Вершництво, що зумовило зростання ролі прошарку кінних воїнів-професіоналів (останній термін певним чином умовний, бо воїни не втратили ще інших функцій членів суспільства), викликало зміни у суспільному житті кочовиків і стало одним з чинників відживання родоплемінного ладу.

Відзначимо, що саме походження імені „кіммерійці“ є суперечливим. Найбільший інтерес серед дослідників викликає пояснення цього імені з позиції давньоіранської мови — як самоназва „рухомий кінний загін іраськомовного кочового населення євразійських степів“[1]. Слід ураховувати, що обмін іменами як особовими, так і загальними, відбувався у суспільствах постійно з найдавніших часів. Про це свідчать і середньовічні аналоги, пов'язані, наприклад, з етимологією таких ойратських етнонімів, як „хошоут“ та „торгоут“, в етимології яких знайшов відображення військовий лад далекого минулого[2]. Так, слово „хошоут“ означає по-монгольськи „вістря, дзьоб“, а також побудову військового бойового порядку — аванґард війська клином. Що ж стосується етноніма „торгоут“, то відомо, що в добу Чингісхана існували загони під назвою „турхаути“, які охороняли ставки вождів племен, а пізніше — палаци монгольських ханів. Дуже ймовірно, що поява етноніма „кіммерійці“ мала близьку передісторію і пов'язувалась з певними підрозділами, їх військовою та соціальною організацією.

Початок нової ери номадизму зробив використання лука і стріл більш звичною і реґулярною практикою у військовій справі кіммерійських племен, порівняно з епохою пізнього бронзового віку. Так, металеві наконечники стріл у комплексах білозерської культури, що передують кіммерійським пам'яткам у Північному Причорномор'ї, можуть трапитися тільки в одному з поховань Василівського курганного могильника в Одеській області[3].

Наконечники стріл, що трапляються у кіммерійських могилах (не менше 30 комплексів), є вже звичними предметами поховального інвентаря, що свідчить про їх широке використання у військових діях. Досить часто вони складають сагайдачні набори, що налічують у деяких випадках до 92—108 екземплярів (Білоградець, Ольшана). Більшість наконечників стріл є втулковими і дволопатевими. Відмінності між ними виявляються головним чином у формах головок (ромбоподібна, кілеподібна, лавролиста) і розмірах втулки. Єдиний бронзовий чотирилопатевий наконечник стріли

---

[4] Тереножкін О. І. Кіммерійські стели // Археологія.— 1978.— № 27.— С. 15, рис. 4—6.

[5] Дубовская О. Р. Погребение лучника раннего железного века // Советская археология.— 1985.— № 2.— С. 166.

[6] Черненко Е. В. Скифские лучники.— К., 1981.— С. 7—8.

[7] Отрощенко В. В. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 139.

[8] Дударев С. Л., Махортых С. В. К толкованию иконографии некоторых античных изображений киммерийцев // Античные государства и варварский мир.— Орджоникидзе, 1981.— С. 38—43.

яттями (Griffzungenschwerter), що отримали широке розповсюдження у гальштатський період у Центральній, Південній і Північній Європі. Найближчі паралелі меча зі Слободзеї відомі у Македонії — в кургані з могильника Вергина, що датуються не пізніше як IX ст. до н. е.[9]

Традиційними предметами озброєння народів, що мешкали в Північному Причорномор'ї з глибокої давнини, були бойові сокири[10]. За браком металу їх виготовляли головним чином з каменю. Збереглися вони і в кіммерійський час, коли водночас із ними отримали розповсюдження бойові молотки. Ці знаряддя виготовлені з твердих порід каменю і вирізняються гарним шліфуванням. Вони мають здебільшого правильну циліндричну форму (Іл. *2. 1,* 8). Деякі зразки мають один кінець звужений або невелике потовщення для міцности у провушині. Розміри бойових кам'яних молотків варіюють від 10,5 до 20,4 см.

У двох кіммерійських похованнях (села Квітки і Каушани) були знайдені залізні сокири. Однак через погану збереженість доволі складно встановити, до якого саме типу вони належали. Значно краще зберігся бронзовий молоток з поховання в кургані біля села Калинівки Миколаївської области. Він має правильну циліндричну форму, обушки обабіч плоскі. У центрі молотка є овальний отвір з залишками дерева від руків'я усередині (Іл. *2. 9*).

Були відомі кіммерійцям і залізні наконечники списів (Гиреєва Могила, Квітки, Носачів і інші). На деяких з них в основі пера є пара невеликих отворів. Остання ознака виявилася тривкою і характерною для цілого ряду наконечників списів IX—VII ст. до н. е. в лісостеповій смузі України, у Північному Кавказі і Центральній Європі.

До числа предметів, звичних для військових поховань кіммерійців, належать також кам'яні бруски. У похованнях вони, як правило, лежать нижче ребер похованого, а отже, були підвішені разом з мечем або кинджалом до портупейного пояса. Для підвішування точильного бруска на одному з його кінців шляхом двостороннього або одностороннього свердління робився отвір.

Знайомство з озброєнням кіммерійців переконує в тому, що їхні загони недаремно вважалися грізною силою у державах Давнього Сходу. Невипадково у боротьбі з ними загинули царі Фригії і Лідії, а ассірійці шукали союзу з кіммерійцями.

Серед давньосхідних клинописних документів виділяються шпигунські донесення з кордонів Урарту, хроніки ассірійських і вавілонських царів, їхнє дипломатичне листування, пророкування оракулів бога Шамаша. Усі вони говорять про народ гаміра (кіммерійців), що з останньої чверти VIII ст. до н. е. став спочатку бентежити північні кордони держави Урарту, а після цього проник до Ассірії і Малої Азії. За цими даними, близько 714 р. до н. е. кіммерійці з'явилися на північних кордонах Урарту. Руса I, цар урартів, ходив на них не занадто вдалим походом. При цьому проти кіммерійців були зібрані чи не всі урартські війська під командою самого царя, його туртана (головнокомандуючого), а крім того, начальників принаймні 13 областей. Незважаючи на значну концентрацію сил урартів, кім-

[9] Machortych S. V. Neues über die Beziehungen der Kimmerier zur Karpaten-Donau-Welt // Das Karpatenbecken und die Osteuropälsche steppe.— München, 1998.— S. 441.

[10] Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 139.

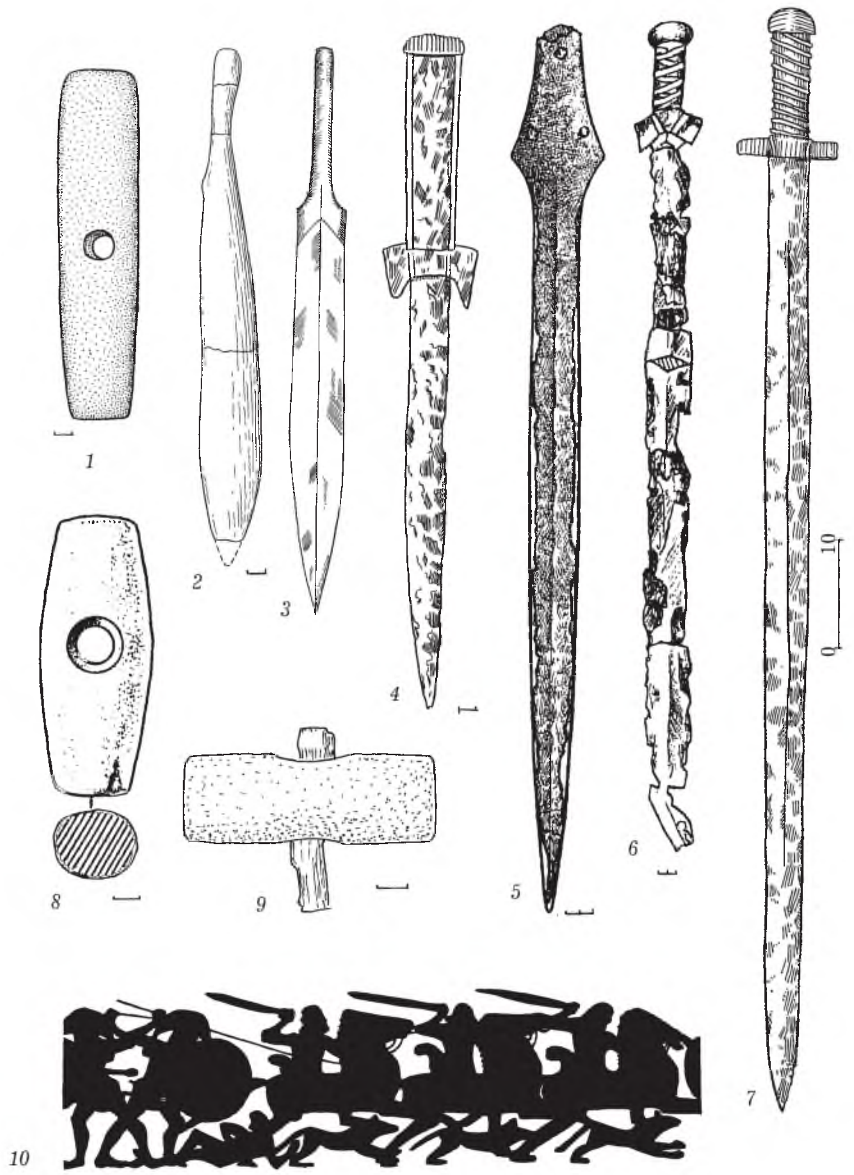

2. Наступальне озброєння кіммерійців і зображення битви греків з кіммерійцями:

1 — Дніпробуд; *2* — Велика Олександрівка; *3* — Висока Могила, п. 5; *4* — Висока Могила, п. 2; *5* — Слободзея, к. 3, п. 3; *6* — Клин-яр III; *7* — Суботів; *8* — Звонецьке, к. 15, п. 2; *9* — Калинівка, к. 1, п. 2; *10* — зображення на Клазоменському саркофазі

мерійці завдали їм нищівної поразки, вщент розгромивши війська туртана і начальників ще двох областей, захопивши їх самих у полон. Начальники інших 11 областей були змушені відступити, а сам цар поспішив в Урарту, залишивши свої війська. Ці повідомлення свідчать про значну бойову могутність кіммерійців, що були здатні протидіяти об'єднаним військовим силам такої великої держави Сходу, як Урарту.

Перевага кіммерійців над найкращими арміями Передньої Азії полягала передусім у застосуванні ними нової тактики, що ґрунтувалася на створенні відносно легкого кінного війська, що практично не мало обозу. Таке військо було надзвичайно рухомим, а при великій дальнобійності і пробивній силі кіммерійських стріл, що відзначалися високими балістичними якостями, могло постійно триматися на безпечній відстані від супротивника. Обстріл ворога вівся в основному не через голову коней, а назад — по ходу перегонів (Іл. *1. 19*). Коні, що летіли табуном убік від небезпеки, майже не потребували поводів, ними можна було керувати одними шенкелями[11]. Таким чином, обстріл вівся на скаку, коли кінний загін мчав мимо супротивника і вбік від нього. Обстріл при цьому був дуже точним, убивчим. Бойові якості давньосхідної кінноти і колісничного війська не відповідали вимогам ведення війни з таким надзвичайно швидким і маневровим супротивником, яким були кіммерійці.

Про могутність кіммерійського війська образно говориться в Біблії: „Не буде в ньому [народі, дальньому від краю землі.— ***С. М.***] ані немічного, ані втомленого; він не буде дрімати і не буде спати; пояс не зніметься з чересел його; і не розірветься ремінь на сандалях його; стріли його загострені і всі луки його натягнуті; копита коней його подібні до кременю і колісниці його як вихор".

Важливо, що нещодавнє відкриття кургану Уашхиту в Закубанні підтверджує існування у кіммерійців колісниць. Під насипом висотою 4,5 м була виявлена шатрова конструкція, що знаходилася над великою могильною ямою розміром 12×7 м. У південній частині ями збереглися залишки колісниці і збруя коней, що тягли її. Місце колісниці відзначено двома ямками від коліс зі слідами дерева усередині. На кістках четвірки коней виявлені вуздечні приладдя. Серед них удалося виділити предмети, що були частинами запрягу колісниць. Окрім кілець з рухомими муфтами ними можуть також слугувати великі браслетоподібні кільця, пластини з подвійними бляшками і циліндричні пронизи[12].

Реконструйовані залишки колісниці свідчать, що тут був використаний принцип запрягу, близький до ассірійського, добре відомого зі знаменитих кам'яних рельєфів, що прикрашали палаци східних царів. У двоколісну колісницю запрягали четвірку коней з допомогою одного дишла, найскоріше, одного ярма і зовнішніх ременів-посторонків.

Поховання померлого разом з колісницею свідчить про його високий соціальний статус. В індоєвропейських народів колісниця виступає як атрибут царів і богів. З „Авести" відомий стан „стоячих на колісниці" — один з трьох станів давньоіранського суспільства, з якого походить сам

[11] Дьяконов И. М., Якобсон В. А., Янковская Н. Б. Общие черты второго периода древней истории // История древнего мира. Расцвет древних обществ.— Москва, 1983.— С. 8.

[12] Эрлих В. Р. У истоков раннескифского комплекса.— Москва, 1994.— С. 18—25.

з конічною втулкою походить з поховання 3 кургану біля села Головківка

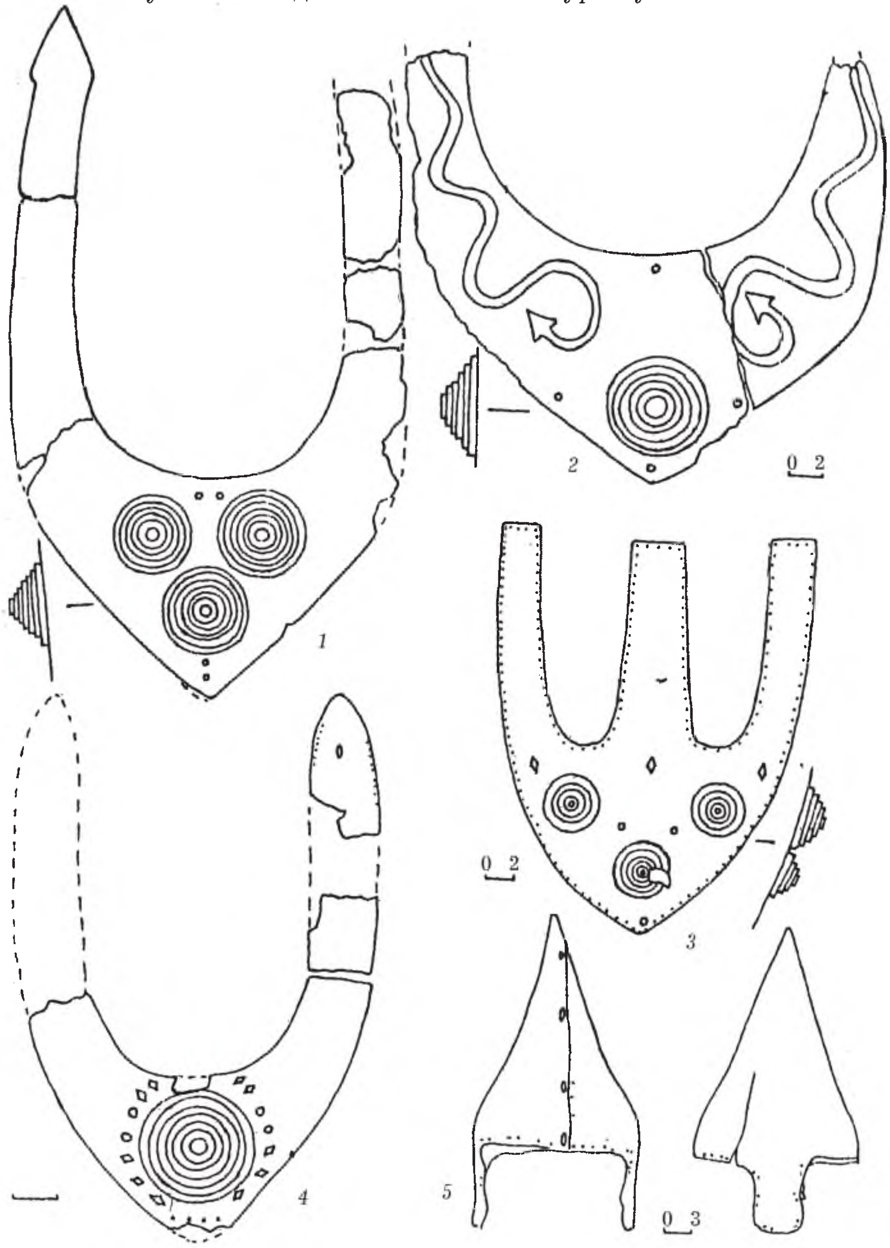

3. Предмети давньосхідного походження VIII—VII ст. до н. е. з Центрального Передкавказзя:
1—2, 5 — Клин-яр III; *3* — Султаногорський 1 могильник; *4* — Бештау (скарб)

цар. У зв'язку з цим необхідно розглядати поховання з Квіток, Ольшани і ряду інших місць в Україні, що супроводжуються упряжжю колісниць, як поховання елітарного прошарку кіммерійського суспільства.

Симптоматично, що колісниці отримали широке розповсюдження у тому хронологічному пласті старожитностей, які мають писемні свідоцтва про військові контакти північних номадів з Давнім Сходом. Очевидно, ці збіги не є випадковими і можуть бути археологічним підтвердженням участи кіммерійців у передньоазійських походах VIII—VII ст. до н. е. Їх доповнюють інші знахідки, відомі частково у Дніпровському лісостеповому правобережжі. З Черняхівського скарбу під Києвом також відомі бронзові оківки від щитів, що складаються немовби з чотирьох опуклих блях різноманітної величини, накладених одна на одну у вигляді концентричних кілець[13]. Зв'язок цих оківок із Закавказзям і Урарту не викликає сумнівів. До цього ж кола старожитностей відносяться і знахідки у Центральному Передкавказзі предметів парадного і бойового озброєння, деякі з яких також прикрашені рельєфними концентричними кільцями.

Участь у далеких походах стимулювала процес подальшого розвитку озброєння у кіммерійців. У воїнів давньосхідних держав вони запозичили ряд нових елементів озброєння: панцири, шоломи, засоби захисту бойового коня, завдяки чому зросла бойова оснащеність кінних кіммерійських загонів (Іл. *3*). Можна припускати, що походи на Давній Схід сприяли зростанню кількости професійних воїнів, а широке розповсюдження залізної зброї і кіммерійського стрілецького озброєння дозволило значно посилити міць військових формувань ранніх кочовиків.

Зроблений нами стислий огляд не залишає сумнівів у тому, що організація військової справи і технічна оснащеність війська кіммерійців перебувала на достатньо високому професійному рівні. Вершники, міцно спаяні у загони, були основою кіммерійських військ. Це надавало їм рухливости, маневрености і особливої переваги у боях з піхотинцями. Комплекс кіммерійського озброєння базувався на використанні передових культурно-технічних досягнень різноетнічного населення півдня Східної Європи та значною мірою зумовив розвиток військової справи на цій території у наступні історичні періоди.

Serhiy MAKHORTYCH

WARFARE OF THE CIMMERIANS

The article dwells upon the ancient Cimmerians' warfare. Cimmerians were a nomadic people of supposedly Iranian origin who almost certainly gathered together in steppes between the Danube and Volga rivers in about the 10th—9th century BC. These nomads constituted a formidable force for at least two centuries. The Cimmerians were almost able to overthrow Urartu, they could have fought a battle with Assyria, they dealt a fatal blow to the Frygian Empire and liberated the cities of Ionia. Appearance of cavalry as a special aristocratic kind of military service is connected with the Cimmerians. Among their favourite weapons were bows and arrows, swords, daggers, axes and spears. It is quite conceivable that the origin of the word „Cimmerian" which meant „a mobile equestrian military unit" related to a certain subdivision in their social or military system.

---

[13] Махортых С. В. Киммерийцы на Северном Кавказе.— К., 1994.— С. 90, рис. 3, 12.

Юрій БОЛТРИК

ТРАКТИ СКІФІЇ — ШЛЯХИ УКРАЇНИ

Наші знання про давні шляхи сполучень базуються на синтезі багатьох інформаційних джерел. Головні з них — історичні та археологічні — посилюються через використання топографії та топоніміки. Історична традиція зберегла для нас назви та маршрути найважливіших шляхів. Так, Чорний (Польський), або Шпаків, шлях вів з Перекопу через Чорну Долину на Берислав, верхів'я Інгулу, до Тернополя та Львова і далі на захід. Шлях мав ще бічні другорядні гілки. Царгородський шлях вів з Києва через Немирів на Стамбул. З Немирова до Дунаю шлях ішов двома варіантами траси — східним та західним, перетинаючи цю ріку поблизу Тулчі та Галаца. Лівим берегом Дніпра з Ромен до Кременчука, межиріччям Сули—Хорола та Сули—Псла вів Ромоданівський шлях, що після переправи на Правобережжя уже під назвою Крюківського, або Солоного, йшов до Микитинської переправи на Нижньому Дніпрі та далі степом під назвою Кримського до Перекопу чи, перетинаючи Сірогозьку балку, прямував на Арабатську стрілку. Цей важливий для давньої України маршрут під умовною назвою „Трансскіфський шлях" ми розглянемо далі. Південніше Ромоданівського шляху по кряжі між Пслом та Ворсклою пролягав шлях Сагайдак, північно-східний край якого губиться за Боромлею. Можливо, вище Білгорода він з'єднувався з Бакаєвим та Муравським шляхами. Протилежний край шляху Сагайдак приводив до Кременчука, а його інше відгалуження вело на Переволочну. „Чумацький худобоперегінний" шлях з'єднував Ромни через Охтирку—Ізюм—Бахмут з дельтою Дону. Найвідомішим був стратегічний Муравський шлях, що починався від Перекопу та вододілами між басейнами Дніпра й Дону виводив до Тули. Маршрут шляху був довгим і звивистим, тому зі сходу мав відгалуження, що його скорочували,— Кальміуську

---

[1] Інформація про давні шляхи в працях: Шмидт А. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России (собранные офицерами генштаба).— Санкт-Петербург, 1863.— Ч. I.— С. 270; Бурачков П. Заметки по древней географии Новороссийского края // Известия императорского Русского географического общества 1875 г.— Санкт-Петербург, 1876.— Т. XI.— Вып. 3 и 5; Русов А. А. Русские трактаты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре.— К., 1876 (в приложении к реферату „Карта местности с обозначением трактов"); Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.— Москва, 1887.— С. 23; Петрунь Ф. О. Мапа шляхів України першої половини XIX ст.— Одеса, 1928; Кудряшов К. В. Русский исторический атлас.— Москва, 1927.— Табл. 8; Галюн І. Пережитки чумацтва

та Ізюмську сакми[1]. Назви перелічених шляхів датуються XVI—XVII ст., тоді як Залозний шлях, що з'єднував Київ з Тмутараканню, згадується у літописах XII ст. Докладний перелік торгових або битих шляхів подає Дмитро Яворницький. Крім головних і відомих, він наводить не згадані іншими джерелами другорядні шляхи[2].

Історичні джерела змальовують загальні напрямки шляхів, використання ж засобів просторової археології дозволяє уточнити пролягання маршрутів по місцевості та пов'язати їх з певними старожитностями.

Вісім чи десять поколінь потому, коли степи України були ще нерозораними, в них існувала мережа битих, чи одвічних, шляхів. Головні з них виникли ще за часів доби бронзи, тому в степу взаємозв'язок курганів-орієнтирів та шляхів був явним. Ця обставина ще в середині XIX ст. наштовхнула військових топографів на припущення про взаємозв'язок курганів з давніми шляхами[3].

Шляхи без твердого покриття прокладались по межиріччях та кряжах. Це не були дороги у прямому розумінні слова, а була сукупність колій від возів чи караванних стежок, що сходились та розходились по широкому степу, обминаючи калюжі та інші незручності; об'єднував їх лише напрям. Цю ситуацію ілюструють аерофотознімки доріг, що розходяться від Ольвії. Чим далі вони відходять від міста, тим більше стають розмитими, а через декілька кілометрів губляться цілком[4]. Траси шляхів уникають спусків та підйомів, вологих ділянок та переправ. Найменше енергетичних зусиль, з огляду на великі відстані, витрачалося при русі по вододілах. Вони швидко протряхали після опадів, першими звільнялись від вологи навесні. Тому часто кургани, що стоять по вододілах, та дороги, які по них були прокладені, збігаються. До того ж взаємообумовленість курганів та доріг вносили певну реґламентацію у систему орієнтирів в одноманітному степу. Ці обставини дають змогу відтворювати напрямки давніх сухопутних трактів, перевіряти та коригувати їх з допомогою відомих середньовічних та чумацьких битих шляхів, траси яких найчастіше збігалися*. Колись прокладені шляхи, або сакми**, існували століттями, якщо їх траси були оптимальними. Частина з них, або окремі відтинки, використовувалась чумаками. З появою залізниць більшість їх зникла, а окремі ділянки давніх трас збігаються з сучасними дорогами. Субмеридіональні шляхи з часів появи колеса використовувались для транспортування солі аж до епохи впровадження залізниць[5].
на Роменщині // Чу-

маки.— К., 1931; Карта и приложения к работе: Марголин С. Л. Оборона Русского государства от татарских набегов в конце XVI века // Военно-исторический сборник. Труды ГИМ.— Москва, 1948.— Вып. XX.

[2] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— К., 1990.— Т. 1.— С. 65—68, 416—418.

[3] Шмидт А. Херсонская губерния.— Ч. II.— С. 835 та ін.; Котляревский А. О. О погребальных обычаях славян.— Москва, 1868.— С. 100, 123.

[4] Шилик К. К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие общества и природы в процессе эволюции.— Москва, 1981.— С. 183.

* Переміщення по вододілу траси чумацького шляху відносно більш ранньої у деяких випадках пояснюється необхідністю обходити балки та яри, утворені водою, яка стікала з колій від коліс.

** Сакма — тюркська назва степової дороги у XVI—XVII ст. — поширена на півдні та

Прокладені у широтних напрямках шляхи слугували для міґрацій та обміну, хоч з часом комунікації усіх напрямків набули як військового, так і торговельного значення. Частина персоналу торговельних караванів виконувала функції розвідників, що збирали інформацію про сусідні землі, військовий потенціал їх населення, особливості ландшафтів як потенційних театрів воєнних дій. До речі, у праці Геродота „Історія", крім суто історичної інформації, проглядає військово-аналітичний аспект, розроблений пильним мандрівником, який до того ж користувався послугами тубільних інформаторів. Його всебічний опис Скіфії нагадує розлогі воєнно-статистичні описи XIX ст., що їх виконували офіцери Російського генштабу. Одну з робіт цієї серії, а саме працю Шмідта „Херсонская губерния" використовуємо у цій статті.

В Україні існування шляхової мережі фіксується з доби пізньої бронзи. Поява транспортних засобів, що мали колеса зі спицями, пожвавила контакти населення як у межах зрубної культурно-історичної спільности, так і всього Старого Світу. Картографування знахідок клепаних бронзових казанів та елементів вузди дозволило В. Отрощенко простежити два головних шляхи — один проходив Лісостепом, інший — степовою смугою. Північний лісостеповий шлях з'єднував Приуралля з Угорською рівниною, ним уже в історичні часи угорці пройшли на свою нову батьківщину; південний шлях ішов над дельтами Дунаю, Дніпра, Дону, через Нижню Волгу на середню течію річки Урал[6]. Цілком можливо, що степовий шлях збігався з трасою ранньоскіфського часу, яка з'єднувала Ольвію з Приураллям[7]. Уточнення схеми проходження окремої ділянки (протяжністю 2,5 тис. км) лісостепового шляху від Києва до Булгара на Волзі здійснено розвідками О. Моці та А. Халікова. Дослідники реконструювали пролягання самої траси на місцевості, визначили місця відпочинку (караван-сараїв), а також змалювали механізм взаємозв'язків між Київською Руссю та Волзькою Булгарією[8].

Безумовно, мережа скіфських сухопутних шляхів була не так розвинена, як синхронна їй західноєвропейська, чи не так облаштована, як перський „Царський шлях" з Передньої у Малу Азію, що описує Геродот (Т.V.— С. 52—54). І це до певної міри ускладнює її реконструкцію. До того ж дорогу з покриттям значно легше простежити, ніж гужовий ґрунтовий шлях.

Вузлами сухопутних сполучень (окрім населених пунктів, переправ) були святилища, культові місця, що фіксуються в археологічній практиці як насипи без ознак поховань. Місцевість „Екзампай" („Священні шляхи"), яку двічі згадує Геродот (Т. IV.— С. 52, 81), більшість дослідників вважає як культовим центром Скіфії, так і важливим перехрестям торгових шляхів. Фукідід повідомляє про місцевість „Дев'ять шляхів" у південній Фракії (Т. I.— С. 100; Т. IV.— С. 102), що своєю сакральною

сході Лівобережної України.

[5] Minns E. Scythians and Greeks.— Cambridge, 1913.— P. 7.

---

[6] Отрощенко В. В. Пути обмена — пути миграций // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона.— Капитаново, 1995.— С. 18—19.

[7] Граков Б. Н. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія.— 1947.— № 1.— С. 23—37.

[8] Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар — Киев. Пути—связи—судьбы.— К., 1997;

назвою нагадує місцевість „Священні шляхи“ у Скіфії. При влаштуванні грецьких та римських доріг, крім транспортних функцій, головним чином мались на увазі релігійні міркування, тобто як шляхи для урочистих процесій[9]. І вже як другорядна функція за дорогами визнавалось їх призначення слугувати торгівлі. Важко визначити, якою мірою це співвідношення стосувалось Скіфії, оскільки вище йшлося про мощені дороги, проте взаємозв'язок скіфських шляхів та культових місць нам видається аксіоматичним. До того ж унікальний комплекс з трьох довгих курганів в оточенні скіфських курганів Мамай-Гори[10], що домінував над переправами поблизу Кам'янського городища, на старих картах має назву „Святе місце“*.

На сьогодні для території України нами реконструйовані декілька давніх шляхів. Розглянемо два з них.

Білий берег — Чорний ліс

Одним з найдавніших субмеридіональних маршрутів в Україні був шлях, відомий ще до початку грецької колонізації. Він з'єднував правобережний Лісостеп (район Чорного Лісу) з узбережжям Дніпровсько-Бузького лиману (район Березанського лиману). Про це свідчать знахідки чорноліської та жаботинської кераміки у Нижньому Побужжі та на острові Березань[11]. Побічним підтвердженням давності цього маршруту слугують знахідки криворізької руди на сабатинівському поселенні Балабанівка неподалік Ольвії[12].

Траса була одним з чинників виникнення грецької колонії Ольвії — міста-торжища, що обслуговувало переправу через Південний Буг. Час найбільш інтенсивного існування торгового шляху Ольвія—Лісостеп слід визначити VI—V ст. до Різдва Христового. Реконструкції комунікацій з Ольвії до Скіфії та далі на схід носили узагальнений характер, їх автори оперували значними географічними масивами з прив'язкою до басейнів великих рік[13]. Використовуючи напрямки доріг, зафіксованих на старих планах Ольвії[14], та узгоджуючи їх з ландшафтом, намагався

Моця О. П., Халиков А. Х. Нові дослідження шляху з Булгара в Київ // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 143—149.

---

[9] Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян.— Прага, 1878.— С. 87.

[10] Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора.— Запорожье, 1999.

* Ці карти зберігаються в Історико-археологічному музеї міста Кам'янки-Дніпровської. Про цей факт нас люб'язно повідомила директор музею О. Котова.

[11] Елагина Н. Г., Погребова Н. Н. Археологическая разведка по берегам Ингула // Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далі — КСИИМК).— 1959.— Вып. 77.— С. 26; Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Краткий очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.— С. 55—58.

[12] Про поселення див.: Фоменко В. Н., Клюшинцев В. Н. О работе Явкинского отряда // Археологические открытия 1985 г.— Москва, 1987.— С. 423.

[13] Граков Б. Н. Чи мала Ольвія торговельні зносини...— С. 23—37; Бондарь Н. Н. Торговые отношения Ольвии со Скифией VI—V вв. до н. э. // Советская археология.— 1955.— Т. XXIII.— С. 66; Членова Н. Л. Предистория „торгового пути Геродота“ (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // Советская археология.— 1983.— № 1.— С. 60—63.

[14] Карасев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии города // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— 1956.— № 50.— С. 9—34.

простежити торговельні шляхи А. Островерхов[15]. Його послідовники накреслили транспортну мережу Ольвійської хори, керуючись розміщенням курганів та курганних полів у Нижньому Побужжі, проте переконливих варіантів трас Нижній Буг—Правобережжя Середнього Дніпра не запропонували[16]. Варіант цієї траси при спробі локалізації Ексампаю намітив К. Шилік. Він розміщує вузол старовинних торговельних доріг у верхів'ях Гнилого Єланця та Мертвовода як проміжний пункт шляху з Ольвії до басейну Великої Висі та Тясмина, а також лівого берега Дніпра[17].

Виникає запитання: що приваблювало населення Лісостепу в пониззя Бузького Правобережжя у доантичні часи? Відповідь знаходимо у повідомленні Геродота про те, що в гирлі Борисфену відкладається багато солі (Т. IV.— С. 53). Через півтисячоліття після нього Ольвію відвідав Діон Хрисостом. Він підтверджує, що „ольвіополіти постачали сіль більшості варварів, еллінів та скіфів, які жили в Херсонесі Таврійському" (Т.XXXVI.— С. 3). Судячи з усього, приольвійські солерозробки доби бронзи та раннього заліза були основними джерелами солі на півдні України*, оскільки Сиваш у той час не мав ще покладів солі та являв собою заболочену місцевість, переважно з прісними водами[18].

Гирло Борисфену, за словами Геродота, приваблювало наших пращурів ще й великою рибою без колючих кісток, яку називали антакаєм (Т.IV.— С. 53). Цю рибу вважають представником осетрових порід, зокрема білуги[19]. Слід зазначити, що в чумацькі часи рибу у Лісостеп возили, засолюючи її прямо на мажах, обкладених шкірою. На вози клали до 60 пудів риби та 5—8 пудів солі у залежності від погоди[20].

Цілком доречно припустити, що в доколонізаційний період та особливо в часи архаїки Нижнє Побужжя забезпечувало скіфів-оратаїв (орачів) сіллю та солоною рибою. Потік товарів у відповідь, якщо вірити Геродотові, складала переважно пшениця (Т. IV.— С. 17). Крім того, товарна компенсація надходила до Ольвії у вигляді продуктів скотарства або живої худоби, ремісничих виробів чи сиродутного заліза[21].

Якщо Ольвія контролювала поставки солі у сусідні регіони, то слід визнати, що цей поліс являв собою важливий вузол саме сухопутних комунікацій, оскільки водними шляхами сіль, зважаючи на її фізичні властивості, доставляти неможливо. Хоч завдяки поданому „батьком

[15] Островерхов А. С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // Вестник древней истории.— Москва, 1979.— № 37.— С. 88—91.

[16] Лисецкий Ф. Н., Бызов А. А. Реконструкция транспортной сети Степного Побужья // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов науч. конф., посвящ. памяти А. И. Тереножкина.— Мелитополь, 1992.— С. 50—51.

[17] Шилик К. К. Географические аспекты сообщения Геродота о горьком источнике на Гипанисе // Проблемы античной истории и культуры.— Ереван, 1979.— Ч. II.— С. 450—456.

* Ці солерозробки використовувались до початку XX ст. На топокарті 1907—1908 рр. позначена одна з них край села Аджіаська (від тюрк. „гірка", сучасна назва — Рибаківка), практично поруч з Березанню та Бейкушем.

[18] Сташук М. Ф., Супрычев В. А., Хитрая М. С. Минералогия, геохимия и условия формирования донных отложений Сиваша.— К., 1964.— С. 164.

[19] Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в „Истории Геродота".— Ленинград, 1982.— С. 282—283; Minns E. Scythians and Greeks.— P.

Картосхема 1

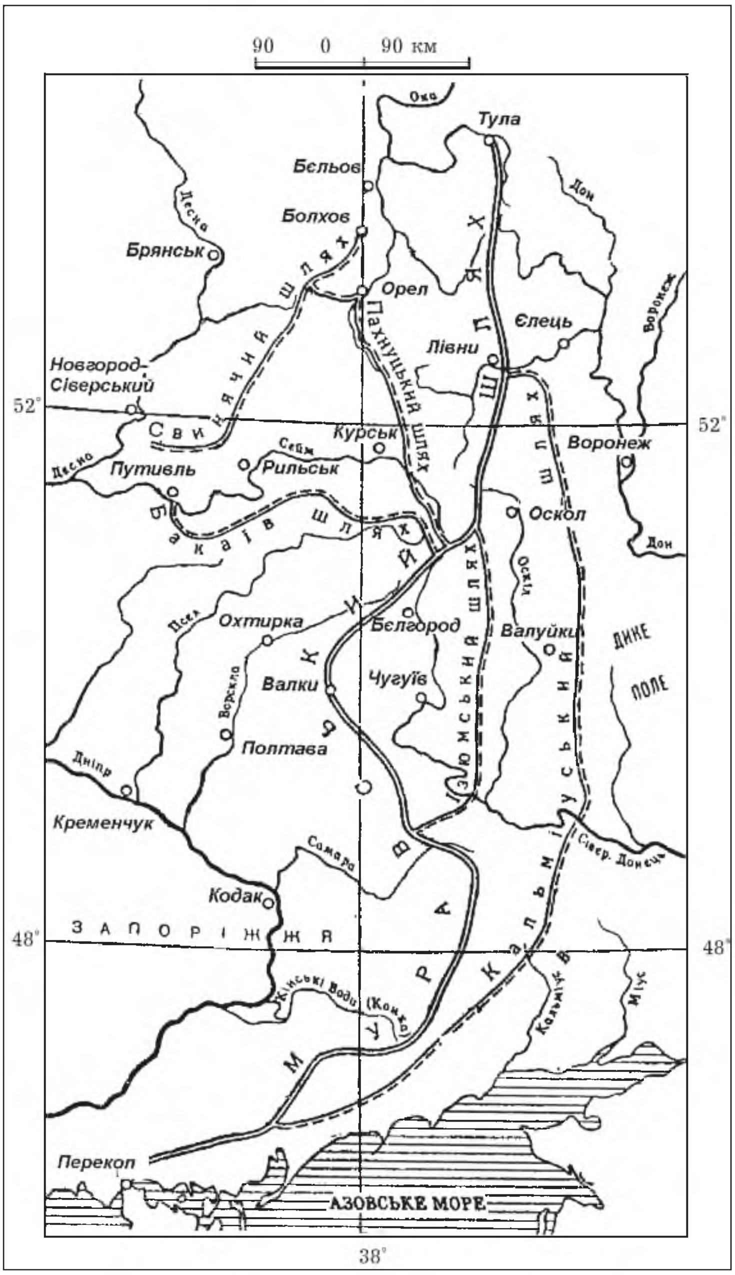

Середньовічні шляхи у межиріччі Дніпра та Дону

історії“ описові річок Скіфії вважалось, що торгові зносини греків з тубільним населенням здійснювались переважно водним шляхом. На наш погляд, якщо й експлуатувався водний шлях, то лише Борисфеном, тоді ж як Гіпаніс, не кажучи вже про його притоки, у своїй середній течії був досить складним для плавання через наявність порогів.

Картографування грецьких імпортів VI—V ст. до Різдва Христового вказує головні вектори ольвійських торговельних зв'язків у північному та північно-східному напрямках[22]. Імпорти концентруються у межах п'яти скупчень поселенських структур Середнього Подніпров'я. Три найбільш потужні кущі поселень розташовані на Правобережжі. Це Пастирське та ще три сусідні городища, розміщені у радіусі 3 км*, коло пам'яток на чолі з Мотронинським городищем у районі Тясьминської луки та найбільше Канівсько-Трахтемирівське сукупчення пам'яток, що охоплювало ще й лівий берег Дніпра, у межах Каратульського городища. На Лівобережжі вирізняються два центри: Басівська група пам'яток у Посуллі та Більське городище зі своїм поселенським оточенням на Ворсклі.

На нашу думку, переважні торговельні контакти населення Середнього Подніпров'я з ольвіополітами здійснювались вододілами басейнів Південного Бугу та Дніпра, через межиріччя Інгулу та Інгульця. Від Ольвії цей шлях ішов до центру „скіфського квадрата“ через лівобережну частину її хори. Оптимально обрана траса існувала тривалий час, змінювався лише ступінь інтенсивності користування нею. Цей же маршрут використаний при прокладанні залізниці Миколаїв—Долинська—Знам'янка (вона не збігається зі старим шляхом лише у північній частині).

Шляхом по вододілу Інгульця та Інгулу, який знав змолоду, відступав разом зі шведами гетьман Іван Мазепа[23]. Вони рухались з-під Полтави правим берегом Ворскли на Переволочну—Мишурин Ріг, на захід від Дніпра до Олександрії, а далі, використовуючи маршрут, що нас цікавить, перебралися на правий берег Південного Бугу в ділянці Руської Коси[24]. Цей відступ продемонстрував один з найбільш оптимальних варіантів битого шляху з Ольвії до Більського городища на Дніпровському лівобережжі. Б. Шрамко, який вивчав комунікації цього важливого городища, хоч і не згадує вказаного маршруту, але наголошує на існуванні переправи через лиман край Ольвії[25]. Наприкінці середніх віків у межиріччі Інгулу та Інгульця існував чумацький шлях, що у верхів'ях цих річок вливався у відгалуження Чорного, або Шпакового, шляху[26].

Зона Пастирського городища вирізняється великою кількістю давньогрецьких імпортів, що надійшли сюди через Ольвію. Тут залишило

6—7.

[20] Филиппов Н. Поездка по берегам Азовского моря летом 1856 г. // Морской сборник.— Санкт-Петербург, 1857.— № 6.— С. 259.

[21] Паньков С. В. О состоянии железоделательного производства в античных городах Северного Причерноморья // Ольвия-200.— Николаев, 1994.— С. 98.

---

[22] Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ.— 1966.— Вып. Д1—27.— С. 41—46, рис. 4—7.

* Мається на увазі вузол — Шарпівське, Макіївське і Будянське городища та розташоване поруч й тяжіюче до них Капітанівське поселення.

[23] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— К., 1991.— Т. 2.— С. 364.

сліди й інше відгалуження від головного напрямку магістралі — вище станції Долинської. Його фіксувала Таранова Могила, відома знахідкою золотого кінського налобника у вигляді риби[27]. Ця гілка шляху перетинала Інгул у районі Лелеківки (передмістя Кіровограда), далі межиріччям Великої Висі і Гнилого Ташлика повз село Шпаково (від Шпакового шляху) виходила до району Капітанівки—Пастирського.

Однак повернемося у Нижнє Побужжя. Істотним моментом у нашій версії є обґрунтування існування коло Ольвії в давнину перевозу чи броду через Південний Буг. Вказівкою на місце традиційної переправи слугує назва села поблизу Ольвії — Парутіно. Морфема *пара* є характерною особливістю фракійської ономастики, її пояснюють як „переправу, брід"[28]. Близьке за звучанням авестійське „pərətu" має таке ж значення[29]. Топонім Парутіно пізнього походження, пов'язаний з появою у цих місцях вихідців з Валахії та вказує на існування переправи у цьому місці. До речі, мешканці Парутіно сприймають назву свого села як „брід" чи „переправа".

Про наявність піщаного броду в районі Ольвії у середині XVII ст. повідомляє Гійом де Боплан. За його словами, брід зручний для переправи через ріку — вона не широка, глибиною у три стопи (тобто близько 1 м), береги зручні і можна перевозити важку артилерію[30]. В. Гошкевич зі слів місцевих селян повідомляв, що в лимані під Кисляківським берегом (навпроти Ольвії) є залишки якогось мосту[31].

В античні часи коло Ольвії існував брід, оскільки, з урахуванням реґресії, тоді Буг був мілким і не таким широким. Щоправда, ехограми дна Бузького лиману поблизу Ольвії фіксують глибоку ущелину, заповнену шарами мулу[32], що начебто перекреслює версію про наявність тут броду. Тобто, навіть зважаючи на малу глибину, наявність мулу мала б істотно погіршувати перетин ріки. Хоч дві обставини переконують нас у супротивному. Перша — наявність вище Ольвії двох протилежних піщаних кіс, що за низької води сприяло утворенню нижче них за течією замілин, себто мул час від часу вкривався шарами піску. Іншою обставиною є ознаки однієї чи декількох доріг, що підходили з лівобережного степу до берега Бугу в районі села Лиманів. Ознаки цих доріг фіксуються як топографічно, так і археологічно. Ми маємо на увазі ланцюжки курганів, що сходились до ріки нижче Руської Коси, які маркують шляхи

[24] Там само.— Т. 3.— С. 345. Руська Коса знаходиться на лівому березі Бузького лиману на 3 км вище Ольвії.

[25] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 21.

[26] Шмидт А. Херсонская губерния.— Ч. I.— С. 269.

[27] Dal Mille al Mille. Tesori e popoli dal Mar Nero.— Rimini; Milano, 1995.— N 50.— P. 80.

[28] Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— К., 1968.— С. 104—105.

[29] Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— Т. II.— С. 673.

[30] Левассер де Боплан Г. Опис України... / З фр. переклав Я. Кравець // Левассер де Боплан Г. Опис України.— Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 44.

[31] Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР.— К., 1951.— Вып. I.— С. 75. Тут доречно згадати інформацію 1831 р., яку наводить П. Бурачков

північно-східного напрямку, тобто ті, що йдуть у бік вододілу Інгульця та Інгулу. Ці кургани позначені на топографічній карті 1921 р. (масштаб 1:50000, аркуші 36—41—А, Б, В). На цій же карті та на карті 1992 р. (масштаб 1:200000) подані дев'ять населених пунктів, розташованих у ряд по осі південний захід—північний схід, себто орієнтованих на Ольвію. Це села Лимани, Прибузьке, Шевченкове, Котлярове, Новоруське, Оленівка, Новомиколаївка, Новоселівка, Первомайське*. Пояснити цей факт випадковим збігом не вдається. За винятком двох крайніх, усі інші села не пов'язані з гідрологічною мережею, тому є підстави припустити, що своїм розташуванням вони зобов'язані трасі „битого шляху", який колись проходив тут. Цікаво, що край села Костянтинівки (2 км на північ від села Новомиколаївки) на топографічній карті 1921 р. показані п'ять колодязів, розташованих в одному місці. Ці колодязі за межами села, мабуть, були місцем водопою волів чумацьких валок. Тим більше, що колодязі знаходяться на відстані одного дня дороги від переправи. Уявний напрям кінцевої частини траси на правому березі зберігається сучасною дорогою, що веде з Парутіно у бік Очакова (Березані). На аерофотознімку на південь від цієї дороги помітні сліди давніх шляхів, вони йдуть у західному та південно-західному напрямках від Південної ольвійської брами[33], тобто у напрямках Очакова та Аджигола.

Тепер доречно звернутись до зауваження В. Петрова про топонімічну зв'язку „місто—перевіз". Розглядаючи другу назву Ольвії—Борисфен, учений звернув увагу, що найменування частини поселень своїм змістом вказують на зв'язок з берегом ріки, де існує переправа, і як приклад наводить німецькі Франкфурт, Оксенфурт, англійський Оксфорд (у перекладі — брід для волів), українські Броди[34]. До цього ряду слід долучити і козацьке поселення Кам'яний Брід на річці Лугань, сучасний Луганськ. Таким чином, топоніми фіксують тенденцію виникнення населених пунктів біля традиційних переправ.

Шлях від Білого Берега до Чорного Лісу потребував дев'яти днів руху. Однією з головних переваг цієї траси була мала кількість переправ через річки та балки. Тобто після перетину Бугу шлях лежав рівним степом. Усі інші варіанти маршруту в Лісостеп з Ольвії мали багато спусків та підйомів, тому що місцевість там мала дуже контрастні форми рельєфу.

Трансскіфська магістраль „Боспор—Скіфія"

Цей шлях за доби раннього заліза поєднував Кубань — Керченський півострів, перетинав Дніпро у нижній, потім у середній течії, приходив у Посулля, далі вздовж Сейму потрапляв до Середнього Дону. На відтинку від Керчі до Ромен на цій трасі знаходились трьома скупченнями найвизначніші поховальні споруди Південно-Східної Європи

про те, що на березі Дніпра біля Кам'яного Затону (сучасна Кам'янка-Дніпровська) з-під піску було відкрито „помост" з тесаного каменю довжиною 15 сажнів (32 м), шириною 6 сажнів (12,8 м) та товщиною в аршин (0,71 м) (Б у р а ч к о в П. Заметки по древней географии...— Вып. 5.— С. 312). А. Л. Падалка повідомляє, що коло переправи поруч з Кам'янським городищем фіксувались залишки кам'яного шляху в два сажні завширшки (П а д а л к а Л. Остатки старины на Нижнем Днепре // АЛЮР.— 1903.— № 2.— С. 97). Вірогідно, йдеться про один і той же об'єкт, лише в його розмірах є якась похибка.

[32] Ш и л и к К. К. К палеографии Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 63—67, рис. 10.

Картосхема 2

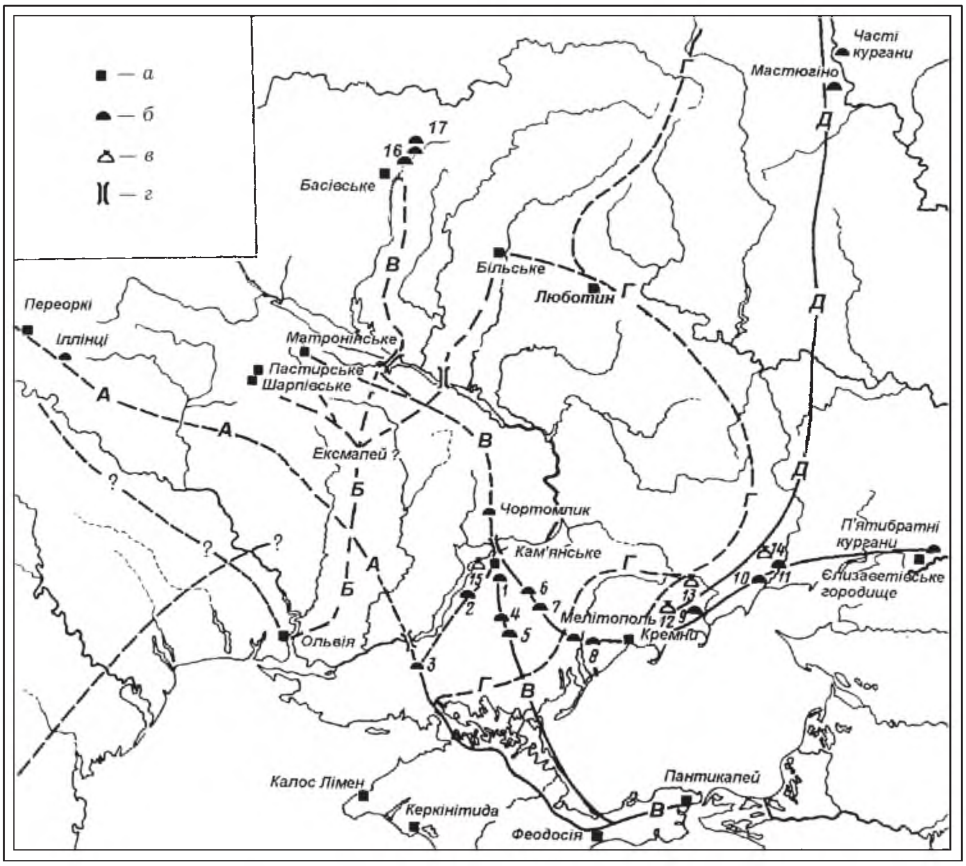

Одвічні шляхи України та пов'язані з ними пам'ятки скіфського часу:

а — античне місто, скіфське городище; *б* — курган; *в* — святилище; *г* — місця бродів та переправ. *А* — Чорний шлях; *Б* — шлях з Ольвії до лісостепових городищ Правобережної України; *В* — трансскіфський шлях „Боспор—Скіфія (Посулля)"; *Г* — Муравський шлях; *Д* — Кальміуська сакма. *1* — Солоха; *2* — Велика Лепетиха; *3* — Мордвинівські кургани; *4* — Козел; *5* — Огуз; *6* — Сахнова Могила; *7* — курган біля села Чкалового; *8* — Кара-Тюбе; *9* — Бердянський курган; *10* — курган біля міста Маріуполя; *11* — Двогорба Могила; *12* — святилище Канат-Могила; *13* — культовий комплекс біля села Берестового; *14* — святилище біля села Кременівки; *15* — культовий комплекс на Мамай-Горі; *16* — Оксютинецькі кургани (Стайчин Верх та урочище Солодка; *17* — кургани біля села Вовківців та хутора Шумейка (сучасна Вощилиха)

— кургани Посулля, Нижнього Дніпра та кургани по обидва боки Керченської протоки.

Свого часу ми звернули увагу на цікаву обставину: усі найбільші кургани Скіфії знаходяться на одній лінії, орієнтованій в субмеридіона-

льному напрямку[35]. На більш ніж стокілометровому відрізку є чотири найбільші кургани: Огуз, Козел, Солоха, Чортомлик та дещо віднесений на схід від цієї осі по вододілу Олександрополь. Пояснити цю обставину випадковістю не вдається, до того ж у місці перетину заплави Дніпра цією уявною смугою знаходилось Кам'янське городище, що виникло поблизу стародавнього броду-переправи. Висновок лежить на поверхні — весь цей ряд курганів зведено уздовж сухопутного шляху. При описі місцезнаходження Чортомлика І. Забєлін* згадує чумацький шлях з Криму до міста Крюкова (тепер це правобережна частина Кременчука), що проходив поряд з курганом[36]. На лівобережний ряд курганів, що йде на південь від Кам'янського городища, майже накладається один з варіантів давньоруського Солоного шляху, яким згодом чумацькі валки возили сіль з берегів Сивашу[37]. Цей шлях обминав скелясті береги Дніпра обік порогів і був найкоротшим у Середню Наддніпрянщину.

Інше відгалуження Солоного шляху йшло на південь лівим берегом Дніпра до Каховки, а звідти через Чорну Долину степом на Перекоп[38]. Вірогідно, ще у V ст. до Різдва Христового значення цієї дороги було досить великим, оскільки вона виводила до переправи Каховка—Берислав (Кизикерменської у середньовіччі), а звідти до Ольвії. Друга гілка через Чорну Долину вела до Ягорлицького поселення, що, можливо, до виникнення Кам'янського городища було провідним ремісничим центром Степової Скіфії. У районі Чорної Долини перехрещувались торговельні шляхи, що вели з Криму на Правобережжя та з берегів Понту до Великого Лугу. Важливість цього перехрестя підкреслюють розташовані поруч Мордвинівські кургани — найзначніші поховальні споруди південно-західної частини Дніпровсько-Молочанського межиріччя.

Активізація торговельної та ремісничої діяльности Боспору в IV ст. до Різдва Христового стимулювала освоєння нових найкоротших сухопутних шляхів до ринків збуту. Тому вважаємо, що, крім маршруту через Перекоп, з Кримського півострова у цей час почав використовуватись ще один шлях, прокладений через Арабатську стрілку, яка своїм напрямком виводила на ряд найбільших курганів Скіфії, що підкреслювало значення цієї траси як трансскіфської. Ця траса з'єднувала землеробський Лісостеп та ремісничий Боспор. Спробуємо простежити

---

* На жаль, старі топоніми значною мірою були змінені упродовж XX ст.

[33] Шишкин К. В. Аэрометод как источник для исторической топографии Ольвии и ее окрестностей // Советская археология.— 1982.— № 3.— С. 241, рис. 2.

[34] Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— С. 107.

[35] Болтрик Ю. В. Об одном из вероятных торговых трактов Скифии // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР.— К., 1981.

---

* Іван Забєлін (1820—1908) — історик та археолог, який розкопав курган Чортомлик та інші кургани скіфської еліти, фактичний керівник Російського історичного музею.

[36] Древности Геродотовой Скифии.— Москва, 1872.— С. 74—75.

[37] Кудряшов К. В. Половецкая степь.— Москва, 1948.— С. 106.

[38] Там само.

[39] Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— Москва, 1979.— С. 21. Відповідність стадія відстані у метричній системі див.: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в „Истории Геродота".— С. 236, 336; Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— К., 1984.— С. 73—74; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— К., 1991.— С. 108—109.

[40] Слід зауважити, що інформацію Геродота щодо денного переходу експеримен-

цю важливу магістраль, використовуючи давно зауважене тяжіння великих могил до давніх шляхів, де перші виступають у якості своєрідних реперів. Маючи на півдні відправну точку — Пантікапей — та визначення Геродотом денного переходу у 200 стадій (Т.IV.— С. 101), що дорівнювало у середньому 35 км[39], можна приблизно розбити весь шлях на відповідні ділянки[40]. Тобто відстань від Пантікапею до Кам'янського городища становить дев'ять денних переходів. Цей формальний поділ маршруту можна відкоригувати з допомогою конкретних археологічних пам'яток або водних джерел.

Два перших дні каравани рухались Керченським півостровом. Початкова частина шляху проходила по густонаселеній місцевості[41]. У центральній частині півострова у межах античного городища біля села Михайлівки, що датується IV—III ст. до Різдва Христового, зафіксовано відрізок шляху, який, на думку його дослідників, зв'язував Пантікапей та Феодосію[42]. Як на наш погляд, простежена ділянка дороги могла бути частиною шляху Боспор—Скіфія. Крім того, її дослідникам удалось простежити на аерофотознімках співпадіння траси давньої дороги з сучасним шосе Керч—Феодосія, вони ж припускають існування на окремих ділянках твердого покриття. За півдня ходу до початку Арабатської стрілки існувало місце водопою караванів, що відбилося у топонімі Сім Колодязів. Наступні три дороги припадали на Арабатську стрілку[43] довжиною 110 км, захищену з двох боків водою. Тому ця частина маршруту була найбільш безпечною. Наприкінці п'ятого дня подорожні опинялися у північній частині стрілки поблизу джерел солодкої питної води[44]. Тут на острівцях корінного суходолу, у межах села Генгорки, зафіксовані скіфські кургани[45]. Тепер північний край стрілки відокремлено від материка вузькою неглибокою протокою, але враховуючи те, що в античні часи рівень моря був нижчим, ця перепона не вважалася істотною. До речі, уздовж стрілки у 1835 р. було прокладено поштову дорогу з п'ятьма станціями[46]. Шостий день шляху закінчувався поблизу місцевости, відомої з XVIII ст. під назвою Сто колодязів або Сто копанів[47]. Від села з такою ж назвою на карті XIX ст. у напрямку Нижніх Сірогозів іде пряма дорога, по обидва боки якої розкинулись зволожені степові поди. Під кінець сьомого дня дорога підходила до Сірогозької балки, себто до

тально підтвердили О. Моця та А. Халіков, які на місцевості простежили середньовічний шлях з Булгара до Києва. Вони оцінюють дводенний перехід у 75—80 км (Моця А. П., Халіков А. Х. Нові дослідження шляху...— С. 145). Спираючись на інформацію Ксенофонта, Є. Черненко визначає відстань, яку за день проходило грецьке військо, у 30,5 км. Див.: Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— С. 69—70. Шведський дослідник Йохан Енгстрем визначає швидкість руху кінноти у 64 км за день, людини та волів — 32 км. Див.: Engstrom Johan. Analysing early fortifications // Военная археология.— Санкт-Петербург, 1998.— С. 240—242.

[41] Кругликова И. Т. Сельское хозяйство и промыслы // Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР.— Москва, 1984.— С. 72—77, карта 7.

[42] Петерс Б. Г., Авдеев А. Г. Экономические связи античного городища у с. Михайловка в IV—III вв. до н. э. // Советская археология.— 1990.— № 1.— С. 210.

[43] За однією з версій топонім Арабат виник завдяки гужовому шляху, що проходив по стрілці, від тюркської назви „араба — йол", тобто для гарби або мажі див.: Фоменко В. Г. Материалы к топонимике Запорожской области (тюркские элементы топонимики) // Известия Мелитопольского отдела Географического общества УССР и Запорожской области, отделения Общества охраны природы УССР.— Днепропетровск, 1965.— С. 158.

[44] Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Новороссия и Крым.—

кургану Огуз. На багатьох старих картах на захід від Огузу зображений шлях, що вів зі села Іванівки до Верхніх Сірогозів, тобто у напрямку, який нас цікавить. На північ від Огузу з вершини одного кургану можна було спостерігати наступний, а з нього третій і так далі[48].

Таким чином, завдяки курганам ділянка шляху між Огузом та Кам'янським городищем набувала певного сакрального навантаження. Слід зазначити, що від курганів поблизу Козла до численної групи Солохи, окрім курганного оточення Рогачика, траса магістралі проходила поруч з двома великими та двома малими групами курганів. Після восьмого дня подорожні прибували у район кургану Рогачик, де, можливо, їх міг цікавити довгий курган, на якому знаходилось, вірогідно, культове місце. Останній перехід до Кам'янського городища проходив повз кургани край села Велика Знам'янка, зокрема курган № 13.

Попри всі безумовні переваги трансскіфської магістралі, існував ще й „швидший" шлях до центру Степової Скіфії. Це шлях через Кремни — гавань на північному узбережжі Меотиди. Цим комбінованим маршрутом відстань від Боспору до Кам'янського городища при потребі можна було здолати за добу плавання та чотири дні просування суходолом. Добу плавання за сприятливих умов приймаємо зі значним завищенням, оскільки перетнути Меотиду в меридіональному напрямку можна було і за 18 годин. У перерахунку відомостей Геродота (Т. IV.— С. 86) середньодобова швидкість античного судна дорівнювала 9, 62 км/год[49].

Свого часу ми висунули припущення про локалізацію скіфської гавані Кремни, яку згадує Геродот у гирлі Корсака[50]. Виходячи з цієї версії, перший день шляху припадав на ділянку від Кремн до річки Молочної. Початок цього шляху фіксувався однією з алей курганів, яка відходила від узбережжя,— насипами невеликих курганів, що стояли по обидва боки дороги упродовж шести кілометрів. Подальше пролягання цього шляху фіксувалось курганами Кара-Тюбе та Мелітопольським. Другий день шляху проходив поблизу кургану Тащенак у напрямку смт Веселого. Третій день пролягав рівним степом, орієнтирами в якому слугували кургани обік села Чкалового та група Сахнової Могили. Можливо, наше припущення про проходження тут скіфського тракту пояснить знаходження курганів у глибині безводного степу, а з іншого боку, дозволить інтерпретувати відкриті на цих курганах незвичайні фігурні рівчаки. Ці рівчаки примикали до традиційних кільцевих та виконували функцію своєрідної ритуальної ділянки, що пов'язувала кургани з дорогою. Аналогічну „прив'язку" на значніших курганах, вірогідно, репрезентували кам'яні огорожі — своєрідні бордюри, які відходили на 200 й більше метрів і були фактично продовженням ритуальної доріжки, яку простежують під насипами скіфських курганів. Третій денний перехід закінчувався у долині річки Білозірки поблизу Великої Цимбалки чи Чмиревої Могили, що стояли на краю плато правого берега. Останній день руху до Кам'янського городища проходив повз групу Цимбалки, далі вододілом повз групу Рядових Могил у напрямку курганів на краю плато над містом Кам'янкою Дніпровською. Головними орієнтирами на

Санкт-Петербург, 1910.— Т. XIV.— С. 672.

[45] Кубышев А. И., Саенко В. Н. Скифский курган у города Геническа // Древности степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1991.— Т. II.— С. 156.

[46] Россия. Полное географическое описание...— С. 672.

[47] Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область.— К., 1972.— С. 366.

другому варіанті шляху були: Чмирева Могила, курган № 2 біля села Заповітного, кургани поблизу Дніпровки та Бугарська могила поряд з селом Водяним.

З району Кам'янського городища відходив ще один тракт, який просувався у східному напрямку Дніпровсько (Кінсько)-Білозірським межиріччям. Цей напрямок фіксувався ланцюгом курганів: урочище Носаки — група Гайманової Могили — Казенна Могила. Останній курган дещо відхиляв на південь трасу нашого гіпотетичного шляху. Вірогідно, це міг бути ще один варіант сполучення з берегами Меотиди. Якщо ж продовжити напрямок, заданий зв'язкою Носаки — група Гайманової Могили до курганів поблизу села Орлянки, то утворюється ланцюг орієнтирів, які виводять на межиріччя Конки та Токмака, а далі на Донецьке пасмо, де зафіксовано давні копальні[51].

Домінуючим транспортним засобом на стародавніх шляхах були досить надійні дерев'яні вози, інколи посилені залізними смугами. При використанні пари волів їх вантажопідйомність могла досягати однієї тонни[52]. Слід зазначити, що в залежності від стану дороги один кінь може тягнути від 10 до 50 пудів[53]. Воли більш потужні та витривалі, переваги їх використання у якості тяглової сили порівняно з кіньми очевидні. Але була ще одна обставина проти використання кінської тяги у степах. До XVIII ст. їздити кіньми у степу було просто небезпечно через диких жеребців (тарпанів), що уводили до своїх табунів свійських кобил, загризали домашніх жеребців, а вози розбивали[54]. На Правобережжі, де ландшафт більш розчленований, використання колісного транспорту було обмежене. Слід думати, що існувала й караванна форма транспортування товарів. Ілюстрацією використання в'ючних тварин у скіфський час може слугувати літик зі зображенням людини, що веде за собою нав'юченого коня чи мула, з наших розкопок кургану № 21 під селом Гюнівкою (Рогачицьке курганне поле).

Переправа Нижнього Дніпра у скіфський час

Антропогенний вплив на Дніпро протягом минулого століття докорінно змінив як його береги, так і саму заплаву. Проте, спираючись на історичні та археологічні джерела й узгоджуючи їх з гідрологічною інформацією кінця XIX — початку XX ст., спробуємо розглянути можливості Нижньодніпровського річища для влаштування та існування бродів чи перевозів, визначити найважливіший з них. У цьому пошуку ми керуємося аксіоматичним фактом, що біля місць зручних та важливих переправ виникали і найзначніші для своїх реґіонів поселенські структу-

[48] Таблицю відстаней між найбільшими курганами Скіфії подано у статті: Болтрик Ю. В. Сухопутные коммуникации Скифии // Советская археология.— 1990.— № 4.— С. 40.

[49] Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья.— Москва, 1982.— С. 128.

[50] Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е. К вопросу о локализации гавани Кремны // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 40—47.

[51] Останнім часом почала домінувати теза про невикористання скіфами Донецьких

ри.

Броди та перевози пов'язані між собою тою обставиною, що можливості виходів шляхів до заплави ріки були обмежені і тому досить тривалі. При низькій воді місце перетину ріки шляхом могло бути бродом, при високій тут починав працювати перевіз.

Проблеми бродів через ріки Надчорномор'я часів домінування тут скіфів торкався у своїй книзі Є. Черненко. Розглядаючи маршрут походу військ перського царя Дарія, на Нижньому Дніпрі серед інших він визначає три найважливіші переправи: Протолчий брід — через південну низовинну частину острова Хортиці, Микитинську (Нікопольську) та Таванську (коло міста Берислава)[55]. Заперечуючи йому та обстоюючи ідею „короткого“ маршруту походу персів до Скіфії, С. Полін стверджує, що на Нижньому Дніпрі переправи являли собою перевози, а не броди[56]. Вірогідно, що в цьому твердженні є раціональне зерно. Але з огляду на ретельну інформацію Миколи Максимовича про дніпровські мілини та перекати, наведену ним у монографії „Днепр и его бассейн“[57], слід визнати, що завдяки особливостям петляючого заплавою русла можливостей для бродів через головний розтік було достатньо. Наявність можливостей для бродів на окремих ділянках ріки демонструють і „Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до лимана“[58]. На час складання цих планів наймілкішою частиною річища Нижнього Дніпра був широкий Анастасіївський перекат між селами Золотою Балкою та Михайлівкою. Тут на згині річища існувала мілина 150—200 м завширшки та довжиною близько 1,5 км. Глибина ріки у цьому місці коливалась від 0,2 до 1,2 м, причому домінували мінімальні значення. Головну незручність складала довжина броду, тому що переходити ріку треба було майже вздовж, вода сягала дорослій людині до пояса і лише в окремих місцях доходила до грудей. Археологічними індикаторами цієї мілини на лівому березі є скіфські кургани та поселення між Малою Лепетихою та Первомаївкою, а в глибині степу кургани край села Кожум'яків. На протилежному березі знаходиться відома Золотобалківська група великих скіфських курганів.

Існування бродів у плавневій частині Дніпра відбилося і в місцевій топоніміці — поблизу сіл Ушкалки та Великої Знам'янки зафіксовані три топоніми „брід“[59]. Невипадкова і назва населеного пункту Перевізські Хутори, що знаходиться у чотирьох кілометрах від заплави Дніпра, між містом Орджонікідзе та станцією Чортомлик. Усі ці топоніми концентруються поруч чи навпроти Мамай-Гори.

Водні перепони зручно перетинати взимку по льоду, що, власне,

копалень (див.: К о с и к о в В. А. Производство бронзовых художественных изделий в Скифии в VII—V вв. до н. э.— Донецк, 1994.— С. 46). У це важко повірити, зважаючи на усну інформацію М. Чередниченка, який на початку 1980-х рр. об'їхав місця давніх родовищ Донецького кряжа та зустрічав у відвалах архаїчних шахт уламки грецьких амфор.

[52] О с т р о в е р х о в А. С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства...— С. 92.

[53] Д у л о в А. В. Географическая среда и история России, конец XV — середина XIX в.— Москва, 1983.— С. 117.

[54] Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків.— Т. 1.— С. 80—81.

---

[55] Ч е р н е н к о Е. В. Скифо-персидская война.— С. 77—79.

[56] П о л и н С. В. О походе Дария в Причерноморскую Скифию // Древности скифов.— К., 1994.— С. 88.

й робили скіфи, як свідчить Геродот (Т. IV.— С. 28), чи в середині літа, коли падає рівень води. Слід зауважити, що в іншу пору року переправи вимагають допоміжних плаваючих засобів. Для степової частини Дніпра ми не маємо прямих свідоцтв про наявність човнів у населення в скіфський час. Однак, оскільки човни були зафіксовані у середній течії цієї ріки[60], цілком вірогідно, що вони були й нижче. Побічними свідоцтвами існування човнів та невеликих суден на ріках України в добу бронзи та

3. Скляна гема-літик скіфського часу з кургану № 21 біля села Гюнівка зі зображенням нав'юченого коня

заліза є їх моделі та зображення[61].

Альтернативою броду могла бути переправа вплав з використанням допоміжних засобів[62]. Підйомна сила бурдюка зі шкіри вола сягала 20—25 пудів, а пліт з чотирьох кінських бурдюків перевозить до 18 людей[63]. Ці засоби були необхідні під час переправи війська або великої кількості людей. А в повсякденному житті для переправи використовували човни або плоти. Вірогідно, цю послугу подорожнім надавало місцеве населен-

[57] Максимович Н. И. Днепр и его бассейн.— К., 1901.

[58] Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до лимана.— Санкт-Петербург, 1886.— Л. 9, 14.

[59] Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя).— К., 1967.— С. 36—37.

[60] Бессонова С. С. Транспортные средства // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 151.

ня, що проживало коло місць перевозів.

Для зони дніпровських плавнів зафіксовано шість історично відомих бродів та переправ. Це Микитинська, чи Кам'яно-Затонська, Білозірська, Рогачицька, Носаківська (біля острова Носаківка, що навпроти села Каїрів; Г. де Боплан характеризує переправу як незручну — довга та проходить крізь очерет[64]), Кам'янська, що навпроти Кам'янської Січі, та Таванська, чи Кизикерменська[65].

Одну з найдавніших переправ на Нижньому Дніпрі контролювало розташоване на правому березі відоме Михайлівське поселення з кам'яними фортифікаційними спорудами доби міді[66]. Розташуванню цієї багатошарової пам'ятки відповідає Сергіївський перекат на Дніпрі довжиною десь 260 м та глибиною 1,4 м[67]. Переправа існувала тут доволі тривалий час, на що вказують археологічні пам'ятки по обох берегах у цьому місці[68]. У скіфський час на правому березі неподалік від переправи виникає ґрунтовий могильник[69], а на протилежному — кургани[70]. Переправи під охороною давніх фортець мав, можливо, на увазі батько історії Геродот, коли писав: „Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи..." (Т. IV.— С. 12).

На ділянці від Хортиці до рівня Кам'янки-Дніпровської — Нікополя, крім піщаних перекатів існувало декілька забор (кам'яних гряд, що перетинали ріку)[71]. Про це ж у розлогому критичному розборі статистичного огляду Скальковського про Новоросійський край свідчить Бухтєєв[72]. Він повідомляє, що на околиці Нікополя остання скеля проглядається з Дніпра, тобто це, судячи з усього, є забора. Забори у цій частині Дніпра відповідають південному краю Українського кристалічного щита.

За старими картами, лівобережне село Скельці сполучалось з протилежним Біленьким та Лисою (Білою) Горою, на якій було знайдено бронзове навершя з Папаєм, через Великий Луг, використовуючи для переходу річища, забори та перекати — там глибина сягала лише одного метра. У 1909 р. рівень Дніпра у ділянці Великого Лугу настільки впав, що „обнажились старые мели и перекаты"[73], а М. Максимович нараховує їх від Нікополя до Каховки 23 зі середньою глибиною від 0,9 до 1,3 м[74].

Більшість цих переправ, чи точніше місць потенційних переправ,

[61] Шаповалов Г. И. Корабли веры. Судоходство в духовной жизни древней Украины.— Запорожье, 1997.— С. 36—56.

---

[62] Левассер де Боплан Г. Опис України...— С. 65—66; Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— С. 76, рис. 31.

[63] Крюков Н. Военные сообщения (Переправы и обыкновенные дороги).— Санкт-Петербург, 1909.— С. 151—153.

[64] Левассер де Боплан Г. Опис України...— С. 42—43.

[65] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— Т. 1.— С. 69.

---

[66] Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР.— С. 340—342.

[67] Максимович Н. И. Днепр и его бассейн.— Приложение.— С. 104.

[68] Ратнер І. Д. Довідник з археології України. Херсонська область.— К., 1984.— С. 28, 62—65; Былкова В. П. Нижнее Поднепровье в IV—II вв. до н. э. // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 70 (карта), 71—72.

мали локальне значення. Дві ж переправи — Микитинська та Кизикерменська,— завдяки важливості свого розташування, домінували поза усяким сумнівом. Зручність та необхідність переходу Дніпра саме в цих місцях підтвердив час. По обидва боки від цих переправ виникли міста-„партнери“: Нікополь—Кам’янка-Дніпровська та Берислав—Каховка. Особливо важливою була перша з цих переправ. Для скіфського часу та й для середньовіччя вона була ключовою, про що свідчить розташування поряд з нею як Кам’янського городища, так і згодом козацьких Січей. Можливо, сприятливі умови саме цього місця для перетину великої ріки крім географічнх чинників мали ще й топографічні. Мається на увазі та обставина, що поряд з Кам’янським городищем на відрізку два кілометри існувало три перекати: Кам’янський (довжина близько 600 м, глибина 1,2м), Нижньо-Кам’янський (довжина 500 м, глибина 1,2 м) та Британський (обік острова Британ, довжина 300 м, глибина 1,1 м). Безумовно, течія пересувала ці перекати, змінювала їх параметри та кількість, але можливість переходу Дніпра біля Микитинського Рогу залишилась.

Поруч з Микитинським бродом існував і Білозірський, або Капулівський (не виключено, що це могли бути і два різних броди). Це місце знаходилось на восьмому кілометрі нижче за течією від Британського перекату біля Ракового острова. Там зафіксовано два перекати довжиною десь 250 м та глибиною 1,2 м. Археологічною прив’язкою цього місця може виступати Капулівське поселення на правому березі, у створі якого знаходиться курган Чортомлик, а на лівому березі реперами слугують кургани Великої Знам’янки, Солоха та Лемешеві Могили.

Вірогідність використання цього перекату у скіфський час посилює те, що він більш ніж „вписується“ у трасу головної сухопутної магістралі Скіфії[75], оскільки знаходиться на прямій, позначеній елітними курганами на обох берегах. Це свідчить на користь припущення про існування траси, що проходила поруч з Кам’янським городищем, але обходила його, перетинаючи Дніпро нижче за течією.

Наявність декількох зручних переправ у районі Кам’янського городища, вірогідно, була одним з чинників виникнення найважливішої поселенської структури Степової Скіфії саме в цьому місці.

Таким чином, місця переправ фіксуються наявністю мілин та перекатів у річищі ріки та археологічних ознак на берегах, якими є рештки поселень, трас давніх шляхів, що фіксують ланцюжки курганів, а в деяких епізодах скупчення випадкових знахідок артефактів.

Ми розглянули субмеридіональні шляхи давньої України, які виникли для забезпечення потреб лісостепового тубільного населення спочатку в солі та рибі, а з появою давньогрецьких міст на Понтійському узбережжі значно ширшого спектра товарів в обох напрямках. Крім цих трас у різний час на теренах України існували транзитні караванні шляхи субширотних напрямків, що сполучали Європу з Азією. Особливого розвитку траси субширотних напрямків набули за часів середньовіччя,

[69] Лагодовская Е. Ф., Сымонович Э. А. Скифский могильник у с. Михайловка // Скифские древности.— К., 1973.— С. 235.

[70] Евдокимов Г. Л., Данилко Н. М. Погребения скифской знати на Херсонщине (К вопросу о раскопках Н. И. Веселовского в 1916 г.) // Музейні читання.— К., 1996.— С. 38—40.

але освоєння їх почалося ще в доскіфську добу. Ольвія до певної міри була одним з терміналів на вже сформованому караванному транзиті згаданого Геродотом торговельного шляху в Приуралля[76].

Yuriy BOLTRYK

LAND ROUTES OF SCYTHIA — ROADS OF UKRAINE

The article is dedicated to the reconstruction of the system of trade routes going across the territory of Ukraine in the Scythian epoch. The analysis of the archeological materials and written sources as well as topographic maps serves as the basis for the reconstruction. The author suggests the idea of the main trade route being the one from Olvia to the forest-steppe region of the Middle Dnipro. According to his conception the route was directed predominantly along the watershed of the Southern Bug and the Dnipro. The route started in Olvia in the place of the Southern Bug estuary's crossing, and the very city had in fact been founded at the ford. Another road crossed Scythia from the Bosphorus running up to the forest-steppe region. The largest Scythian burial mounds of the 4th century BC — Oguz, Kozel, Solokha, Chertomlyk and Alexandropol — were placed along the 120-km-long axis which ran through the Kamenskoye settlement. The southern part of the mounds' row was the same as the variant of the Salt Route which existed in the early Middle Ages.

The fact that the burial mounds of the Scythian nobility were placed along the major roads indicated that the state was already quite developed in the 5th and 4th centuries BC.

Ігор ҐЕРЕТА

МІСЦЕ ТАК ЗВАНИХ КНЯЗІВСЬКИХ ПОХОВАНЬ СЕРЕД ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
(На підставі нових досліджень)

Своєрідним феноменом черняхівської культури є так звані князівські поховання чи поховання „вождів“, на які не могли не звернути уваги дослідники поховального обряду черняхівців. Назва ця, звичайно, умовна, про що буде йти мова далі. Словом, це незвичайні поховання знаті чи інших привілейованих членів суспільства[1]. Нещодавно вийшла друком стаття відомого українського дослідника Бориса Магомедова, який називає подібні могили похованнями представників общинної старшини — нижньої ланки племінної структури влади, а поховань, які б відповідали „князівському“ статусові у черняхівській культурі, на його думку, майже немає[2].

Названі поховання виразно відрізняються від звичайних насамперед розмірами могильних ям. Їх також характеризують, як пише Ераст Симонович, „унікальні знахідки [...] або конструктивні особливості будови могил і навіть іноді розміщення на території могильника“[3]. Додамо до цього ще оригінальні риси поховального обряду.

Деякі дослідники вбачають в усьому цьому глибокий ступінь соціальної диференціації черняхівського суспільства[4]. А інші вважають, що така диференціація не зайшла надто далеко, бо відсутня соціальна локалізація на могильниках, хоч процес цей ішов[5].

Не позбавлене рації твердження Надії Кравченко про те, що бідним похованням відповідають неглибокі ями звичайних розмірів, а багатим — складніші поховальні споруди[6]. Подібну думку висловлює Галина Нікітіна: „Соціальне становище померлого реґламентувало поховальні особливості, зокрема, глибоку яму, внутрішню споруду, форму ями

---

[1] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры.— Москва, 1983.

[2] Магомедов Б. В. Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— Київ; Львів, 1997.— С. 84.

[3] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 36.

[4] Там само.— С. 19.

[5] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры.— Москва, 1985.— С. 89.

[6] Кравченко Н. М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 209—227.

[7] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 88—89.

тощо“[7].

Проте навіть при поверховому ознайомленні з матеріалами поховань видно, що проблема є вже у визначенні критеріїв, за якими поховання можна відносити до тієї чи іншої групи. Як, наприклад, бути, коли могильна яма надзвичайно велика, а речей мало? І тут не рятує пояснення, що ці поховання пограбовані або ритуально порушені й тому щезли цінні речі[8]. По-перше, далеко не всі „пограбовані“ поховання є насправді пограбованими, а по-друге, у ритуально порушених похованнях, як правило, речі на місці. Чому Н. Кравченко вважає багатими поховання, які мали сім і більше посудин?[9] А що, коли взагалі не було посудин, а був інший багатющий матеріал?

З приводу поховального інвентаря Б. Магомедов пише: „Щодо речей, які визначають високий статус похованого, то тут є труднощі, відзначені Ф. Бірбрауером[10]: 1) У черняхівських похованнях дуже рідко трапляються золоті речі. 2) Майже не трапляються римські бронзові посудини, характерні для поховань знаті в Центральній Європі[11]. 3) Черняхівські поховання з західною орієнтацією кістяків (на противагу орієнтованим на північ) мають дуже мало інвентаря або є безінвентарними“[12]. Якщо до цього додати, що не є вирішальною ознакою також розміщення цих незвичайних могил (про це йтиметься далі), то доведеться погодитися з думкою Б. Магомедова про те, що найважливішим критерієм у визначенні поховань знаті залишається розмір могильної ями[13].

Отже, потрібні подальші дослідження, накопичення нового матеріалу. І не тільки для вироблення критеріїв визначення поховань, але й для з'ясування багатьох інших питань, зокрема, місця цих могил у поховальному обряді черняхівських племен.

Серйозно доповнюють наші уявлення про місце цих могил розкопані у 1994 р. на найбільшому в Україні за кількістю досліджених поховань черняхівському могильнику у Чернелеві-Руському, що під Тернополем, „князівські“ поховання № 264 та 265. До 1997 р. матеріалів цих поховань не могли врахувати інші дослідники, оскільки не було жодних публікацій. Правда, у 1995 р. автор розкопок (він же автор цієї статті) виступив з доповіддю про ці поховання на польсько-українській

[8] Магомедов Б. В. Поховальні споруди...— С. 84.

[9] Кравченко Н. М. О методике социологического анализа...— С. 209—227.

[10] Магомедов Б. В. Поховальні споруди...— С. 84.

[11] Виняток — Рудка на Волині та кремація із Ханська-Лутерія (Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— Москва, 1980.— С. 83—86; Никулицэ И. Т., Рикман Э. А. Могильник Ханска-Лутэрия II первых столетий н. э. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— Москва, 1973.— Вып. 113. Від себе додамо, що дві бронзові посудини римського походження виявлені на могильнику в Чернелеві-Руському. Про дзбанок із поховання № 41 йтиметься далі (Прим. автора).

[12] Магомедов Б. В. Поховальні споруди...— С. 80.

[13] Там само.

[14] Герета І. Археологічні відкриття у Чернелеві-Руському в 1994 році // Наукові записки. Тернопільський обласний краєзнавчий музей.— Тернопіль, 1997.— Кн. 2.— Част.1.— С. 16—38.

[15] Герета І. Про так звані князівські поховання // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX Наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції.— Луцьк, 1998.— С. 136—139.

[16] Герета І. Проблеми вивчення так званих князівських поховань черняхівської культури у світлі нових відкриттів // 100 років вивчення культур полів поховань на Україні.— К., 1999.— С. 9—11.

конференції у Мінянах, а згодом здійснив часткові публікації: у 1997 р. в Тернополі[14], у 1998 р. в Луцьку[15] та у 1999 р. в Києві[16].

Навіть ці попередні публікації яскраво засвідчують, що поховання № 265 у багатьох аспектах перевершує відомі дотепер поховання знаті. Вражає і поховання № 264.

У Чернелеві-Руському було ще кілька незвичайних поховань, на які дослідники не звернули достатньої уваги. Взяти хоч би поховання № 55 у величезній складної конструкції ямі з дев'ятьма залізними серпами й чотирма косами (це єдиний такий випадок), бронзовою фібулою, глиняною мискою, трьома глиняними пряслицями, скляними й пастовими намистинами, підвіскою із черепашки-„каурі“, залізним предметом[17].

У похованні № 61 „зібрано“ майже усі зразки черняхівського кружального столового посуду. Виділяються багато орнаментовані чорнолисковані дворучний дзбанок і кубок, велика ваза (макітра). Тут же — дві миски, опуклобокий горщик. У похованні знайдено багато інших речей домашнього побуту: три бронзові фібули, бронзові голка і кільце, кістяний гребінь та ще два уламки гребенів, оригінальна орнаментована кістяна прикраса, 12 скляних і одна бурштинова намистина[18]. У Чернелеві-Руському виявлено унікальні дитячі поховання, які можна віднести до поховань дітей черняхівської знаті. Це поховання № 96 із чотирма посудинами, бронзовою фібулою, двома підвісками та голкою, котрі також виготовлені з бронзи, кістяним гребенем і рідкісним безколірно-прозорим орнаментованим скляним кубком[19]. Унікальний своєю грацийністю бронзовий римський дзбанок був у похованні № 41. Йому сусідували дві ліпні миски, бронзова підв'язна фібула, намисто зі скляних і бурштинових намистинок, кілька пастових бісеринок, фрагмент кістяного гребеня[20].

Археологи неодноразово відзначали важливу обставину — розміщення поховань знаті у центральній частині могильника, що нібито свідчать про соціально-економічне розшарування черняхівського суспільства. Це стосується, скажімо, двох багатих поховань у Коблевому (№ 25 і 19)[21] та поховання № 14 із Ранжевого[22]. Виявлене на південному краї могильника у Гаврилівці винятковe поховання „вождя“ Е. Симонович вважає особливим[23].

Проте поховання № 264 і 265 у Чернелеві-Руському також розміщені на краю могильника (північно-східному). До того ж поховання

---

[17] Герета И. П. Новые исследования в Чернелеве-Русском // Археологические открытия 1977 года.— Москва, 1978.— С. 310—311; його ж. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1995.— Вип. 6.— С. 151.

[18] Герета И. П. Новые памятники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— S.286—287, rys. 3. 61; його ж. Нові пам'ятки Західного Поділля...— С. 152—154, рис.6. 61; С.156—157.

[19] Там само.— С. 289—290, рис. 5. 96; С. 160, рис. 9. 96; С. 161.

[20] Там само.— С. 289, рис. 5. 41; С. 156, 160, рис. 9. 41; С. 161.

[21] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 18, 36.

[22] Там само.— С. 18—19, 23, рис. 3. 1, 1а; С. 36.

[23] Там само.— С. 18.

[24] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 27; його ж. Про так звані князівські поховання...— С. 136.

№ 264 є своєрідним сателітом поховання № 265, від якого віддалене на південний схід приблизно на десять метрів. Між ними було звичайне, хоч доволі багате, поховання № 261[24]. До речі, поховання № 264 є крайнім з північного боку на могильнику. Впадає у вічі те, що названі три поховання розміщені на могильнику дещо відособлено. Зрештою, до країв могильників густота поховань, звичайно, зменшується, а відстань поміж ними збільшується[25].

Привертає увагу й інша важлива обставина. Навіть на густо насичених похованнями могильниках у центральній частині інколи трапляються порожні ділянки[26]. Цікаво, що у центрі чернелево-руського могильника досліджено порожню овальну яму глибиною понад шість метрів, навколо якої вільна від поховань майже ідеально кругла площа. Дозволимо собі нестандартне припущення: а чи не влаштована вона для конспірування справжнього вождівського поховання, яке таємно розмістили на північно-східному краї могильника? Подібну вільну площу з ямою зафіксував Анджей Коковський у Масломенчі[27].

Якими ж є розміри могильних ям у похованнях черняхівської знаті? Одне з найбагатших і найбільших поховань — поховання № 5 у Переяславі-Хмельницькому (скляний келих, бронзовий наконечник стріли й шпора, фраґмент золотої парчі, набір скляних гральних жетонів у скриньці) мало площу 7,6 кв. м, а глибину — 3,6 м[28]. Знатне поховання у молдовських Данченах сягало площі 7,1 кв. м та глибини 2,6 м[29]. „Князівські" поховання у Коблевому (західна орієнтація, № 19) та у Гаврилівці (північна орієнтація, № 5) мали довжину 3 м і ширину 2 м, а глибину відповідно — 2,17 та 3 м[30].

Могильні ями поховань № 264 і 265 мають набагато більші розміри, ніж усі названі нами поховання. Так, яма поховання № 264 має площу 11,4 кв. м (довжина — 4, 75 м, ширина — 2,4 м) (Іл. *1*)[31]. Могильна яма поховання № 265 сягає площі 10,9 кв. м (4,85 м — довжина та 2,25 м — ширина) (Іл. *3*)[32]. Орієнтація цих поховань північна. Доволі велика і їх глибина — 2,3 м у похованні № 264 та 2,8 — у похованні № 265[33].

Б. Магомедов небезпідставно пояснює велику площу та глибину могильних ям поховань черняхівської знаті влаштуванням дерев'яних закладів і камер, пов'язуючи їх передусім із заплічками. Він доводить, що лише поодинокі поховання не мають слідів дерев'яних перекриттів. І, як приклад, називає поховання № 507 могильника Бирлад-Валя-Сяке у

[25] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 19.
[26] Там само.
[27] Kokowski A. Grupa masłomęcka w okresie rzymskim.— Lublin, 1987.— S. 7.
[28] Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія.— 1957.— Т. XI.— С. 127—144.
[29] Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.— С. 75.
[30] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 20.
[31] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 18, 33, рис. 1.
[32] Там само.— С. 21, 35, рис. 3; Герета І. Про так звані князівські поховання...— С.136.
[33] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 18, 33, рис. 1; С. 21, 35, рис. 3; його ж. Про так звані князівські поховання...
[34] Магомедов Б. В. Поховальні споруди...— С. 80—81, 83.

румунській Молдові[34]. Але ж така сама ситуація у Чернелеві-Руському. Ні у похованні № 265, ні у похованні № 264 заплічків чи інших слідів дерев'яних перекриттів не виявлено. До того ж вони не пограбовані, порушення кістяків незначне, і воно, очевидно, мало обрядовий характер (Іл. *1; 3*). Зрештою, якби були дерев'яні перекриття, то обов'язково збереглись би його фрагменти, як, скажімо, у похованні № 265 збереглась частина дна дерев'яної скриньки, у якій були вміщені наконечники дротиків чи уламок дерева з цвяшком[35].

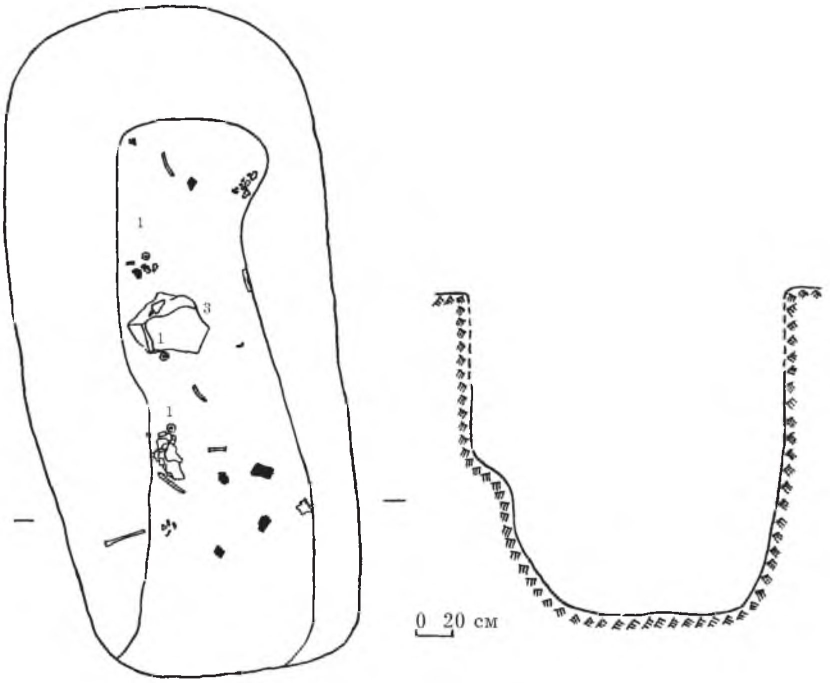

1. План поховання № 264 у Чернелеві-Руському

Е. Симонович називає 14 поховань черняхівської культури, в яких при облаштуванні використовувався камінь. Їх було, звичайно, набагато більше (тільки у Чернелеві-Руському п'ять поховань). Це переважно заклади. У двох похованнях західної орієнтації у Ранжевому на заплічки спиралися кам'яні плити закладів[36]. Згадуване поховання № 19 у Коблевому вміщувалося у камері, спорудженій із використанням у закладі

[35] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 24, 27.

[36] Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около Одессы // Могильники черняховской культуры.— Москва, 1979.— С. 106—108.

[37] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 16, 18, 22.

[38] Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— Рис. 14. 3.

дерева та підтесаних каменів[37]. На могильнику Кам'янка-Анчекрак для найбільшого, до речі, безінвентарного поховання західної орієнтації збудували камеру з гарно обтесаних плит[38].

У похованні № 17 в Ранжевому та № 11 у Вікторівці II камені обгороджували померлого по краях вузького заглиблення для тіла на дні ями[39]. Ці поховання хоч якоюсь мірою є аналогіями до поховання № 265 у Чернелеві-Руському. Ближчих аналогій ми не знайшли. Необроблені різних розмірів майже білі камені пісковику у 265-му похованні розміщуються уздовж стінок могильної ями, правда, доволі нерівномірно, так що смуга каменів у кількох місцях переривається, а в північно-західному куті поховання є значне їх скупчення, яке сягає майже середини ями. Камені покладені на різній глибині, подекуди лежать один на одному. В окремих місцях вони йдуть в один ряд (Іл. *3. 6*)[40]. У центрі могильної ями поховання № 264 на її дні був великий камінь, а в південній частині — два менші[41].

Отже, поховання у Чернелеві-Руському є найбільш західним пунктом використання каменів.

У похованні № 265 є багато кісток поважного віку людини, але вони не лежать в анатомічному порядку й трапляються у заповненні могильної ями на різній глибині або розкидані на його дні. Переважають уламки, що стосується і черепа. Вважаємо, що маємо справу з обрядом „очищення“, який був здійснений уже після того, як перетліли зв'язки тіла. Це сталося після викладення могильної ями каменями: кістки трапляються на каменях та поміж ними. Подібна ситуація у похованні № 264, але кісток там набагато менше.

Майже усі речі, покладені до обох поховань, збереглися і в доброму стані. Серед них — дуже цінні. Отже, про пограбування поховань не може бути й мови.

У заповненні могильних ям обох поховань виявлено десь по десятку неперепалених кісток тварин та їх уламків, а в 264-му ще й розбитий череп тваринки. Кістки звірят є залишками жертовної їжі, яку клали у поховання, або ж вона потрапляла в яму після тризни. Там же була невелика кількість кальцинованих кісток тварин: кілька у похованні № 265 і дещо більше — у похованні № 264 (понад 20).

У 264-му похованні на різній глибині було також невелике скупчення деревних вуглинок, а кілька вуглинок було у похованні № 265. Як відомо, деревні вуглинки трактуються як ознака культу вогню у черняхівців. Крім того, вуглинки у трупопокладеннях зближували цей обряд із трупоспаленням. А віра тогочасних людей в очисну силу вогню була загальною і твердою.

У заповненнях могильних ям обох поховань виявлено черепашки (у похованні № 264 — більш ніж десять)[42].

Поховання Чернелева-Руського дивують своїм інвентарем, особливо 265-те. У цьому легко переконатись, якщо порівняти його з

---

[39] Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники...— С. 104, 110; Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 22.

[40] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 21—28.

[41] Там само.— С. 19, 21.

[42] Там само.— С. 18—27.

інвентарем інших, навіть найбагатших, поховань. Ми описали інвентар поховання № 5 із Переяслава-Хмельницького. Як перекопане значиться поховання № 264 із могильника в Данченах (Молдова), проте у ньому виявлено багато глиняного посуду, скляний келих, уламок срібної фібули, черепашки „каурі" тощо[43]. Ці поховання мали північну орієнтацію.

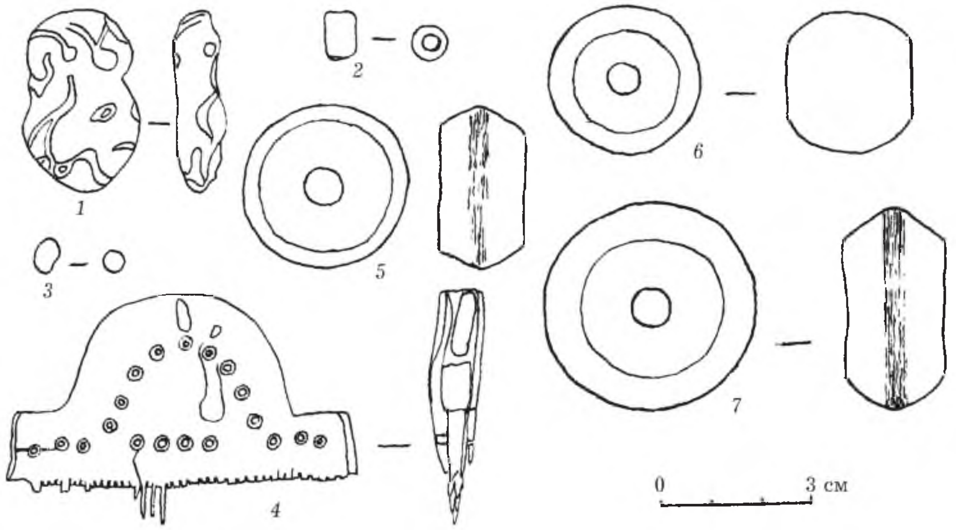

2. Речі з поховання № 264 у Чернелеві-Руському

Серед бідніших поховань західної орієнтації виділяється „вождівське" поховання № 14 у Ранжевому. Там знайдено скляний келих з грецьким написом, дві срібні фібули, срібну пряжку, фраґменти скриньки зі срібними накладками[44].

Серед знахідок у Чернелеві-Руському особливо виділяється виявлений у центрі поховання № 265 на дні могильної ями золотий ауреус Марції Отацціли Севери, яка правила Римом разом зі своїм чоловіком Філіпом I Аравитянином у 244—249 рр. На аверсі — прекрасно карбоване зображення красуні імператриці з відповідним написом, на реверсі — традиційна постать жінки з патерою у правій витягнутій руці та з рогом достатку — у лівій. Поруч напис: „concordia" („злагода"). Монета слугувала підвіскою: має просвердлену дірку[45].

До речі, свого часу у Чернелеві-Руському виявлено ще дві римські

[43] Рафалович И. А. Данчены...— С. 76; Магомедов Б. В. Поховальні споруди...— С.80—81.

[44] Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники...— С. 106—108; Магомедов Б. В. Поховальні споруди...— С. 83.

[45] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 27, 38, рис. 6.

монети — срібну і бронзову, які, проте, були дуже знищені.

Взагалі римські монети у черняхівських похованнях трапляються не так часто, а золоті — зовсім рідко. Так, наприклад, на весь могильник у Черняхові припадає лише одна золота монета, але вона, власне, не

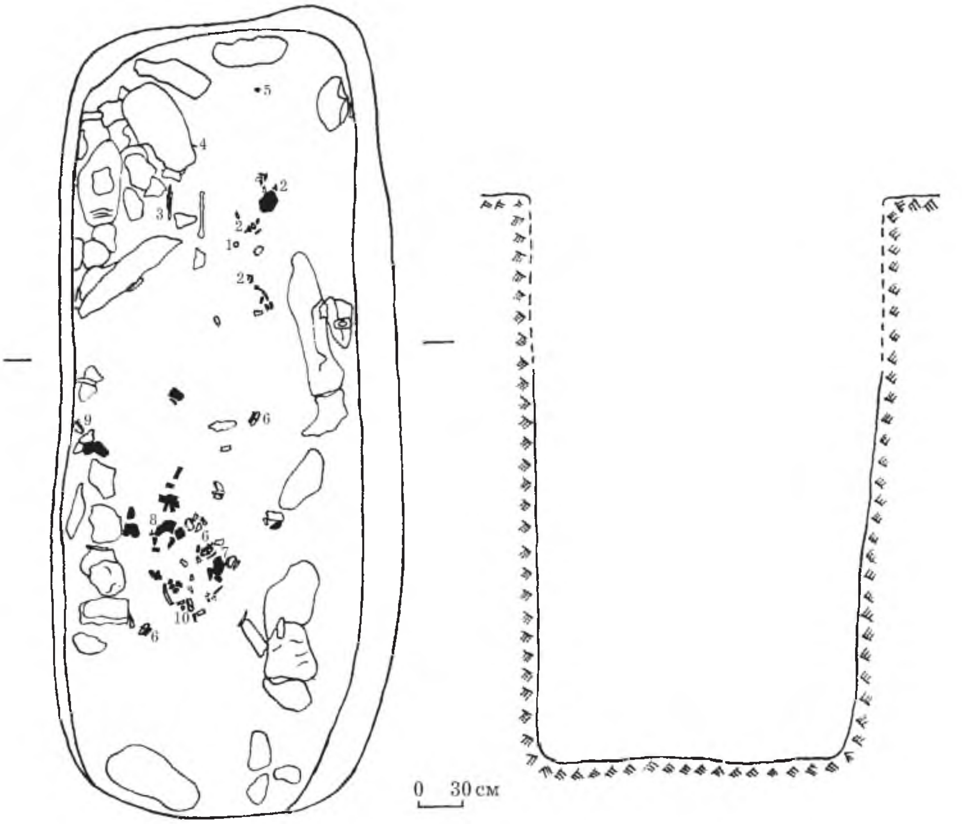

3. План поховання № 265 у Чернелеві-Руському

є римською, а лише „варварським наслідуванням" ауреуса імператора Гордіана III (241—244)[46]. До слова, Гордіан III був імператором Риму перед Філіпом І Аравитянином і Марцією Отацділою Северою. На могильнику у Бирлад-Валя-Сяке знайдено золоту підвіску-солід, яку в 314 р.

[46] Петров В. П. Черняховский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР.— Москва, 1964.— № 16.— С. 80; Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 40, 63.

[47] Магомедов Б. В. Поховальні споруди...— С. 83.

[48] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33, 37, 40,

запровадив у обіг замість ауреуса імператор Костянтин II[47].

Усього в 1983 р. Е. Симонович зафіксував лише дев'ять римських монет[48]. Солід Костянтина II та монети з Чернелева-Руського туди, звичайно, не увійшли.

Така гарна монета, як ауреус із Чернелева-Руського, могла використовуватись як прикраса довгий час, тому твердити, що поховання датується серединою III ст., звичайно, не можна. Але у похованні № 265 були фібули та кістяний гребінь, які допоможуть уточнити датування поховання.

Три срібні фібули належать до особливо важливих знахідок у 265-му похованні. Вони виявлені дещо північніше центру поховання, неподалік одна від одної. Дві фібули є однотипними двочленними; вони прогнуті, дугасті, арбалетні, із підв'язними приймачами. За класифікацією А. Амброза, такі фібули належать до першого варіанта 1-ї серії 16-ї групи фібул, які датуються III ст. н. е.[49] Третя фібула — одночленна, прогнута, підв'язна — відноситься до другого варіанта середньоєвропейської серії 16-ї групи і датується кінцем III—IV ст. н. е. (Іл. *5. 1—3*)[50]. Три фібули в одному похованні — це рідкісний випадок. Як правило, вони трапляються по одній, рідше — парами. А срібних фібул узагалі дуже мало[51].

У 265-му похованні трапились також три однотипні бронзові поясні пряжки з овальними дужками, круглими ковпачками по обох краях осі та загнутими язичками. Одна з них виявлена у південній частині поховання, друга — дещо східніше, ближче до центру поховання (у ній збереглись фраґменти шкіряного пояса), а третя була в центрі поховання (Іл.*4*). Три пряжки в одному похованні — це також рідкість. Навіть по дві вони трапляються значно рідше, ніж фібули[52].

Суттєво поповнили черняхівський арсенал п'ять бронзових наконечників дротиків із чернелево-руського поховання № 265. Немає сумніву, що в книзі Е. Симоновича та Н. Кравченко були враховані не всі знахідки зброї та кінської збруї, оскільки бракувало інформації (11 екземплярів)[53]. Це все-таки був 1983 р., а лише останнім часом предмети озброєння черняхівських племен ширше зацікавили дослідників, унаслідок чого з'явилася ціла низка спеціальних праць. Використавши їх, уточнивши дані про українські пам'ятки й солідно доповнивши список предметів озброєння, опублікували свою у значній мірі підсумкову працю Б. Магомедов та М.Левада[54].

У цій розвідці враховано 194 предмети з 94-х пунктів. Усе ж таки лише 0,5 відсотка поховань мають у своєму інвентарі предмети озброєн-

[49] Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР.— Москва, 1966.— С. 61—63, табл. 11. 6.

[50] Там само.— С. 56, рис. 3. 3.

[51] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33.

[52] Там само.

[53] Там само.

[54] Магомедов Б. В., Левада М. Е. Оружие черняховской культуры // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь, 1996.— Вып. V.— С. 304—323, 558—566.

[55] Там само.— С. 304.

[56] Там само.— С. 313—319.

ня[55]. Серед цих предметів автори фіксують 49 наконечників дротиків або їх фраґментів[56]. Дротики Б. Магомедов та М. Левада відносять до масових видів озброєння. Вони мали, крім бойового, ще й мисливське призначення. Бойовими є дротики довжиною 22—33 см, а мисливськими ті, що мають довжину 8—17 см. Дротик — це легке кидальне знаряддя з тонким древком (діаметр втулки 2 см). Більшість наконечників мисливських дротиків мають листоподібну форму та лінзоподібний, рідше — ромбічний, профіль. Майже усі вони знайдені на поселеннях[57].

До мисливських належать дротики з Чернелева-Руського, проте виявлені вони у похованні, що є рідкісним випадком. Крім того, виготовлені вони не з заліза (а саме про залізні наконечники пишуть Б. Магомедов та М. Левада), а з бронзи. Усі вони листоподібні, проте за пропорціями відрізняються від опублікованих згаданими дослідниками. Найближчим до чернелево-руських є наконечник з Августинівки[58]. Найменший

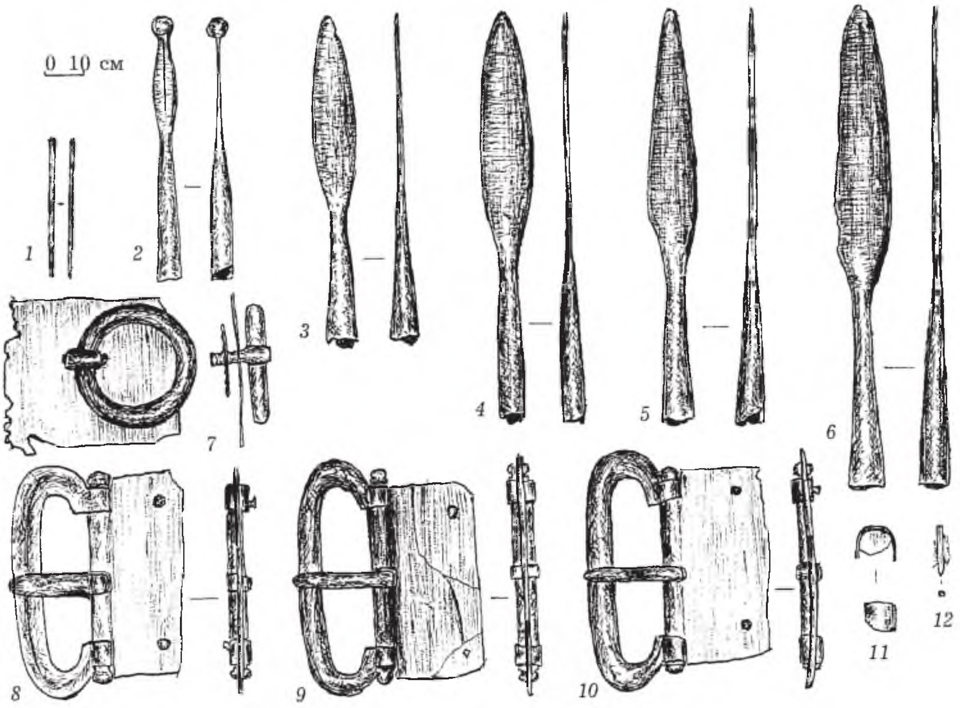

4. Бронзові речі з поховання № 265 у Чернелеві-Руському

[57] Там само.— С. 308—309.

[58] Магомедов Б. В., Левада М. Е. Оружие черняховской культуры.— С. 563, рис.6.

наконечник закінчується кулькою, щоб не пошкодити хутра тваринки. Це єдина така знахідка (Іл. *4. 2—6*). Збереглися залишки дерев'яного дна скриньки, в якій містилися наконечники. Зброя у похованні є ознакою високого суспільного статусу покійника.

У південно-східній частині поховання археологи натрапили на фраґменти бронзових накладів з тоненької пластинки і масивним круглим кільцем від скриньки. До скриньки, можливо, належить чотиригранний бронзовий цвяшок із залишками дерева (Іл. *4. 7, 12*). Подібні знахідки також не належать до частих[59].

Не виключено, що з накладу скриньки походить п'ять уламків тонких бронзових пластин з поховання № 264, серед яких одна з діркою[60].

На дні могильної ями у південно-східному краї поховання № 265 знайдено два фраґменти з вушком бронзової відерцеподібної підвіски (Іл.*4. 11*). Ще три залізні відерцеподібні підвіски із середньої частини поховання скріплені між собою (Іл. *5. 8*)[61]. В опублікованій у 1997 р. розвідці О. Бобровська враховує 193 залізні і бронзові підвіски з могильників черняхівської культури в Україні та Молдові[62]. Отже, їх значно більше, ніж вважали попередні дослідники (Е. Симонович, зокрема, подає усього-на-всього 20 підвісок[63]).

У північній частині 265-го поховання знайдено бронзову голку з розклепаним вушком (Іл. *4. 1*). Бронзові та залізні голки трапляються у черняхівських могильниках не особливо часто. Так, Е. Симонович зафіксував лише 32 випадки їх виявлення. До того ж у це число входять також кістяні трубочки для їх зберігання (гольники)[64]. Звичайно, загалом цих знахідок значно більше. Так, лише у Чернелеві-Руському виявлено понад десять голок та гольників.

Біля західної стінки поховання № 265 археологи натрапили на складаний тридільний однобічний кістяний гребінь із заокругленою спинкою, яка внизу прикрашена двома заглибленими горизонтальними лініями і скріплена бронзовими заклепками (Іл. *5. 6*)[65]. Такий гребінь, за класифікацією С. Томас і Г. Нікітіної, належить до першого типу і датується III — серединою IV ст. н. е.[66]

Гребінь подібної конструкції, але з високою виділеною спинкою, скріпленою бронзовими трубочками та заклепкою, за тією ж класифікацією відноситься до третього типу гребенів і датується IV ст. н. е.[67]

Кістяні гребені, як відомо, належать до найчастіших знахідок у чер-

33.

[59] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33.

---

[60] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 21.

[61] Там само.— С. 24, 26.

[62] Бобровська О. В. До питання про черняхівські „відерцеподібні" прикраси // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— С. 98.

[63] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33.

[64] Там само.

[65] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 23, 28, 37, рис. 5.

[66] Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // Советская археология.— 1969.— № 1.— С. 148—149, 156, 158.

[67] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 20—21, 28, 34, рис. 2; Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры.— С. 148—149, 159.

[68] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33.

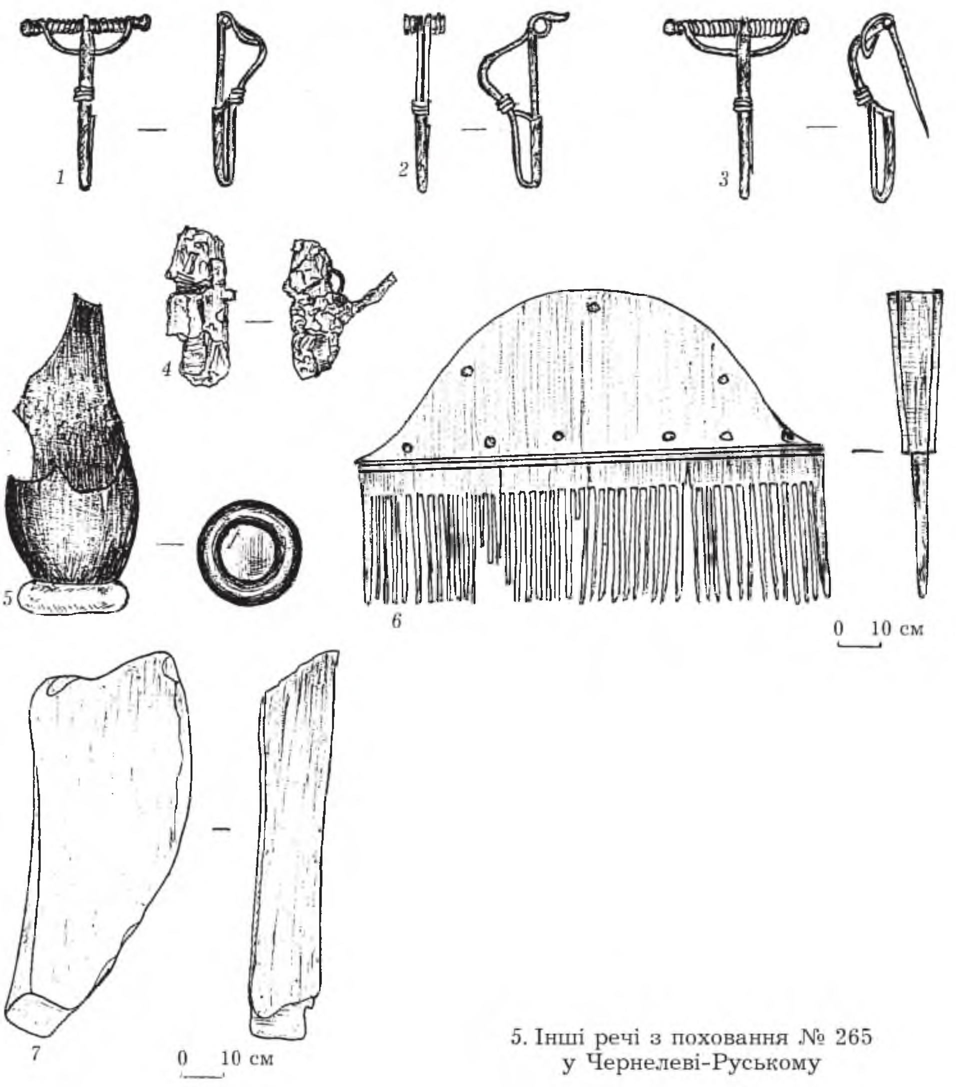

5. Інші речі з поховання № 265 у Чернелеві-Руському

няхівських похованнях. Ще у 1983 р. Е. Симонович зафіксував 102 знахідки гребенів[68].

У чернелівських похованнях зафіксовано фраґменти скляних римських виробів. У південній частині поховання № 265 трапилася більша,

[69] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 26.
[70] Там само.— С. 20—21.

[71] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 28, 34, рис. 2. 1; Бобровська О. В. З

нижня, частина зеленкуватого прозорого злегка опуклобокого флакончика та численні його уламки. Вінця його ледь потовщені і заокруглені, дно масивне, на кільцевому піддоні, який усередині пустотілий (Іл. 5. 5)[69]. У південній частині 264-го поховання знайдено кілька уламків скляного білого матового кубка, прикрашеного вузькими валиками білого, синього й зеленого кольорів[70].

Крім речей декоративно-утилітарного призначення, трапляються фібули і пряжки, які з'єднували різні частини одягу. До костюмного убору належали прикраси, котрі мали винятково естетичну функцію: намиста і намистини, підвіски, сережки, браслети тощо[71].

До найбільш розповсюджених у могилах черняхівської культури речей належать різноманітні намистини, виготовлені з різних матеріалів. Е.Симонович зафіксував 203 випадки виявлення намистин[72]. Зрозуміло, що ця цифра уже тоді була неповною, а тепер і поготів. Знахідок є набагато більше[73]. У заповненні могильної ями 264-го поховання виявлено дуже гарну червоняву бурштинову циліндричної форми та скляну зеленкуватого кольору овальну без дірки навиліт намистини (Іл. *2. 3*)[74].

У поховальному інвентарі черняхівців кількісно абсолютно переважає над усіма іншими речами керамічний посуд. Проте ні в похованні № 264, ні в похованні № 265 цілих посудин не було. У верхніх шарах заповнення могильної ями поховання № 265 було порівняно небагато уламків кружальної черняхівської кераміки. Ближче до дна число її подвоїлося. Усього зібрано понад 60 фраґментів посудин, четверта частина яких сіро- або чорнолискована. Біля східної стінки був уламок ручки глечика, а біля західної — великий фраґмент опуклобокого горщика. У середній смузі знайдено великий уламок вінець і бочка миски. Кілька уламків бочків мають прокреслений орнамент. У похованні № 264 уламків кераміки було дещо більше, ніж у 265-му, зокрема, у верхніх шарах заповнення могильної ями. Переважають уламки бочків, але є й уламки денець та вінець, у тому числі ковніроподібних[75].

Немає сумніву, що основна маса кераміки, особливо із заповнення могильних ям, пов'язана з обрядом тризни. Не виключено, що якась із посудин (наприклад, миска у похованні № 265) була розбита під час перекопування поховання.

Серед керамічних виробів у черняхівських могилах доволі часто трапляються пряслиця до веретен. Ще Е. Симонович нарахував 79 знахідок пряслиць[76]. Проте три пряслиця в одному похованні трапляються рідко, а саме у чернелівському похованні № 264 їх було три (Іл. *2. 5—7*).

історії вбрання населення півдня Східної Європи у пізньоантичний період (за археологічними даними) // Український історичний журнал.— 1999.— № 4.— С. 122—126.

---

[72] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33.

[73] Бобровская О. В. К изучению черняховского ожерелья // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції. Білогродка, жовтень 1991 р.— К., 1991.— С. 15—16.

[74] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 21.

[75] Там само.

[76] Там само.— С. 18—27.

[77] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33.

[78] Герета І. Археологічні відкриття...— С. 20, 34, рис. 2. 5—7.

У південній частині поховання знайдено дуже гарне цеглястого кольору циліндричне пряслице, а в центральній частині — два сірі біконічні пряслиця різних розмірів[77].

При східній стінці поховання № 265 на одному з каменів виявлено також кам'яний точильний брусок[78] (Іл. 5. 7). До речі, бруски, якими, за словами Е. Симоновича, „повні розкопки поселень", у могилах трапляються надзвичайно рідко (сім випадків у реєстрі Е. Симоновича)[79].

Отже, поховання № 264 і особливо № 265 належать до найвизначніших поховань знаті в Україні. Останнє певною мірою наближається, за визначенням Ф. Бірбрауера, до поховань найвищого „князівського" статусу[80].

Так звані князівські поховання „вождів", а загалом поховання черняхівської знаті, займають особливе місце в духовній культурі черняхівських племен. Їх вивчення дає неоціненний матеріал для пізнання унікального явища світової історії — черняхівської цивілізації.

Ihor GERETA

PLACE OF THE SO CALLED PRINCE BURIALS AMONG THE SETTLEMENTS OF THE CHERNIAKHIVS'KA CULTURE (BASED ON NEW RESEARCH)

The article focuses upon the ancient burial of the Cherniakhivs'ka culture in Cherneliv-Rus'kyi village near Ternopil', where burials No. 264 and No. 265 belong to the most outstan-ding burials of Ukrainian nobility of that time. These burials, in the author's opinion, resemble the ones of the highest „prince" status, described by F. Birbrauer. The Cherneliv Rus'kyi prince's burials of „leaders" as compared to other materials considerably supplement existing knowledge about the Cherniakhivs'ka civilization — a unique phenomenon in the world history.

[79] Там само.— С. 24, 28, рис. 7.
[80] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 33.

Павло ПЕНЯК

ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН КАРПАТСЬКОГО БАСЕЙНУ

Серед виявлених давньослов'янських пам'яток Карпатського басейну чільне місце займають поховальні пам'ятки. Вони віддзеркалюють як етнічний, так і соціальний статус померлих, різні аспекти їх життя, знайомлять з нормами і традиціями, що існували в тогочасному суспільстві. Упродовж VI—IX ст. обряд поховання давніх слов'ян оформився у комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків та піклуванням про них у загробному житті. Тому його вивчення має неабияке значення для відтворення історії давніх слов'ян Карпатського басейну.

Археологічні джерела свідчать, що на середину I тис. н. е. у слов'ян оформився тілоспалювальний обряд поховання, який, у зв'язку з їх розселенням на Балканах та в Центральній Європі, зазнав значних змін. Під впливом культурного підґрунтя новозаселених територій та поховального ритуалу місцевого населення слов'янський обряд поховання набуває нових рис, відбувається заміна тілоспалювального на тілопокладальний спосіб поховання.

На основі аналізу археологічних джерел можна виділити у Карпатському басейні певні типи слов'янських могильників, способи поховання, окремі деталі обряду поховання. У традиційному тілоспалювальному способі поховання виділяємо такі типи могильників: *безкурганні* (*ґрунтові*) і *курганні*. Безкурганні поховання дослідники визначають як такі, що пов'язані з появою давніх слов'ян у Карпатському басейні. У залежності від місцезнаходження залишків кремації тілоспалювальні безкурганні могильники поділено на *ямкові* (*безурнові*) і *урнові*.

1. Ямкові (безурнові) поховання. Характерним для них було розміщення залишків від кремації у невеликих ямках глибиною 0,25—0,6 м. Могильники лише з таким ритуалом поки що невідомі, виявлено тільки окремі поховання на слов'янсько-аварських могильниках. Як вважають дослідники, вони є лише відголосками колишнього традиційного обряду поховання. Я. Пастор на слов'янсько-аварському могильнику у Всехсвятих (Східна Словаччина) виявив п'ять ямкових тілоспалювальних поховань. Залишки тілоспалення були поміщені в ямках на глибині від 0,4 до 1 м[1]. У Вічапах-Опатовцях В. Будінський-Крічка розкопав 18

[1] Pastor J. Pohrebisko vo Všechsvatych // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1961.— T.13.— S. 376—377.

тілоспалювальних поховань, залишки яких знаходились в урнах та простих безурнових ямках[2]. Одне тілоспалювальне поховання відкрито на слов'янсько-аварському могильнику у Загорській Бистриці в Західній Словаччині[3].

2. *Ямкові урнові поховання.* Характерним для урнових тілоспалювальних поховань було розміщення останків від кремації в глиняних урнах або їх нижніх частинах — денцях. Урни з прахом заривали в ямки глибиною від 0,25 до 0,6 м. Це були невеликі за розмірами могильники, які налічували не більше 20 поховань. Як правило, їх розташовували поблизу поселень, а інколи — поміж житлами (Ужгород).

Плоский тілоспалювальний могильник з урновими похованнями виявлено у Дольніх Кршканах (Південно-Західна Словаччина). Він належав до типу „полів поховань", залишки від кремації якого розміщувалися в урнах празького і подунайського типів[4]. Подібне „поле поховань" досліджено у Вічапах-Опатовцях (Східна Словаччина), де розкрито понад 20 поховань, урни яких знаходились у чорноземному шарі на глибині 0,2—0,5 м і були заповнені спаленими людськими кістками. Більшість горщиків-урн належала до празького і городищинського типів. Дослідник могильника В. Будінський-Крічка датував його VII—VIII ст.[5] Тілоспалювальний могильник з урновими похованнями знайдено 1951 р. в Ужгороді. За даними Ф. Потушняка, два горщики-урни празького типу, наповнені кальцинованими людськими кістками, були зариті посеред поселення на відстані 50 м один від одного[6]. Цікаво, що аналогічні тілоспалювальні поховання в урнах серед жител зафіксовані у селах Корчак і Тетерівка на Житомирщині[7]. Думається, що саме з цієї місцевости нові поселенці-слов'яни з'явилися в Карпатах.

Значну кількість плоских тілоспалювальних урнових поховань досліджено у Словаччині на слов'янсько-аварських могильниках. Тут вони, як правило, представлені малою кількістю поховань, бо є відображенням колишнього панівного обряду поховання. Так, на одному з найбільших і найраніших слов'янсько-аварських могильників у Девінській Новій Всі, дослідник якого Я. Айснер датував його періодом з 625 по 800 рік[8], із 875 могил лише 27 було тілоспалювально-урнових. На могильнику в Бешеневі знайдено дев'ять урн зі спаленими кістками, які Л. Красковська віднесла до VII—VIII ст. Урнами для них слугували ліпні, близькі до празьких, посудини, а також посуд, виготовлений на легкому гончарному крузі[9]. Урнові тілоспалювальні поховання зафік-

---

[2] Budinsky-Krička V. Slovanske popolnicove pole z doby predhradištnej vo Vyčapoch-Opatovciach, okres Nitra // Historica Slovaca.— 1977.— T. V.— S. 135—144.

[3] Kraskovska L. Slovansko-avarske pohrebiste pri Zahorskej Bistrice.— Bratislava, 1972.— S. 167.

[4] Barta J. Pohrebisko vo staršej doby hradistnej v Dolnich Krškanoch pri Nitre // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1953.— N 2.— S. 167—171.

[5] Budinsky-Krička V. Slovanske popolnicove pole...— S. 137—138.

[6] Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки в Ужгороді // Наукові записки УЖДУ.— 1954.— № 9.— С. 399—414.

[7] Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— Москва, 1972.— С. 42.

[8] Eisner J. Devinska Nova Ves. Slovanske pohrebiste.— Bratislava, 1952.— S. 382—384.

[9] Kraskovska L. Výskum v Bešenove // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1952.—

совано на біритуальному могильнику в Загорській Бистриці, одне тілоспалювальне поховання засвідчено на могильнику у Всехсвятих[10]. Група поховань з тілоспалювальним ритуалом типу „полів поховань" стала відомою на Загорській низовині (Західна Словаччина) у таких пунктах: Талош, Заводи, Висока при Мораві, Бурані-Опатовце, Ступава[11].

3. *Ямково-урнові поховання.* За характером ці поховання нічим не відрізняються від уже розглянутих. Окремі з них здійснені двома варіантами розміщення залишків від кремації — в ямках і урнах.

Курганні тілоспалювальні могильники

Друга група поховальних пам'яток представлена могильниками курганного типу з тілоспаленням. Вони займають площу від 1 до 3 га, на якій розташовуються у середньому від 20 до 90 курганів. Форма курганів округла, куполоподібна, але трапляється і овальна. Курганні насипи на одному і тому ж могильнику мають різний діаметр і висоту. Переважна ж більшість курганів діаметром від 5—8 до 15—18 м, висотою від 0,3—0,4 до 2,5 м. Окремі з них, наприклад, у Нушфалеу (Трансільванія) діаметром 20—30 м, висотою 5—8 м[12]. Для їх спорудження використовувався пісок або його чергували з глиною, міг також застосовуватися й камінь як крепіда.

У Східній Словаччині „кам'яні конструкції" досліджено на могильниках у Краловському Холмці і Стреді над Бодрогом. У кургані № 3 на Краловсько-Холмецькому могильнику з північного сходу на північний захід була споруджена кам'яна стіна завдовжки 6,25 м, завширшки 0,75 м. Камені в насипі викладені безсистемно, а частина їх лежала на поверхні кургану. Кілька каменів засвідчено на рівні давнього горизонту під курганним насипом у курганах № 2, 4, 5. Біля них знаходилися розсипом кальциновані кістки. В кургані № 5 з кам'яних плиток споруджено щось подібне до кам'яної скриньки, де лежала купка спалених людських кісток[13]. Камені засвідчено також в кургані № 1 в Сомешені (Трансільванія). Тут на глибині 0,3 м у насипі кургану був викладений з каменів круг діаметром 1,5 м, що нагадує розкладання ритуального вогнища[14].

У залежності від місця і способу розміщення останків від кремації під земляним насипом у курганному тілоспалювальному обряді можна виділити такі варіанти: а) на давньому горизонті (в урнах, пригорщах, розсіяно, у плитких заглибленнях, у кам'яних скриньках); б) в насипах (урнах і пригорщах).

Урновий варіант поховання характеризується розміщенням очищених від залишків кострища людських кальцинованих кісток у посудині-

T. VI.— N 2.— S. 441—447.

[10] Kraskovska L. Slovansko-avarske pohrebisko...— S. 37; Pastor J. Pohrebisko...— S. 376—377.

[11] Čilinska Z. Druhe predvelkomoravske pohrebisko v Radvani nad Dunajom // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1970.— T. XVIII.— N 1.— S. 57—62.

[12] Комша М. Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у сс. Нушфалеу и Сомешени // Древняя Русь и славяне.— Москва, 1977.— С. 78.

[13] Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly na Vychodnom Slovensku // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1958.— T. VI.— N 1.— S. 146; Neustupny J. Slovanske mohyly u Stredy nad Bodrogem // Там само.— S. 206—208.

[14] Макря М. Славянский могильник в Сомешени // Dacia.— Bucureşti, 1958.—

урні на давньому горизонті підкурганної площі. Такого варіанта поховань у Карпатському басейні засвідчено поки що мало. У Верхньому Потиссі їх відкриття належить Т. Легоцькому на Краловсько-Холмецькому могильнику та Й. Янковичу в Червеньові[15]. Урнові поховання відомі також з могильників у Скаліці, Ґбелих, Брезолупах, Великих Гостіях (Словаччина)[16]. Курган № 1 могильника в Сомешені (Трансільванія) містив чотири поховання в урнах і два на пригорщах[17].

Крім розташування урн на підкурганній площі, зафіксовано ще два варіанти їх розміщення. Урни з прахом ставились на дерев'яних помостах або заривались у раніше споруджені курганні насипи, свідчення чому могильники у Сомешені, Залаварі (Угорщина)[18].

Ямковий варіант поховання полягав у тому, що спалені кістки небіжчика, очищені від кострища, поміщували у ямки, вириті на давньому горизонті підкурганної площі. Середні розміри ямок становили 0,4 м в діаметрі і 0,2—0,3 м глибиною. Прикладом ямкового варіанта поховання може слугувати курган № 4 на Краловсько-Холмецькому могильнику[19]. Ямковий варіант інколи супроводжувався розсіяним і купковим розміщенням залишків кремації, про що свідчать знахідки в курганах № 4—5 на Краловсько-Холмецькому могильнику та поховання № 1 в кургані № 10 на Скаліцькому могильнику[20].

Для розсіяного варіанта поховання характерним було розсіювання останків від тілоспалення у вигляді сильно перепалених людських кісток на широкій підкурганній площі (від 2 до 6 кв. м). Такий спосіб поховання досліджено у двох курганах в Червеньові, двох — у Зняцеві, в десяти курганах у Топольовці, в окремих курганах у Краснянах та Брезолупах (Словаччина)[21].

Поховання на пригорщах відзначаються тим, що в них рештки від кремації у вигляді ретельно перебраних кісток зсипались на пригорщі в одному чи кількох місцях підкурганної площі. На таких пригорщах виявлено від 1,5 до 2,6 кг кальцинованих кісток. Такий спосіб засвідчено на Зняцівському могильнику в кургані № 5, Краловсько-Холмецькому могильнику в курганах № 6, 8—10[22]. Подібний спосіб поховання зафіксовано у Західній Словаччині на могильнику в Боровицях і біритуальному могильнику в Бойковицях[23].

Поховання у кам'яних скринях являють собою такий спосіб похо-

Vol. V.— N 2.— P. 368—369.

---

[15] Lehoczky T. A kiralyhelmeczy sirhalmőkrol // Archaeologiai Ertesito.— Budapest, 1894.— T. XIV.— S. 278—279; Jankovich J. A munkacsi můzeum ásatásai a cseh megszallas allat // Hajnal.— 1942.— S. 300.

[16] Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici.— Bratislava, 1959.— S. 11; Budavari V. Vyskum staroslovanskych mohyl v Brezolupech a Jerichove // Slovnik Matice Slovenskej.— 1935.— T. XIII.— S. 359—360.

[17] Макря М. Славянский могильник в Сомешени.— С. 369.

[18] Там само.

[19] Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici.— S. 151—154.

[20] Там само.— S. 11.

[21] Пеняк С. І. Деякі наслідки дослідження древньослов'янського могильника в районі сіл Червеневе—Зняцеве Мукачівського району Закарпатської області // Тези доповідей та повідомлень УЖДУ.— Ужгород, 1963.— С. 76—78; Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici.— S. 163—177.

[22] Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici.— S. 156.

вання, коли рештки тілоспалення розміщувалися між каменями або в своєрідних кам'яних скринях. Приклад цьому — поховання в курганах № 2, 5 на Краловсько-Холмецькому могильнику та в одному з курганів у Среді над Бодрогом, де спалені кістки лежали між каменями, що, очевидно, входили в конструкцію кургану[24].

Поховання в дерев'яних спорудах поділяються на два варіанти. Перший: спорудження під курганним насипом прямокутного дощатого зрубу, в який зсипали спалені людські кістки зі супроводжуючими ритуальними речами. Курганний могильник з таким способом поховання досліджено в Нушфалеу (Південно-Західна Трансільванія)[25]. Другий: над неглибокими ямками, викопаними в материку, робились дерев'яні помости, у центрі яких ставились урни з прахом, а по краях насипались пригорщі кісток з ритуальними речами. Могильник з таким способом поховання засвідчено у Сомешені[26].

Суть комбінованих поховань полягала в тому, що частина залишків від кремації небіжчика розміщувалась у ямках, а частина залишалась у пригорщах. Такий спосіб відомий з курганів № 4—5 Краловсько-Холмецького могильника.

Тілопокладальний ритуал поховання

Переважну більшість відомих нині поховальних пам'яток Карпатського басейну становлять тілопокладення. У залежності від характеру поховальних споруд могильники з тілопокладальним ритуалом поділяються на *курганні* і *ґрунтові* (*ямні*).

Курганні могильники. Для них визначальним є поховання тіла небіжчика у витягненому положенні на спині під курганним насипом. Різний спосіб розміщення тіла та деякі деталі поховального ритуалу дозволяють виділити кілька варіантів: тілопокладення на давньому горизонті, у ґрунтових ямах, у насипі.

В курганах з тілопокладенням на давньому горизонті небіжчик лежав у витягненому положенні на спині, головою на захід або північний захід. Над померлим насипався глиняний насип, як правило, округлої форми. Такий спосіб поховання здійснювався у Скаліці, Брезолупах, Єріхові, Великих Гостіях[27]. Варіант з тілопокладенням у ямах передбачав поховання у ямі, виритій під курганним насипом. Ями — прямокутної, інколи коритоподібної форми довжиною від 1,7 до 2, 8 м, шириною від 0,6 до 1,7 м, глибиною від 0,25 до 1,3 м. Долівки ям частково підстелювались дошками або з трьох боків обкладались жердинами. Трапляються поховання, у яких небіжчики лежать у дерев'яних домовинах. Прикладом такого ритуалу може слугувати Скаліцький могильник, на якому розкопано 43 ямних поховання з тілопокладенням[28]. Характерним для тілопокладення в насипі є поховання небіжчика вище давнього горизон-

[23] Там само.— S. 11.

---

[24] Neustupny J. Slovanske mohyly u Stredy...— S. 206—208.

[25] Комша М. Курганный могильник с трупосожжением в Нушфалеу // Dacia.— Bucureşti, 1959.— Vol. III.— P. 525—534.

[26] Макря М. Славянский могильник в Сомешени.— С. 369.

[27] Budinsky-Kricka V. Slovanske mohyly v Skalici.— S. 12; Budavari V. Vyskum staroslovanskych mohyl...— S. 355—356.

[28] Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici.— S. 12.

ту, тобто в насипі. Поки що цей спосіб засвідчено лише кількома знахідками, одна з яких на Скаліцькому могильнику[29].

Ґрунтові могильники. Для них характерним є поховання тіла померлого в ямах, виритих у землі. Ями здебільшого прямокутної форми, з прямими вертикальними стінками, рідше зі стінками, звуженими до дна, розміри коливаються від 1,7 до 2,1 м довжини, 0,6—1,1 м ширини, 0,35—1,8 м глибини. Трапляються ями зі східцями.

Деякі ями мали дерев'яні споруди, що дає змогу в ґрунтових могильниках виділити кілька варіантів цього способу поховання: а) в ґрунтових ямах; в ямах з дерев'яним перекриттям; в) в ямах з кілковою оббивкою стін; г) без кілкової оббивки ям або в дощатих домовинах.

Поховання у простих ґрунтових ямах — найбільш поширений спосіб поховання, коли небіжчик лежить на спині з витягнутими руками. У ямах з дерев'яним перекриттям небіжчик знаходився під дерев'яним дощатим або брущатим перекриттям. У похованнях з кілковою конструкцією могильних ям дошки або бруски притискувались до стінок з допомогою кілків, а поховання в дощатих домовинах без колової конструкції стін здійснювались у ямах, обшитих дошками, що нагадували дощаті домовини. Інколи дошки скріплювалися залізними цвяхами або скобами.

Могильники з тілопокладенням у ямах, треба думати, були перехідним етапом до християнських поховань у дерев'яних домовинах. Найбільше їх зафіксовано у Західній і Східній Словаччині. Так, наприклад, на могильнику в Голіарах виявлено 788 поховань, у Нових Замках — 514, Штурові — 280, Загорській Бистриці — 254, Девінській Новій Всі — 875, Радвані над Дунаєм —139[30].

До рідкісних і малохарактерних слов'янських поховань належать могили в сидячому положенні та поховання з конем. Одне з перших поховань у сидячому положенні небіжчика дослідив ще у 1894 р. Т. Легоцький у Краловському Холмці[31]. Сидячі поховання у ґрунтових ямах розкопувались на слов'янсько-аварському могильнику в Девінській Новій Всі[32]. На могильнику в Радвані над Дунаєм З. Чілінська виявила у чотирьох могилах поховання у скорченому і два у сидячому положенні[33].

Поховання дружинника з конем теж належать до нечисленних. Як правило, вони знаходились у ямах розмірами 3,4×2,8×0,7 м або 3,1×1,7×2,3 м зі зворотною орієнтацією. Але трапляються поховання, коли дружинник і кінь орієнтовані на північ чи північний захід. Шість таких поховань, наприклад, досліджено у Шалі II (Західна Словаччина), сліди поховання дружинника з конем простежено у Загорській

[29] Там само.

---

[30] Točik A. Pohrebny ritus na včasnosredovekych pohrebiskach v Holiarech a Šturove // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1970.— T. XVIII.— N 1.— S. 65—67; Čilinska Z. Slawisch-awarisches graberfeld in Nove Zamky.— Bratislava, 1966.— S. 34—35; Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 384.

[31] Lehoczky T. A kiralyhelmeczy sirhalmökrol.— S. 279.

[32] Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 240—241.

[33] Čilinska Z. Druhe predvelkomoravske pohrebisko...— S. 57—62.

[34] Čilinska Z. Dve predvelkomoravske pohrebiska v Šali, okres Galanta // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1973.— T. XXV.— N 5.— S. 527—538.

[35] Kraskovska L. Slovansko-avarske pohrebisko...— S. 169; Kabat J. Avarsko-slovanske pohrebište v Barci u Košic // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1955.— T. VI.— N

Бистриці[34]. У Східній Словаччині такі поховання знайдено в Барці (два поховання) та Граничній при Горнаді — 23 поховання[35].

Слов'янські поховання з тілоспалювальним і тілопокладальним ритуалом, як правило, супроводжувалися жертовними речами. Язичницький звичай класти речі, які належали небіжчикові або використовувались при житті, трактується по-різному. Пояснюють, наприклад, це вірою в загробне життя, аналогічне земному. Небіжчика ніби збирали в дорогу, відправляючи з ним найнеобхідніші речі. Приклади псування речей свідчать про той страх, який володів живими перед мертвими. Шкідливий вплив, в уяві багатьох народів, походив не тільки від самого небіжчика, але й від речей, якими він користувався при житті. Звичай ламати, спалювати, викидати речі, які належали небіжчикові, був розповсюдженим явищем, пережитки цього дійства трапляються і тепер.

Тілоспалювальні слов'янські поховання бідні на жертовні і супроводжуючі речі. Основну причину слід шукати в самому ритуалі, який не передбачав дарування небіжчикові речей, а якщо такі предмети й клались, то внаслідок спустошливої дії вогню багато речей горіло або втрачало свій первісний вигляд. Багатшими за асортиментом і кількістю супроводжуючих речей є могильники з тілопокладенням. З плином часу в розташуванні і асортименті супроводжуючих предметів у давніх слов'ян виробилась реґламентована і стійка система, яка оформилася у традиції. Ця система, ставши складовою частиною поховального ритуалу, перетворилася в обов'язкову деталь.

На основі археологічних даних, здобутих на давньослов'янських могильниках Карпатського басейну, можемо говорити про асортимент супроводжуючих і жертовних речей, який нараховує понад 30 назв. Їх можна розподілити в залежності від призначення на кілька груп: знаряддя праці, зброя, кінське спорядження, прикраси, побутові речі, символічні речі, харчові продукти. Знаряддя праці, засвідчені у похованнях, поділяються на землеробські (серпи, коси, сокири, зернотерки), ремісничі (ножі, ковадла, молотки, свердла, стамески), знаряддя домашнього промислу (шила, прясла, ножиці тощо).

Серпи у похованнях є рідкісними знахідками. Серед частини дослідників побутує думка, що серп був не тільки знаряддям, але також і зброєю (Д. Ласло, Я. Айснер)[36]. Знахідки серпів найчастіше трапляються на слов'янсько-аварських могильниках: п'ять екземплярів зафіксовано в Загорській Бистриці, чотири — у Девінській Новій Всі, три — у Нових Замках[37]. У Кестхій-Фенекпусті (Угорщина) серп знаходився у двох чоловічих похованнях, але засвідчено також, що він супроводжував і жіноче поховання[38].

Ніж як супроводжуючий предмет дарували померлим чоловікам, жінкам, дітям. На Скаліцькому могильнику ножі знайдені у похован-

5.— S. 86—87.

---

[36] Laszlo G. Emlekkonyv Szent Istvan kiraly halalanak kilenszazadik evlordulojan.— Budapest, 1938.— T. III.— S. 529; Eisner J. Rukovet slovanske archeologie.— Praha, 1966.— S. 432.

[37] Kraskovska L. Slovansko-avarske pohrebisko...— S. 82; Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 297; Čilinska Z. Slawisch-awarisches Graberfeld in Nove Zamky.— S. 235.

нях дружинників, у багатьох жіночих похованнях, інколи вони супроводжують дитячі поховання. Деякі з них містились у дерев'яному або шкіряному футлярі[39]. У Нових Замках ножі супроводжували чоловічі, жіночі і дитячі поховання, в яких розкопано 173 малих і великих ножі[40]. Ножі віднайдено також на тілоспалювальних могильниках у Червеневі, Краловському Холмці, Топольовці.

Особливу групу знарядь, які супроводжували небіжчика, становили сокири. Частина з них, подібно до ножів, використовувалась як знаряддя праці і зброя. У залежності від форми робочої частини серед них виділяються сокири з вузьким і широким лезом. Учені вважають, що сокири з вузьким лезом використовувалися як зброя, а сокири з широким лезом — як знаряддя праці. Але в разі потреби функції сокир могли змінюватися. На території Словаччини знайдено найбільше „сокир з бородою" (bradace) — з вузьким робочим лезом: у Девінській Новій Всі — дев'ять, Голіарах — сім, Штурові — чотири, Скаліці — десять, Барчі — дві. По одній сокирі зафіксовано у Нових Замках і Всехсвятих[41].

До знарядь праці домашнього промислу належать глиняні пряслиця, які вважаються атрибутом жіночих поховань. На слов'янських могильниках Карпатського басейну знаходять прясла різних типів: округлі, конічні, біконічні, які нічим не відрізняються від тих, що виявлені на поселеннях. Пряслиця засвідчено в Голіарах — 52 екземпляри, Девінській Новій Всі — 22, Прші — 19, Загорській Бистриці — п'ять, Краловському Холмці — один[42].

Знахідки зброї трапляються як у тілоспалювальних, так і в тілопокладальних могильниках. Вона розташована в певному порядку і завжди лежить так, щоб небіжчик у разі „потреби" міг звично за неї взятися. Меч клався з лівого або правого боку від небіжчика, наконечники списів, стріли повернуті вістрям вгору, сокири — лезом вниз. На могильнику в Загорській Бистриці із 262 досліджених поховань у 16 знаходилась зброя: мечі, шаблі, бойові сокири, стріли[43]. Поховання зі зброєю знайдено на могильниках у Голіарах, Бернолакові, Жітавській Тоні, Прші, Всехсвятих[44].

Досить часто небіжчикові клали в могилу побутові речі. Серед них керамічні вироби (горщики, миски, кухлі), відра, ножиці, голки, шила, кресала, цвяхи тощо. Найчисленнішими предметами були керамічні виро-

[38] Fettich N. Archaeologiai Ertesito.— Budapest, 1929.— T. 43.— S. 83, 338.

---

[39] Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici (могили № 10, 13, 18, 20, 23, 28, 30, 34—35).

[40] Čilinska Z. Slawisch-awarisches Graberfeld in Nove Zamky (поховання № 23, 106).

[41] Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 295; Točik A. Slawisch-awarisches Graberfeld in Holiare.— Bratislava, 1968.— S. 96, 127; Pastor J. Pohrebisko vo Vsechsvatych // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1961.— T. 13.— S. 357—363.

[42] Točik A. Slawisch-awarisches Graberfeld...— S. 97—98; Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 296; Točik A. Pohrebisko a sidlisko z doby avarskej rise v Prši // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1963.— T. XI.— S. 27—32; Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici.— S.142.

[43] Kraskovska L. Slovansko-avarske pohrebisko...— S. 77—83.

[44] Točik J. Pohrebny ritus...— S. 90; Kraskovska L. Pohrebisko v Bernolakove // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1962.— T. X.— S. 73—76; Čilinska Z. Slovansko-avarske pohrebisko v Žitavskej Toni // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1963.— T. XI.— S. 87—120; Pastor J. Pohrebisko vo Vsechsvatych // Archeologické Rozhledy.— Praha, 1961.— T.

би. Як ритуальна посудина використовувалися горщик, кухоль, рідше миска. Основне призначення горщика — урна, в яку складали залишки кремації, але він мав і ритуально-практичне призначення. У нього клали їжу, зокрема м'ясо, крім того, він нібито слугував небіжчикові у загробному житті. Горщик, що супроводжував покійного, як правило, нічим не відрізнявся від уживаного кухонного горщика, хоч засвідчено випадки виготовлення спеціальних ритуальних посудин (Великий Гроб, Нітра на Лупці)[45]. Простий кухонний і столовий посуд — це звичайні супроводжуючі речі майже на всіх могильниках Словаччини і Закарпаття. У розміщенні посуду є певні закономірності. Найчастіше посудини ставились біля ніг небіжчика, але трапляються випадки, коли вони розміщувались і біля інших частин тіла. Як правило, кожне поховання супроводжувалось однією посудиною, але в деяких могилах небіжчика супроводжують дві-три посудини. По два горщики у кількох похованнях засвідчено на першому і другому могильнику у Віноградах на Девіні. На могильнику IX ст. у Нітрі на Лупці зафіксовано по дві-три посудини в похованнях з трупопокладенням. Воїн, похований у ямі під курганним насипом на могильнику VIII—IX ст. у Великих Гостіях, мав три горщики[46].

Згідно з археологічними дослідженнями, розміщення посудин поруч з небіжчиками не завжди було правилом. Інколи їх знаходять біля поховань. Такі випадки зафіксовані на могильнику VII—VIII ст. у Девінській Новій Всі, Девінськім Єзере, Берноланкові[47]. Посуд поза похованням виявлено на могильнику в Орослані в Угорщині. Дослідниця А. Шош схильна пов'язувати цю деталь з появою слов'ян на Середньому Дунаї[48].

До речей, які часто супроводжували небіжчика в загробному житті, належить дерев'яне відро зі залізною оківкою. Подібно до горщиків і мисок, у ньому могла знаходитись рідина і варені страви. На думку відомого російського археолога Б. Рибакова, у відрі небіжчикові дарували медовий напій (медос), пиво, вино[49]. Щодо появи відер у слов'янському поховальному ритуалі існують різні думки. Я. Айснер вважав, що він був характерним для римлян, з якими слов'яни вперше зустрілись у Сілезії[50]. Г.Фехер, навпаки, дарування відра зараховує до характерної деталі слов'янського поховального обряду. Дослідженнями встановлено, що відро як супроводжуючий предмет з'являється у слов'янських похованнях Карпатського басейну в VII—VIII ст. і зникає у XII ст. У деяких місцевостях (наприклад, Західній Словачнині) відро в похованні стало традиційним супроводжуючим небіжчика елементом.

13.— S. 357—363.

---

[45] Chropovsky B. Slovanske pohrebisko z 9 storocia vo Velkom Grobe // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1957.— T. V.— N 1.— S. 174.

[46] Chropovsky B. Slovanske pohrebisko v Nitre na Lupke // Там само.— Bratislava, 1962.— T. 10.— S. 199; Porubsky J. Slovansky mohylnik vo Velkych Hostiach, okr. Banovec // Там само.— Bratislava, 1955.— T. III.— S. 223.

[47] Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 298; Kraskovska L. Pohrebisko...— S. 78.

[48] Sos A. Folia Archeologica.— 1958.— T. 10.— S. 112.

[49] Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1949.— № 11.— С. 42.

[50] Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 299—300.

[51] Niederle L. Prispevky k vyvoji byzantskych sperku ze IV—IX stoleti.— Praha,

В окремих випадках у похованнях відкрито речі, очевидно, зі символічним характером: дзвіночки-бубончики, цвяхи, молочні зуби тощо. На думку Л. Нідерле, батьки давали носити дзвіночки-бубончики дітям на щастя, а після смерти вони слугували їм для охорони від злих духів[51]. Дзвіночки-бубончики знайдено в дитячих похованнях у Скаліці, у Віноградах на Девіні[52].

Ритуальне навантаження, на думку дослідників, мав шматок заліза. Ці функції інколи виконував залізний цвях. На жаль, під час розкопок не завжди можна встановити, чи знайдені цвяхи походять з домовин, чи є жертовними речами. Залізні уламки в похованнях виявила словацька дослідниця Л. Красковська на могильнику в Бешеневі[53]. Ритуальні мотиви слід шукати в даруванні зубів померлим. Їх зафіксовано у дитячому похованні в Девінській Новій Всі, на синхронному могильнику в місті Улло (Угорщина), в одній з могил IX ст. в Кестхей-Фенекпусті, у жіночому похованні в Скаліці[54].

Проведений аналіз поховального обряду давніх слов'ян Карпатського басейну дозволяє підсумувати викладене таким чином: під час розселення у Карпатському басейні давні слов'яни принесли в цей реґіон свій традиційний ритуал поховання; під впливом поховального ритуалу нових сусідів та християнської релігії відбувся перехід від тілоспалювального до тілопокладального обряду; дарування речей померлому входило в деталі складного поховального ритуалу і пов'язане з анімістичними віруваннями.

Pavlo PENIAK

PECULIARITIES OF OLD SLAVS' BURIAL RITES IN THE CARPATHIAN REGION

Among the recently discovered Old Slavic antiquities in the Carpathian region, the sepulchers rank is the most significant of the unearthed relics of the period. In the course of the 6th—11th centuries funeral rites took the form of a strictly regulated sequence of ceremonial actions connected by and large with the worship of ancestors and concern for their life beyond the grave. The Old Slavs brought to the region their own traditional burial rite whose main feature was body cremation. In time, however, under the influence of the Christian environment and local customs, body cremation (pyre) was abandoned and the rite of body interment (inhumation) was finally adopted again. The equipment that accompanied Slavic burials comprises nearly 30 names. They could be divided into several groups according to their application: 1) equipment, 2) weapons, 3) decorations, 4) every day things, 5) symbolic things, 6) food products.

1930.— S.154.

---

[52] Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly v Skalici.— S. 13; Kraskovska L. Slovanske pohrebisko v Devine (Stare Vinohrady) // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1963.— T. XI.— S.391.

[53] Kraskovska L. Vyskum v Bešenove, roku 1950 // Slovenska Archeologia.— Bratislava, 1958.— T. 6.— S. 432.

[54] Eisner J. Devinska Nova Ves...— S. 391; Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly

Сергій ПИВОВАРОВ

ПРЕДМЕТИ З ХРИСТИЯНСЬКОЮ ТА ЯЗИЧНИЦЬКОЮ СИМВОЛІКОЮ У ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЯХ БУКОВИНИ
(Нові знахідки)

Для вивчення релігійних вірувань давньоруського населення важливе значення мають археологічні матеріали. Вони посідають одне з чільних місць при з'ясуванні питань про час проникнення християнського віровчення на ту чи іншу територію Давньої Руси, його співіснування з язичницькими пережитками, виникнення синкретичних уявлень тощо. У зв'язку з цим кожна нова знахідка предметів, що стосуються християнства чи первісних вірувань, заслуговує на увагу і вимагає усебічного вивчення. Особливо зростає значення цього матеріалу на сучасному етапі, коли відзначається 2000-літній ювілей християнства.

Одним із реґіонів Теребовлянського, а пізніше Галицького та Галицько-Волинського князівства були землі межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна Чернівецька область). Тут виявлено чимало знахідок, які дають змогу охарактеризувати процес поширення християнського віровчення серед місцевого населення та простежити рештки первісних вірувань. Це християнські культові споруди та поховальні пам'ятки, досліджені у Василеві, Мартинівці, Ленківцях, Горішніх Ширівцях, Борівцях[1] і інших пунктах, хрести-енколпіони, кам'яні та металеві іконки, хрести-тільники[2], а

---

[1] Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII века в Василеве // Памятники культуры СССР: Исследования и реставрация.— Москва, 1961.— С. 37—50; Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська.— Ужгород, 1969.— С. 74—77; його ж. Давньоруська Буковина.— К., 1982.— С. 63—65, 140—141, 144—147; Войнаровський В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки.— К., 1992.— С. 33—45.

[2] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина.— С. 29, 31; Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст.— Чернівці, 1998.— С. 112—115; Єсін П. Енколпіони з археологічних знахідок на Буковині та з фондів Чернівецького краєзнавчого музею // Буковина — мій рідний край. Матеріали II Історико-краєзнавчої конференції.— Чернівці, 1997.— С. 18—22; Мисько Ю., Пивоваров С. Маловідомі хрести-енколпіони з території Північної Буковини // Буковина — мій рідний край...— С. 12—14; Пивоваров С. В. Візантійська монета з Чорнівського городища // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.— Чернівці, 1999.— Т. 3.— С. 154—159; його ж. Християнські реліквії літописного Василева // Буковинський історико-етнографічний вісник.— Чернівці, 2000.— С. 13—15; Teodor D. Crestinismul ia est de Carpati de la origini pina in secolul al XIV-lea.— Iaşi, 1991.— P. 144, 150; Spinei V. Moldova in secolele XI—XIV.— Chisihau, 1994.— P. 480.

ми, долоні розкриті і заходять за медальйони. Голова Христа похилена до правого плеча. Від пояса до колін тіло Ісуса оповите набедреною пов'язкою з прокресленими складками матерії. На зап'ястях і ступнях ніг позначені рани від цвяхів. У двох медальйонах на бічних раменах хреста бюсти Богоматері та Івана Богослова з головами, схиленими в деісусному повороті. У медальйоні верхнього рамена розміщено погрудне зображення бородатого святого, найвірогідніше, Саваофа. Під руками Розп'яття простежуються літери „**І Х І М—ЭФІN**" (?).

Цей тип хреста за технікою виконання належить до виробів, виготовлених у високому рельєфі. На лицьовій стулці таких складнів знаходилося Розп'яття, як бачимо на василівському екземплярі, а на зворотній (втраченій) — Богоматері з дитятком. Енколпіони цього типу більшість дослідників відносить до ранніх виробів давньоруської металопластики і датує серединою XI — початком XII ст.[15], а масове їх розповсюдження припадає на XII — початок XIII ст.[16]

На території Давньої Руси енколпіони з аналогічними зображеннями, розмірами та написами трапляються доволі часто, що свідчить про масовість їх продукування та популярність серед населення[17]. Їх знахідки зафіксовані також у Чехії, Угорщині, Болгарії, Румунії, Югославії та інших європейських країнах[18]. Енколпіони такого типу спочатку виготовлялися у кам'яних ливарних формах у техніці чистого лиття і потім підправлялися різцем, яким наносилися також і написи. Місцем їх виробництва, очевидно, були столичні майстерні Києва, де вони виготовлялися до 1240 р.[19] Разом з тим ці популярні серед населення енколпіони виготовлялися і місцевими майстрами (галицькими) за відтисками у глиняних формах. Звичайно, якість останніх була гіршою, ніж попередніх. Аналіз зображень та написів на енколпіоні з Василева, їхня чіткість та довершеність переконують у тому, що хрест виготовлений у київських майстернях.

Наступні знахідки культової давньоруської атрибутики походять з Чорнівського городища. На пам'ятці, яка була поквапливо оголошена „розкритою повністю"[20], у недокопаних оборонних клітях і житлово-господарських зрубах виявлено ще сім предметів, пов'язаних з християнством, і щонайменше три, які належать до язичницької символіки.

Так, на городищі виявлено два хрести-енколпіони. Від одного з них (Іл. *1. 3*) збереглася лицьова (?) стулка, а другий сильно деформувався у вогні. Перший енколпіон виготовлений з бронзи, нерівнораменний, має заокруглені розширені кінці. Центральна частина рамен енколпіона на

---

[3] Тимощук Б. А., Русанова И. П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // Советская археология.— 1983.— № 4.— С. 161—173.

[4] Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська.— С. 121; Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба...— С. 122—125; Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі, на „Оукраине Гличской".— Чернівці, 2000.— С. 43, 51—52.

[5] Поппэ А. В. К истории романских дверей Софии Новгородской // Средневековая Русь.— Москва, 1976.— С. 195.

[6] Рідуш Б. Т. Культові печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник.— Чернівці, 1996.— Вип. 1.— С. 7.

[7] Куницький В. А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 107—108.

[8] Якобсон А. Д. Раннесредневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР.— Москва, 1959.— Вып. 63.— С. 328.

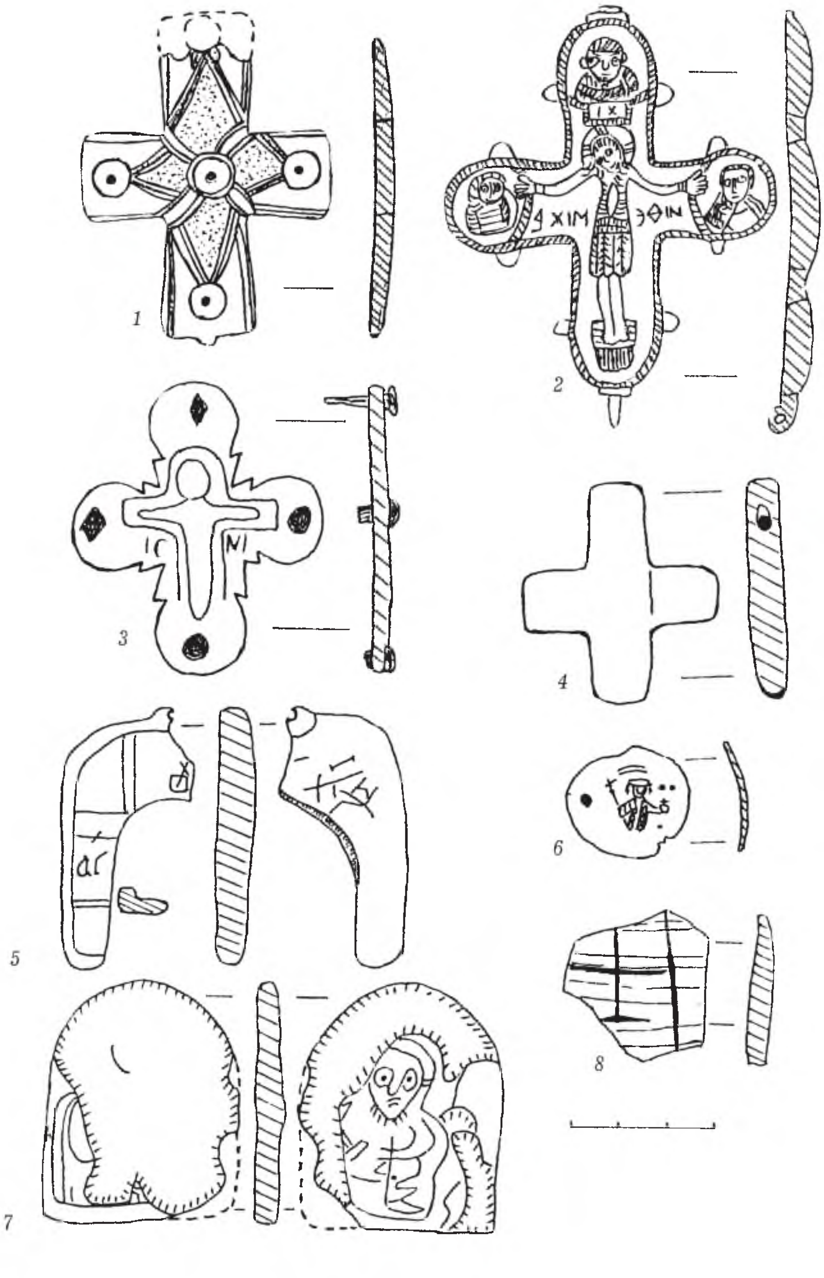

1. Хрести-енколпіони, кам'яні іконки та хрестик, бронзова візантійська монета і графіті на уламку кераміки з давньоруських пам'яток Буковини:
1—2 — Василів; *3—8* — Чорнівка

також язичницькі об'єкти[3] та різні предмети первісного релігійного куль-ту[4].

Колекція предметів із християнською та язичницькою символікою з території реґіону поповнилася новими знахідками, виявленими експедиціями Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича в 1999—2000 рр. Серед них — нові типи дрібної християнської металопластики, вироби з каменю, графіті на уламках посуду, язичницькі амулети і символіка тощо. Важливість цих матеріалів важко переоцінити, вони є красномовним свідченням рівня духовного розвитку населення реґіону в XI — першій половині XIII ст., єдности культури всіх давньоруських земель.

Так, на території літописного Василева виявлено два нагрудні бронзові хрести-енколпіони. Ці пам'ятки дрібної давньоруської металопластики являють собою литі зображення хреста із гравійованими зображеннями в одному випадку та рельєфними композиціями — в іншому (Іл. *1. 1—2*). Енколпіони були широковживаними серед різних прошарків населення християнськими атрибутами, оберегами від злих сил. Їх зображення трапляються на творах прикладного мистецтва, зокрема на рельєфній скульптурі дверей Софії Новгородської[5].

Перший енколпіон (Іл. *1. 1*) знайдений у Василеві в урочищі Монастир, де, ймовірно, знаходилася печерна обитель ченців XII—XIII ст.[6] Він виготовлений у формі латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим нижнім перехрестям. Його розміри становлять: висота 6 см (верхня кінцівка пошкоджена, очевидно, загальна висота була 7 см), ширина 5 см. На краях і в центрі знаходяться п'ять круглих гнізд (діаметром 0,9 см) для скляних чи емалевих вставок. У центрі хреста гравійований геометричний орнамент із ромба-розетки та косого хреста, який за своєю конфіґурацією наближається до сварги. Фіґури та контури хреста виконані прокресленими потрійними та подвійними лініями, середина ромба заповнена наколами. Такого типу енколпіони рідкісні для території Давньої Руси і переважно трапляються на території дитинців або храмів. Розміри та стиль зображень цього енколпіона дають змогу пов'язати його з класичними зразками близькосхідної культової металопластики — так званими *сірійськими* складнями[7]. Відомо, що на окремих екземплярах таких хрестів, зокрема знайденого в Херсонесі-Корсуні, є геометричні орнаменти та отвори для скляних вставок[8]. Як правило, вони трапляються на зворотних стулках *сірійських* енколпіонів. Точної аналогії василівському екземплярові відшукати не вдалося. Найближчим за формою та орнаментацією є енколпіон X—XI ст., знай-

[9] Ваклинов С. Формироване на старо-българската култура VI—XI век.— София, 1977.— С. 219.

[10] Клянин Р. В. Корнике — город Рязанского княжества // Труды VI Международного конгресса славянской археологии.— Москва, 1997.— Т. 2.— С. 142.

[11] Залеська В. М., Калашник Ю. П. XX квартал Херсонеса у XIII ст. (за даними археології та матеріальних пам'яток) // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 75.

[12] Куницький В. А. Близькосхідні енколпіони...— С. 106—116.

[13] Пастернак Я. Старий Галич.— Івано-Франківськ, 1998.— С. 233; Станчак Я. Збірка енколпіонів з фондів Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею.— Львів, 1993.— Вип. 1.— С. 91.

[14] Куницький В. А. Близькосхідні енколпіони...— С. 108.

виконана у вигляді латинського хреста, яка, очевидно, заміняла так звані слізки. Розміри хреста такі: висота 6 см, ширина 5,3 см, товщина по краях 0,3 см, у ньому відсутні з'єднуючі вушка. На краях хреста були пробиті отвори, і з допомогою мідних і залізних цвяшків він кріпився, ймовірно, до дерев'яної основи. У центрі енколпіона знаходиться схематичне низькорельєфне зображення Розп'яття. Фігура Христа додатково обведена рамкою, а на бічних раменах, з обох боків Розп'яття, нанесені букви „**IC NI**". На заокруглених бічних кінцях енколпіона в медальйонах, очевидно, знаходилися зображення, які зараз не простежуються. Поверхня хреста-енколпіона доволі потерта, що засвідчує тривалість його побутування, у декількох місцях виробу збереглися сліди черні. Точні аналогії цього хреста в давньоруських старожитностях нам не відомі. Проте тотожний за формою, розмірами та зображеннями екземпляр хреста-енколпіона знайдений на території візантійської фортеці на дунайському острові Пекулуй-луй-Соаре, поблизу сучасного міста Келераші[21]. На ньому в бічних медальйонах знаходяться зображення Богоматері та св. Івана. Матеріали з укріплення, яке на той час належало Болгарській державі, датуються XIII — початком XIV ст. Разом з тим на давньоруських землях відомі випадки повторного використання хрестів шляхом їх прибивання, що зафіксовано у старожитностях літописного Городеська[22].

В оборонних клітях Чорнівського городища знайдено також фрагменти двох кам'яних іконок. Перша з них виготовлена з аргеліту (Іл. *1*. 7). Вона двобічна, з прямими нижніми кутами та дугоподібно заокругленим верхом. Її розміри: ширина — 4,2 см, висота — 5,2 см, товщина — 0,4—0,5 см. На лицьовому боці виробу знаходилося рельєфне зображення, від якого збереглося лише декілька смуг, що передавали одяг святого, і буква „Н". На зворотному боці прокреслено схематичне зображення бородатої постаті в німбі. Одяг та руки передані досить умовно і, можливо, імітують зображення лицьового боку. Відсутність отвору та вушка для підвішування свідчить, що іконка носилася у спеціальній оправі чи футлярі. Такого типу кам'яні іконки були широко розповсюджені на території давньоруських земель. На них, як правило, розміщувалися зображення Христа, святих Миколи і Власія[23]. Переважна більшість іконок такої форми мала зображення св. Миколи. Очевидно, саме таке зображення знаходилося і на іконці з Чорнівки, про що може свідчити

---

[15] Корзухина Г. Ф. О памятниках „корсунского дела" на Руси // Византийский временник.— Москва, 1958.— Т. XIV.— С. 133; Зоценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 123.

[16] Пуцко В. Г. Створка креста-энколпиона из Грабцева // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА).— Москва, 1989.— Вып. 198.— С. 95—99; Петигирич В. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XII—XIII ст. // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій.— Чернівці, 1994.— С. 38.

[17] Зоценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионов.— С. 116—119.

[18] Перхавко В. Б. Находки энколпионов на территории Югославии // Советская археология.— 1987.— № 4.— С. 206—219; Пуцко В. Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— Москва, 1987.— Т. III.— Вып. 2б.— С. 62—75.

[19] Зоценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионов.— С. 124.

[20] Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба...— С. 8.

буква „Н“ на лицьовому боці виробу.

Від другої іконки чи оправи збереглася лише одна половина (Іл. *1. 5*). Виріб виготовлений із стеатиту чорного кольору, від перебування у вогні верхня його частина набула жовтого кольору. Іконка мала підпрямокутну форму із плавно зрізаним верхнім краєм. Її висота становить 5,2 см, ширина нижнього кінця 0,9 см, товщина 0,6 см. По всьому периметру виробу зберігся бортик шириною 0,3 см, висотою 0,2 см, який відділяє край іконки. У її середині прокреслені двома лініями горизонтальні та вертикальні смуги і знаходяться букви „АГ“. У верхній частині — сліди від отворів для підвішування: наскрізного та поздовжнього. На звороті виробу простежуються прокреслені гострим предметом літери. Серед них читаються „**І Х N Г**“. Аналогії такій іконці нам невідомі. За матеріалом виготовлення та манерою виконання вона подібна до іконок, виявлених у візантійському Херсонесі[24], Корсуні, із давньоруських джерел і датується XII—XIII ст. Характер написання букв на іконці відповідає написам першої половини XIII ст. у давньоруських старожитностях[25]. Дослідженнями останнього часу встановлено, що поява такого типу іконок тісно пов’язана з групою виробів константинопольської пластики. Їх виробництво здійснювалося грецькими ремісниками, які після захоплення Константинополя 1204 р. покинули межі Латинської імперії і перебралися на давньоруські землі, де заснували ряд майстерень із виготовлення предметів християнського культу[26]. Можливо, рештки однієї з таких майстерень знаходилися і в літописному Онуті, де в одному з жител трапилися фраґменти та заготовки для виробництва аргелітових іконок[27].

Серед знахідок із городища слід згадати і про візантійську перфоровану монету (Іл. *1. 6*). Вона відноситься до типу так званих скіфатних (виготовлених у вигляді мисочки, вигнутої з одного боку) грошових знаків. На її лицьовому (ввігнутому) боці в центрі у подвійному обідку зображено анфас постать імператора. На його голові знаходиться стема (низька корона), а сам він одягнений у дивітісон (багряницю чи опліччя) — святковий пурпурний одяг, що слугував відзнакою верховної влади, і хламиду (довгий парадний плащ із вовняної тканини). У правій руці імператор тримає лабарум (штандарт на довгому держаку із зображенням хреста), а в лівій — сферу, яку також вінчає хрест. З обох боків постаті імператора знаходяться крапки, які замінюють написи. На реверсі монети зображення не простежується через погану збереженість. Монета виготовлена з міді, її діаметр 25 мм, а вага — 1,55 г. Окалина на поверхні грошового знака свідчить про його тривале перебування у сильному вогні. Зліва в полі монети, за межами зображення, пробитий отвір для підвішування. Вивчення цієї монети та пошук їй аналогів дали змогу встановити, що вона карбована урядами Латинської імперії і виникла після захоплення військами європейських рицарів столиці Візан-

---

[21] Diaconu P., Baraschi S. Pacuiul lui Soare. Aşezare medievală (secolele XII—XV).— Bucureşti, 1977.— Vol. II.— P. 132—133, fig. 102. 6.

[22] Выезжаев Р. И. Раскопки „малого городища“ летописного Городеска // КСИА.— 1960.— Вып. 10.— С. 133.

[23] Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв.— Москва, 1983.— Табл. 2, 4, 13, 19, 22, 25, 28.

тії 1204 р. унаслідок Четвертого хрестового походу. З'ясовано, що такі монети карбувалися хрестоносцями у Константинополі та, очевидно, у Фесалоніках з 1204 по 1224 рр. У нумізматичній літературі монети цього типу отримали умовну назву „латинські константинопольські" імітації[28]. Факт перетворення монети у підвіску свідчить про її використання як мініатюрної іконки, де постать імператора з лабарумом прийнято за постать Христа.

До інших знахідок християнської символіки зі згаданого городища належить кам'яний натільний хрестик (Іл. *1. 4*). Він нерівнораменний, виготовлений зі сланцю темно-сірого кольору з коричневим відтінком. Його розміри такі: висота — 4,7 см, ширина — 4 см, товщина — 0,4—0,6 см. На верхньому рамені хрестик має поздовжній отвір для підвішування, його звуження доверху та заполірованість поверхні говорять про тривале носіння виробу. Аналогічні натільні хрестики відомі на багатьох давньоруських пам'ятках[29], трапляються вони і в місцевих старожитностях[30].

Із християнською символікою пов'язується і графіті на фраґменті кераміки, виявленому на городищі (Іл. *1. 8*). Воно являє собою зображення хреста (1,8×1,9 см), яке спирається на горизонтальну основу. Графіті нанесено на стінку візантійської амфори (корчаги), вкритої частим рифленням. У таких посудинах на територію Руси привозилися вино та оливкова олія, можливо, й інші продукти з візантійських провінцій. Подібні зображення хреста на кераміці є у багатьох реґіонах Давньої Руси.

Аналіз нових знахідок християнської культової символіки на пам'ятках реґіону показує їх зв'язок із православними центрами у візантійських провінціях і Болгарії та, можливо, говорить про перебування вихідців з грецького світу на землях Подністров'я й Попруття.

Картина духовного життя місцевого населення у давньоруський час буде неповною, якщо не згадати про нові знахідки на землях краю язичницької символіки. У першу чергу це стосується різноманітних предметів-оберегів, виявлених під час дослідження поселень та городищ XI — першої половини XIII ст.

До знахідок такого плану відноситься амулет із житла XI ст. в Зеленій Липі (Іл. *2. 12*). Він являє собою просвердлене оленяче ікло розмірами 2,3×1,2 см. У первісних віруваннях такі амулети, очевидно, символізували мисливські трофеї[31].

Інший амулет виявлений на поселенні в Рогізні (Північна околиця Чернівців); виготовлений він з лазуриту і має антропоморфну форму (Іл.*2. 11*). Його розміри: висота — 3 см, ширина 1,7 см, товщина 0,5 см. На поверхні підвіски з обох боків знаходяться горизонтальні та

---

[24] Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв.— Табл. 7.

[25] Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV вв.— Москва, 1964.— Табл.IX—X.

[26] Пуцко В. Г. Крест преподобного Авраамия Ростовского // История и культура Ростовской земли.— Ростов, 1995.— С. 100—101; Пекарская Л. В., Пуцко В. Г. Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине // Южная Русь и Византия.— К., 1991.— С. 136—137.

[27] Пивоваров С. В. Літописний Онут // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.— Чернівці, 2000.— Т. 2.— С. 96—97.

[28] Пивоваров С. В. Візантійська монета з Чорнівського городища.— Чернівці, 1999.— Т. 3.— С. 154—159.

діагональні лінії, які підкреслюють її антропоморфність. Такі амулети мали широке розповсюдження у кочівників. Зокрема, їх знахідки часто зустрічаються у половців і чорноклобуцького населення Пороссяʼ[32]. Найчастіше вони трапляються у похованнях жінок. Специфіка амулетів із лазуриту полягала в цінності й рідкісності мінералу та своєрідності виробів. Лазурит шанувався як камінь „вічного синього неба“, і тому його власникам забезпечувалося „заступництво неба“. Магічні властивості амулетів із лазуриту підсилювала їх антропоморфна форма, перетворюючи ці підвіски в онгони кочівників, які оберігали від хвороб і приносили удачу[33].

Декілька амулетів-оберегів трапилося під час дослідження язичницького храму XII — першої половини XIII ст. у селі Галиці[34]. З-поміж них привертають увагу кістяні амулети (Іл. *2. 1—3*), підвіска-амулет із середземноморської мушлі (Іл. *2. 5*), підпрямокутний камінь із зеленого алевроліту з отвором для підвішування у верхній частині (Іл. *2. 6*) та бронзовий браслет із аграрною символікою з культурного шару городища (Іл. *2. 4*). Серед них особливо показовим є амулет (Іл. *2. 1*), що належить до кістяних виробів, які в науковій літературі часто позначаються як вигнуті вістря. Аналогічні предмети, виготовлені з кінцевих частин рогів і орнаментовані у верхній частині, знайдені в багатьох пунктах Давньої Руси, Скандинавії, відомі вони й у кочівницькому світі. Існує декілька думок щодо їх призначення. Так, вважалося, що вони є знаряддями для письма, що не цілком відповідає дійсності. Більш вірогідною є думка дослідників, які вважають ці предмети амулетами-оберегами, що ведуть свій початок від іклів дикого вепра. У давньоруський час вони перетворилися у „гіпертрофовані“ за розмірами, порівняно з реальними іклами, амулети знаті, яка прагнула навіть у такій деталі виділятися з-поміж решти населення[35]. Можливо, ці амулети є також зменшеними копіями ритуальних рогів тура, обов'язкового атрибуту багатьох слов'янських богів і неодмінного культового атрибуту при ритуальних дійствах під час язичницьких богослужінь. У кожному разі, зв'язок таких амулетів з колом язичницьких культових атрибутів визнається більшістю дослідників.

Культові предмети, які пов'язують з язичництвом, трапилися і на Чорнівському городищі. До них слід віднести бронзову лунницю (Іл. *2. 7*), підвіски з раковин каурі (Іл. *2. 8*), бронзові бубонці (Іл. *2. 9*) та скіфський наконечник бронзової стріли з просвердленим отвором для підвішування (Іл. *2. 10*). Усі ці предмети пов'язуються з магічними дійствами і свідчать про досить сильні позиції старих первісних вірувань серед місцевого населення, а можливо, про його двовір'я. Показовою у цьо-

---

[29] Я г о д и н с ь к а М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // Studia Archaelogica.— 1993.— № 1.— С. 68—69.

[30] В о з н и й І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба...— С. 115; Т и м о щ у к Б. О. Давньоруська Буковина.— С. 29.

[31] Е л и н е к Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека.— Прага, 1982.— С. 207, 419.

[32] М а к а р о в а Т. И. Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X—XI вв. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа.— Ленинград, 1962.— Т. 4.— С. 128—132; П л е т н е в а С. А. Половцы.— Москва, 1990.— С. 125.

[33] М а к а р о в а Т. И. Украшения и амулеты у кочевников.— С. 131—132.

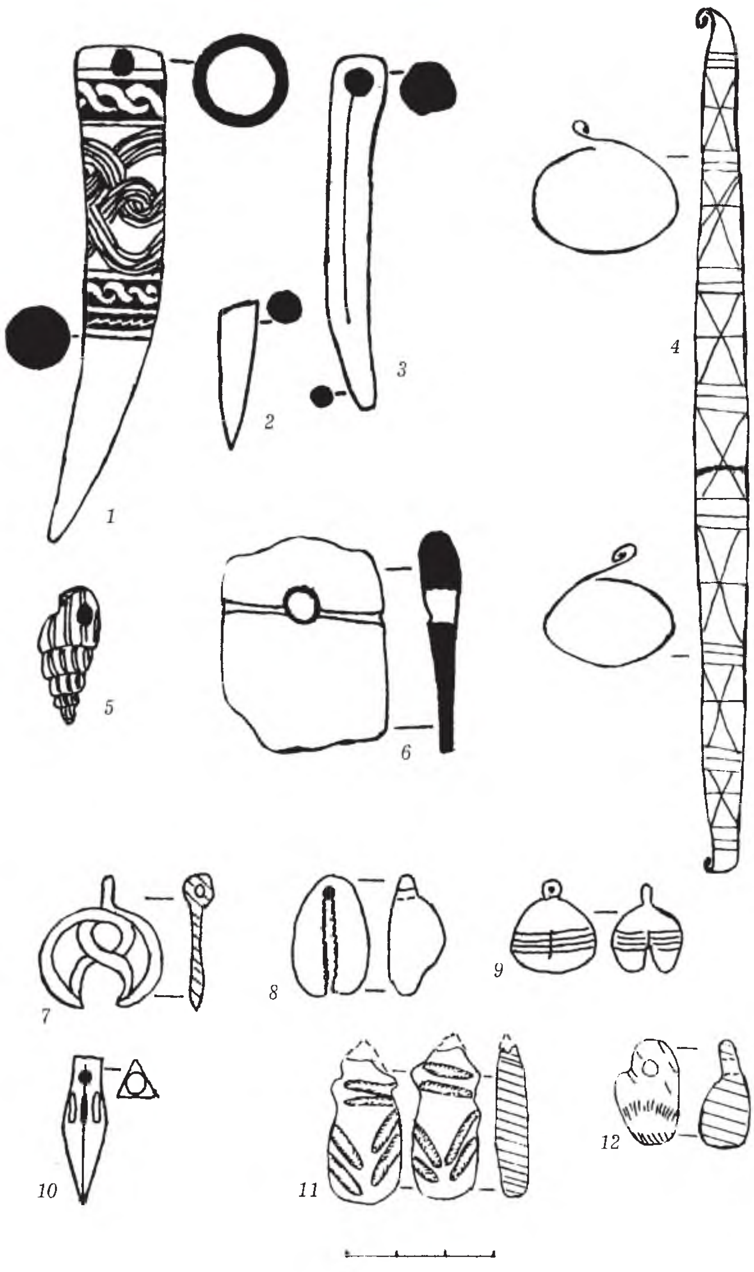

2. Предмети, пов'язані з язичництвом, у старожитностях краю:
1—6 — Галиця; *7—10* — Чорнівка; *11* — Рогізна (Чернівці); *12* — Зелена Липа

дений у болгарському місті Пліска[9]. Подібне зображення у середхресті знаходимо також на складені з рязанського містечка Корніке[10]. Енколпіони цього типу належать до досить ранніх культових предметів на території Європи та давньоруських землях, переважно вони датуються серединою X—XI ст. Очевидно, XI ст. слід датувати виготовлення енколпіона з Василева, проте про час його використання у нас немає даних. Не виключено, що він слугував оберегом й у пізніший період (XII — перша половина XIII ст.).

Появу близькосхідних енколпіонів на території Київської Руси пов'язують з цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у сфері християнізації давньоруського населення. Такі енколпіони виготовлялися при православних (мелькітських) монастирях у візантійських провінціях у Сірії та Палестині[11], звідки прочани (пілігрими), купці, представники військових та дипломатичних місій привозили їх на давньоруські землі. Можливо, що частина хрестів дарувалася візантійським духовенством руським прихильникам християнства. У Василеві це вже третя знахідка нагрудного хреста такої форми і друга, яка надійно пов'язується із „сірійським" типом. Зазначимо, що на території Давньої Руси та в столичних містах їх виявлено не так уже й багато. Зокрема, з Києва відомо шість екземплярів[12], з Галича — чотири[13], а загальна кількість із знайдених на теренах південноруських земель не перевищує двох десятків[14].

Другий енколпіон (Іл. *1. 2*) виявлений у центрі села, неподалік від школи, і прибитий до дверей стайні місцевої жительки. Він виготовлений із бронзи, нерівнораменний, має заокруглені, дещо розширені кінці з медальйонами, які відзначені виступами (так званими слізками), причому на поперечних раменах, на відміну від вертикальних, вони розташовані ближче до кінців. Розміри хреста такі: висота 8 см (без урахування вушка), ширина 7 см, товщина на краях 0,4 см. Усі зображення на ньому виконані у високому рельєфі. Медальйони з погрудними образами на верхньому і бічних кінцях і краї хреста оповиті рельєфним валиком з косою насічкою, яка імітує джгут. У центрі стулки енколпіона крупне зображення розп'ятого Христа, навколо його голови — німб із рельєфним хрестоподібним поділом. Ноги Христа спираються на прямокутне підніжжя — підставку „голгофу". Зверху над Розп'яттям розміщено окантовану джгутом прямокутну табличку з монограмою „**І Х**". Фіґура Христа майже пряма, з зігнутими в ліктях широко розставленими рука-

[34] Пивоваров С. Давньоруська язичницька споруда в с. Галиця // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.— Чернівці, 2000.— Т. 1.— С. 74—90; Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі, на „Оукраине Гличской".— С. 51—53.

[35] Моця О. П. Населення південно-руських земель IX—XIII ст.— К., 1993.— С. 98—99.

[36] Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // Советская археология.— 1960.— № 4.— С. 56—67; Успенская А. В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X—XII вв.— Москва, 1967.— С. 99—102; Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.).— Москва, 1981.— С. 23—24.

[37] Моця О. П. Населення південно-руських земель IX—XIII ст.— С. 127.

[38] Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 155, табл. 5.

му плані, на нашу думку, є лунниця. Вона представлена досить рідкісною для території Давньої Руси формою. Її розміри: найбільша ширина — 2,6 см, висота з вушком — 2,7 см. Середина виробу виготовлена як переплетіння двох кривих, що утворюють обриси постаті в німбі. Таким чином, у лунниці об'єднуються суто язичницькі мотиви[36] з християнськими — образ святого. На території давньоруських земель такого типу лунниці відомі в Гочевському могильнику[37] і місті Родені[38], за супутнім матеріалом вони датуються XII—XIII ст.[39] Існування таких лунниць, очевидно, говорить про тісне переплетіння християнського та язичницького світоглядів у домонгольській Русі.

Нові знахідки культових предметів у давньоруських старожитностях Буковини дозволяють розширити коло предметів, пов'язаних із християнізацією місцевого населення та отримати цінні відомості про його духовне життя. Разом з тим видається за можливе простежити зв'язки жителів реґіону з християнськими центрами православного світу та поглибити наші знання про час поширення християнства на теренах краю.

Serhiy PYVOVAROV

OBJECTS WITH CHRISTIAN AND PAGAN SYMBOLS ON ANCIENT RUS' RUINS IN BUKOVYNA (NEW FINDINGS)

The article presents analysis archeological findings in a number of towns and settlements mentioned in the chronicles which existed in the Old Rus' epoch in Bukovyna — the findings testify to the coexistence of Christianity with the remnants of pagan beliefs (Halytsia, Chornivka, Rohizna, Zelena Lypa). Analysis of these findings has substantially supplemented the existing beliefs as to the spread of Christianity on the territory of Ancient Rus'.

[39] Malachowska S. Wczesnośredniowieczne zawieski półksiężycowate znalezione na tereni ziem Polskich // Archeologia Polski.— 1998.— T. XLIII.— Zesz. 1—2.— S. 82—91.

Василь РУДИЙ

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ В IX — СЕРЕДИНІ XIV СТОЛІТЬ

Серед різних проблем, що стосуються історії Київської Руси, особливе місце займають питання соціального життя. Складність вивчення соціальних відносин полягає в тому, що на їх розвиток впливають, з одного боку, матеріальне виробництво, економічні умови життя, а з другого — перебіг політичних подій. Про соціальне життя часів Київської Руси написано велику кількість робіт[1]. Висновок, який випливає з цих праць, свідчить, що суспільство в той час було структуроване. Основну частину населення становили так звані люди. Верхні щаблі соціальної драбини займали дружинники, князі, церковні ієрархи.

У загальних рисах з'ясовано соціальне становище різних категорій населення, що записано в „Руській правді"[2]. Конкретизовано особливості віча, сусідської общини, ролі народного ополчення, професіонального війська і багато інших питань. Разом з тим кожна з названих груп населення була неоднорідною, поділялась на ряд менших частин. Сказане стосується і населення Перемишльської землі, яка знаходилась на південному заході Київської Руси і охоплювала Посяння та верхів'я Дністра[3]. Тут в XI—XIII ст. проживало від 70 до 126 тис. чоловік[4]. За місцем проживання населення поділялося на сільське і міське. Але основну його масу становили сільські мешканці. До кінця XI ст. це було вільне населення, формою співжиття якого була сусідська община, де сильними були традиції попереднього часу, тобто кровні зв'язки у формі великої патріархальної родини, патронімії. Остання об'єднувала кілька близьких з походження патріархальних і малих сімей, що жили в одному чи кількох сусідніх поселеннях. Водночас слід підкреслити, що письмових згадок про ці форми співжиття у Перемишльській землі практично немає, а археологічні матеріали, за окремими винятками, не компенсують їх. Можна відзначити, що селища тут були різні за величиною,

---

[1] Грушевський М. Історія України-Русі.— К., 1993.— Т. 3.— С. 192—332; Греков Б.Д. Киевская Русь.— Москва, 1964; Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории.— Ленинград, 1980.

[2] Правда Русская.— Москва; Ленинград, 1940.— Т. 1.

[3] Рудий В. А. Перемишльська земля (IX — середина XIV ст.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Львів, 1998.— С. 1.

[4] Копчак С. І. Населення Українського Прикарпаття. Історико-демографічний нарис.— Львів, 1974.— С. 40.

а отже, і соціальні форми життя були неоднаковими. Поки що можна вважати, що домінуючим типом у долинах річок Стрия, Верещиці, Шкла та інших, у лісах Прикарпаття та Розточчя були невеликі селища, де проживали одна-дві сім'ї.

Вивчення селищ VIII—IX ст. (присілок Стині[5], Черчик — урочище Цапів луг[6] Яворівського району, Лази[7], Муніна[8] Перемишльського воєводства) свідчить, що нелегкі умови життя, брак достатньої кількости придатної для обробітку землі не сприяли концентрації населення у великих селищах. Такі селища, де мешкало кілька сімей або одна велика патріархальна родина, могли забезпечити своє існування з пасовищ і сіножатей, придатних для обробітку пологих схилів при річкових долинах, лісового промислу. У IX—X ст. процес відокремлення поодиноких сімей продовжувався. Причиною могла бути наявність в общинах людей, які не могли змиритися з існуючими нормами і звичаями, шукали нових місць, прагнучи незалежности. Проте найімовірніша причина — певна соціальна диференціація сімей. Такі селища існували на Розточчі (Салаші, Грушів, Чолгині Яворівського району)[9]. Так, два дворища біля села Чолгинів були розміщені на відстані майже 20 м одне від одного і, без сумніву, належали двом сім'ям, кожна з яких вела своє господарство. Така ж картина спостерігається у Грушеві. Тут у X ст. жила велика патріархальна родина, яка складалася з трьох малих сімей. Цілком зрозуміло, що навіть в умовах посилення князівської влади передача у володіння місцевих бояр земель радикально не відбилась на становищі селян.

Дещо інакше проходило соціальне життя у більших поселеннях. Селища Перемишльської землі під цим кутом зору вивчені ще мало. Можна назвати лише деякі більші: Монастир[10] та Ніско[11] Перемишльського воєводства, Черчик — урочище Михайлів кут[12]. В останньому могло існувати кілька десятків дворів, жителі яких, крім рільництва, розведення худоби, займалися виплавкою заліза. Про становище сільських ремісників немає літописних свідчень, але воно мало відрізнялось від інших жителів селищ.

З XI ст. посилюється процес розшарування суспільства, що фіксує „Руська правда"[13]. Археологічно це засвідчено на основі жител або ж будинків з більшою кількістю речей. Мала сім'я стає господарською оди-

---

[5] Рудий В. А. Дослідження селища VIII—IX ст. біля присілка Стині // Археологічні дослідження Львівського університету у 1995 р.— Львів, 1996.— С. 12—13.

[6] Пелещишин М. А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології.— Львів, 1996.— С. 66—67.

[7] Kunysz A. Osadnictwo otwarte w Polsce południowo-wschodniej od VI do XIII w. // Wiadomości Archeologiczne (далі — WA).— Warszawa, 1966.— T. 31.— Zesz. 4.— S. 358.

[8] Buratyński S. Wczesnośredniowieczne zabytki z Muniny Wielkiej, pow. Jarosław // Światowit.— Warszawa, 1939—1945.— T. 18.— S. 239—249.

[9] Пелещишин М. А. Стародавня Яворівщина...— С. 69—75, 78—79.

[10] Kunysz A. Sprawozdanie z badań na osadzie wczesnośredniowiecznej VIII—X w. w Monasterzu, pow. Jarosław // Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego (далі — SROA).— Rzeszów, 1962.— S. 31—32.

[11] Kunysz A. Wczesnośredniowieczna osada w mieście powiatowym Nisku // WA.— Warszawa, 1959—1960.— T. 26.— Zesz. 3—4.— S. 343—344; Kwołek A. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Nisku w r. 1962 // SROA.— Rzeszów, 1962.— S. 29—30.

[12] Пелещишин М. А. Стародавня Яворівщина...— С. 89.

[13] Правда Русская.— С. 406—408, 426.

ницею суспільства. На цій основі виникає велика земельна власність.

Але сільська община продовжує існувати і в умовах майнової нерівности. Так, у „Руській правді" вона засвідчена під назвою „мир" і „верв"[14]. У її власності були пасовища, сіножаті, рибальські і мисливські угіддя, вона була також формою соціальної організації сільського населення, яка протистояла великому землевласникові, боярині.

Жителів селищ, як вільних, так і залежних, називали смердами. Переважно це були вільні люди, які мали свої господарства, інші ж залежали від бояр. Літопис згадує селян, які не мали коней[15]. Археологічні дані свідчать, що жителі селищ Перемишльської землі мешкали в маленьких курних землянках та напівземлянках площею 12—16 кв. м з дуже скромною обстановкою в них. Це підтверджується і похованнями, інвентар яких в основному дуже бідний і складається з грубого посуду, окремих предметів побуту.

Землевласники, бояри добре розуміли, що їх добробут залежить від стану господарства смердів. Заперечуючи проти походу на половців навесні 1103 р., дружинники говорили князям Святополкові Ізяславовичу та Володимирові Всеволодовичу: „Не час навесні воювати. Погубимо ми смердів і ріллю їх"[16].

Частина смердів змушена була у XII—XIII ст. виконувати відробіткову ренту. Так, Володимир Василькович у заповіті (1288) записав своїй дружині село з митом (даниною) та людей, які повинні працювати на княгиню. Вказується також на їхні обов'язки працювати на будівництві укріплень города та сплачувати данину — побори і подать татарську[17].

Селища, які знаходились біля міст, були адміністративно підпорядковані їм. З XII ст. населені пункти об' єднували в територіальні округи — „сотні", а останні — „в тисячі" на чолі з „соцькими" і „тисяцькими". Під 1231 р. літописець згадує соцького Микулу, прихильника Данила Галицького, а також тисяцьких Ярона, Юрія Домажирича та інших. Соцькі люди були зобов'язані будувати міські укріплення, виконувати інші повинності — „повіз"* тощо. Вони відповідали за вчасну здачу різних боргів. Сотенна організація сприяла посиленню експлуатації залежного населення. Поряд з цим, вона служила кращій організації війська — „воїв піших".

Складнішим було соціальне життя і соціальна стратиграфія у містах, особливо більших (Перемишль, Ярослав, Сянок та інші). Верхівку утворювали князь, бояри, вище духовенство, багаті міщани, які були великими землевласниками і тримали у своїй залежності навколишнє населення.

Бояри становили значну впливову силу. Між ними відбувалися чвари за городи і селища Перемишльської землі. Наприкінці XI ст. перемишльський престіл зайняв князь Рюрик. Але й після цього боярство продовжувало „крамолити". Ворогуючі боярські угруповання загрожували

[14] Правда Русская.— С. 434—436.

[15] Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 398.

[16] Там само.— С. 157.

[17] Там само.— С. 439.

* Повіз — обов'язок возити за розпорядженням князя різні вантажі.

князівській владі, підтримували інтервенцію Угорщини та Польщі.

Князі і бояри мали великі маєтності. Хоч жили вони в основному у містах, але мали також двори-городища, які були осередками землеволодіння, ремесла. В укріплених пунктах містились адміністрація вотчини, військова дружина та прислуга.

Так, наприклад, князь Володимир Володаревич, крім княжого палацу в Перемишлі, мав величезний двір за городом на лузі над рікою Сян. Його багатство привернуло увагу угорців, які у 1152 р. кинулися грабувати двір, що врятувало життя галицькому князеві і зупинило похід угрів по Прикарпаттю[18].

Великим авторитетом серед галицьких князів у XIII ст. користувались бояри з роду Домажиричів[19], які, ймовірно, мали певний стосунок до города Печера Домажирова (село Страдч Яворівського району). Представники цього роду брали активну участь у політичному житті краю. Воєводи Домажиричі очолювали полки проти угрів, поляків, монголо-татарських полчищ. У квітні 1223 р. воєвода Юрій Домажирич уперше зіткнувся з татарами на річці Калці. Виступивши перед руськими князями та дружинниками, воєвода попередив про значну небезпеку згодом від монголо-татарських орд[20].

У літописній Вишні[21] (місто Судова Вишня Мостиського району), яка була власністю боярина Филипа, виявлено археологами залишки боярського двору (урочище Замчисько), оборонний вал якого мав усередині приміщення, зруби-кліті. Це були, можливо, житла челяді, дружинників, у них знаходились знаряддя праці, предмети побуту та зброя[22].

Про багатства цього боярського роду частково свідчить поховання жінки X—XI ст. Біля похованої знайдені прикраси: десятки скляних намистин, сережки та багато срібних бляшок, якими був оздоблений одяг[23].

Певним показником існування приватної власності та майнової нерівності є знахідки залізних циліндричних висячих замків (Вишня, Ланьцут Ряшівського воєводства), які служили для охорони майна[24].

Великим землевласником на Прикарпатті був боярин Судислав Бернатович. Він володів не тільки землями у Галицькій землі, але й мав певний стосунок до Городка[25]. Серед боярства у середині XIII ст. мав вплив заможний боярин Григорій Василькович. Він намагався захопити усю

---

[18] Літопис Руський...— С. 252.

[19] Там само.— С. 377, 379—380, 382, 399, 411.

[20] Там само.— С. 380.

[21] Там само.— С. 387.

[22] Ратич О. О. Результати дослідження давньоруського городища Замчисько в м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1959 рр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.— К., 1962.— Вип. 4.— С. 106—119.

[23] Ратич О. О. Багате поховання рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 162—168.

[24] Ратич О. О. Результати дослідження давньоруського городища...— С. 111; Kunysz A. Grodziska w województwie Rzeszowskim // SROA.— Rzeszów, 1968.— S. 59.

[25] Літопис Руський...— С. 375, 383.

[26] Там само.— С. 398.

* Печатник — охоронець княжої печаті, начальник княжої канцелярії; двірський — управитель маєтку князя; стольник (чашник) — княжий урядовець, що виконував різні обов'язки від прислуговування за столом до відання посольськими та воєводськими

Перемишльську землю[26].

Князі Перемишльської землі здійснювали свою владу з допомогою штату адміністративних виконавців. Серед них літописець згадує печатника, двірського, стольника*. Літопис під 1150 р. засвідчує посадника у Сяноку[27]. На противагу простому людові, багаті землевласники мешкали у дерев'яних або кам'яних будинках, краще одягалися. Про це свідчить опис вбрання князя Данила Галицького під час його зустрічі з угорським королем Белою IV влітку 1252 р. Данило їхав обіч короля, за руським звичаєм, а кінь під ним був диву подібен, і сідло позолочене, і стріли й шабля золотом були оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого грецького єдвабу і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом[28].

Важливу роль у світському житті XI—XIII ст. відігравали також духовні владики. Так, у листопаді 1289 р. перемишльський єпископ Мемнон лагодив справи між князями Левом та Володимиром[29]. Але не всі вищі духовні особи підтримували владу князя. Деякі з них виступали проти князя Данила. За це один з перемишльських владик був покараний[30].

Для зміцнення своєї влади князі надавали боярам грамоти на право володіти містами, селами. Зокрема, відібравши в угрів Прикарпаття, Данило роздавав землю прихильним до нього боярам та воєводам. Особливо поширений звичай дарування у першій половині XIV ст. — за роки правління князів Лева та Юрія-Болеслава. Хоч автентичність більшости грамот сумнівна[31], але вони вказують на соціальне розшарування населення Перемишльської землі у XII—XIV ст. Так, Дмитро Кадольфович отримав грамоту князя Лева на право купівлі сіл Боратина і Доброкович та лісу Рокитниця біля Ярослава (Перемишльського воєводства)[32]. Ходько Бибельський мав підтвердження Лева на села Бибел, Пачковичі, Узворотичі і Комаровичі (Мостиського району)[33]. Юрій-Болеслав надав Бартковi із Сандомира землі біля Сянока разом з війтівством[34].

Імена бояр-землевласників, які одержали землі у період Галицько-Волинського князівства, засвідчені джерелами кінця XV ст. Гліб Дворкович був власником Бушковичів у Перемишльському воєводстві[35]. Село Пнікут (Мостиського району) було „дідицтвом" Хлипня і Захарії Шульжичів, а в сусідстві знаходилась „дідина і вотчина Анни Радивонкової"[36]. Деякі села, назви яких і тепер існують, можна пов'язати з іменами

справами.

---

[27] Літопис Руський...— С. 243.

[28] Там само.— С. 408—409.

[29] Там само.— С. 442.

[30] Там само.— С. 400.

[31] Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вип. 4.— С. 175.

[32] Kodex diplomatyczny Małopolski: W 4 t.— Kraków, 1887.— T. 3.— N 743.

[33] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: W 25 t. / Wyd. O. Pietruski, X. Liske.— Lwów, 1868.— T. 5.— S. 6—7.

[34] Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований.— Санкт-Петербург, 1907.— № 9.— С. 77—78.

[35] Akta grodzkie i ziemskie...— T. 8.— N 9.— S. 13—14.

[36] Розов В. Українські грамоти XIV — першої половини XV ст.— К., 1928.— Т.

колишніх бояр: село Домажир — з Лазарем та Юрієм Домажиричами, село Дядьковичі — з Дмитром Детьком і т. ін.

Великі бояри, які мали дароване князями право на управління певною територією, роздавали землі своїм васалам. Так, проти княжої волі Доброслав Судич надав Коломию дрібним боярам Лазареві Домажиричу та Іварові Молибожичу[37].

Таким чином, населення Перемишльської землі за соціальним складом було неоднорідним. Воно складалось з різних верств. Часто боярство при підтримці вищого духовенства вело боротьбу за вплив на князя, використовуючи у власних інтересах простих людей. З початку XIV ст. став помітний наплив поляків, угрів, німців, які поступово захоплюють землі та селища на Прикарпатті й Волині. Це відбувалося з вини князів і бояр, які, родичаючись, відкривали шлях на українські землі іноземцям.

Vasyl' RUDYI

SOCIAL STUCTURE OF POPULATION OF PRZEMYSL LAND IN THE 9th — MIDDLE 14th CENTURY

The Przemysl land situated in the southwestern part of the Rus' state was considered to be one of the most developed and richest regions. At the tribe period the power belonged to the tribe leaders. Since the end of the XI century the land of Przemysl became the indepen-dent principality up to 1141. The chronicles confirm the fact that boyars had great influence. The church nobility played an important role in the secular life of the region. The fight between boyars and princes led to the political instability in Prykarpattia. As a result, the lands of the Western Ukraine in the XIV century were captured by Poland.

Key words: Przemysl land, the Rus' state, tribe leaders, the boyars, church nobility, princes.

1.— № 5—6.— С. 9—12.

Михайло КУЧИНКО

МОГИЛЬНИКИ КНЯЖОЇ ДОБИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ, ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ

Важливим джерелом вивчення історії та культури Західної Волині, Холмщини і Підляшшя X — середини XIV ст. є могильники, нині відомі у понад ста пунктах з курганними похованнями і близько сорока — з ґрунтовими, на переважній більшості яких проводилися розкопки (Картосхеми 1 і 2). Вони знаходились на відстані 1—1,5 км від поселення, причому ранні (курганні) розташовувалися у низовині, а пізніші — на підвищенні. На них нараховувалося від 4—5 (села Байки, Головне) до 500 (села Зимне, Велике) насипів. Що ж до ґрунтових (плоских) могильників, то без зовнішніх ознак кількість поховань без розкопок встановити неможливо. Відстань між курганами — 2—8 м. Часто у центрі стоїть великий курган, а навколо — менші, або ж великий, а поруч — малий. На більшості ґрунтових могильників поховання розташовані рядами.

Перш ніж приступити до морфологічної характеристики поховань і аналізу еволюції поховального обряду в хронологічному плані, спинимося на огляді могильників у межах басейнів рік*.

У поріччі Західного Бугу і Нарви, в Підляшші, курганні могильники відомі у Біловезькій Пущі, біля Гайнувки, Дорогичині, Залевші, Кжичеві, Менженіні, Окопах, Патрикозах, Рогові та Чорній Вєлькій, де розкопано понад 50 курганів з тілоспаленнями і три, в Чорній Вєлькій, з тілопокладеннями. Крім того, тут виявлено близько 160 ґрунтових поховань з тілопокладеннями в ямах або з кам'яною обкладкою в селах Кобилін-Кулєшках, Костомлотах, Ліпному, Лужках, Нев'ядомі, Паєві, Плоскуві, Чеканові і Чорній Вєлькій[1].

---

* При цьому одразу ж зробимо посилання на джерела, а вдалі, для уникнення повторів при наступних згадках цих пам'яток, вони називатимуться без посилань.

[1] Kostrzewski J. Obrządek ciałopalny u plemion polskich i słowian pólnocno-zachodnich.— Warszawa, 1960.— S. 31—36; Nosek S. Materiały do badan nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej (далі — Annales UMCS).— Lublin, 1957.— Sect.F.— T. VI.— S. 334, 341, 397, 432; Chilmon K. Kurhany wczesnośredniowieczne we wsi Czarna Wielka, pow. Siemiatyczne // Informator Archeologiczny.— 1970.— S. 244—246; Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rajonie rzeki Sliny // Wiadomości Archeologiczne (далі — WA).— Warszawa, 1956.— T. 23.— Zesz. 2.— S. 149—153; Łoski J. Groby poganskie w Kostomłotach // Там само.— Warszawa, 1876.— T. 3.— S. 63—78; Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego, pow. Sokołów Podlaski // Там само.— Warszawa, 1950—1951.— T. 17.— S. 229—250; Pikulińska M. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Czarna Wielka pow. Siemiatyczne // Informator Archeologiczny.— 1970.— S. 244; Zawad-

На схід від них, у північному районі Західної Волині — Берестейщині, у поріччі Бугу, Лісної і Мухавця, могильники досліджувалися у селах Байках, Бациках-Дальніх, Бациках-Ближніх, Войській, Гурках, Клюкові, Кустичах, Лисовчицях, Лумнах, Малих Зводах, Приборові, Радості, Ратайчицях, Рогівці, Свищеві, Тростяниці, Хотинові і Цецелях. Тут є земляні і кам'яні кургани, а також ґрунтові могильники у селах Покрах та Ратайчицях, на яких відкрито 11 тілопокладень. Усього тут досліджено близько 200 поховань. В ранніх були тілоспалення на боці (Бацики-Дальні і Бацики-Ближні, Войська, Клюково, Цецелі) з наступним похованням у ямці чи на горизонті. Більшість з них — тілопокладення на горизонті або в ямах. У 34 курганах поховань не було[2].

Далі на південь, у межиріччі Західного Бугу, Вепра і нижче, відомі курганні могильники в селах Бялці, Грудеку-Надбужному, Гусинному, Гучові, Городищі, Добринюві, Космові, Ліпському, Лопіннику Гурному, Майдані-Кшивському, Неледеві, Сліпчому, Поболовіце, Плоскуві, Ставі і Чортовці. Понад 30 поховань кремаційні, лише в окремих курганах (Городище, Грудек-Надбужний, Чортовець) виявлені кістяки. Крім того, досліджено понад 150 тілопокладень на ґрунтових могильниках у селах В'єпшеці, Вроновіце-Доліво, Грудеку-Надбужному, Городиському, Жукові, Кумові, Стжижуві, Холмі, Черничині, Чермні та Щебрешині[3].

На схід від них, у межиріччі Західного Бугу і Горині, відкрито 55 курганних могильників у селах Басовому Куті, Берестяному, Білові, Боратині, Борохові, Будеражі, Великому, Великому Стидині, Вербеню, Вигаданці, Вичівках, Вишневі, Гіркій Полянці, Глинську, Городці, Городку (біля міста Рівного), Дулібах, Жовтневому, Зимному, Карпилівці, Колоденці, Корнині, Корості, Красному, Липному, Листвині, Лицому, Майдані-Липненському, Миляновичах, Могильному, Мок-

---

zka-Antosik B. Cmen Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Czekanów, pow. Sokołów Podlaski // Informator Archeologiczny.— 1970.— S.247—248; Zółkowski S. Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym na obszarze dzisiejszego województwa Bialskopodlaskiego.— Biała Podlaska, 1988.— S. 63, 74, 84.

[2] Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Е 1—57.— С. 19; Седов В. В. Из полевых исследований в 1961 г. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— 1963. — Вып. 87.— С. 41—43; Бирюля И. В. Каменные курганы правобережья Западного Буга // Древности Белоруссии: Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий.— Минск, 1966.— С. 280; його ж. Раскопки курганов у с. Ратайчицы // Древние славяне и их соседи.— Москва, 1970.— С. 120—122; Коробушкина Т. Н. Курганные древности XI—XIII вв. в Белорусском Побужье // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 42—45; її ж. Население Белорусского Побужья в X—XIII ст. // Труды V Международного Конгресса словянской археологии.— К., 1988.— Т. 2.— С. 262—265.

[3] Gurba J. Z problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyzynie Lubelskiej // Annales UMCS.— 1965.— T. XX, 3.— Sect. F.— S. 45—58; Nosek S. Materiały...— S.326—328, 342; Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.— Cz. 1.— S. 51, 116; 1971.— Cz. II.— S. 296—298; Żurowski K., Mikołajczyk G. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne // Slovenska Archeologia (далі — SA).— Bratislava, 1955.— T. 1.— S. 251— 267; Drewko M. Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym we wsi Lipsko, pow. Zamość // Там само.— 1956.— T. 2.— S. 82—84; Rauhut L. Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stan. 1-A w Gródku Nadbużnym // Там само.— S. 78—81; Skibiński S. Grób wczesnośredniowieczny na Kredowej Górze w Chełmie Lubelskim // WA.— 1959—1960.— T. 26.— S. 303—304.

рому, Немовичах, Новосілках, Острожці, Пересопниці, Піддубцях, Рогачеві, Руснові, Старожуках, Теклівці, Луцьку, Торговиці, Усичах, Устилузі, Шепелі. Загалом тут досліджено близько 500 комплексів, у тому числі 14 курганів зі залишками кремації та чимало — з тілопокладеннями. Масштабністю розкопок виділяються Білів, Пересопниця, Піддубці, Усичі. Меншими за кількістю досліджених курганів, але не за науковою інформацією і значущістю, є могильники у селах Городку, Зимному чи Майдані-Липненському. Невеликі роботи проводились на ґрунтових некрополях у Володимирі, Городищі, Коршеві, Луцьку, Перемилі, Рівному і Таракановí, де досліджено 15 у ямах, 9 у гробницях і кілька підплитових поховань. Такими є результати досліджень поховальних пам'яток центральної частини Волині[4].

На паралельній території, у межиріччі Горині і Случі, розкопувалися кургани у Гвоздеві і Збужі на Рівненщині, де з десяти виявлених поховань вісім було тілопокладених на горизонті у Збужі, а два кремаційні у Гвоздеві. Досліджувалися могильники й у верхів'ях рік Горині (Бриків, Сураж, Шпиколоси) та Західного Бугу (Белз, Глинське, Запитів, Ромаш): у Погоринні розкопано 28 курганів, а в Побужжі — кілька ґрунтових, у тому числі і підплитових поховань[5].

Підсумовуючи огляд могильників Західної Волині, Холмщини і Підляшшя, слід наголосити, що на сьогодні тут досліджено 846 курганів і 350 ґрунтових могил. У розкопаних 846 курганах 112 поховань були здійснені за кремаційним обрядом, причому у 32 випадках тіло було спалене на боці, а у 80 — на місці поховання. Що ж до 650 інгумаційних поховань, то під 329 курганами кістяки знаходились на рівні або вище горизонту, а в 321 — у ямах. У 55 курганах поховань не було, а в 29 тип поховань встановити не вдалося (Картосхема 1). Серед розкопаних 350 ґрунтових могил 15 було підплитових, 9 — у підземеллях храмів, близько 160 — у кам'яній обкладці, а решта — у звичайних ямах (Картосхема 2).

---

[4] Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда.— Москва, 1901.— С. 45—53; Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Там само.— С. 514—576; Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг. // Археологические летописи Южной России.— Москва, 1904.— Т. 4—5.— С. 143—152; Кучинко М. М. Курганный могильник в с. Усичи // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР.— Ужгород, 1978.— С.113; Петегирич В. М. Исследование древнерусского курганного могильника у с. Майдан Липненский на Волыни // Там само.— С. 120; Гупало В. Д. Дослідження давньоруських могильників біля с. Берестяне// Тези конференції, присвяченої „Атласу історії культури Волинської області".— Луцьк, 1991.— С. 12—13; Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961.— S. 114—145; Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.— К., 1957.— С.5—14, 19—20, 32—43; Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.— К., 1990.— С. 80, 86, 92, 98, 102—103.

[5] Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии.— С. 83, 134—140; Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки...— С. 19—21; Кропоткин В. В. Исследование поселения у с. Ромош // Археологические открытия 1975 года.— Москва, 1976.— С.344—345; Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім.Шевченка у Львові за час від 1933—1936 рр. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософічної секції.— Львів, 1937.— Т. CLIV.— С. 261; Моця А. П. Погребальные памятники...— С. 116—117.

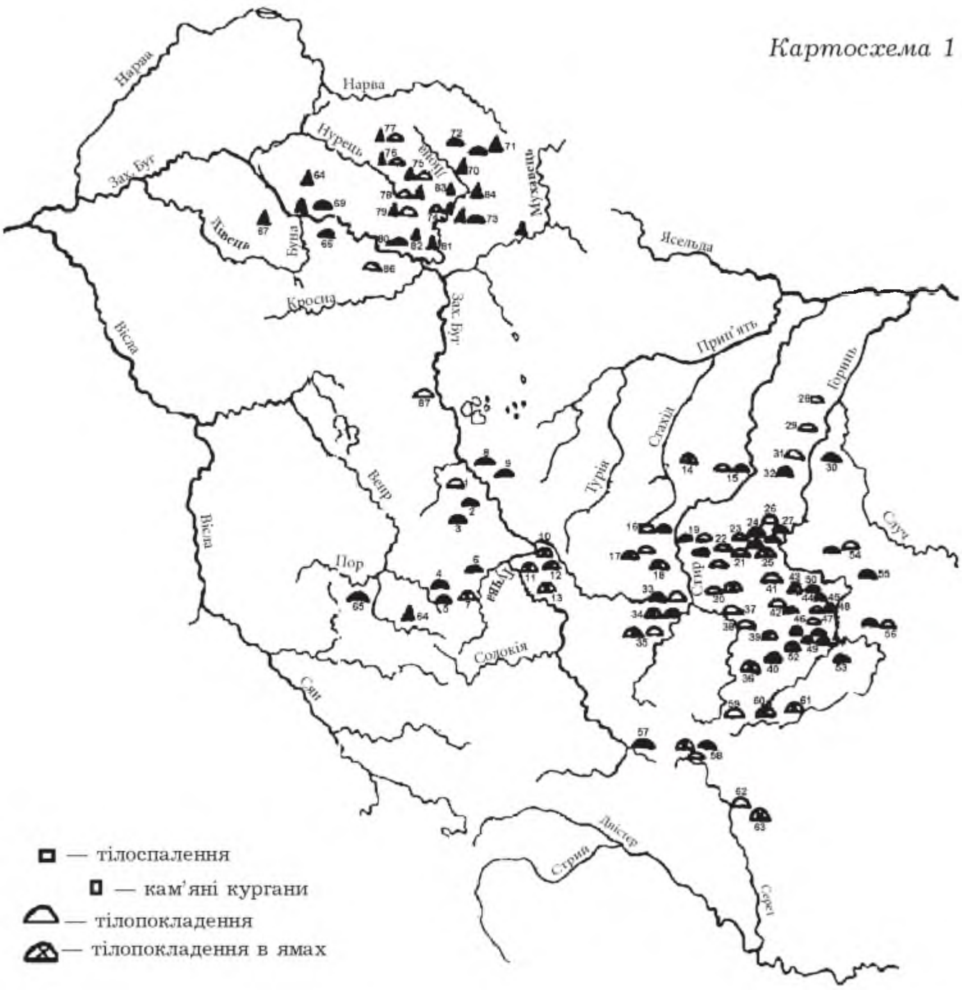

Курганні могильники X—XIII ст.

Назви населених пунктів

Межиріччя Вепра і Західного Бугу:

1. Городище, пов. Хелм; 2. Став, пов. Хелм; 3. Поболовіце, пов. Хелм; 4. Ліпсько, пов. Замосць; 5. Гучов, пов. Замосць; 6. Грудек, пов. Замосць; 7. Чортовець, пов. Замосць.

Межиріччя Західного Бугу і Турії:

8. Головне, Любомльський р-н, Вол.; Миляновичі, Ковельський р-н, Вол.; 10. Устилуг, Володимир-Волинський р-н, Вол.; 11. Володимир-Волинський; 12. Вигаданка, Володимир-Волинський р-н; 13. Зимне, Володимир-Волинський р-н.

Межиріччя Турії і Горині:

14. Городок, Маневицький р-н, Вол.; 15. Майдан Липненський, Маневицький р-н; 16.Гірка Полонка, Луцький р-н, Вол.; 17. Усичі, Луцький р-н; 18. Городок, Луцький р-н; 19. Лище, Луцький р-н; 20. Піддубці, Луцький р-н; 21. Крупа, Луцький р-н; 22. Вишнів, Ківерцівський р-н, Вол.; 23. Луцьк; 24. Лище, Луцький р-н; 25. Борохів, Ківерцівський р-н; 26. Берестяне, Ківерцівський р-н; 27. Липне, Ківерцівський р-н; 28. Городець, Володимирецький р-н, Рв; 29.Корост, Сарненський р-н, Рв.; 30. Немовичі, Сарненський р-н; 31. Теклівка, Володимирецький р-н; 32. Великий Стидинь, Костопільський р-н, Рв.; 33. Вичівки, Млинівський р-н, Рв.; 34. Велике, Млинівський р-н; 35. Новосілки, Млинівський р-н; 36. Красне, Млинівський р-н; 37.Торговиця, Млинівський р-н; 38. Острожець, Млинівський р-н; 39. Мокре, Дубнівський р-н, Рв.; 40. Листвин, Дубнівський р-н; 41. Грабів, Рівненський р-н; 42. Рогачів, Рівненський р-н; 43. Городок, Рівненський р-н; 44. Пересопниця, Рівненський р-н; 45. Білів, Рівненський р-н; 46. Басів Кут, Рівненський р-н; 47. Колоденка, Рівненський р-н; 48. Корнин, Рівненський р-н; 49. Старий Жуків, Рівненський р-н; 50.Карпилівка, Рівненський р-н; 51. Понебень, Рівненський р-н; 52. Глинськ, Здолбунівський р-н, Рв.; 53. Будераж, Здолбунівський р-н.

Межиріччя Горині і Случі:

54. Збуж, Костопільський р-н; 55. Гвоздів, Корецький р-н, Рв.; 56. Устя, Корецький р-н.

Межиріччя Західного Бугу і Горині:

57. Новосілки, Буський р-н, Лв.; 58. Підгірці, Бродівський р-н, Лв.; 59. Шпиколоси, Кременецький р-н, Трнп.; 60. Бриків, Шумський р-н, Трнп.; 61. Сураж, Шумський р-н, Трнп.; 62.Товстолуг, Тернопільський р-н; 63. Чернелів-Руський, Тернопільський р-н.

Поріччя Західного Бугу, Нарви і Мухавця:

64. Клюково, Кам'янецький р-н, Бр.; 65. Лопінник Гурни, пов. Хелм.; 66. Менженін, пов. Бяла Подляска; 67. Рогов, пов. Бялисток; 68. Дорогичин, пов. Бялисток; 69. Валім. пов. Бялисток; 70. Шестаково, пов. Бяла Подляска; 71. Біловезька Пуща, пов. Бялисток; 72. Байки, Кам'янецький р-н, Бр.; 73. Радость, Кам'янецький р-н; 74. Ратайчиці, Кам'янецький р-н; 75.Свищево, Кам'янецький р-н; 76. Лумна, Кам'янецький р-н; 77. Кустичі, Кам'янецький р-н; 78. Лисовчиці, Кам'янецький р-н; 79. Войська, Кам'янецький р-н; 80. Гурки, Кам'янецький р-н; 81. Щитники, Кам'янецький р-н; 82. Тростяниця, Кам'янецький р-н; 83. Хотиново, Кам'янецький р-н; 84. Угляни, Кам'янецький р-н; 85. Чорна Вєлька, пов. Бялисток; Кшичев, пов. Бяла Подляска; 87. Залєвше, пов. Бяла Подляска.

Значна кількість досліджених могильників дає змогу зробити аналіз поховального комплексу, який складається з поховальної споруди, поховального і супровідного інвентаря. Розпочнемо зі зовнішніх рис курганів. Їх середня висота коливається від 0,5 до 2 м. Вони круглі, діаметром 4—20 м, хоч трапляються чотирикутні розміром від 4×5 до 12×14 м (кургани № 1, 2, 6, 10, 30, 40 у Біловезькій Пущі) або довгі — 24,5×12,5 м (курган № 35 у Ліпському). Більшість насипів земляні, проте у Берестейському Побужжі є чимало кам'яних курганів (Бацики-Дальні, Клюково, Войська та інші). Подекуди їх оточували валунами (Басів Кут, Біловезька Пуща, Головне, Чорна Вєлька) або дерев'яними кілками (Білів, Корнин, Біловезька Пуща). Щоправда, ці елементи рідкісні і для східних слов'ян загалом не характерні. Очевидно, тут мав місце вплив північно-західних сусідів. Частіше кургани обводились рівчаками (Городище на Холмщині, Ліпсько, Новосілки, Білів та інші), а біля кургану № 1 у Біловезькій Пущі з чотирьох боків квадратного насипу знаходились овальні ями. Вважається, що в рівчаках після похорону розпалювали ритуальний вогонь.

Засвідчено два способи підкурганних поховань: тілоспалення (крема-

Картосхема 2

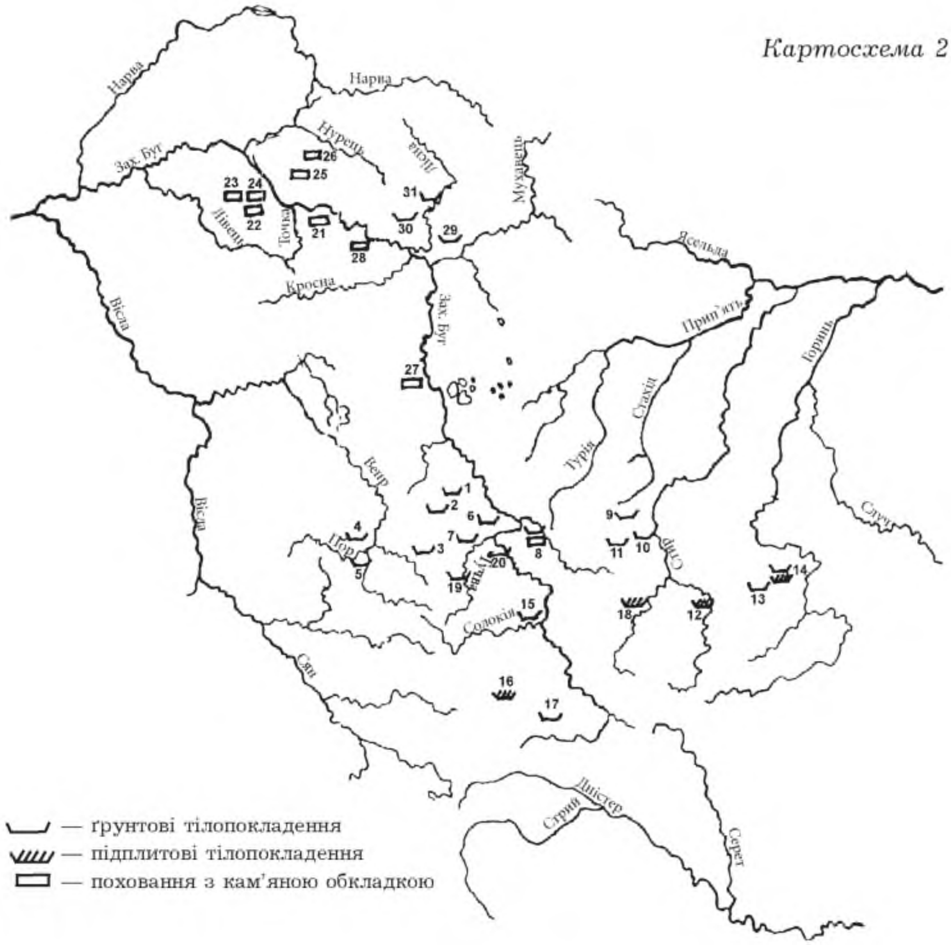

Ґрунтові могильники X—XIII ст.

Назви населених пунктів

Межиріччя Вепра і Західного Бугу:

1. Хелм; 2. Городисько, пов. Хелм; 3. Чермно, пов. Замосць; 4. Сутійськ, пов.Замосць; 5.Щебрешин, пов. Замосць; 6. Стжижув, пов. Замосць; 7. Черничин, пов. Замосць; 8. Грудек-Надбужний, пов. Грубешів.

Межиріччя Західного Бугу і Горині:

9. Володимир-Волинський, Вол.; 10. Коршів, Луцький р-н, Вол.; 11. Луцьк; 12.Городище, Луцький р-н; 13. Тарханів, Дубнівський р-н, Рв.; 14. Рівне; 15. Пересопниця, Рівненський р-н.

Поріччя Західного Бугу і Нарви:

16. Белз, Сокальський р-н, Лв.; 17. Глинське, Жовківський р-н, Лв.; 18. Запитів, Кам'янсько-Бузький р-н, Лв.; 19. Перемишль; 20. Вроновіце-Доліво, пов. Замосць; 21.Грудек-Надбужний, пов. Замосць; 22. Ліпно, пов. Бялисток; 23. Чеканов, пов. Бялисток; 24. Невядома, пов. Бялисток; 25. Лужки, пов. Бялисток; 26. Нев'ярово-Сохи, пов. Бялисток; 27. Чорна Вєлька, пов. Бялисток; 28. Костомлоти, пов. Бяла Подляска; 29. Плоскув, пов.

ція) і тілопокладення (інгумація). Кремація покійників здійснювалась або на боці, або на місці поховання. Спалення покійника на боці зафіксовано приблизно у 30 випадках на могильниках у селах Бациках-Ближніх і Бациках-Дальніх, Войській, Клюкові, Цецелях на Берестейщині, Ставі на Холмщині, Гучові, Карпилівці, Миляновичах. Але частіше кремація відбувалася на місці поховання (села Гусинне, Головно, Гвоздів, Ліпсько, Лище, Лопінник-Гурний, Мокре, Рогів, Шепель). Трапляються й урнові поховання (Ліпсько), а у Войській і в кургані № 30 у Біловезькій Пущі останки поховано в ямі. Подекуди збереглися рештки зрубних споруд, у яких були спалені покійники (кургани № 27 і 45 в Ліпському, № 2 — у Головному).

Більшість досліджених підкурганних поховань — інгумаційні. Серед них 329 — на рівні давнього горизонту і 321 в ямах. Померлі лежали на спині, у випростаному положенні зі складеними на грудях або витягненими вздовж тіла руками, орієнтовані головами на захід. Деякі орієнтовані на схід (Войська, Свищево, Ратайчиці, Гурки, Городок, Збуж). У Білеві, Колоденці, Пересопниці, Піддубцях і Чорній Вєлькій виявлені скорчені поховання на боці з зігнутими в ліктях руками. Здебільшого під курганами знаходився один кістяк, проте у Берестяному, Білеві, Лумній, Малих Зводах, Шпиколосах було два: у Борохові, Збужі, Піддубцях, Ратайчицях — три; Старому Жукові — чотири, а в Чорній Вєлькій — шість. Під деякими кістяками була підсипка з вапна (села Білів, Піддубці, Теремне, Усичі), попелу і вугликів (Басів Кут, Городище (Холмщина), Майдан-Липненський та інші). Більшість поховань здійснено в ямах, проте зафіксовані і залишки дерев'яних зрубів чи трун (Борохів, Лище, Немовичі, Ратайчиці та інші). У ряді випадків під курганами решток кремації чи кістяка не було (Берестяне, Гірка Полонка, Пересопниця та інші). Це — псевдопоховання, споруджені на честь загиблих на чужині або пропалих безвісти.

Що ж стосується поховального інвентаря, то загалом він бідний. У кремаційних похованнях знайдено горщики (Ліпське, Головне), глиняні прясла (курган № 9 у Біловезькій Пущі), бронзовий перстень (курган № 2 у Чорній Вєлькій). В інгумаційних похованнях трапляються горщики (Войська, Хотиново), відра (Басів Кут, Городець, Ратайчиці та інші), глиняні або шиферні прясла (Збуж, Карпилівка, Біловезька Пуща), ножі (Берестяне, Майдан-Липненський, Миляновичі та інші). Знайдено залізні кресала і кремені до них (Білів, Корост, Усичі та інші). До рідкісних належать дерев'яна скринька з інструментами ювеліра (курган № 29 у Пересопниці) та циліндричний замок (курган № 34 у Войській). В кількох похованнях були вудила, стремена, шпори (Гусинне, Пересопниця, Усичі), мечі (Вигаданка, Грудек-Надбужний), бойові сокири (Головне, Гусинне, Усичі), лук (Грудек-Надбужний), бронзовий кистень (Липне), вістря списів (Білів, Мокре). Нерідко в підкурганних похованнях трапляються бронзові ліроподібні (Басів Кут, Городець, Пересопниця) та залізні (Берестяне, Білів, Луцьк) пряжки. Цікавий поясний набір з пряжки, наконечника, бляшок був у кургані № 3 в Городці. З курганів у Басовому Куті, Білеві, Збузі, Пересопниці відомі фібули. Залишки вовняного пояса з бронзовим дротом відомі зі Ставка, шкіряного ременя — з Приборова, взуття — з Майдана-Липненського, Колоденки та інших. Досить часто трапляються перснеподібні (Войська, Острожець, Листвин

та інші), зрідка есоконечні (Білів, Гірка Полонка, Рогачів) скроневі кільця. Знайдено і кільця з вузлуватими (Борохів, Лище, Старожуків) та зернистими (курган № 3 у Войській, № 12 у Лищі, № 3 у Білеві, № 7 у Берестяному, № 2, 11 у Майдані-Липненському) намистинами, ажурні київського (курган № 4 у Лищі; № 17 у Піддубцях) і у вигляді виноградного грона волинського (курган № 3, 8, 33 у Пересопниці) типів сережки, шумлячі підвіски (Чорна Вєлька, Чортівець) та бронзові бубонці (Торговиця, Пересопниця, Майдан-Липненський).

Частими є знахідки кручених (Войська, Білів, Городець та інші), рідше — широкосерединних браслетів (курган № 8 у Збужі, № 5 у Лищі, № 15 у Піддубцях, № 7 у Білеві) та перснів-печаток (курган № 10 у селі Радості). Унікальним є браслет з кургану № 12 у Старому Жукові. У багатьох курганах знаходили скляні і пастові, склянозолочені, сердолікові, бурштинові намистини (Усичі, Лище, Білів та інші), зрідка — гребені, пінцети (Білів, Великий Стидин, Пересопниця). Трапляються культові предмети: підвіски-амулети (Білів, Майдан-Липненський, Пересопниця), лунниці (Білів, Велике), хрестики (Корнин, Пересопниця, Старий Жуків).

Як зазначалось, крім курганних на цій території є і ґрунтові могильники, на яких досліджено поховання трьох типів: ямні, підплитові і в кам'яній обкладці. Більшість з них — це ґрунтові ями завдовжки 2 м, завширшки 1 м і заглиблені на 0,5—1 м. Близько 15 поховань належать до підплитових (Глинське, Перемиль, Тараканів). Є тут також гробниці, викладені з плит або плінфи, які у дев'яти випадках виявлені в Луцьку (Замок) і Володимирі-Волинському (Успенський собор, Стара Кафедра) та понад 160 могил з кам'яною обкладкою у Нев'ярові-Сохах, Лужках, Чеканові та інших (Картосхема 2). Труни зафіксовані у Городиську на Холмщині, Володимирі-Волинському, Луцьку, Холмі і Черничині. В усіх типах ґрунтових поховань переважає випростане положення кістяка, на спині, орієнтоване головою на захід. Лише на могильнику у Чермні окремі поховання орієнтовані на північ, а в Черничині — на південний схід. Руки, як правило, схрещені на грудях, що пов'язано з християнством. Здебільшого поховання були індивідуальними, однак у Грудку-Надбужному і Дорогобужі відомі групові могили. Інвентар тут такий, як і в курганах. Кераміка засвідчена в Городиську на Холмщині, Луцьку, Костомлотах та інших селах. Трапляються ножики (Нев'ядома, Чермно, Чеканов та інші), залізні кресала (Чеканов, Нев'ярово-Сохи, Лужки), глиняні та шиферні прясла (Лужки, Нев'ядома, Чорна Вєлька та інші) і зрідка — зброя чи спорядження воїна (Лужки, Костомлоти, Чермно, Володимир, Белз). Знайдено елементи вбрання: пряжки (Запитів, Ромаш, Нев'ярово-Сохи); бронзові ґудзики (Грудек-Надбужний, Чеканів, Черничин, Холм); залізні фібули (Чорна Вєлька) і жіночі прикраси: сережки з зернистими намистинами (Грудек-Надбужний, Лужки, Нев'ядома, Чортовець); півторавиткові (Холм, Ромаш, Стжижув) та есоконечні (Ромаш, Костомлоти, Кобилін-Кулєшки) скроневі кільця. Цікаве поховання № 10 у селі Чеканові, у якому біля шкіряного паскаочілля знаходилось 13 скроневих кілець з олова і бронзи, три бронзові сережки дреговицького типу та разок з 267 скляних намистин. Трапляються плетені і пластинчасті персні (Лужки, Пересопниця, Чеканов та інші) і браслети (Старий Жуків, Лужки, Чеканов, Чорна Вєлька) та плетена

гривна (Лужки, поховання № 1). Хрестики знайдені лише в похованнях у Лужках, Нев'ярові-Сохах та Чеканові. У багатьох могилах знахідок не було. Наприклад, у Белзі в розкопаних 70 похованнях жодних речей не виявлено.

Важливою складовою аналізу могильників є їх датування. До найбільш ранніх (IX—X ст.) належать кремаційні поховання на боці (Бацики, Миляновичі, Гусинне та інші) з ранньогончарною керамікою та на місці поховання (Біловезька Пуща, Гвоздів, Ліпсько) з керамікою курганного типу. До X ст. зараховуються тілопокладення на горизонті (Білів, Пересопниця) і в підкурганній ямі (Пересопниця) з такою ж керамікою.

До X—XI ст. належать підкурганні кремаційні поховання на місці (Збуж, Острожець, Окопи, Рогів) з сердоліковими намистинами, а також інгумаційні на рівні горизонту і в ямах зі знахідками лопасних намистин, калачоподібних кресал, витих перснів і фібул (Білів, Городець, Крупа, Мокре, Піддубці та інші). Більшість тілопокладень датується XI, кінцем X — початком XII ст. (Усичі, Борохів, Новосілки, Збуж та інші). У той же час в курганах № 1, 2, 6, 9, 11, 15 у Майдані-Липненському, де знайдені золотоскляні і металеві намистини, есоконечне кільце і гончарна кераміка XI ст., тілоспалення були нетиповими для цього часу. Часткове тілоспалення зафіксоване у селі Лисовчицях на Берестейщині. Виявлені також синхронні підкурганним ґрунтові поховання у Грудку-Надбужному, Городищі, Луцьку, Пересопниці, Покрах і Щебрешині.

XI— XII і XII—XIII ст. датуються підкурганні тілопокладення на рівні давнього горизонту або в ямі (Усичі, Теремне, Городець, Збуж, Чорна Вєлька та інші). Часовим індикатором є золотоскляні та крупнозернисті срібні намистини, виті і псевдовиті, зрідка широкосерединні металеві персні. У той же час на могильнику XI—XII ст. в Чорній Вєлькій у кургані № 1 знаходилось кремаційне поховання, а в кургані № 2 — часткове тілоспалення. Синхронні ґрунтові могили з аналогічним інвентарем знаємо в Лужках, Ромаші, Холмі, Черничині і Чеканові. XII—XIII ст. датуються кілька підкурганних (Берестяне, Лище, Піддубці, Усичі) та ґрунтових (Рівне, Нев'ядома, Нев'ярово-Сохи) тілопокладень. У Нев'ярові-Сохах було ряд поховань зі слідами вогню (№ 4, 9, 14, 20) та цілком спалені (№ 5 і 21). Траплялися сережки дреговицького типу, прясла, бронзовий перстень і скляні намистини.

Нарешті, XIII—XIV ст. можна датувати ґрунтові поховання у трунах зі срібними сережками, есоконечними і півторавитковими скроневими кільцями у Грудку-Надбужному (Замчисько), Чермні (стан. 3) та Луцьку (Замок, Яровиця).

Приступаючи до з'ясування еволюції поховального обряду в цьому реґіоні, зауважимо, що на інших руських землях воно вже з'ясовувалось дослідниками і найповніше О. Моцею[6]. Які ж були основні причини зміни поховального обряду? Торкаючись передусім кремаційних поховань як хронологічно найбільш ранніх, учений висловлює думку, що в IX—X ст. перехід від тілоспалення на боці до кремації на місці поховання був зумовлений, по-перше, зростанням господарської самостійності конкретних груп близьких родичів, а по-друге, посиленням процесу

---

[6] Моця А. П. Погребальные памятники...— С. 83.

індивідуалізації окремої особи. Індивідуальний ритуал почали застосовувати передусім при похованнях племінної верхівки. Подальший процес ішов по лінії заміни кремації інгумацією. Тут також простежуються дві тенденції: перша — соціально-економічний розвиток суспільства наприкінці I тис. н. е., коли сім'я стає самостійною господарською одиницею, і друга — зміна ідеологічних уявлень. У цей час ритуал переплітається з сімейно-родовим культом, стаючи його складовою і водночас втрачаючи зв'язок з публічними формами культу. Кремаційний обряд вимагав участи усієї общини, бо був пов'язаний з затратами, непосильними для малої сім'ї. Отож, поступово він змінився на менш трудомісткий і економніший. Заміна кремації інгумацією спочатку йшла шляхом часткового тілоспалення, потім — тілопокладенням на рівні давнього горизонту, а як данина архаїчному обрядові подекуди застосовувалася підсипка з попелу і вугликів. У цих умовах община брала участь лише у похоронах, а основний тягар щодо їх влаштування лягав на конкретну родину. У центральних районах України майже раптове зникнення кремаційного обряду і запровадження поховання у ямах пов'язується з прийняттям у 988 р. християнства. При цьому обряд інгумації на стародавньому горизонті побутував у X—XI ст., а в підкурганній ямі — у XII—XIII ст. з певним періодом співіснування[7]. Загалом подібний процес проходив і на західноукраїнських землях. У IX—X ст. і тут побутував ритуал кремації покійника, проте, на відміну від більшости земель Київської Руси, уже в X ст. переважає обряд тілопокладення на горизонті і навіть у ямі (Пересопниця). У X—XI ст. кількість тілопокладень у ямах різко зростає. Цей процес слід розглядати у зв'язку з раннім розвитком тут феодальних відносин. Останні необхідно було закріпити новою ідеологією — християнством, яке, однак, проникло на ці землі не з Києва, а, найімовірніше, з Моравії. Невипадково „Чеська хроніка" Козьми Празького, описуючи під 1086 р. кордони Празької єпископії, доводить їх на сході „по Буг і Стир"[8]. Отже, обряд тілопокладень у підкурганних ямах Західної Волині у X—XI ст. пов'язується з утвердженням християнства.

В XI—XII ст. ямні підкурганні поховання домінують. Разом з тим на північ від лінії Луцьк—Рівне зафіксовані численні синхронні язичницькі поховання на стародавньому горизонті. А на півночі Західної Волині у курганних могильниках у Лисовчицях та Майдані-Липненському виявлено ряд поховань цього часу, здійснених за обрядом тілоспалення. Протягом XI—XIII ст. відбувся остаточний перехід до поховань у ямах під курганами і в ґрунтових могилах. Однак і тут трапляються ще факти поховань на горизонті і навіть пережитків кремаційного обряду, зокрема, у Чорній Вєлькій, де поруч з тілопокладенням в курганах № 1 і 2 були тілоспалення.

У XII—XIII ст. підкурганних поховань стає дедалі менше, а ґрунтові християнські могильники домінують практично скрізь. Разом з тим на ґрунтовому могильнику з ямними тілопокладеннями в кам'яній обкладці біля села Нев'ярово-Сохи у Підляшші було кілька поховань з частковою і навіть повною кремацією тіла. Виходить, що в цьому мікрореґіоні архаїчний кремаційний обряд зрідка застосовувався навіть у XII—XIII ст. Щоправда, це вже був анахронізм. Завершується кількасотлітній про-

[7] Моця А. П. Погребальные памятники...— С. 85.
[8] Пражский Козьма. Чешская хроника.— Москва, 1962.— С. 151.

цес еволюції поховального обряду в XIII—XIV ст., коли християнізація тут утвердилась навіть у найвіддаленіших поліських районах, що проявилось у повсюдному домінуванні ґрунтових могильників.

Резюмуючи викладене, можна виділити такі етапи розвитку поховального обряду на землях Західної Волині, Холмщини і Підляшшя: IX—X ст.— кремація на боці, а потім і на місці поховання решток; X—XII/XIII ст.— тілопокладення на давньому горизонті та в підкурганних ямах; XII—XIV ст. — тілопокладення у ґрунтових могилах. Зрозуміло, що це основна лінія розвитку обрядности. Мали місце і відхилення від неї: побутування паралельно поховань на горизонті і в ямах та певна асинхронність у стадії обрядовости, що виразилась в існуванні нетипових для пізнішого часу тілоспалень на окремих пам'ятках. Вивчення могильників дає змогу з'ясувати соціально-економічну структуру, матеріальну і духовну культуру, звичаї та етноплемінну належність середньовічного населення досліджуваних земель.

Mykhaylo KUCHYNKO

ANCIENT BURIAL GROUNDS OF THE PRINCE PERIOD IN WESTERN VOLYN', KHOLM AREA AND PIDLIASHIA

Having analyzed burials of the 10th — the middle of the 14th centuries the author distinguished three stages in the development of funeral rites on the territories of Western Volyn', Kholm area and Middle Buh area (called Pidliashia). During the first stage (9th—10th c.) cremation was performed away from the burial site and later on it. During the second stage (10th—12th c.) the ritual of corpse laid at the old horizon and in the mound grave pits became more popular. During the third period the dead were buried in soil graves. Using the funeral rite data the author elucidates social and economic structure, material and spiritual culture, customs and ethnologic tribes of the medieval population in the researched region.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ, Тарас РОМАНЮК

СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТИ ЙОСИПА ПЕЛЕНСЬКОГО

Як непросто зараз уявити собі до подробиць ланцюг подій нашого недалекого минулого, так само складно без упереджень відтворити на папері життєписи окремих постатей, особливо тих учасників історичного, культурного чи наукового процесу, імена яких з певних причин згубилися у пам'яті сучасного покоління. До таких постатей належить Йосип Пеленський — людина, якій судилося пройти нелегкий життєвий шлях і інтелектуальна спадщина якого відома нині лише вузькому колу спеціалістів, що займаються археологічними дослідженнями та мистецтвознавчими студіями, зокрема проводять розкопки літописного Галича.

Йосип Пеленський народився 31 грудня 1879 р. у провінційному містечку Комарно Рудківського повіту (нині Городоцький район Львівської области) в сім'ї Гаврила та Катерини (дівоче прізвище Чуда) Пеленських. Батько, який упродовж життя займався кушнірством (за іншими джерелами, садівництвом), належав до свідомого українського міщанства і був одним із діяльних членів філії товариства „Просвіта" у Комарно. Незважаючи на матеріальну скруту, батьки записали сина на навчання до Академічної гімназії у Львові. У спогадах Ярослава Гординського знаходимо свідчення важкого становища, у якому перебував гімназист Йосип Пеленський: „[...] не мав він з чого жити [...] за стацію також не міг платити. До того ж як справжній комарнинець був хоровитий", тому інколи його прозивали „шпитальний Юзьо"[1]. Разом з тим природні здібності допомагали Йосипові добре вчитися, з дитинства у нього проявився хист до малювання, і це захоплення визначило його майбутній фах. Серед шкільних товаришів Й. Пеленський запам'ятався оригінальністю, „в розмові визначався патріотичними, а подекуди фантастичними проектами й таким залишився на ціле життя"[2]. 1900 р. Й. Пеленський склав іспит зрілости[3]. Через 35 років у Львові відбулася зустріч 56 абсольвентів Ака-

---

[1] Гординський Я. Мої гімназійні товариші // Ювійлена книга Української Академічної гімназії у Львові.— Філадельфія; Львів, 1995.— Част. III.— С. 232.

[2] Там само.

[3] Звіт дирекції ц. к. академічної ґімназії у Львові за рік шкільний 1900/1901 рр.— Львів, 1901.— С. 52.

[4] Пеленський Й. Довкола одного зїзду // Діло.— 1935.— Ч. 141.— 27 червня.— С.

демічної гімназії. Відгук на цю подію знаходимо у часописі „Діло“[4].

Невдовзі Й. Пеленський їде до Кракова, де в Академії мистецтв розпочинає студіювати старовинне мистецтво. Перші навики рисунка набував у майстерні Юзефа Унежиського, декоративного та релігійного малярства навчався у доцента Юзефа Мегоффера[5]. Виклади відомого польського професора Мар'яна Соколовського сприяли глибшому зацікавленню молодого студента античною та середньовічною архітектурою, зокрема візантійською. Особливу увагу юнак приділяв вивченню археології рідних земель. Перша наукова праця Й. Пеленського, присвячена проблемам виникнення і розвитку античних та ранньохристиянських базилік[6], стала основою докторату філософії в ділянці мистецтвознавства, який він здобув у 1907 р. Для українців, підданих Австро-Угорської імперії, це перший випадок такого іменування. Після навчання перед талановитим юнаком виразно вимальовувалися майбутні наукові перспективи.

Протягом 1909—1911 рр. Й. Пеленський часто приїздив до Галича, де обстежував околиці, вивчав результати розкопок о. Лева Лаврецького та доктора Ісидора Шараневича, самостійно проводив археологічні дослідження давніх церков і опрацьовував архівні документи на місцях, зокрема в парафіяльних церквах Крилоса, Залукви і Галича. Тут же він здійснив ґрунтовне дослідження церкви св. Пантелеймона* — єдиного зразка давньої княжої архітектури, що зберігся на території Галичини. У фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України збереглися два листи Й. Пеленського до професора Львівського університету, відомого археолога Карла Гадачека, датовані 23 жовтня і 24 листопада 1909 р.[7] В них автор подав короткі відомості про результати власних пошуків. Паралельно у „Записках НТШ“ з'являється ідентичне з текстом листів повідомлення „З руїн Галича“[8]. Окрім серйозних планових обстежень території давньої княжої столиці Й. Пеленський ретельно вивчав зразки українського дерев'яного будівництва. Матеріали, зібрані упродовж 1909—1910 рр., стали основою фундаментальної студії про найстаріші церкви Галичини та Буковини. 1918 р. Й. Пеленський у листі до управи НТШ запропонував до друку результати власної праці[9]. До рукопису додавалися фотографії, рисунки планів, зразки орнаменту та конструкцій. Керівництво НТШ, у свою чергу, рекомендувало авторові звернутись до Історично-філософічної секції, бо „всякі наукові оферти вношені до Товариства мають віддавна приписану дорогу“, тобто апробувалися на засіданнях секцій або комісій НТШ[10]. На жаль, згадана
6.

---

[5] Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. 1895—1939.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.— T. II.— S. 363.

[6] Geneza i rozwój pierwszych kościołów.— Kraków, 1907.

* У пізньому середньовіччі польська влада і церква перетворили споруду у монастир св. Станіслава.

[7] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства), спр. 13-д, арк. 9—12.

[8] Пеленський Й. З руїн Галича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1909.— Т. XCI.— С. 159—160.

[9] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 247, арк. 1.

робота так і залишилася неопублікованою в роки війни та розрухи.

Постать Й. Пеленського як ученого варта уваги з погляду пізнання деяких не завжди світлих й привабливих сторін нашого життя. Так, типовим явищем для підневільного українського народу був і є процес денаціоналізації. У різні часи та різні епохи національна приналежність до свого народу завжди супроводжувалася колосальними фізичними та духовними потугами. Важко сьогодні судити, у якій мірі це могло стосуватися діяльности Й. Пеленського, і все ж таки хочеться дещо спростувати існуючі донині уявлення про нього як польського дослідника.

Активна пошукова діяльність і співпраця Й. Пеленського з польськими науковими установами викликала певні застереження Іларіона Свєнцицького, який у річному звіті про приріст збірки Національного музею у Львові поряд з описом проблем та значення інституції не оминув можливости дорікнути неназваним опонентам: „В нас дуже радо говорять про давнину національної культури, про її самобутність [...] тільки сі „археольоґи“ живуть в особливій приязни з польськими збирачами і музейниками, серед яких звеличують славу української археольоґічної науки“[11]. Й.Пеленський одразу відгукнувся на виступ директора Національного музею і спробував пояснити власну позицію. Основний момент у публікації — це чітке розмежування науки і політики: слід розрізняти „деструктивну роботу шкідників в збиранню й віддаванню нашої старовини в чужі музеї та чесною працею науковою инших“[12]. Далі Й. Пеленський слушно зауважив, що за логікою думок І. Свєнцицького жоден українець „не повинен мати нічого спільного з польською стороною [...] а ні писати по-польськи!“[13] Такий підхід до справи він вважав хибним. Тільки в чужих, „де скрізь висшу культуру в тім напрямі видіти можна“, треба вчитися[14].

Енергійна дослідницька праця незабаром завершилася виданням фундаментальної монографії „Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej“, у якій Й. Пеленський вперше узагальнив усі відомості про вісім знаних на той час стародавніх церков і впевнено охарактеризував їх самобутність мистецтвознавчим терміном „Галицька архітектурна школа XII—XIII ст.“ На його думку, ці пам'ятки архітектури поєднували у собі візантійську та романську будівельні традиції і мали цілу низку притаманних лише їм просторових і технічних особливостей. Свій висновок дослідник обґрунтовував розвитком монументального будівництва романського стилю у сусідніх краях — Моравії, Чехії, Польщі, а також вважав можливою участь західних майстрів у зведенні храмів на замовлення галицьких князів чи бояр. Й. Пеленський дуже близько підійшов до вирішення проблеми локалізації літописної Богородичної катедри у Крилосі. Аналіз історичних документів, що збереглися у парафіяльній крилоській церкві, непомильно вказав ученому на розташування решток собору поблизу

[10] Там само.— Арк. 5.

---

[11] Свєнціцький І. Національний музей в 1911 році // Діло.— 1912.— 17 січня.— Ч.13.— С. 2—3.

[12] Пеленський Й. Національний музей // Діло.— 1912.— 29 січня.— Ч. 22.— С. 4.

[13] Там само.

[14] Там само.

неї. Згідно з архівними джерелами, катедра протягом XIV—XV ст. поступово руйнувалася, а вже на початку XVI ст. дідич Марко Шумлянський, імовірно, з матеріалу собору побудував на новому місці нову церкву[15]. У розвідкових шурфах, закладених з трьох боків існуючого храму, Й. Пеленський виявив потужне румовище каменю і будівельного сміття завтовшки 2 м, під яким починався неторканий культурний шар княжої доби, що, як правильно вважав дослідник, був денною поверхнею під час будівництва катедри. До уламків літописної споруди вчений відносив виявлені у розкопах фраґменти двох різновеликих півколонок та блок зі склепіння[16]. Проте у своїй книзі автор затаїв місцерозташування пам'ятки, а всі післявоєнні намагання віднайти кошти на продовження досліджень у Крилосі через секретаріат НТШ були безуспішними. Лише після Другої світової війни, огніваний на долю, він у своїх неопублікованих працях висловлює жаль стосовно відкриття і дослідження Успенського собору Ярославом Пастернаком, закидаючи йому нефаховість архітектурного вивчення пам'ятки.

Наукова робота Й. Пеленського вийшла друком 1913 р. у рамках Польської академії наук у Кракові. Ця обставина стала причиною деяких непорозумінь серед української інтеліґенції і викликала певні інсинуації щодо його особи. З наукової літератури відомо про певні перешкоди, які нібито чинив голова НТШ Михайло Грушевський виходу праці Й. Пеленського і через які він змушений був видати свою книгу поза НТШ та ще й польською мовою[17]. Але документальних підтверджень цьому поки що не вдалося виявити. Заради об'єктивности важливо зазначити, що археологічна діяльність вимагала матеріальних затрат на теренові пошуки, а НТШ на той час фінансувало винятково етнографічні експедиції. Окрім того, не можна забувати промовистого факту, що в Ювілейному збірнику на пошану М. Грушевського, виданому Всеукраїнською академією наук у Києві 1928 р., з'явилася стаття Й. Пеленського про архітектурні пам'ятки та історичне минуле форпосту Галицької держави XII—XIII ст. на західних кордонах міста Ряшева (тепер Жешув на території Польщі)[18].

Восени 1914 р. мала відбутися габілітація Й. Пеленського на доцента Краківського університету, але події у Сараєво перекреслили сподівання на професорську кар'єру. На початку Першої світової війни його за станом здоров'я було звільнено від фронтової служби і відправлено до санітарної частини 89-го піхотного полку австрійської армії у Переворську, пізніше у Ярославі[19]. Через рік Загальноукраїнська культурна рада у Відні проводила широку кампанію у пресі, пов'язану зі звільненням представників українського шкільництва від військової повинности і

[15] Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.— Kraków, 1913.— S. 114.

---

[16] Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.— S. 113.

[17] Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і Львівська історична школа.— Нью-Йорк; Львів, 1995.— С. 145.

[18] Пеленський Й. Ряшів західна твердиня Галицької держави // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського.— К., 1928.— С. 156—164.

[19] ЦДІА України у Львові, ф. 391, оп. 1, спр. 85, арк. 219.

[20] Див.: Романюк Т. Архівні матеріали до історії українського шкільництва в Австро-Угорщині 1915—1918 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії

призначенням їх до шкіл у визволених від російської окупації повітах Східної Галичини[20]. Серед сотень звернень до цієї інституції знаходимо й лист Й.Пеленського, у якому він, зокрема, вказував: „Перед виїздом за границю, се є перед кількома літами служив я два роки при ц. к. висшій гімназиї реальній в Вадовичах в характері заступника учителя, а майже безпосередно перед війною бувєм занятий в дівочій школі Українського Товариства Педагогічного ім. Шевченка у Львові (Мохнацького 12), і на ту школу в купі з ц. к. І академічною ґімназією (до котрої мавєм саме вступити) можна покликати ся тепер — наколи се доконче до рекламациї потрібне“[21].

Ще одна сторінка з військової біографії Й. Пеленського стосується міста Володимира-Волинського, де 1916 р. заходами українських старшин Дмитра Вітовського, Миколи Саєвича та Михайла Гаврилка створено Комісаріат Українського Січового Стрілецтва. Зі спогадів сучасників дізнаємося про „знаного археолога і історика мистецтва“, який хоч і не мав обов'язку ані дозволу від своєї команди, увійшов у тісний контакт з Комісаріатом, відвідував його майже щодня і разом з іншими працював над національним освідомленням українського населення Волині — як „апостол правди і науки мандрував зі стрільцями піхотою від села до села в голоді і холоді сповняючи дуже ревно свою ідейну працю“[22]. Також Й. Пеленський намагався ознайомлювати громадськість з політичною та релігійною ситуацією на Волині та Холмщині, публікуючи актуальні матеріали у віснику „Союз Визволення України“ та часописі „Діло“.

На середину 1916 р. припала остання спроба в рамках австрійської конституції створити Український університет. За ініціативою українських організацій у Відні постав „Комітет наукової помочи“, котрий намагався виявити майбутніх потенційних викладачів вищих закладів освіти і передовсім Українського університету. На заклик Комітету відгукнулося декілька чоловік, що відображало реальний стан підготовки високопрофесійних кадрів. Серед них бачимо і Й. Пеленського, який у листі на ім'я голови Комітету Юліана Романчука докладно описав свій довоєнний шлях на науковій та педагогічній ниві[23].

На початку 1917 р. Й. Пеленського обирають дійсним членом НТШ і заступником голови новоствореної Комісії історії мистецтва. З цього приводу він звертається листовно до голови Комісії Василя Щурата: „Мені зовсім ненадійно припала честь містоголови в тій Комісії, не знаю, кому і чему се завдячити, коли доси немав спромоги чим небудь замітнішим прислужитись Науковому Товариству ім. Шевченка. Ту честь, котру приймаю з почутєм довгу морального, буду старати ся виправдати по своїм силам, а за ласкавий вибір складаю всім Вповажаним Панам сердечну подяку“[24].

Врешті-решт Й. Пеленському усміхнулася доля — старанням митрополита Андрея Шептицького, який тільки-но повернувся зі заслання,

НТШ в Україні.— Львів, 1999.— Вип. 2.— С. 279—290.

---

[21] ЦДІА України у Львові, ф. 391, оп. 1, спр. 85, арк. 240.
[22] Літопис Червоної Калини.— Львів, 1935.— Ч. 3.— С. 12.
[23] ЦДІА України у Львові, ф. 391, оп. 1, спр. 14, арк. 23.
[24] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206 (В. Щурат), спр. 582, арк. 1—2.

його звільнено з війська. „Господь Бог дав мені діждати ся тої хвилі, на котру я давно чекав. З незвичайною радостию спішу донести Вашій Ексцелєнції, що Їх найласкавіша реклямація в моїй справі, увінчала ся несподівано скорим вислідом",— читаємо у листі від 26 листопада 1917 р. на ім'я Глави Греко-Католицької Церкви[25].

Наприкінці 1917 р. Й. Пеленський отримує нове призначення: крайовий виділ Галицького намісництва іменував його членом консерваторського кола Східної Галичини у Львові[26]. У той же час на Великій Україні на хвилі революційних подій розгортається нова політична ситуація. У Києві українська громадськість створює керівний орган Центральну Раду на чолі з М. Грушевським. Нова влада як репрезентант українського народу гарячково приступила до напруженої організаційної праці. Серйозні зміни на мапі України сталися у березні 1918 р. після укладення угоди в Бресті. Але німецька та австро-угорська присутність серйозно вплинули на державне життя Української Народної Республіки.

Не залишалися осторонь складних суспільно-політичних подій і галицькі українці. У львівській щоденній пресі поряд з матеріалами на політичні і військові теми з'являються публікації, пов'язані з духовним розвитком народу. Серед відомих авторів є й ім'я Й. Пеленського. Спочатку він друкує ширшу оповідь про Києво-Печерський монастир, у якій згадує власну мандрівку з 1908 р. і власні спостереження стосовно національного духу, цінних матеріальних надбань, окремих церковних постатей[27]. Згодом Й. Пеленський висловлює тривожний запит до уряду Української держави: „Що буде з історичними скарбами України?" Цей публічний виступ засвідчив високу громадянську позицію автора, його рішучість у справі повернення культурних цінностей, свого часу „добутих" у прямому й переносному значенні в українській землі і „зложених по всяких музеях і архівах" Петербурга та Москви[28].

Невдовзі, незважаючи на бурхлий час української революції, Й. Пеленський з'являється у Києві. Разом з Лонгином Цегельським він присутній 6 жовтня 1918 р. на відкритті гетьманом Павлом Скоропадським першого українського університету в столиці. Через роки докладний опис цієї події знайшов відображення у „Спогаді з радісних днів"[29]. Як справжнього знавця старовини Й. Пеленського характеризує одна цікава деталь: він був дещо розчарований, коли спеціально взяв до рук фундаційну грамоту про створення університету і виявив, що написана вона не на перґаменті, а на звичайному папері[30]. Винятково значення для ученого мала подальша праця над розв'язанням проблеми становлення державної системи охорони пам'яток в Україні. Його включено до спеціальної комісії при Міністерстві народної освіти Української Народної

[25] ЦДІА України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 317, арк. 153.

[26] Діло.— 1917.— 26 грудня.— Ч. 305.— С. 3.

[27] Пеленський Й. Печерська Лавра // Діло.— 1918.— 5 травня.— Ч. 102.— С. 2—4.

[28] Пеленський Й. Що буде з історичними скарбами України? Запит до правительства Української держави // Діло.— 1918.— 12 червня.— Ч. 130.— С. 2.

[29] Пеленський Й. Спогад з радісних днів // Нова зоря.— Львів, 1934.— 18 листопада.— Ч. 88.— С. 4; 22 листопада.— Ч. 89.— С. 4—5.

[30] Там само.— С. 5.

[31] Нестуля О. До питання про охорону пам'яток культури за Директорії // Украї-

Республіки, що займалася науковим обґрунтуванням рекомендацій та інструкцій, пов'язаних зі збереженням культурної спадщини[31]. Новостворені пам'яткоохоронні структури у скрутний період намагалися вирішити чимало першочергових завдань. Але внаслідок воєнних дій, наростання анархії та хаосу українська старовина вкотре зазнала значних втрат. Палали панські маєтки, нищилися приватні музеї — це не могло не викликати занепокоєння у провідних діячів науки і культури. М. Обідний, Й. Пеленський, Ю. Сіцінський у листі від 22 серпня 1919 р. до голови Ради Народних міністрів наголошували на потребі виправити катастрофічне становище у справі охорони пам'яток історії та культури[32].

1919 р. у Кам'янці-Подільському, де зосередився Уряд УНР (зокрема, спеціально створене Галицьке міністерство), було відкрито державний університет. Ректор університету — відомий український діяч Іван Огієнко — запросив до праці у ньому багатьох учених з Галичини: Івана Крип'якевича, Івана Раковського, Юліяна Гірняка, а також Йосипа Пеленського. І хоч Кам'янець-Подільський університет у скрутний для держави період не відзначився особливими звершеннями, та у біографії Й. Пеленського цей факт залишив добру згадку на все життя і право на майбутнє підписуватися як колишній професор університету.

Після поразки Визвольних змагань Й. Пеленський повернувся до рідного містечка Комарно, де зайняв посаду управителя гімназії та школи українського товариства „Рідна школа". Йому остаточно замкнено двері до вимріяної університетської кафедри. Окупаційна польська влада позбавила українських професорів (серед яких навіть окремих досить лояльних представників), які залишилися у Львові, можливости займати посади в університеті. Варшавські урядові кола не зважали на хитке становище у питанні статусу Східної Галичини на міжнародній арені. Справа створення Українського університету у Львові, „вміло ведена" польською стороною за часів Габсбургів, у II Речі Посполитій, очевидно, була неактуальною аж до „золотого вересня" 1939 р.

Провінційне життя у самому Комарно, як і інших містечках такого рівня, не відзначалося чимось особливим. Можна хіба натрапити на згадку у пресі з 1922 р. про прибуття на місцевий соборчик перемишльського єпископа Йосафата Коциловського і урочисте привітання Й. Пеленського від імені українських педагогів[33]. Невдовзі Й. Пеленського переведено до гімназії у Ряшеві. Тут він проявив себе у нетиповий для своєї особи спосіб. 8 жовтня 1930 р. газета „Діло" вмістила допис „Несподівальна отаманщина", у якому знаходимо повідомлення про спробу Й. Пеленського кандидувати на виборах до польського сейму по 47 виборчому округу Ярослав—Ряшів[34]. Цей крок можна розцінити як політичну наївність незаанґажованої до партійно-громадських рухів людини, яка хоч таким чином намагалася знайти вихід з глухого кута і якось зарадити своєму безправному народові. З погляду десятиріч дивує не сама акція Й. Пеленського, а завзяття, з яким накинулися маститі діячі національного руху з редакції „Діла" на новоспеченого „оборонця і опікуна народніх мас".

У 1934 р. для Й. Пеленського з'явилася чергова можливість пра-

нський історичний журнал.— 1994.— Ч. 6.— С. 119.

[32] Нестуля О. До питанн про охорону пам'яток культури...— С. 118.
[33] Український голос (Перемишль).— 1922.— 4 червня.— Ч. 23.— С. 3.

цювати науково над упорядкуванням архіву Перемишльської капітули Греко-Католицької Церкви. Ця ініціатива належала директорові Перемишльської гімназії Степанові Шаху, але, на жаль, у місцевого кліру не знайшлося коштів для ученого на переїзд до Перемишля, помешкання у місті та оплату праці.

Остання спроба Й. Пеленського зайняти належне місце у науковому світі припала на 1940-ві роки. Тоді він намагався через депутата Верховної Ради СРСР Кирила Студинського добитися визнання у радянської влади і надання йому звання члена-кореспондента Академії наук у Києві[35]. По закінченні Другої світової війни Й. Пеленський замість очікуваного звання „здобув" науковий ступінь кандидата історичних наук, а у червні 1945 р. був призначений на посаду старшого наукового співробітника Львівського відділення Інституту археології АН УРСР. Незважаючи на поважний вік, Й. Пеленський узявся до праці у непростих умовах повоєнної доби. Упродовж кількох років йому вдалося підготувати до друку кілька наукових монографій, які так і не вийшли у світ[*].

Помер Йосип Пеленський 29 листопада 1957 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі. Місцева преса не обмовилася ні словом про кончину цієї людини з талантом великого ученого, якому не судилося повністю розкритися.

Yuriy LUKOMS'KYI, Taras ROMANIUK

SOME FACTS FROM YOSYP PELENS'KYI'S LIFE AND ACTIVITY

Yosyp Pelens'kyi is a researcher of Ukrainian antiquity, who started working at the beginning of the 20th century. In the scientific world he is most famous for his works about Halych, in particular, the monograph „Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej" (Krakow, 1913). A thorough investigation made it possible for the historian to ground an art trend in Ukrainian building art of the Prince period and to define the Halychyna architecture school. Some inte-resting moments as well as disputable facts from the scholar's life and activity are analyzed in the article.

[34] Несподівальна отаманщина // Діло.— 1930.— 8 жовтня.— Ч. 223.— С. 4.

[35] ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 368, арк. 3.

[*] В архіві Інституту українознавства імені І. Крип'якевича зберігаються машинописи праць Й. Пеленського „Червенські городи" (1947), „Стародавній Львів" (1947), „Древнєрусь-